

KULTURARV, KULTURMINNER OG KULTURMILJØER

Presentasjoner fra NIKUs strategiske instituttprogrammer 2006–2010

Anne Sætren, Inga Fløisand, Grete Swensen, Birgitte Skar (red.)

NIKU Tema 39

Kulturarv, kulturminner og kulturmiljøer

Presentasjoner fra NIKUs strategiske instituttprogrammer 2006–2010

Anne Sætren, Inga Fløisand, Grete Swensen, Birgitte Skar (red.)

Tittel Kulturarv, kulturminner og kulturmiljøer Presentasjoner fra NIKUs strategiske instituttprogrammer 2006–2010	Rapporttype/nummer NIKU Tema 39	Publiseringsdato 23.02.2012
	Prosjektnummer 1562691, 1562692, 1562693	Sider 308
	Avdeling	Tilgjengelighet Åpen
Forfatter(e) Anne Sætren, Inga Fløisand, Grete Swensen, Birgitte Skar (red.)	ISSN 1503-4909 ISBN 978-82-8101-105-2 (trykt) ISBN 978-82-8101-111-3 (elektr.)	Periode gjennomført 2006-2010
	Forsidebilde H. Amundsen, E.R. Myrvoll, S.K. Berg, A.C. Flyen, NIKU.	

Prosjektleder Anne Sætren, Grete Swensen og Birgitte Skar
Prosjektmedarbeider(e) Forskere og fagansatte i NIKU
Kvalitetssikrer Redaktørene

Finansiert av Norges forskningsråd

Sammendrag Rapporten omfatter 46 artikler fra arbeidet utført gjennom NIKUs strategiske instituttprogram i perioden 2006-2010. De tre programmene var "Conservation of cultural heritage - careful management of changes (PRECARE)", "Processes of change in urban environments: cultural heritage, urban development and regionalism (BY)" og "Continuity and Change – Cultural environments and sustainable landscape development (CONCENSUS)". PRECARE har hatt som målsetting å videreutvikle instituttets kompetanse innen dokumentasjon, overvåking og konservering av kulturminner, samt styrke forskningsbasert kunnskap om verdtilskrivelsesprosesser og ny bruk av kulturminner i dagens samfunn. Det overordnede målet for BY har vært å bygge opp bred og solid forskningsbasert kompetanse i instituttet på hvordan byenes kulturminner og kulturarv kan forvaltes, ivaretas og integreres som ressurs i videre planlegging og utvikling av byer. Målsetningen med CONCENSUS har vært å bygge instituttets kompetanse på behandling av kulturminner i en landskapsammenheng, de utfordringer som ligger i ukontrollert tap av kulturminner og – miljøer som følge av utviklingen innen arealkrevende næringer og sektorer, samt integrering av kulturminnehensyn i planlegging, virkninger av forskjellige typer vern og effekter av virkemiddelbruk. Programmene har delt flere, overordnede målsetninger og arbeidene presenteres samlet under tre tematiske overskrifter: Overvåkings- og undersøkelsesmetoder, forskning på forvaltning, samt kulturarv, identitet og lokalt perspektiv.
Abstract This report presents 46 articles from the work performed in NIKU's strategic institute programmes from the period 2006-2010. The three programmes were titled "Conservation of cultural heritage - careful management of changes (PRECARE)", "Processes of change in urban environments: cultural heritage, urban development and regionalism (BY)" and "Continuity and Change – Cultural environments and sustainable landscape development (CONCENSUS)". The overall aim of PRECARE was to further develop the institute's knowledge about documentation, monitoring and conservation of cultural heritage as well as strengthen science based knowledge on processes of values ascription and new use of cultural heritage in society. The overall aim of BY was to develop competence about management of cultural heritage and environments in order to integrate urban cultural heritage as a resource and part of urban planning and development. The overall aim of CONCENSUS was to build competence on the handling of cultural heritage in a landscape context, the challenges of uncontrolled loss of cultural heritage and environments as a consequence of area intensive trade and industry as well as the integration of cultural heritage in planning and effects of various types of protective measures. The programmes have shared several overall objectives and the articles are jointly presented under three headlines: Monitoring and investigative methods, Research on management as well as Cultural heritage, identity and the local perspective.

Emneord Kulturarvvern, kulturminneforvaltning, kulturhistoriske bylandskap, miljøovervåking, dokumentasjon, konservering, arealplanlegging, verneverdier
Keywords Cultural heritage, cultural environments, cultural values, cultural heritage management

FORORD

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) har hatt tre strategiske instituttprogrammer (SIP) i perioden 2006-2010. I løpet av perioden har NIKU gjennomført cirka 70 større eller mindre prosjekter innenfor de tre ulike programmene:

- PRECARE: Conservation of cultural heritage - careful management of changes
- BY: Processes of change in urban environments: cultural heritage, urban development and Regionalism
- CONCENSUS: Continuity and Change – Cultural environments and sustainable landscape development

For instituttets evne til å generere ny kunnskap og oppdatere eksisterende er det avgjørende å ha tilgang på ressurser til langsiktig satsing. Med SIP har NIKU hatt et økonomisk grunnlag for å tilgodese noen av samfunnets og dermed instituttets mer langsiktige og overordnede behov for kunnskap på kulturminnefeltet.

De strategiske instituttprogrammene har således utgjort et viktig fundament for NIKUs faglige utvikling og vært en nødvendig forutsetning for å opprettholde og videreutvikle instituttets kompetanse for å imøtekomme samfunnets behov for kunnskap om ulike spørsmål knyttet til kulturminner.

Med dagens forskningsprioriteringer satses det ikke mange programmidler på kulturminnefeltet. I de tilfeller hvor det likevel er mulig å koble kulturminnetema med programutlysninger blir det vanligvis der hvor kulturminner kan bringes inn som et sidetema til et mer naturvitenskapelig hovedtema. Forskningsbehov som knytter seg til andre sider av kulturminnefeltet blir derfor stående utenfor de store programsatsingene, noe som eksempelvis gjelder en rekke felt som er sentrale for kulturminneforvaltning, så som konservering og bygningshistorie samt grunnleggende forskningsspørsmål om kulturminnenes rolle og betydning i dagens samfunn. Så mye viktigere blir da de midler som det er tilgang til gjennom SIP og siden 2011 gjennom de strategiske instituttsatsingene (SIS).

Bevilgningen til de strategiske instituttprogrammene (nå SIS) og grunnbevilgningen utgjør til sammen instituttets basisbevilgning og forvaltes av Norges forskningsråd. Disse midlene bruker NIKU etter beste evne til langsiktig investering i kunnskapsområder som har sentral betydning for kulturminneforvaltningen. Instituttprogrammene har hatt et langsiktig perspektiv, og bidratt til å videreutvikle instituttets basiskompetanse.

Leidulf Mydland og siden Anne Sætren har vært koordinator for programmet PRECARE, Grete Swensen har koordinert BY-programmet og Birgitte Skar har koordinert CONCENSUS-programmet.

Elisabeth Andersen og Vigdis Andersen har hatt ansvaret for formgivning og annen tilrettelegging i forbindelse med utarbeidelse av rapporten. Kari Larsen har bidratt med korrekturlesing i siste fase av arbeidet med denne rapporten.

Oslo, januar 2012

Carsten Paludan-Müller
Administrerende direktør

Innhold

FORORD	5
NIKUs STRATEGISKE INSTITUTTPROGRAMMER 2006–2010	9
OVERVÅKNINGS- OG UNDERSØKELSESMETODER.....	15
Håndtering av råteskader i kulturminner på Svalbard – skadeårsaker og løsningsmetoder.....	16
Midlertidig transparens – en metode for undersøkelse og fotodokumentasjon av limfargedekor ved bruk av infrarødt lys og løsemidler	21
Digitalt og mobilt - ny røntgenteknologi for kulturminnevernet.....	26
Fargeundersøkelser av historiske interiører – en sammenligning av avdekkingsmetodenes betydning for resultatet.....	32
3-dimensjonal skanning som metode ved dokumentasjon, overvåking og undersøkelse av kulturminner	38
Den skjulte kulturarven: synliggjøring av kulturlagenes kunnskapsverdier i etterreformatoriske byer	45
Bevaringsforhold for kulturlag i by.....	50
Middelalderbyens kulturlag og kulturlevninger.....	57
Lokal kunnskap – et nyttig redskap for kulturminneforvaltninga.....	63
Fangstanlegg og landskap i Finnmark	70
Kulturminner under lupen – forslag til metode for overvåking av tilrettelagte kulturminner.....	78
Samiske helligsteder	84
Historisk landskapsanalyse av et kystmiljø	91
Kulturminner i skog – bruk av flybåren laserskanning som grunnlag for bærekraftig forvaltning.	100
Tilstandsanalyse og miljøovervåking av kulturminner og -miljøer langs vassdrag.....	105
FORSKNING PÅ FORVALTNING	113
Endret bruk av kirker – kirkeinteriør under press.....	114
Gudstenestereform og endrigar i kyrkjerommet.....	120
Ny bruk og fortapelse.....	127
Overjordiske begravelser – et potensielt forvaltningsproblem	134
Datering og innvielse av kirkene fra tida rundt 1650.....	139
Restaurert for alltid?	145
Kommersielt tilgjengelige linoljemalinger for historiske interiører.....	153
Godt fungerende bevaringsområder	160
Kulturminneplaner og byenes randsoner	164
S, M, L, XL som alternativer i byutviklingen	169
Vindmøller og kulturminner – en visuell konflikt?.....	175
Analyser av landskap mellom by og land – hva ser du?.....	180
Forvaltning av kulturminner i landskapsvernområder	187

Landskap, kulturminner og lokal medvirkning – det muliges kunst?	194
Industriminne og minner om industri.....	200
Policy og praksis: Kulturminneverdier i by mellom bevaring og byutvikling	205
Verdensarven Røros som kapital	211
Kulturmiljøer i diskurs og praktik: Sør-Gjæslingan som eksempel	215
Vega – verdensarv og verdiskapning, visjon og virkelighet?	223
Offentlig arkeologi belyst ved fortidens veier som empiri	231
KULTURARV, IDENTITET OG LOKAL VERDI	237
Vegaøyan verdensarv: mellom global anerkjennelse og lokal aksept	238
Skolehuset i lokalsamfunnet – skolehusenes verdi og betydning i et lokalt perspektiv.....	244
Kulturminnen og lokala värden.....	253
Byrommet som formidler av kulturhistoriske kvaliteter.....	260
Grønne byrom – hverdagsbruk av parker	264
Grønne byrom – kontinuitet og endring i parkidealer	271
Byens randsoner – arenaer for kreativitet.....	278
Hellemaleriene i Finnmark. En studie av helligsteder i en samisk kontekst	284
Husmannsplasser på Hedemarken – glemte sorger, glemte minner?.....	292
Byteoretisk forum	299
Tværgående teoriseminarium.....	302

NIKUs STRATEGISKE INSTITUTTPROGRAMMER 2006–2010

Målsetninger

NIKU har i perioden 2006-2010 hatt tre strategiske instituttprogram (SIP):

- **PRECARE:** Conservation of cultural heritage - careful management of changes
- **BY:** Processes of change in urban environments: cultural heritage, urban development and regionalism
- **CONCENSUS:** Continuity and Change – Cultural environments and sustainable landscape development

Det strategiske instituttprogrammet **PRECARE** har hatt som målsetting å videreutvikle NIKUs ledende fagkompetanse innenfor sentrale felt som dokumentasjon, overvåking og konservering av kulturminner, samt styrke forskningsbasert kunnskap om verditilskrivelsesprosesser og ny bruk av kulturminner i dagens samfunn.

Kunnskapsbehovene knyttet til PRECARE har vært følgende:

- Videreutvikling av kunnskapsplattform for forebyggende konservering
- Videreutvikling av forbyggende bevaringsstrategier basert på overvåkingssystemer og evalueringer av endringer knyttet til ny bruk, samt miljø- og forvaltningsmessige endringer.
- Videreutvikling av kunnskap om verdiskapelses- og verditilskrivelsesprosesser med fokus på endret bruk knyttet til fellesskapets bygg og anlegg og et lokalt perspektiv.

En viktig del av programmet har vært å bygge opp kompetanse i NIKU når det gjelder bruk av teknologi i forhold til dokumentasjon, overvåking og undersøkelse av kulturhistoriske verdifulle objekter på flere skalanivåer. Ny teknologi gir økte muligheter for raskere tilgjengelig og mer detaljert kunnskap, men må også tilpasses kulturminnenes sårbarhet. Metodiske utprøvinger av muligheter og begrensninger ved bruk av ny teknologi, sammen med utvikling og forbedring av allerede kjente dokumentasjons- og undersøkelsesmetoder, har vært sentrale forskningstema innenfor PRECARE. Det har også vært et mål å evaluere ulike forvaltningsformer og -strategier som grunnlag for en helhetlig og integrert kulturminneforvaltning.

Mange kulturminner får endret sine funksjoner i dagens moderne samfunn, og det er behov for ny kunnskap knyttet til denne typen endringsprosesser med sikte på en god framtidig forvaltning. Innenfor PRECARE har det vært en målsetting å utvikle ny forskningsbasert kunnskap angående hvordan kulturminners ulike former for verdier skapes og videreføres, primært med utgangspunkt i et lokalt perspektiv.

Det er gjennomført i overkant av tjue prosjekter innenfor PRECARE, samt fem prosjekter som også har hatt finansiering fra ett eller flere av de øvrige SIPene.

Det strategiske instituttprogrammet **BY** har hatt fokus på byrelaterte problemstillinger, hvor det overordnede målet har vært å bygge opp bred og solid forskningsbasert kompetanse i NIKU på hvordan byenes kulturminner og kulturarv kan forvaltes, ivaretas og integreres som ressurs i videre planlegging og utvikling av byer. Forskningsfeltet har blitt utvidet fra å dreie seg om arkeologiske undersøkelser i middelalderbyene til også å gjelde problemstillinger knyttet til nyere tid kulturminner og kulturmiljøer og har fått en bredere tverrvitenskapelig basis enn før.

Kunnskapsbehovene som denne SIPen har relatert seg til, har vært følgende:

- Kunnskap om byutvikling og eldre urbane strukturer
- Identifisere drivkrefter og endringsprosesser i dagens byer og deres samspill med kulturminner
- Evaluere de historiske kulturmiljøenes betydning i dagens byutvikling og vurdere de historiske kulturmiljøenes rolle og potensial som grunnlag for økonomisk gevinst
- Vurdere dagens forvaltningspraksis, med hovedvekt på å etablere en fremtidig aktiv bruk og bevaring av kulturminner i urbane miljøer.

De femten prosjektene som har vært gjennomført i perioden har vært knyttet til en eller flere av de uttrykte målene og behovene. Prosjektene gjenspeiler en faglig bredde i NIKU som både er en styrke og en utfordring i forhold til å tydeliggjøre forskningsmål på dette feltet i årene framover.

Det strategiske instituttprogram **CONCENSUS** har videreført en satsning på landskapsforskning i NIKU og er således tredje generasjon landskapsprogram. Hensikten med programmet har vært å bygge kompetanse i NIKU i forhold til behandling av kulturminner i en landskapssammenheng. Gjennom programmet har vi jobbet med kulturmiljøer langs et transekt i landskapet som omfatter kysten, jordbrukslandskapet, skogen og vassdragene, fjellet og samiske kulturmiljøer i nord. Programmet har hatt fokus på de utfordringer som ligger i ukontrollert tap av kulturminner og – miljøer som følge av utviklingen innen arealkrevende næringer og sektorer, trender som ofte er internasjonale i sin karakter. Flere prosjekter omhandler også integrering av kulturminnehensyn i planlegging, virkningene av forskjellige typer vern og effekter av virkemiddelbruk. Blant annet har forskning relatert til bruk av kulturmiljøer som grunnlag for lokal verdiskaping vært et viktig tyngdepunkt.

Det strategiske instituttprogrammet Kulturminner og kulturmiljøer i en integrert kystsoneforvaltning (2004-2008) ble innarbeidet i CONCENSUS og videreført som en særskilt satsing i samarbeid med NIBR og NINA. I forhold til de tidligere landskapsprogrammene i NIKU, har CONCENSUS utvidet den tverrfaglige tilnærmingen fra kultur - natur til også å omfatte samfunn. Flere tverrvitenskapelige Forskningsrådsprosjekter har bidratt til å fordype og utvide forskningsporteføljen knyttet til programmet.

Kunnskapsområdene som er belyst gjennom CONCENSUS har vært følgende:

- Forståelsen av nasjonale og internasjonale landskapsendringer som berører kulturminner og kulturmiljøer.
- Den kunnskapsteoretiske rammen for kulturmiljøforskning som grunnlag for verneideologi og forvaltning.
- Forståelsen av hvordan historiske landskaper integreres i lokal og regional planlegging, og hvordan koplingen til forvaltningsregimer, storylines, identitet og verdiskaping skjer.
- Utvikle kunnskap om og foreslå metoder for integrering av kulturminner og kulturmiljøer i planlegging. Utvikle metoder for lokal involvering gjennom casestudier med spesielt fokus på kystsonen.
- Utvikle kunnskap om rural arealbruksforvaltning og effekter av globale trender i lokale landskaper. Casestudier med spesielt fokus på skog, transiterte og liminale landskaper.
- Utvikle GIS-baserte metoder for kulturmiljøer og historisk landskapskarakterisering.

De tjuetalls prosjekter som har vært gjennomført i perioden har vært knyttet til ett eller flere av de beskrevne kunnskapsbehov. Flere prosjekter har vært samfinansiert med Forskningsrådsprosjekter, noe som har bidratt til en bredere tverrvitenskapelig tilnærming og metodeutvikling. I tillegg har denne koplingen understøttet nettverksbygging nasjonalt og internasjonalt.

Strategiske mål

De strategiske forskningsprogrammer har hatt til hensikt å styrke:

- NIKUs og instituttets samarbeidspartnere som nasjonale leverandører av kunnskap for samfunnet om bruk og vern av kulturminner og kulturmiljøer.
- aktivt samarbeid mellom forskning og offentlig forvaltning, sektorer og regionale og lokale aktører inne feltet.
- NIKUs ferdigheter innen interdisiplinær forskning.
- den teoretiske plattform for analyse av verneideologi og praksis innen kulturminnefeltet.
- forskningskapasiteten knyttet til kulturminner- og kulturmiljøers bevaring og verdsetting som grunnlag for integrert forvaltning.
- instituttets satsing på doktorgradsarbeid, gjennom hel- eller delfinansiering av fire PhD-er.
- kompetanseheving blant øvrige fagansatte.
- inngåtte konsortier som nasjonale og internasjonale aktører innen kulturminne- og kulturmiljøforskning.
- konkrete forskningssamarbeid med andre forskningsmiljøer nasjonalt og internasjonalt.
- formidlingen av kunnskap om kulturminner og kulturmiljøer.

Midtveisevaluering

Programmene har vært inndelt i to prosjektperioder; 2006-2007 og 2008-2010. Ved inngangen til 2008 ble det gjennomført en midtveisevaluering av igangsatte prosjekter, samt en ny søknadsbehandling for både igangsatte og nye prosjekter. Evalueringsprosessen bidro til opprettelsen av nye og tematisk utfyllende prosjekter i forhold til programmenes hoved- og delmål, samt at de videreførte prosjektenes problemstillinger ble videreutviklet og presisert i forhold til den første programperioden.

Etablering av kunnskapsteoretiske plattformer

De tre forskningsprogrammene har lagt vekt på å etablere og utvikle kunnskapsteoretiske diskusjonsfora for de ulike prosjektdeltakerne. Det har vært et overordnet mål å styrke tverrvitenskapelig samarbeid og bidra til å utvikle kryssdisiplinære tilnæringsmåter. En etablering av møtesteder for kunnskapsutveksling og diskusjoner har bidratt positivt til teoretisk problematisering innenfor de ulike programmene.

Byteoretisk forum har innenfor det strategiske instituttprogrammet BY, etablert en kunnskapsplattform knyttet til hvordan kulturminner og kulturarv kan utnyttes som ressurser i by- og tettstedsutvikling. Forumet har både bidratt til å tydeliggjøre ulike fagdisipliners tilnæringsmåter til by og utvikling, samt diskutert ulike perspektiver på hvordan byen i dag kan forstås i lys av ulike drivkrefter og strategier for utvikling.

De to strategiske instituttprogrammene CONCENSUS og PRECARE etablert i perioden 2008-2010 et tverrgående teoriseminar. En viktig idé bak seminaret var at de ulike teoretiske perspektivene som ble presentert og diskutert skulle være knyttet til konkrete forskningsarbeider innenfor de to

programmene. Teoriseminaret har derfor dekket et bredt spekter av teoretiske innfallsvinkler, og utgjort et viktig forum for tverrdisiplinær diskusjon, heving av det generelle kunnskapsnivået og bidratt til økt refleksivitet i forhold til egen forskerposisjon. Innsatsen har bidratt til økt dialog med forvaltnings- og forskningsmiljøer om vernets kunnskapsteoretiske plattformer.

Rapportens struktur

De tre programmene PRECARE, BY og CONCENSUS har delt flere, overordnede målsettinger innen kulturminnerelatert forskning. Vi har derfor valgt å presentere alle forskingsprosjektene samlet under de følgende tre tematiske overskriftene: **Overvåkings- og undersøkelsesmetoder, forskning på forvaltning**, samt **kulturarv, identitet og lokalt perspektiv**. Vi ønsker på denne måten å belyse sentrale problemstillinger på en bredere og mer perspektivgivende måte enn vi ville kunnet ha gjort gjennom tre separate programrapporter.

Vi har lagt vekt på å presentere alle prosjektene gjennom korte, populærvitenskapelige artikler som gir et innblikk i hele eller deler av den forskningen som har blitt gjennomført. Rapporten viser dermed den store bredden i den kulturminneforskningen som har pågått i programperioden. Det er i dag en økende interesse for og etterspørsel etter kunnskap om kulturminner i samfunnet. Vi har derfor også ønsket å formidle våre forskningsresultater til et bredt publikum, både i forhold til de ulike faggruppene innenfor den tradisjonelle kulturminneforvaltningen, så vel som til den interesserte allmennhet.

Dokumentasjon, undersøkelses- og overvåkingsmetoder

Utvikling av nye og ikke-destruktive metoder for **dokumentasjon og undersøkelser** av kulturminner har vært en sentral forskningsinnsats hos NIKU innenfor programperioden. Det vil det også være i kommende år, fordi utvikling av ny kunnskap om kulturminnenes materielle struktur er en sentral del av NIKUs forskningsansvar.

Bruk av teknologiske metoder gir nye muligheter for dokumentasjon og undersøkelser av kulturminner og -miljøer. Kulturminner forstås i dag som ikke-fornybare ressurser, og det er derfor viktig å ikke foreta inngrep som forringer objektene. Det er nødvendig å prøve ut og tilpasse nye teknologiske muligheter slik at verdifullt historisk kildemateriale ikke skades på hverken kort eller lang sikt. Flere av artiklene i rapporten tar for seg de nye teknologiske mulighetene i forhold til dokumentasjon og undersøkelser av verdifulle kulturminner.

Utvikling av metoder knyttet til **tilstandsregistrering og overvåking av kulturminner og -miljøer** har stått sentralt i alle de tre SIPene, og i flere av prosjektene går denne forskningen hånd-i-hånd med utviklingen av nye dokumentasjonsmetoder. Miljøovervåkingen bidrar med kunnskap som legger rammer for å utvikle, evaluere og følge opp mål, tiltak og virkemidler for miljøvernpolitikken. Her er de nasjonale miljømålene for kulturminner sentrale, særlig med henblikk på tap og skader. I løpet av programperioden er det gjennomført prosjekter både på gjenstandsnivå, på større strukturer som blant annet middelalders bygrunn, samt på et mer overordnet landskapsnivå.

Forskning på forvaltning

Når forvaltningsbegrepet brukes her, menes ikke bare offentlig sektor, men også alle andre aktører som både direkte og indirekte har roller i forhold til beslutninger og handlinger som vedrører kulturminner. I mange av prosjektene belyses de sammensatte beslutningsprosessene som knytter

an til vern og bruk av kulturminner og -miljøer, både i by, rurale områder og i overgangssonen mellom disse områdene.

Forvaltningen av våre kulturminner og -miljøer er både et nasjonalt og et internasjonalt ansvar, så vel som et ansvar som går på tvers av ulike offentlige sektorer og politiske styringsnivå. Innenfor temaet **forskning på forvaltning**, står problemstillinger knyttet til integrert forvaltning sentralt. Forskning på norske verdensarvsteder analyserer hvordan en i Norge løser internasjonale forpliktelser, og forskningsprosjektene problemstillinger belyser de ulike økonomiske, sosiale og kulturelle prosessene som har funnet sted i kjølvannet av etableringen av verdensarvstedene Røros og Vega.

Den norske kirke har et sentralt ansvar som eier av en av landets meste verdifulle portefølje av kulturbygg, og flere av forskningsprosjektene problemstillinger knytter an til noen av de utfordringene som Den norske kirke står ovenfor i dag.

Et knippe av forskningsprosjektene avdekker gjennom ulike innfallsvinkler både beslutningsprosesser og konsekvenser av reguleringsplaner, arealplanprosesser og konsekvensutredninger. I dagens by- og stedsutvikling spiller det offentlige kulturminnevernet en stadig større rolle, men hva slags rolle er dette og hvordan interagerer byutvikling og kulturminnevern i utvikling av steder?

Kulturarv, identitet og lokalt perspektiv

Kulturminner er en del av våre daglige omgivelser, om vi tenker på dem som "kulturminner" eller ikke. De er spor etter menneskers aktivitet i fortiden, men kan like gjerne være i aktiv bruk i dag. Hva som gis betegnelsen et "kulturminne" er ikke entydig, og har endret seg over tid. Forståelsen av hva som er kulturminner og -miljøer berører også større kulturelle spørsmål innenfor **kulturarvsfeltet**, så vel som enkeltindivider og gruppers opplevelse av egen **identitet**. Dette er prosesser som i stor grad må ta sitt utgangspunkt i **et lokalt perspektiv**. Et sentralt problemkompleks har vært å belyse hvordan kulturminner verdsettes, brukes og forvaltes av ulike aktører i et samfunn i endring.

Flere av prosjektene belyser hvordan fysiske strukturer tilskrives verdier og betydninger innenfor lokalsamfunnene på en måte som ikke nødvendigvis fanges opp og ivaretas av den offentlige kulturminneforvaltningen. På tilsvarende vis kan spørsmål om formelt vern sette i gang ulike former for kulturelle og samfunnsmessige prosesser som gir innblikk i forståelse av egen identitet og stedstilknytning. Det er viktig å frembringe ny kunnskap om disse mer uformelle arenaene, for å kunne bidra til å synliggjøre ulike aktørers rolle og medvirkning både når det gjelder vern, og eventuelt motstand mot formelt vern.

OVERVÅKNINGS- OG UNDERSØKELSESMETODER

Håndtering av råteskader i kulturminner på Svalbard – skadeårsaker og løsningsmetoder

Anne-Cathrine Flyen

Hvem skulle tro at varme og høy luftfuktighet var et problem på Svalbard? Tidligere har man trodd at det polare klimaet har beskyttet kulturminnene, og at råtesopper ikke fins på Svalbard. Ny forskning viser at mange av kulturminnene på Svalbard er sterkt angrepet av råtesopp med alvorlige skader til følge. Bedre forhold for råtesopp på Svalbard kan ha sammenheng med generelle klimaendringer.

Bakgrunn

Svalbard har en 400 år lang historie som råvareleverandør til Europa. Her har det foregått mineralutvinning, fangst og eventyrlige ekspedisjoner. Svalbards kulturminner er minner etter mennesker fra mange nasjoner som har testet egne krefter helt i yttergrensen til det mulige på grunn av de ekstreme polare forholdene. I dag kan man blant annet se rester etter fangststasjoner, gruver, minerallagringsplasser og bygninger fra krigens dager på øygruppa. Disse kulturminnene er viktige som kilder til opplevelse og til kunnskap om europeisk historie.

Figur 1. Mange av de fredete kulturminnene på Svalbard er enkle fangsthytter etter overvintringsfangst fra 1900-tallet. Flere av disse står med "føttene" langt nedi jorda eller har jordvoller opp over veggene som isolasjon. Dette er løsninger som gir meget stor fuktbelastning på treverket. Imidlertid er det rent kulturminnemessig en stor endring å fjerne disse, fordi det ville føre til sterk svekkelse av det autentiske ved bygge- og bruksmåten. Foto: Flyen, NIKU.

Det har i mange år vært en "opplest og vedtatt sannhet" innenfor kulturminnevernet på Svalbard at det ikke fantes råtesopper på øygruppa. Man har trodd at det polare klimaet har vært en overbevisende garantist for beskyttelse mot råtesopp på grunn av ekstremt kjølige og tørre forhold.

Dette har vist seg å være feil; undersøkelser i felt i perioden 2002 – 2005 og 2008 - 2010 har vist at svært mange av kulturminnene på Svalbard har råteskader, mange av dem alvorlige. Selv om prosessene går langsommere og råtesoppene ikke har samme levekår som på fastlandet, er det også på Svalbard til tider optimale forhold for en del råtesopper.

Sysselemanden på Svalbard og Riksantikvaren har i sin praktiske forvaltning av kulturminnene vært nødt til å forholde seg til råteproblematikk i forbindelser med vedlikehold, reparasjoner og restaureringsarbeider på fredete bygninger og strukturer. Forvaltningen har likevel ikke hatt ressurser eller kapasitet til å adressere problemstillinger rundt råteskader; skadetyper, årsaker og løsningsmetoder på et vitenskapelig nivå. Reparasjonsmetoder og vedlikeholdstiltak har vært valgt ut fra erfaringer på fastlandet, der både klima, bruksmønster, konstruksjonsmåter og materialbruk avviker fra Svalbard. Dessuten har metodene vært basert på den tro at råteskader ikke opptrer på Svalbard. Dette har ikke nødvendigvis gitt de beste løsningene. Hvis man i tillegg tar med at klimaendringer trolig vil kunne føre til mer gunstige vekstmuligheter for råtesopp, er det et åpenbart behov for ny kunnskap om råteskader på øygruppa. I 2009 og 2010 har NIKU og Mycoteam undersøkt kulturminner på Svalbard for om mulig å finne ut mer om råte og råteskader på øygruppa og hvordan råteskader bør behandles. Denne artikkelen presenterer noen av resultatene fra dette arbeidet.

Fakta om råtesopper og råteskader

Råte er forårsaket av forskjellige typer sopp som bryter ned deler av treverket på en slik måte at bæreevnen svekkes. Typen råtesopp varierer både med hensyn til aggressivitet og krav til temperatur og fuktighet. De forskjellige typene råtesopper kan derfor gi forskjellig type skader, og krever forskjellig type behandling. Det er derfor viktig å identifisere sopptypen for å kunne behandle skaden på best mulig måte. Råtesoppene trenger treverk, riktig temperatur og fuktighet for å være aktive. De kan ligge i dvale i lengre tid, og vekkes til live ved riktige forhold. Brunråte betegner en råte type der kun cellulosen i treverket brytes ned og etterlater en brun og oppsprukket vedstruktur i karakteristiske mindre eller større kubiske sprekker. Veden kan også sprekke opp i lengderetningen. Råte typen er mest vanlig i bartrær.

Bestemmelse av sopptype gjøres ved mikroskopisk analyse. Treverket som er angrepet av brunråte kan lokalt bli kraftig svekket, og enkelte arter har i tillegg stor evne til å spre seg. Ved reparasjon av råtesoppangrepne trematerialer er det nødvendig å skifte ut angrepne deler og i tillegg tilsynelatende friskt virke i en sikkerhetssone utenfor skadet virke. Sikkerhetssonen avhenger av hvilken råtesopp som er etablert.

Metode

Feltstudier er nødvendig for å innhente informasjon om skader forårsaket av råtesopper. På Svalbard er feltarbeid komplisert, tidkrevende og svært kostbart. Lange avstander, ingen veier, ferdsel til sjøs, kulde, isbjørn, og ingen mobildekning stiller meget høye krav til planlegging og sikkerhet. Spesielle kunnskaper og erfaring fra feltarbeid på Svalbard og grundig planlegging er av helt avgjørende betydning for et vellykket resultat.

Data som var nødvendig å hente inn i felt var visuelle observasjoner, fysiske prøver og tekniske måledata. Dette var data som type råtesopp, material- og konstruksjonstype, omfang og plassering av skade, type skade, aktuelle klimatiske forhold; både mikro- og makroklima, verneverdi og ev bruksmåte. Det ble utviklet egne metoder for innhenting av felldataene. Eksisterende metodikk fra Fastlands-Norge ble brukt som utgangspunkt. Prøver av skadet trevirke, av overflatebegroing og

luftmålinger ble siden behandlet og undersøkt i laboratorium hos Mycoteam. Materialprøvene ble undersøkt under mikroskop, og sopptype ble bestemt. Luft- og overflateprøvene ble dyrket og siden undersøkt under mikroskop. Alle felldata ble så vurdert og analysert. For å kunne vurdere skadens omfang og alvorlighet er det nødvendig å vite hvilken type sopp som har forårsaket skaden. For å reparere og forebygge (skape dårlige vekstforhold), er det nødvendig å vite hvilke vekstforhold soppen faktisk har og dessuten hvilke vekstforhold den aktuelle råtesoppen foretrekker.

Gunstig mikroklima for råtesopp

Vi vet fra før at klimaet på Svalbard er dominert av vind, lave temperaturer og permafrost, og at det er tørt. Klimaet på øygruppa er definert som arktisk ørken. Imidlertid viste våre feltmålinger at det sommerstid faktisk er høye temperaturer, høy luftfuktighet og høy relativ fuktighet i materialer og i bakken. Vi har målt så høye temperaturer som + 40 grader C i nordveggen på en fangsthytte, en solfylt natt i april/mai. Målingen ble tatt like over en snøfonn. Nå er dette med høy lufttemperatur begrenset til solvegger og i tydelig le-punkter, men når vi vet hvor liten en soppspore er i utstrekning, kan vi trygt si at mikroklimaet oftest er av langt større viktighet for etablering av råtesopper enn tilfellet er for makroklimaet.

Feltundersøkelsene på Svalbard viste at det er en spesiell råtesopp som dominerer skadebildet på øygruppa. Soppen bærer det norske navnet Husnettsopp og er ikke så vanlig på Fastlands-Norge der den utkonkurreres av andre råtedannende sopparter. På Svalbard er det imidlertid Husnettsopp som utkonkurrerer de andre. Denne sopptypen er ikke funnet i kulturminner i Antarktis, og heller ikke i arktisk Canada, som er områder der det ville være naturlig å anta liknende levetilstander.

Figur 2-3. På Svalbard fins mange rester etter tidligere tiders kulldrift. Kullet ble fraktet til havna ved hjelp av taubaner. Taubanebukkene er viktige symboler på Svalbards kulldriftshistorie. Bukkene er vanskelig å holde ved like, og flere har gått overende på grunn av råteangrep som har svekket stolpekonstruksjonene. Foto: Flyen, NIKU.

Basert på de enkelte kulturminnenes oppbygning, materialbruk, beliggenhet og eksponering har vi definert 5 ulike risikoområder for fuktbelastning og råtesopp-skader:

1. Permafrost; lav temperatur, ikke tilgang på fritt vann
2. Tinesone; lav temperatur, god tilgang til fritt vann i perioder

3. Jordkontakt; moderat temperatur, god tilgang på fritt vann
4. Nedbørsutsatte områder; høy temperatur, god tilgang på fritt vann
5. Lekkasjeutsatte områder; moderat temperatur, moderat tilgang på fritt vann

Undersøkelsene våre viste at det ikke er fare for utvikling av råteskader i treverk som er i permafrostsonen, fordi temperaturen er lav og vannet er frosset. Uten tilgang på vann kan ikke råtesoppen utvikle seg, selv om den overlever perioder i frossen tilstand. Videre fant vi at råtesopp-skader var spesielt hyppige og kraftige i risikoområdene 2 og 3. Dette innebærer at dersom det skjer en temperaturøkning i jordsmonnet, slik at tinesonen når dypere ned i den tidligere permafrostsonen, øker faren for råtesopp-skader i treverk som befinner seg der.

Normalt sett vil treverk på Svalbard som står eksponert over bakken være lite utsatt for råtesopp-skader. Der vil det i utgangspunktet være andre typer skader som dominerer, som for eksempel is- og sandsliping eller isbjørn-skader. I tillegg bidrar sterk vind ofte med en uttørrende effekt som innebærer at sopp-sporene i svært liten grad kan utvikles. Vi har imidlertid registrert en del tilfeller av lokalt kraftige råtesopp-skader på områder som er eksponert for nedbør og lekkasje (risikoområdene 4 og 5)

Figur 4. Kulturminnene på Svalbard utsettes for store påkjenninger gjennom året. Pettersenhytta på Vestpynten like utenfor Longyearbyen, er et automatisk fredet kulturminne som er restaurert og etterisolert, og som brukes som hytte. Foto: Flyen, NIKU.

Håndtering av råteskader på Svalbard

Råtesopp trenger blant annet vann for å utvikles. Dersom det er mulig å oppnå kontroll over vanntilgangen, slik at treverket forblir tørt, er det liten fare for utvikling av nye råteskader og heller ikke for viderutvikling av allerede etablerte skader. I praksis er dette likevel vanskelig å få til for kulturminnene på Svalbard. Mange kulturminner har en avsides beliggenhet og de fleste er ikke i bruk. På Svalbard er det også et viktig forvaltningsgrep å la kulturminnene forfalle i sitt eget tempo, slik at forbygging av råteskader ikke nødvendigvis er ønskelig for en del av kulturminnene. Når det gjelder kulturminner som er i bruk, blir holdt ved like eller restaurert, er det viktig å avgjøre hva som er mulig å oppnå av fuktsikring for risikoutsatt treverk. Konkret betyr dette at man må veie ulempene i form av en eventuell forringelse av kulturminneverdiene som enkelte sikringstiltak kan innebære,

opp mot faren for at kulturminnet råtner bort. I forbindelse med våre undersøkelser har vi sett at en del svært enkle tiltak kan ha stor effekt når det gjelder å forbygge råteskader. Noen ganger kan det være mulig å fjerne årsaken til skadene ved hjelp av tiltak utenfor kulturminnet, men eventuelt innenfor kulturminnets sikringszone. Et håndfast resultat fra vårt forskningsprosjekt, er en sjekklister for håndtering av råteskader på kulturminner på Svalbard. Listen inneholder en oversikt over tilstandsvurdering, undersøkelsesmetoder og tiltaksvurdering som vil kunne bli nyttig for framtidig forvaltning av kulturminne i nordområdene.

Resultater fra prosjektet

- Flyen, A.-C. og Mattsson, J. 2010: Håndtering av råteskader i kulturminner på Svalbard. Skadeårsaker og løsningsmetoder. NIKU-rapport nr 177/2010. 24 s.
- Mattsson, J., Flyen, A.-C., Nunez, M. 2010: Wood-decaying fungi in listed buildings and structures at Svalbard. 2010, *Agarica* vol. 29, p 5 - 14. Norges sopp- og nyttevekstforbund.
- Mattsson, J. og Flyen, A.-C. 2008: Biodeterioration in buildings in Svalbard (Spitsbergen). *ICOMOS International Polar heritage Committee*, p. 23-29. 2008.
- Mattsson, J., Flyen, A.-C., 2010: Mould fungi and indoor quality in old trapper huts at Svalbard. International Polar Year Conference, Lillestrøm, Norway, 8. - 15. juni 2010.
- Flyen, A.-C. og Mattsson, J. 2010: Fungal decay in historic structures at Svalbard. International Polar Year Conference, Lillestrøm, Norway, 8. - 15. juni 2010.
- Mattsson, J. og Flyen, A.-C. 2011: Preventive methods against biodeterioration of protected building materials in Svalbard. *ICOMOS International Polar heritage Committee*. P. 44 – 50.
- Flyen, A.-C. 2009: Sopptrussel på Svalbard. Artikkel på nettstedet www.forskning.no.
- Flyen, A.-C. 2010: Sopptrussel på Svalbard. Infoblad under Polarmiljøsenderet.
- Flyen, A.-C. og Mattsson, J. 2011: Råtekontroll av taubanebukker på Hiorthhamn, Svalbard. NIKU Oppdragsrapport 141/2011.

Litteratur

- Blanchette, R., Held, B.W., Jurgens, J.A., McNew, D.L., Harrington, T.C., Duncan, S. M. and Farrell, R.L. 2004: Wood-Destroying Soft Rot Fungi in the Historic Expedition Huts of Antarctica. *Applied and Environmental Microbiology*, Vol. 70, No. 3. Mar. 2004, p. 1328-1335. 2004. American Society for Microbiology.
- Dahle, K., Bjerck, H. B., Prestvold, K. 2000: Kulturminneplan for Svalbard 2000-2010. Sysselmannens rapportserie 2/2000. Sysselmannen på Svalbard.

Prosjekttittel	Håndtering av råteskader på Svalbard
Prosjektleder	Anne-Cathrine Flyen
Eksterne samarbeidspartnere	Johan Mattsson, Mycoteam as.
SIP	PRECARE
Varighet	2010
Ressurser	Kr. 100 000
Andre opplysninger	En betydelig del av prosjektet er finansiert av Svalbards Miljøvernfond

Midlertidig transparens – en metode for undersøkelse og fotodokumentasjon av limfargedekor ved bruk av infrarødt lys og løsemidler

Barbro Wedvik

Infrarød (IR) fotografering er i liten grad blitt brukt til å undersøke overflater malt med limfarge fordi strålene ikke har kunnet trenge gjennom malinglaget. Ved å bruke et organisk løsemiddel kan denne typen dekor likevel fotograferes med gode resultater. NIKU undersøkte en vanskelig tilgjengelig veggfrise i Heddal stavkirke med sitt nye, mobile multispektrale kamera. Denne artikkelen presenterer metoden og funnene av eldre, underliggende dekor.

Fotografering med infrarødt lys (IR) er en mye anvendt undersøkelsesmetode innenfor konservering, og særlig på oljemaleri. Undertegninger og eventuelle endringer i maleriet som ikke er synlige for det blotte øyet kan gjøres synlige på IR-foto (Brill 1980). På malerier utført i limfarge har metoden vært lite anvendt. IR-lyset spres på limfargemalingens matte og porøse overflate, og klarer ikke å trenge inn til underliggende lag. For å motvirke spredningen av lyset i den porøse overflaten kan man påføre løsemidler på malingen slik at IR-strålene får anledning til å fortsette innover i malingsstrukturen. En slik anvendelse av løsemidler på limfarge er blitt demonstrert tidligere av forsker og malerikonservator Jon Brønne, NIKU (Brønne 2000). Han anvendte etanol i sine forsøk.

I det lys går fra luft og over i et annet materiale endrer lyset retning. Til større endring eller brytning som dannes, til mindre transparent er materialet (Horie 1987, Gettens and Stout 1942). Graden av brytning kalles materialets brytningsindeks. Arbeidet som er presentert her gikk ut på å finne ut om resultatet ved IR-dokumentasjon av limfarge ville bli bedre dersom det påførte løsemidlets brytningsindeks var nærmere brytningsindeksen til de anvendte pigmentene i dekoren (Vunjak 1963). Et annet viktig aspekt ved arbeidet var å prøve ut vårt nye mobile og digitale kamera for dokumentasjon av malt dekor *in situ*.

Limfargedekor i Heddal stavkirke

I Norge har vi mange stavkirker med innvendige vegger dekorert med limfarge. Limfarge er, i grove trekk, en maling laget av pigment og animalsk lim (Olstad og Solberg, 2001). Ofte er pigmentet kritt brukt i bunnfargen mens mange av konturene er malt med karbonsvart.

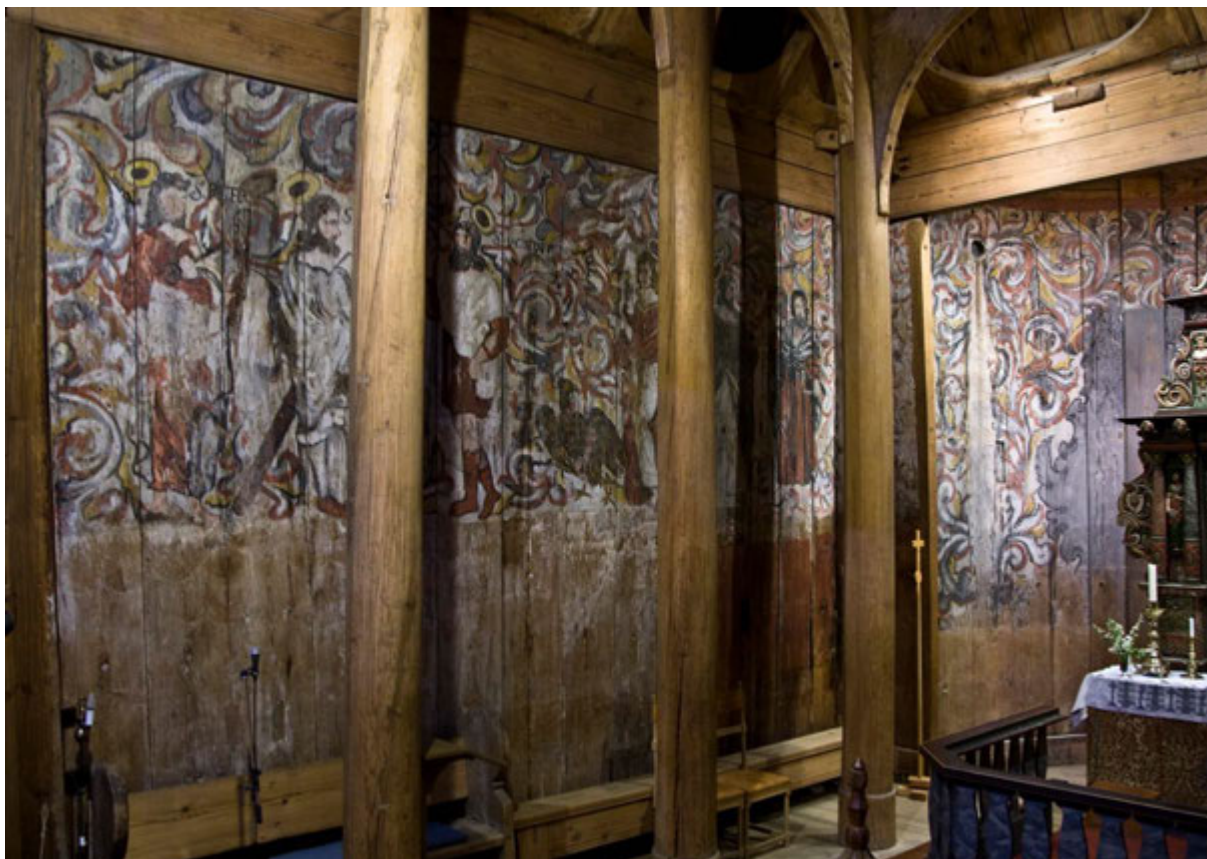
I Heddal stavkirke i Telemark, som er landets største stavkirke, finnes det bevart middelalderdekor under 1600-tallsdekoren (Blakstad 1956). Området som ble undersøkt befinner seg på nordveggen i koret og har en dekorfrise som er to meter høy og nesten seks meter lang. Nedre kant av frisen befinner seg to meter over gulvet. En meter fremfor veggen står det søyler som gjør det vanskelig å få en helhetlig oppfattelse av motivet, se fig. 1.

Utprøving av metoden

Malingens og løsemidlenes egenskaper ble diskutert. Malingens sikkerhet i forhold til løselighet ble diskutert, og deretter testet. Tre ulike organiske løsemidler med ulike brytningsindekser og

fordampningstid ble valgt ut; etanol, white spirits og xylen¹. Løselighetstestene ble evaluert mekanisk og visuelt med 20 x forstørrelse. Tester for fotoopptak ble utført på testmaterialet og deretter på undersøkelsesobjektet. Lesbarheten av IR-dokumentasjonen tatt ved påføring av de tre ulike løsemidlene ble evaluert visuelt på en PC-skjerm.

Dokumentasjonen ble gjort med et Artist multispektralt kamera.² Det nye utstyrets muligheter og fleksibilitet ble testet ved å gjennomføre en dokumentasjon av det forholdvis store og vanskelig tilgjengelig veggmaleriet i Heddal stavkirke.

Figur 1. Nordvegg i koret i Heddal stavkirke, Notodden. Foto: Birger Lindstad, 2008.

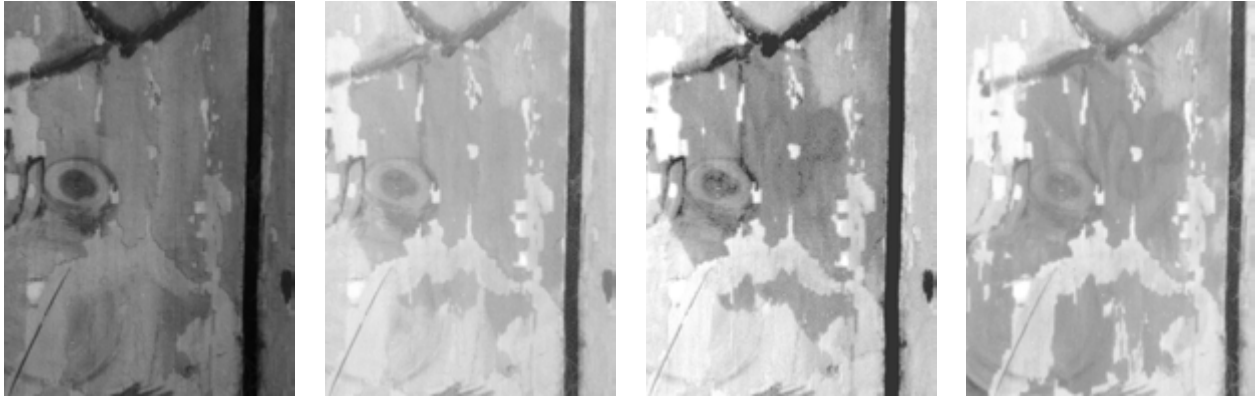
Funn av eldre middelalderdekor

Xylen, som har den høyeste brytningsindeksen av løsemidlene (Weast 1978), gav det beste dokumentasjonsresultatet, se fig. 2. Stoffet hadde i tillegg en fordampningshastighet som i dette tilfellet passet godt til tiden vi trengte for å gjøre opptak av et vanskelig tilgjengelig område.

¹ Xylen er et mineralsk hydrokarbon med formel $C_6H_4(CH_3)_2$ som brukes blant annet som løsemiddel for plast og syntetiske harpikser.

² De digitale bildene ble behandlet i Adobe Photoshop CS3 Extended /Adobe Bridge.

Xylen er helseskadelig, og denne typen anvendelse av xylen, der løsemidlet blir sprøytet på over store flater, krever gode sikkerhetsrutiner. Vi brukte gassmaske, nitrilhansker, beskyttelsesbriller og dekkende klær, og sørget for god utlufting. Arbeidet med løsemidler i kirken ble selvfølgelig også klarert med brannvesenet.

Figur 2. Testrekke IR-opptak på nordvegg i koret i Heddal stavkirke. A: Uten løsemiddel. B: Etanol. C: Lavaromatisk whitespirit. D: Xylen. Foto: Edwin Verweij og Barbro Wedvik, NIKU 2008.

Figurene under viser resultater fra dokumentasjonen. Figur 3A og B viser forskjellen mellom opptak i normalt lys og IR-opptak, og demonstrerer hva man kan finne ved IR-undersøkelse av limfargedekor. Her avdekket vi et tårn med taktekking, en romansk vindusåpning og mur med krenelering.³

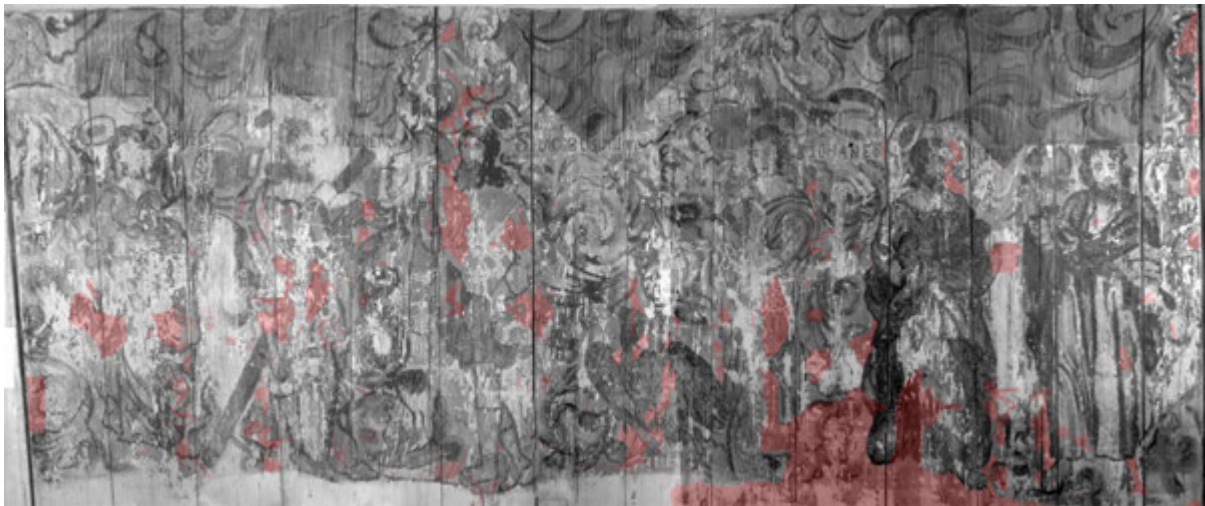
Figur 3A. Detaljopptak normalt lys uten løsemidler. 3B. Detaljopptak IR med xylen. Foto: Edwin Verweij og Barbro Wedvik, NIKU 2008.

³ Det vil si at murkronen har tinner og skyteglugger i jevn vekslning.

Figur 4 viser en sammenliming av de 50 digitale enkeltopptakene hvor den underliggende middelalderdekoren er synlig. De røde feltene i mosaikken er markeringer av områder med nyoppdaget middelalderdekor. Man kan blant annet se et mannshode med krone i $\frac{3}{4}$ profil, flere tårn, hestehover og mange linjer som kan være folder i tekstiler. Gjennom bruk av digital fotoprogramvare kan hele billedfrisen vises frem i en billedmosaikk, uten de forstyrrende søylene foran.

En ikke-destruktiv metode?

Det ble diskutert om IR-dokumentasjon ved påføring av løsemidler er en ikke-destruktiv metode. Det var ingen tegn til skader eller endringer på malingen i Heddal stavkirke. Imidlertid viste en av testene på ung furu utført på NIKUs atelier, at påføringen av xylen forårsaket uttrekk av stoffer fra treet i et område med kvist, som igjen førte til skjold og misfarging i limfargen. Undersøkelsen i Heddal var ikke-destruktiv, men metoden kan i noen tilfeller kan være destruktiv. Testing i forkant er svært viktig.

Figur 4. Cirka 9 % av veggfrisens areal hadde underliggende middelalderdekor; røde markering på bildet. ⁴
Foto: Edwin Verweij og Barbro Wedvik, NIKU 2008.

Konklusjon

Limfarge overmalt med limfarge, der kritt er bunnfarge og karbonsvart er konturfarge, kan dokumenteres med IR-fotografering når man tilfører løsemidler med en brytningsindeks lignende brytningsindeksen for kritt. Av de utprøvde løsemidlene var xylen best egnet. Ved å fukte opp limfargen med xylen ble krittet transparent og underliggende karbonsvarte linjer synlige når de infrarøde strålene ble absorbert i disse.

Den forholdsvis lave fordampningshastigheten til xylen gav oss nok tid til fotograferingen. Xylen kunne, i dette tilfellet, brukes uten at malingen tok skade. Utførende konservatorer måtte bruke påkrevd sikkerhetsutstyr.

⁴ Størrelsen på det markerte arealet ble beregnet i funksjonen Measurement Log i Photoshop CS3 Extended.

ARTIST multispektrale kamera viste seg å være godt egnet til dokumentasjon av større flater med malt dekor. Vi fant en fremgangsmåte for fotografering av et stort areal høyt oppe på veggen og med søyler foran. Metoden har overføringsverdi til andre bygninger med limfargedekor, og kan brukes til å beregne omfanget av bevart dekor fra tidligere perioder.

Resultater fra prosjektet

Wedvik, B. 2010: "Temporary transparency", foredrag og kommende postprint, The 4th International Architectural Paint Research Conference 2010 'Sharing Information', Lincoln, UK.

Wedvik, B. 2009: "Ikke-destruktiv undersøkelse og fotodokumentasjon av limfargedekor med hovedfokus på bruk av infrarødt lys og løsemidler", *Meddelelser om Konservering*, nr. 1/2009.

Wedvik, B. 2009: Foredrag "Heddal stavkirkes limfargedekor" i Heddal stavkirke.

Litteratur

Blakstad, Gudolf 1956. 'Heddal stavkirke før og etter restaurering'. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring*, 1–24. Oslo: Årbok.

Brill, Thomas B. 1980. *Light and Its Interaction with Art and Antiquities*. New York.

Brønne, Jon. 2000. 'Non-destructive examination of the distemper part of the decorative paintings in an 18th-century decorated interior', *Meddelelser om Konservering*, 2:3–11.

Gettens, Rutherford J. and Stout, George L. 1942. *Painting Materials, A Short Encyclopaedia*. Dover: New York.

Horie, C.V. 1987 *Materials for Conservation. Organic Solvents, Adhesives and Coatings*. London: Butterworths.

Olstad, Tone Marie and Solberg, Kristin. 2001. 'Limfargedekor på tre – analyser og observasjoner'. *Konservering: strategi og metodeutvikling, Strategisk instituttprogram 1996–2001, NIKU*, 104:33–42.

Roy, Ashok (ed.).1993. *Calcium Carbonate Whites*. Vol. 2 of *Artists Pigments*. Oxford University Press, Oxford.

Vunjak, Mihailo. 1963. 'Détection en lumière ordinaire et dans l'infrarouge des peintures murales recouvertes de chaux ou surpeintes/Detection in ordinary or infrared light of mural paintings covered with lime or over-paint'. *Zbornik Zastite Spomenika Kulture*, 14(5):4508, AATA.

Weast, R.C. 1978. *CRC Handbook of Chemistry and Physics: A Ready-Reference Book of Chemical and Physical Data*. Cleveland, Ohio: CRC Press.

Prosjekttittel	Ikke-destruktiv undersøkelse og dokumentasjon av tre generasjoner limfargedekor
Prosjektleder	Barbro Wedvik
Prosjektdeltagere	Edwin Verweij
SIP	PRECARE
Varighet	2007-2008
Ressurser	Kr. 160 000
Andre opplysninger	Riksantikvaren har bidratt med midler til undersøkelsene.

Digitalt og mobilt - ny røntgenteknologi for kulturminnevernet

Mille Stein

Røntgenfotografering er en ikke-destruktiv undersøkelses- og dokumentasjonsmetode som kan gi ny og viktig kunnskap om kulturminner og kulturhistorisk verdifulle objekter. Nytt transportabelt og digitalt utstyr har gjort røntgen til en aktuell undersøkelsesmetode i felt. Dette prosjektet handlet om å teste NIKUs nye digitale og mobile røntgenutstyr med hensyn på kvalitet og egnethet for ulike typer kulturminneobjekter.

Wilhelm Röntgen oppdaget røntgenstrålene i 1895. Han kalt dem for "X-strahlen", "ukjente stråler". Det varte ikke lenge før mumier og andre arkeologiske gjenstander ble røntgenfotografert. Fordelen var at man med røntgen kunne synliggjøre skjulte strukturer. Anvendt på gjenstander er røntgenfotografering en ikke-destruktiv undersøkelses- og dokumentasjonsmetode.

Innen konserveringsfaget er det først og fremst malerier, mindre treskulpturer og arkeologisk materiale som har blitt røntgenfotografert, fortrinnsvis i forbindelse med at de er på et konserveringsatelier med røntgenutstyr og mørkerom for fremkalling av røntgenfilm. Det har ikke vært like vanlig å benytte røntgen på andre kulturminnetyper, som veggfast inventar og verneverdige bygninger, da utstyret har vært lite egnet til å ta med ut i felt (Lang and Middleton 2007). Ny røntgenteknologi, med digitalt og mobilt utstyr, åpner for nye muligheter for røntgenundersøkelse og dokumentasjon av ikke-flyttbare kulturminner.

Mål og metode

Målet for prosjektet var å gi en kritisk vurdering av NIKUs digitale og mobile røntgenutstyr med hensyn på røntgenbildenes kvalitet i forhold til tradisjonelle, analoge røntgenbilder og utstyrets egnethet for dokumentasjon og undersøkelse av verneverdige objekter. Metoden var å prøve utstyret i ulike opptakssituasjoner og på forskjellige materialer og objekter.

Røntgenstråler

Røntgenstråler dannes i et røntgenrør som er en del av røntgenapparatet. Strålene er elektromagnetiske bølger, akkurat som lys, og røntgenrøret er en strålekilde på samme måte som en lyspære. Når strømmen slås av, opphører strålingen øyeblikkelig. Røntgenstrålene har kortere bølglengder enn synlig lys, og kan ikke oppfattes av øyet.

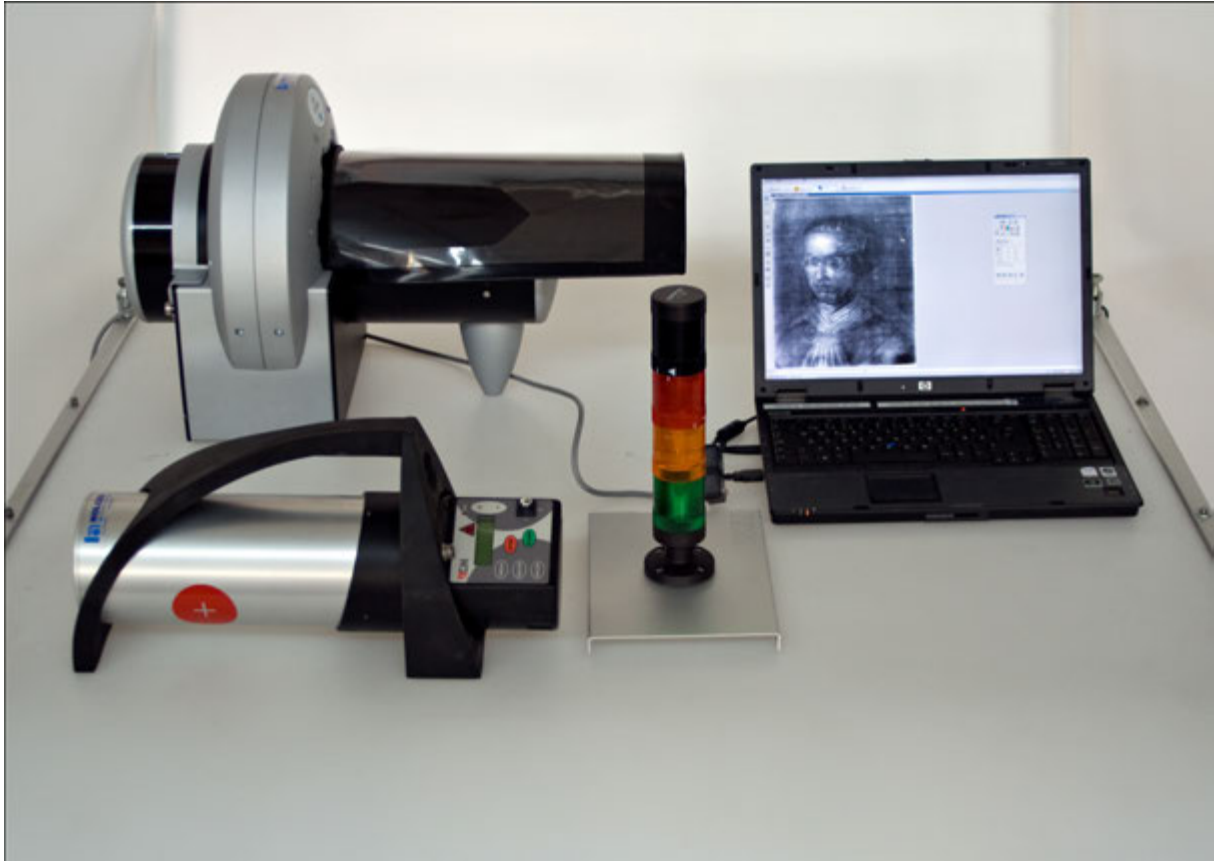
Røntgenstråler kan være farlig for mennesker. Stråleskader kan oppstå hvis man utsettes for stråledoser som overstiger definerte grenseverdier. Derfor må man være sertifisert røntgenoperatør for å kunne ta røntgenbilder, og bedriften man arbeider i må være godkjent av Statens Strålevern (2000).

Røntgenutstyr

Tradisjonelt røntgenutstyret består av røntgenrør, betjeningspanel og røntgenfilm. Normalt foregår røntgenfotografering i såkalt lukket installasjon, laget for å beskytte operatør og tredjeperson mot farlig stråling. Har man en godkjent lukket installasjon, er det tilstrekkelig med én sertifisert røntgenoperatør. Fotograferes det utenfor lukket installasjon, kreves det at det er to sertifiserte røntgenoperatører, og at området sikres med sperrebånd, skilt og varsellampe.

Ny røntgenteknologi gjør røntgenfotograferingen uavhengig av strøm, og fremkallingen av røntgenbilder uavhengig av mørkerom. For industriell radiografi er det utviklet små, batteridrevne

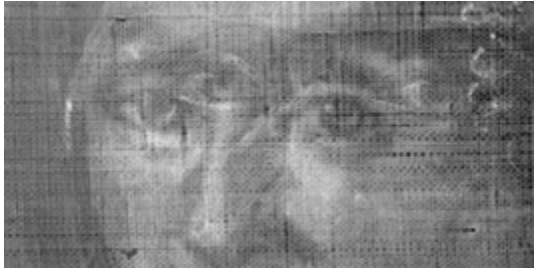
røntgenrør. Det er også utviklet digitale billedplater som erstatning for røntgenfilmer. Billedplatene må skannes innen en halv time etter at de er eksponert og selve skanningen utføres i løpet av få minutter.

Figur 1. Batteridrevet røntgenrør, skanner med digital billedplate, PC med et røntgenfoto, varselampe. Foto: NIKU, 2010.

Røntgenfotografering

Ved røntgenfotografering plasseres røntgenrøret på den ene siden av objektet som skal fotografers, og billedplaten på den andre siden av objektet. Bildet som dannes er betinget av røntgen-gjennomstrømmingen i objektet; jo mer som går gjennom objektet, jo mer svartes billedplaten. Billedplaten forblir hvit der ingen stråler passerer objektet. Gjennomstrømningen er betinget av hvilke materialer som røntgenundersøkes, og hvor tykke de er. Materialer basert på atomer med høyt atomnummer absorberer mer enn materialer basert på atomer med lave atomnummer. På et røntgenbilde av et maleri malt med blyhvitt (ren eller i blanding med andre pigmenter) vil lyse farger i maleriet se lyse ut på røntgenbildet, mens mørke farger, malt med pigmenter laget av grunnstoffer med lave atomnummer, vil fremstå mørkere på røntgenbildet.

Figur 2. Detalj av Irgensepitafiet i Røros kirke. Fotoopptak i normallys og røntgenbilde av samme utsnitt. På røntgenbildet gjengis lys detaljer lys, mørke mørke. Det skyldes bruk av blyhvitt. Røntgenbildet viser at maleriet er endret med overmaling. Foto: NIKU, 2001/2009.

Digitale røntgenbilder versus analoge røntgenbilder

Da de digitale billedplatene kom på markedet, var kvaliteten på denne type røntgenbilder ikke like god som kvaliteten på røntgenbilder tatt med røntgenfilm. Vi sammenlignet derfor to røntgenbilder, tatt av samme objekt, men med forskjellig røntgenteknikk. Irgensepitafiet ble røntgen fotografert med røntgenfilm i 2001, og med digitale billedplater i 2009. Vi kunne ikke se noen kvalitetsforskjell når vi sammenlignet de to opptaksteknikkene med vårt utstyr, og fant at det digitale formatet er enklere og mer tidsbesparende å bruke enn det analoge. Det skyldes blant annet at programvaren som er utviklet for å "fremkalle" og bearbeide de digitale billedplatene gjør det mulig å forskyve gråskalaen i røntgenbildet og dermed gjøre valg av eksponeringsparametere mindre kritisk. Filterfunksjonen som følger programvaren åpner for å tydeliggjøre en rekke fenomener i bildet det ellers ville være vanskelig å oppdage.

Dokumentasjon og undersøkelse av ulike objekter

En to meter høy gipsskulptur av Gustav Vigeland ble røntgenundersøkt i Vigeland-museet i Oslo. Målet var å finne ut om et brudd i gipsen også gikk inn i armeringsjernet. Røntgenbildene viste at det ikke var brudd i armeringsjernet, og at reparasjonen eventuelt kunne begrenses til gipsarbeid.

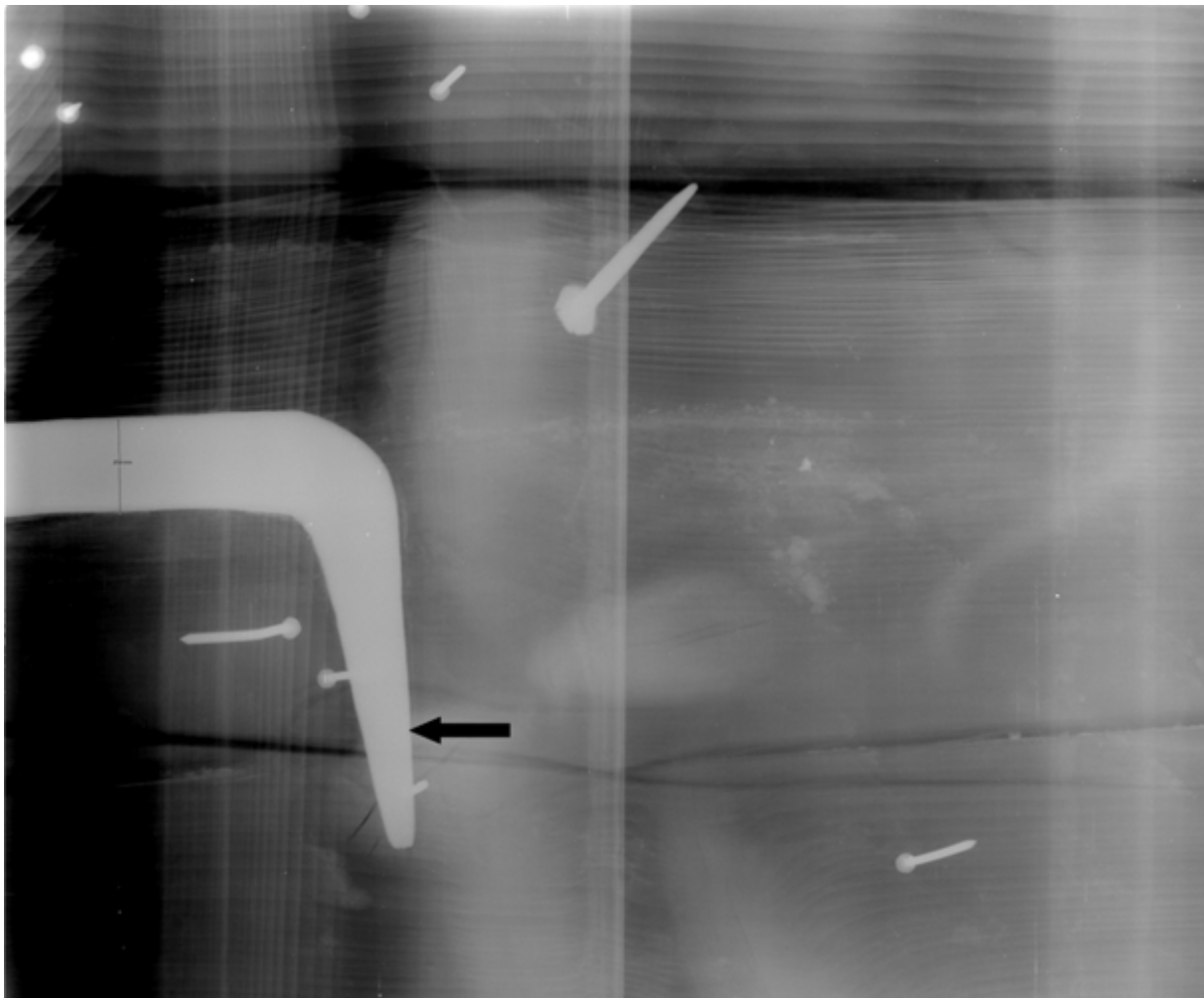

Figur 3. "Genisverm", original gipsskulptur av Gustav Vigeland, Vigeland-museet. På røntgenbildene sees armeringsjernet og dets plassering i gipsen. Foto: NIKU, 2009.

Pukkestad gård i Sandefjord, er en laftet og panelt bygning fra slutten av 1700-tallet. Våningshuset hadde store setningskader. Vi ble bedt om å røntgenundersøke utvalgte deler av våningshuset. Hensikten med røntgenundersøkelsen var å bidra til identifisering av skadeårsakene og å gi mer kunnskap om laftekonstruksjonen som var skjult av utvendig panel og innvendig kledning. Tømmeret er av gran og tykkelsen varierer fra noen få cm (navhodenes hals) til cirka 20 cm.

NIKUs bygningsingeniør Jan Mikael Stornes anviste områdene som skulle røntgenundersøkes, og deltok også i analysen av røntgenbildene. Stornes ble overrasket over å finne et u-formet jern, en såkalt bindhake, på et av røntgenbildene. Dette funnet resulterte i en grundig undersøkelse av veggens konstruksjon. Slik ble en lite kjent byggeteknikk avdekket. Veggene er så lang at alle stakkene på denne fasaden var skjøtet. Skjøtene holdes sammen med bindhaker felt inn i stakkene, slik at skjøtene skulle være minst mulig synlige. Dette er en omstendelig og kostbar byggeteknikk, og kan indikere at bygget opprinnelig ikke hadde verken ytre eller indre kledning.

Denne byggeteknikken er lite kjent, blant annet fordi bindhakene ikke synes når bygningen står ferdig. Bindhakene kan bare oppdages ved riving eller demontering av huset, eller ved en røntgenundersøkelse.

Figur 4. Røntgenbildet viser litt av en av bindhakene (sort pil) som er innfelt i laftet i østveggen på Pukkestad gård. Foto: NIKU, 2009.

Konklusjon

Vår erfaring med vårt utstyr er svært god. Digitalt og mobilt røntgenutstyr fungerer bra både i ateliersituasjon og i felt. Røntgenbildene er av tilfredsstillende kvalitet. Utnytter man det digitale formatets muligheter, får man bedre røntgeninformasjon om objekter som er laget av ulike materialer og med ulik røntgenabsorpsjon enn hva man kan få med analoge røntgenfilmer. Anvendt på eksempelvis bygninger åpner det for en ny, ikke-destruktiv undersøkelses- og dokumentasjonsmetode som gir hurtige resultater. At bildene "fremkalles" i feltsituasjon gjør også at man lett kan sammenligne objekt og røntgeninformasjon, og supplere undersøkelsen med flere opptak om nødvendig. Slik kan man undersøke objekters tilstand før man eventuelt bestemmer seg for et inngrep og dets omfang.

Resultater fra prosjektet

Stein, M., B. Wedvik, J. Solstad, 2010, Digitalt og mobilt. Ny røntgenteknologi for kulturminnevernet, *Meddelelser om konservering*(2): 16-24.

Litteratur

Lov og forskrifter. Om strålevern og bruk av stråling. Det kongelige helsedepartement: 88.(2000).

Lang, J. and A. Middleton, 2007, *Radiography of cultural material.* Oxford, Elsevier Butterworth-Heinemann.

Faktaboks, NIKUs røntgenutstyr

Røntgenkilde	CP120B Industrial Control Machines (ICM)
Energikilde	Oppladbart batteri (Vdc NiMH 36). Batteriarbeidstid ved 20 °C, full effekt: 8 min.
Batterilader	1 standardlader: max.14 timer. 1 hurtiglader:1 time.
Vekt (kg)	7,7
Spenning (kV)	40 – 120 (intervall: 0,1 kV)
Strøm (mA)	0,1 – 1,5 (intervall: 1 mA) (max mA i området 80 – 120kV: 1mA)
Tid (sek)	10 – 300
Skanner	Image Plate Skanner CR 35 NDT (ca 21 kg netto). Oppløsning (30 - 500 µm, avhengig av billedplatens oppløsning). Programvare: D- Tect Dürr Versjon 4.8.0
Billedplater	Fosforplater Normaloppløsning: 100 µm Format: 35 x 43cm og 18 x 24 cm
Sikkerhetsutstyr	Utsatt start av eksponering (prewarning): 0-99 sekunder ICM Bluetooth (100m). Ekstern utløser (30m). Varsellampe

Prosjekttittel	Røntgen som dokumentasjons- og undersøkelsesmetode av kulturminner (RØK)
Prosjektleder	Mille Stein
Prosjektdeltagere	Barbro Wedvik, Jørgen Solstad
SIP	PRECARE
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 330 000

Fargeundersøkelser av historiske interiører – en sammenligning av avdekkingsmetodenes betydning for resultatet

Edwin Verweij

Proessen med å undersøke og dokumentere malte interiører i eldre bygninger kalles ofte fargeundersøkelse i Norge.¹ Såkalte farge-trapper eller avdekkinger blir ofte gjort for å finne malingshistorikken til arkitektoniske elementer som for eksempel brystningspanel, vinduer eller dører. Det kan i tillegg tas materialprøver for å avhjelpe tolkningen av funn og for å analysere malingskomposisjon og bruk av pigmenter. Innenfor fagområdet bygningskonservering, har metoder og teknikker for fargeundersøkelser hatt en sterk utvikling i de siste årene, noe som har resultert i forslag til forbedringer.²

Kvaliteten på en fargeundersøkelse kan variere mye ut fra hvem som utfører den. Ulike grupper som arkitekter, konservatorer, antikvarer, profesjonelle fargeundersøkere, kunstnere og eiere av hus foretar i dag fargeundersøkelser, og de har ulike ferdigheter og bruker ofte ulike metoder avhengig av den enkeltes trening og preferanser. Generelt skiller vi mellom tre forskjellige metoder for å avdekke de originale malingslagene: mekanisk, termisk og kjemisk. Denne artikkelen sammenligner og diskuterer de tre ulike avdekkingsmetodene ved bruk av makrofotografering og sveipelektronmikroskop (SEM).³

Avdekking av malte arkitekturelementer fra 1740-årene

Interiøret i det tidligere "*Logement van Amsterdam*", ble undersøkt i forbindelse med et fargeundersøkelsesprosjekt i 2003.⁴ Bygningen er i dag en del av de nederlandske parlamentets bygninger, og ligger i Plein 23 i Den Haag. Huset og interiøret er fra 1740-tallet og er nylig blitt restaurert, noe som har resultert i utskifting av noen av de arkitektoniske elementene. Det var derfor mulig å bruke de opprinnelige 1700-talls eikebrystningene som testpaneler. Brystningspanelene inneholdt hele malings- og dekorhistorien fra midten av 1700-tallet og fram til slutten av det 20. århundre.

¹ Det norske begrepet "fargeundersøkelse" blir i internasjonale publikasjoner ofte oversatt til 'architectural paint research' eller 'research on decorated architectural surfaces'.

² Hughes 2002, Hughes 2006, Solberg 2006.

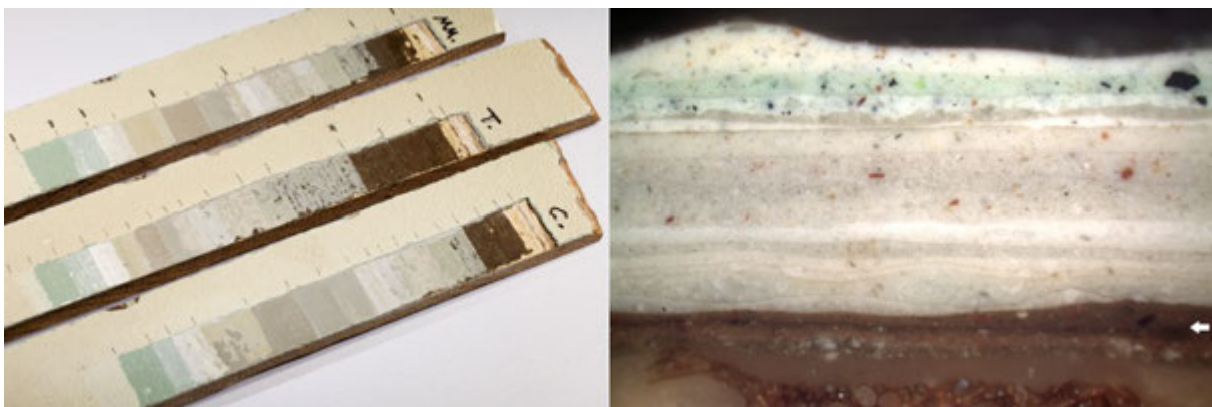
³ Instrumentet heter på engelsk Scanning Electron Microscope (SEM). Normal lysavbildning av overflatestrukturer ble utført ved hjelp av stereomikroskop (Zeiss Opmi pico f=200 med et digitalt kamera (Canon 5D Mark II OES) og en LCD lyskilde (Schott KL 1500 på 3000K) på NIKUs konserveringsavdeling. Opptak ved SEM-mikroskopet ble utført på VP-SEM Hitachi S-3600N med Quantax 400 software ved 15 kV i 10Pa vakuu, som gir kompositoriske kontraster kombinert med overflateinformasjon. Dette arbeidet ble utført på Naturhistorisk museum ved Hans-Jørgen Berg, se også Morrison et al 2007, Berg et al 2008.

⁴ Polman og Verweij 2003

Figur 1. Logement van Amsterdam i Den Haag i Nederland ble oppført på 1740-tallet, og interiørene i bygningen ble brukt til fargeundersøkelsene presentert i denne artikkelen. Foto: Verweij, NIKU.

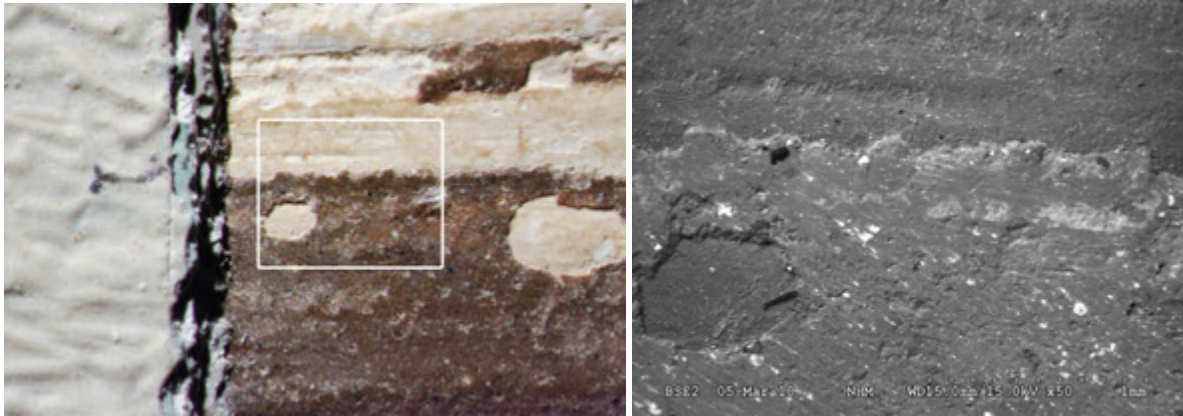
I tverrsnittbilder av malingen ble det funnet i alt 23 malingslag, inkludert grunnings- og sparkellag, samt toppstrøk. Disse malingslagene representerte ti forskjellige dekorperioder. Den opprinnelige fargen fra den første perioden (I) er en ensfarget, mørkebrun, oljebasert maling (lag 4), malt på en oransjebrun grunning (lag 3). Makrofotografering og lysmikroskopi ble brukt for å undersøke malingsoverflatenes tekstur, farge og glans. Sveipelektronmikroskopi ble hovedsakelig brukt til teksturvurderingene. Dette viste seg å være en nyttig kombinasjon av metoder.

Figur 2A-B. Avdekking av malingslagene på brystningen ved tre metoder (t.v.) og tverrsnittbildet av materialprøven som viser den første perioden fra 1740-tallet (t.h.), se hvit pil. Foto: Verweij, NIKU.

Mekanisk avdekking

Mekanisk avdekking ble utført ved bruk av kirurgiske skalpell og et stereomikroskop. Alle lagene kunne avdekkes ved hjelp av denne metoden, men enkelte ganger var det behov for å øke forstørrelsesgraden for å oppnå et godt resultat. Den generelle kvaliteten på avdekkingen var tilfredsstillende, men denne metoden var imidlertid tidkrevende.

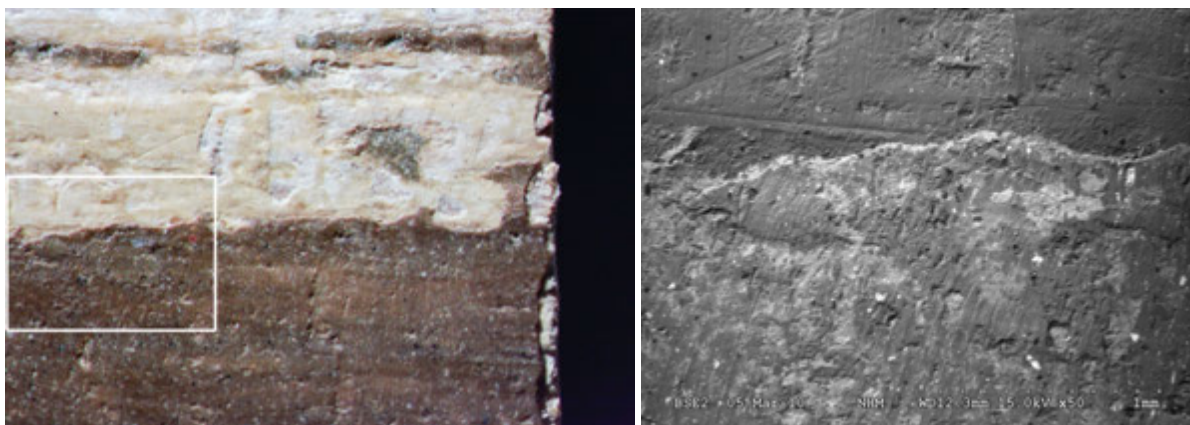
Figur 3A-B. Overflaten etter termiske avdekking av den opprinnelige, mørkebrune malingen, ved makrofotografering (t.v.) og SEM-opptak (t.h.). Foto: Verweij, NIKU.

Overflatestrukturen synes å være relativt godt bevart og følger koststrøkene. Den kraften som var nødvendig for å bruke skalpellen, resulterte noen ganger i tap av maling på grunn av dårlig heft. Graden av heft varierte lokalt avhengig av påført malingstype og grunnarbeidet før malingspåføringen, slik som vasking, rengjøring eller nedsliping. Det oppsto også enkelte kutt i overflaten ved bruk av skalpell, noe som var særlig godt synlig på SEM-opptaket i form av små, rette riper.

Termisk avdekking

Termisk avdekking ble utført ved bruk av oppvarmet luft på 30 til 35 °C som ble benyttet for å myke opp de overliggende malinglagene, hvorpå disse ble fjernet med bruk av kirurgiske skalpell. Hastigheten på avdekkingen ble forbedret, noe avhengig av malingens konsistens. Det oppsto også mindre friksjon og det var behov for mindre kraft for å skille malingslagene, noe som resulterte i mindre tap av maling sammenlignet med de mekaniske avdekkingene.

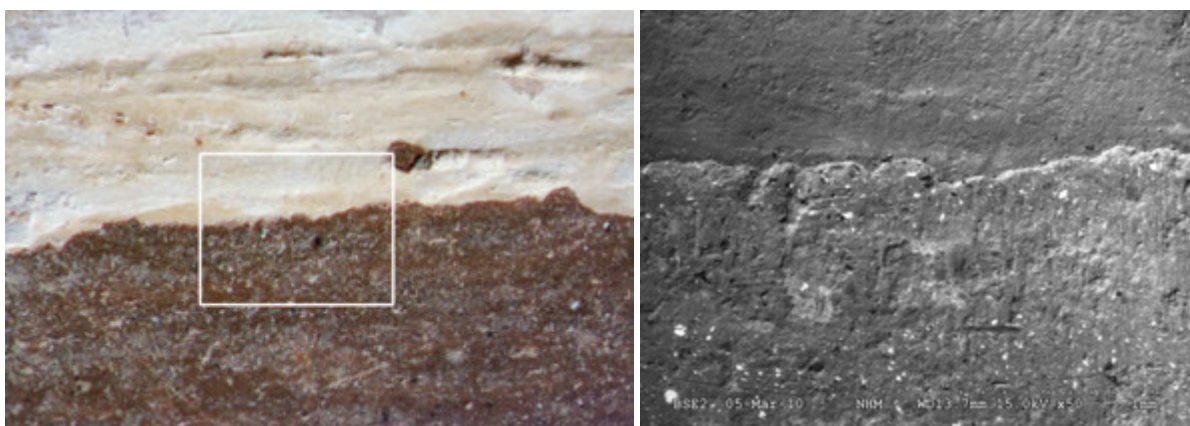
Ved den termiske avdekkingen ble likevel overflaten lettere sammenpresset og utjevnet, sannsynligvis på grunn av den mykende effekten av den oppvarmede luftstrømmen. Dette "utsmurte" resultatet var også synlig i makro-fotografering og i SEM-opptak av overflaten. Bildene avdekket et større antall retningsbestemte riper med dype spor og større kontrastforskjeller, noe som indikerer en mer ujevn overflate i forhold til ren mekanisk avdekking.

Figur 4A-B. Overflaten etter termiske avdekking av den opprinnelige, mørkebrune malingen, ved makrofotografering (t.v.) og SEM-opptak (t.h.). Foto: Verweij, NIKU.

Kjemisk avdekking

En kommersielt tilgjengelig malingsfjerner ble brukt til den kjemiske avdekkingen. Overflødig rester etter malingsfjerner ble tatt vekk fra overflaten med skalpell og bomullspinner med et lavaromatisk hydrokarbonløsemiddel.⁵ Avdekkingen foregikk relativt raskt, noe avhengig av malingsstypen i det overliggende malingslaget. På grunn av malingsfjernerens effektivitet, fikk de klare skillene mellom de ulike malingslagene en tendens til å forsvinne, og overflatens ujevnheter syntes å bli mindre skarpe. Tap av maling ble minimalisert på grunn av redusert friksjon, men over hele overflaten kunne en se riper og små krater, og det ble dannet en overflatehinne med et ru og matt utseende. Etter avdekking fikk overflaten også et lysegrått skjær som fikk innflytelse på den mørkebrune fargetonen.

Figur 5A-B. Overflaten etter kjemiske avdekking av den opprinnelige mørkebrune malingen, ved makrofotografering (t.v.) og SEM-opptak (t.h.). Foto: Verweij, NIKU.

⁵ Malingsfjerner fra Duxola firmaet Krefting, Norge. Den inneholdt diklormetan og isotridecanol polyglukolether i følge MDSS. Overflødig malingsfjerner ble fjernet fra malingsoverflaten ved hjelp av bomullspinner med Exxsol D60, et lavaromatisk hydrokarbonløsemiddel.

Avdekkings-teknikk påvirker overflatens tekstur og fargetolkning

Det samlede, visuelle inntrykket av de avdekkete fargelagene når det gjelder teksturen, fargen og glansen, ble vurdert ved hjelp av lys- og elektronmikroskopi. Alle tre teknikkene syntes å påvirke overflatene på de eldre malingslagene. Fordi ulike overflatestrukturer reflekterer lyset på forskjellige måter, resulterer ulike teksturer i ulike fargeopplevelser. Dette innebærer at malingshistorikken i bygninger og interiør er blitt tolket forskjellig avhengig av hvilken teknikk som er blitt brukt ved fargeundersøkelsene. Den kjemiske avdekkings-teknikken syntes å ha størst betydning for overflatens struktur og utseende i forhold til termiske og mekaniske teknikker.

Det er avgjørende for en korrekt fargetolkning av eldre malinglag at man avdekker rett nivå og ivaretar den historiske overflatestrukturen. På bakgrunn av dette, anbefales det at undersøker av materialprøver i mikroskop etableres som en standardisert del av profesjonelle fargeundersøkelser.

Resultater fra prosjektet

- Verweij, E., 'Uncovering painted surfaces in historic buildings; the effect on surface texture and colour appearance', poster til konferansen ICOM-CC 16th Triennial Conference arbeidsgruppen Sculpture, Polychromy, and Architectural Decoration, Lisbon Portugal, 19.-23. september 2011.
- Verweij, E, artikkel 'Uncovering painted surfaces in historic buildings: a comparison of mechanical, thermal and chemical uncovering techniques using light and electron microscopic surface imaging' i publikasjonen SEM and microanalysis in the study of historical technology, materials and conservation, British Museum London, United Kingdom, Archetype publication London (in peer review).
- Verweij, E, poster 'Characterization of painted surfaces in historic buildings; uncovering techniques in architectural paint research analysed and visually compared' på konferansen SEM and microanalysis in the study of historical technology, materials and conservation (SEM 2010), The British Museum London, United Kingdom, 9.-10. September 2010.
- Verweij, E, foredrag 'Uncovering painted surfaces in historic buildings, a comparison of techniques and their effect on the surface texture' på konferansen NIKU/RA Hvorfor og hvordan forvalter vi kulturarven? Oslo, Norway, 30. november 2010.
- Verweij, E., foredrag 'Across cross sections, current and previous colourschemes' på NIKU Strategic Institute Programme workshop, Oslo, Norway, 8. desember 2008.

Litteratur

- Berg, K. J. v. d., Daudin, M., Joosten, I, Wei, B., Morrison, R. and Brunstock, A., 2008, '*A comparison of light microscopy techniques with scanning electron microscopy for imaging the surface cleaning of paintings*' på konferansen 9th International conference on NDT of Art 2008, Jerusalem Israel May 2008, ISAS Israel.
- Hughes, H., 2002, Layers of understanding. Setting standards for architectural paint research, Donhead / English Heritage, London.
- Hughes, H., 2006, '*The potential of architectural paint research in building analysis and conservation*', in Paint research in building conservation, (ed.) L. Brengthøi et al, Archetype / National Museum of Denmark, London/Copenhagen, p. 3-9.
- Morrison, R., Bagley-Young, A., Burnstock, A, Berg, K.-J. van den and Keulen, H. van, 2007, '*An investigation of parameters for the use of citrate solutions for surface cleaning unvarnished paintings*' in Studies in Conservation 52 (4), p. 255-270.

Polman, M. and Verweij, E., 2003, Logement van de Heren van Amsterdam, s'-Gravenhage. Rapport Kleurverkenning, rapport, Polman and Verweij, Amsterdam.

Solberg, K., 2006, 'Data on strata; NIKUs practice for the documentation of architectural paint research', in Paint research in building conservation, (ed.) L. Brengthøi et al, Archetype / National Museum of Denmark, London/Copenhagen, p. 10-15.

Prosjekttittel	Across cross-sections: Current and previous colour schemes
Prosjektleder	Edwin Verweij
SIP	PRECARE
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 400 000

3-dimensjonal skanning som metode ved dokumentasjon, overvåking og undersøkelse av kulturminner

Knut Paasche

Laserskanning av kulturminner ble første gang gjort i Norge i 2001, da Tuneskipet ble skannet. NIKU har videreutviklet teknikk og metode gjennom å skanne en rekke forskjellige objekter, fra mindre gjenstander, bygningsdeler, ruiner og bergkunst, til arkeologiske utgravinger i felt og større landskapsrom. Denne artikkelen presenterer NIKUs erfaringer med laserskanning og noen av teknikkens bruksmuligheter innenfor kulturminnefeltet.

Skanning har vært benyttet ved konkrete oppdrag og stått sentralt i enkelte kulturhistoriske forskningsprosjekter i Norge de siste årene. Resultatene fra disse arbeidene har vist hvilket potensiale som ligger i den nye metodikken når det gjelder å fremstille nøyaktig dokumentasjon av arkeologiske objekter (Paasche et. al 2007). NIKUs prosjekt SKANDOK har hatt som målsetting å videreutvikle laserskanning både teknisk og metodisk i forhold til behov innenfor kulturhistorisk forskning og forvaltning

Hva er laserskanning?

Laserskanning er en teknologi basert på utsendelse (emisjon) av lys. Laser er en forkortelse for "light amplification by stimulated emission of radiation". Det er altså en optisk strålingskilde hvor strålingen forsterkes ved såkalt stimulert emisjon. Laserstråler kjennetegnes ved at de normalt er sterkt konsentrert, har meget liten spredningsvinkel og strålediameter, og at de er ensfarget.

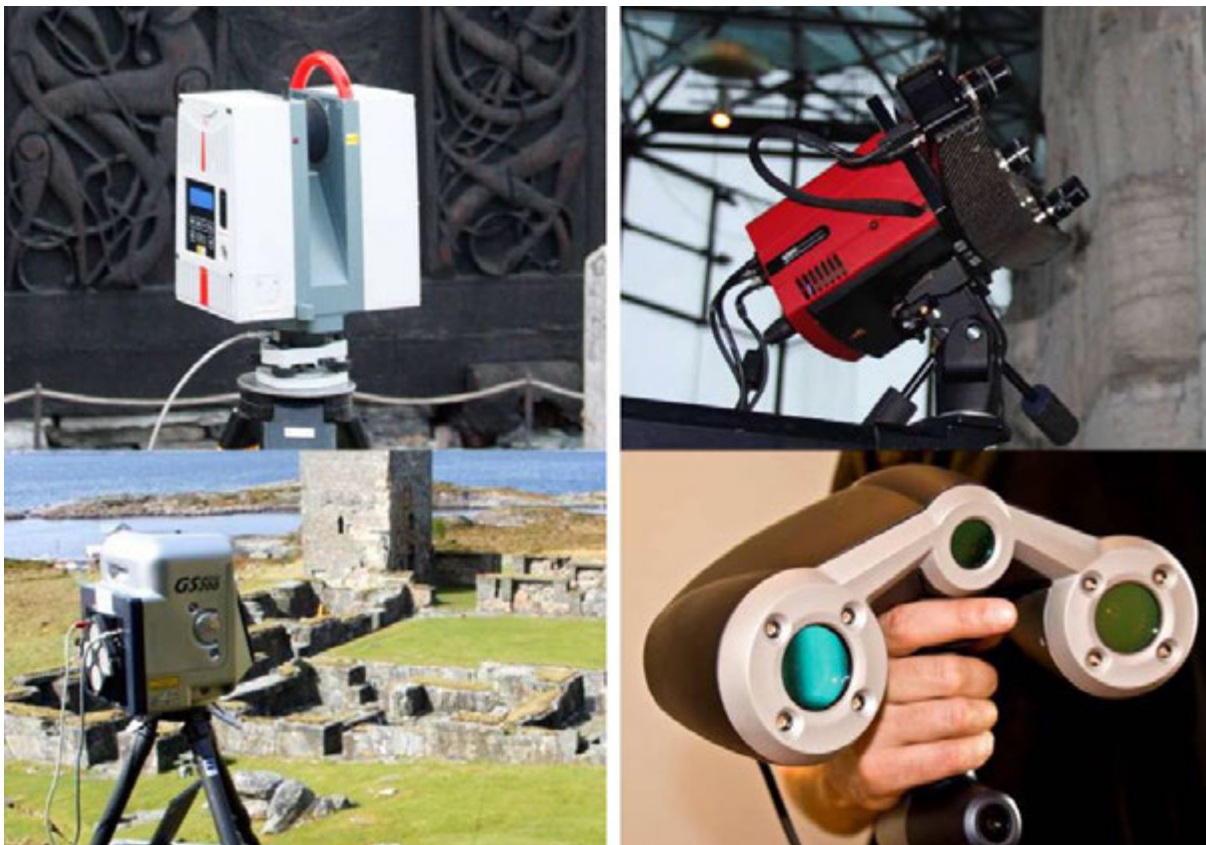
Datainnhenting ved hjelp av en laserskanner foregår ved at laserpulser sendes ut mot objektet som skal dokumenteres. Når disse treffer objektet, reflekteres de og instrumentet kan måle forskjellige egenskaper ved retursignalene. Laserskannere tar tiden fra signalet sendes ut til retursignalet kommer tilbake til instrumentet. Etersom lysets hastighet er kjent, kan derfor denne tiden omregnes til avstand. Resultatet blir en punktsky som grunnlag for to- og tredimensjonale tegninger av objektet.

Skannere av ulike typer og beregnet på ulike avstander og nøyaktighetsnivåer har vært prøvd ut i SKANDOK-prosjektet (figur 1), både puls- og fasebasert laserskanner og optisk skanner. Pulsbaserte skannere er såkalte "time-of-flight skannere", hvor instrumentet måler tiden det tar fra strålen blir sendt ut fra instrumentet til den kommer tilbake. Ut i fra dette prinsippet kan avstanden til det skannede objektet beregnes. Disse instrumentene måler store områder svært raskt, men har noe lavere oppløsning enn andre skannere. Fasebasert skannere er en type skanner som sammenligner bølgelengden i returstrålen med strålen som ble sendt ut, og som på denne måten beregner avstanden til det skannede objektet. Fasebaserte skannere har begrenset rekkevidde, men er raske og opererer med relativt høy oppløsning. Optisk skannere er en skanner som ved hjelp av kameraer, projisert lys og triangulering innhenter tredimensjonal informasjon. Ved hjelp av denne typen instrument kan man oppnå et detaljeringsnivå ned til 1/200 av en millimeter. Oppsett og skanning tar imidlertid lang tid og instrumentet er ikke spesielt egnet for feltarbeid.¹

¹ Et eksempel på optisk skanner: GOM Atos III

Erfaringer fra bruk av skannere til forskjellige formål

Forskningsprosjektet har brukt både bakkebasert utstyr og skanner operert fra fly (lidar). NIKU har kun hatt en mindre, håndholdt laserskanner i eget eie, så både utstyr og spesialkunnskap knyttet til bruk av skannere har derfor vært levert av ulike underleverandører.² Fra og med feltsesongen 2012 vil NIKU også være i besittelse av egen skanner beregnet på oppmåling av større objekter som feltarkeologi, hus og ruiner. En del av hensikten med prosjektet har vært å bygge opp kompetanse hos NIKU når det gjelder bruk av ulike typer elektroniske skannere ved dokumentasjon, registrering og overvåking av ulike kulturminner. Det har derfor også vært viktig å utvikle en bestillerkompetanse inn mot underleverandører.

Figur 1. Ulike typer av laserskannere brukes ut fra hensikten med skanningen. Øverst til venstre ses en fasebasert skanner, brukt ved dokumentasjonen av Urnes stavkirke. Ved dokumentasjonen av domkirkeruinen på Hamar ble det benyttet en optisk skanner (øverst til høyre). Nederst til venstre er en pulsbasert skanner i arbeid under skanningen av Selje kloster. Ved skanning på mikronivå har NIKU benyttet en håndholdt laserskanner (nederst til høyre). Alle foto: NIKU.

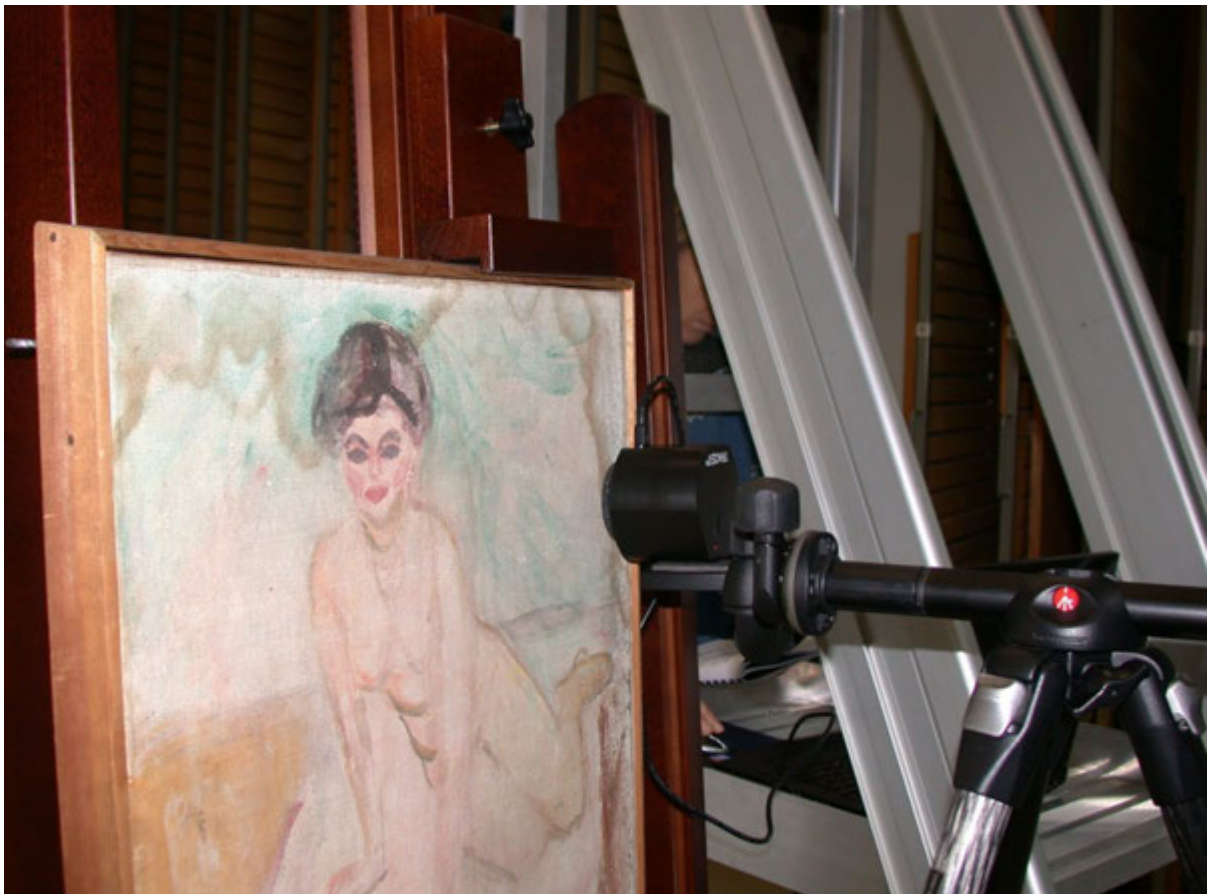
Mikroskanning

På mikronivå har arbeidet først og fremst vært knyttet til utprøving av instrumentet TRACEiT (figur 2), et overflateprofilometer som kan gjennomføre ikke-destruktive målinger av en overflates ruhet på arealer av dimensjonen 5 x 5 mm. Instrumentet er testet med hensyn til relevans i forbindelse

² Oppmålingsfirmaet Geoplan 3D har vært fast samarbeidspartner og underleverandør i prosjektet.

med metodeutvikling ved rensing og konsolidering av lerretsmalerier, og med hensyn til relevans i forbindelse med tilstandsvurdering av lerretsmalerier. Utprøvingen tilknyttet behandlingsmetodene ble utført på testlerret. Resultatene indikerer at instrumentet kan være egnet til kvalitetssikring av rensemetoder. TRACEiT ble også brukt til å måle tilstanden på overflaten til ni av Edvard Munchs malerier. Arbeidet ble gjort i tett samarbeid med Munchmuseet i Oslo. Resultatet fra testen viste at det var godt samsvar mellom instrumentets målinger og en ekstern konservators uavhengige vurderinger av tilstanden.

Konklusjonen er at profilometeret kan fungere som et støttende verktøy for å utvikle gode rensemetoder. Det er også egnet i forhold til tilstandsvurderinger av malerier på lerret, dersom det brukes på et statistisk sett tilstrekkelig antall måleområder på det enkelte maleriet.

Figur 2. TRACEiT-instrumentet ble brukt til å vurdere overflaten på ni av Edvard Munchs malerier. Metoden kan bidra både ved vurdering av tilstand og ved kvalitetssikring av rensemetoder. Foto NIKU.

Laserskanning av ruiner og bygninger

På ruin- og bygningssiden har Skandok-prosjektet gjennomført skanning av en rekke ulike lokaliteter. De viktigste kulturminnene er søylerekken på Domkirkeodden på Hamar, Selje kloster, Urnes stavkirke og Slottsfjellet i Tønsberg (Gustavsen 2009 a, b og c).

På Domkirkeodden på Hamar ble hele søylerekke i domkirkeruinen skannet. Arbeidet i felt ble utført på én arbeidsdag. Det ble skannet med to ulike kvaliteter, laserskanner av fasetypen og optisk

skanner. Resultatene gir et klart bilde av samtlige stein i hele konstruksjonen. Nøyaktigheten er ned mot én millimeter på hele strukturen, og hver enkelt stein kan nå tegnes ut nøyaktig slik at begge sider av fugene plasseres riktig. Resultat gir både et grunnlag for nye og mer nøyaktige tegninger av ruinen, samt grunnlag for overvåking av ruinen over tid. Dersom det gjennomføres gjentatte skanninger, vil ruinen kunne overvåkes stein for stein, og sprekk for sprekk. En slik form for nøyaktig overvåking med en høy detaljeringsgrad, vil tidlig kunne fange opp eventuelle setningskader eller andre bevegelser i bygget.

Når det gjelder trebygninger har det vært fokusert på integrering mellom skanningen og konvensjonell dokumentasjon av bygningsdetaljer.

Skanning ved arkeologisk feltdokumentasjon og flybåren skanning

Skanning har gitt meget gode resultater ved arkeologisk feltdokumentasjon og er blitt brukt i en del prosjekter som del av den ordinære dokumentasjonen. Et godt eksempel er tegningene basert på skannet av middelalderfartøyet som ble funnet i Tønsberg i 2009. Det har innenfor prosjektets rammer vært gjort ulike, mindre forsøk inn mot dokumentasjon av bergkunst.³

Flybåren laserskanning,⁴ eller såkalt lidarskanning, er en effektiv metode for nyregistrering og kartlegging av arkeologiske kulturminner ute i landskapet. NIKU har gjennomført en rekke forsøk med slik skanning, bl.a. i skogsområder i Hedmark (Risbøl, O., A.K. Gjertsen & K. Skare 2007). Hyperspektral skanning vil trolig bli en viktig del av den etter hvert mer etablert flyskanningen. Denne innebærer at også ikke synlig lys (infrarødt og ultrafiolett) blir brukt i en nærmest kontinuerlig kjede av bølgebånd innenfor relativt vide grenser.

Konklusjon

Metodeutviklingen ved bruk av laserskannere innenfor dokumentasjon og registrering av kulturminner har gitt gode resultater. Vi produserer nå tegninger på et nivå vi ikke har sett tidligere, verken her til lands eller internasjonalt. I bygningsammenheng har det vært fokusert på integrering mellom skanningen og konvensjonell dokumentasjon av bygningsdetaljer. En utfordring for framtidig utviklingsarbeid ligger i å integrere detaljer som ligger skjult, og som dermed ikke registreres på skannet.

Bruk av skanning som verktøy innen forskning og forvaltning av kulturminner er, blant annet gjennom resultatene fra SKANDOK, i ferd med å bli en fast metode også her i Norge. Sammen med andre høyt teknologiske undersøkelsesmetoder, som bruk av satellittopptak og geofysiske undersøkelsesmetoder, vil dette bli et viktig satsingsfelt for NIKU også i årene som kommer.

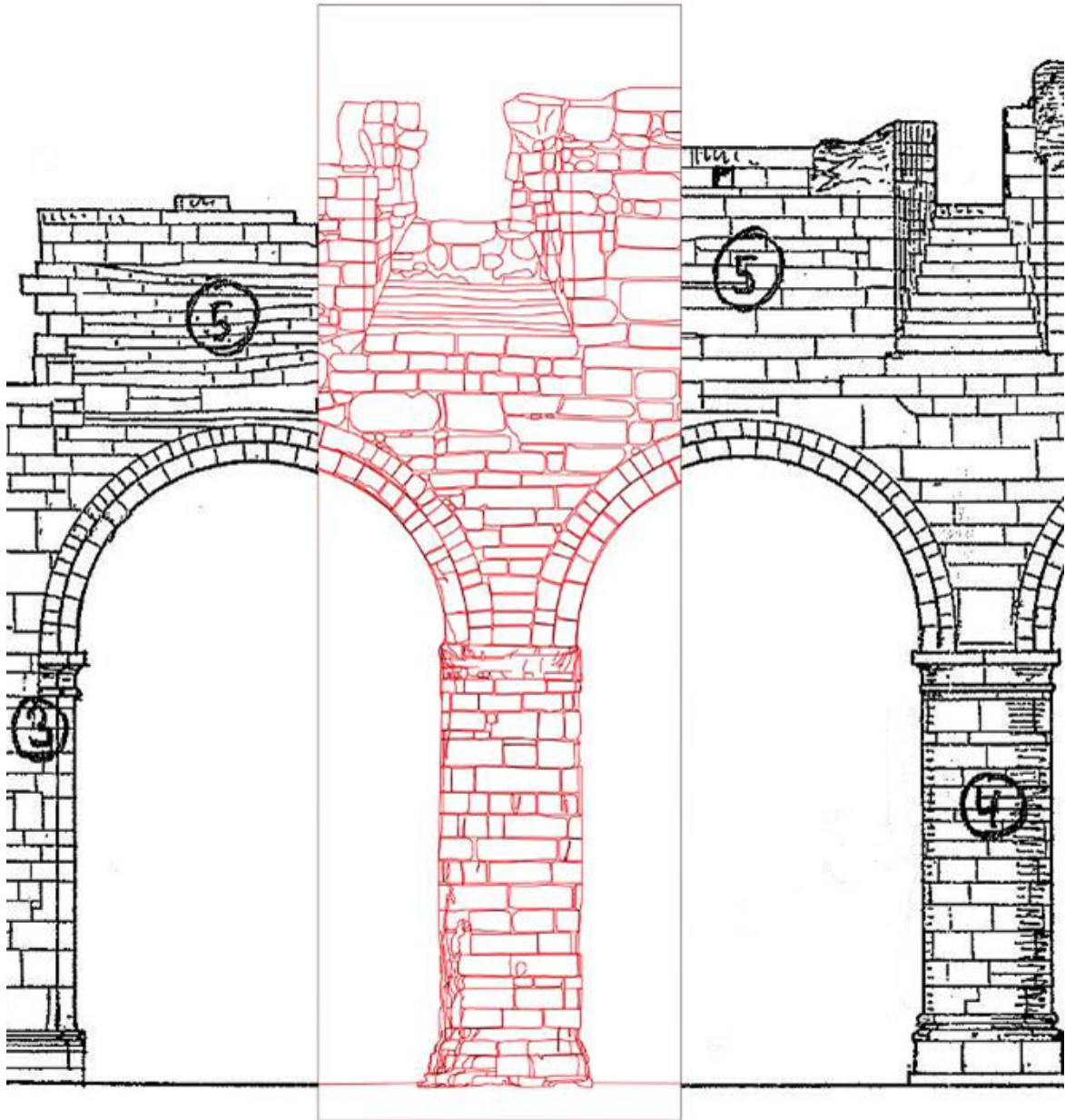
På bakgrunn av satsingen på kompetansebygging når det gjelder laserskanning, deltar NIKU nå i et nytt, internasjonalt forskningsprosjekt: "LBI for Archaeological Prospection",⁵ et samarbeidsprosjekt mellom åtte ulike forskningsinstitusjoner i fem land. Prosjektet skal gå over fem år og NIKU har

³ Dokumentasjonen av bergkunst omfattet blant annet feltet på Benan i Nord-Trøndelag.

⁴ Flybåren skanning er beskrevet mer utførlig av Ole Risbøl i artikkelen *Kulturminner i skog – bruk av flybåren laserskanning som grunnlag for en bærekraftig forvaltning*, i denne rapporten.

⁵ Forskningsprosjektets fulle tittel er Ludwig Boltzmann Institute for Archaeological Prospection and Virtual Archaeology (LBI ArchPro). Hovedmålsettingen er utprøving av komplementære, tekniske metoder ved arkeologisk kartlegging, hvor satellittopptak, georadar og magnetometer inngår ved siden av fly- og bakkeskanning. NIKU har partnere i Østerrike, Sverige, Tyskland og Storbritannia.

prosjektledelsen for den norske delen av prosjektet. Det er først og fremst NIKUs erfaring med bruk av fly- og bakkebasert skanning som har gjort at instituttet har fått plass i dette prosjektet. Videre deltar NIKU i et femårig EU-finansiert forskingsprosjekt innenfor Culture-programmet; "ArchaeoLandscapes Europe", hvor flyarkeologi og bruk av annen fjernmåling står sentralt.

Figur 3. Den midtre delen av oppmålingstegningen er basert på laserskanningen av en del av søylerekken i domkirkeruinen på Hamar. Tegningene på hver side i svart strek, er utført av arkitekt Johan Meyer i 1899. De to settene med oppmålingstegninger viser hvordan det i Meyers tegninger er gjort tolkninger og forenklinger, både i strukturene og i skillene mellom de enkelte steinene. Uttegning: Lars Gustavsen, NIKU.

Figur 4. Oppmålingstegningen er basert på NIKUs skanning av en klinkbygget båt fra cirka år 1300, avdekket i forbindelse med graving for fjernvarmerør i Nedre Langgate i Tønsberg høsten 2009. Riksantikvaren besluttet å bevare båten på stedet, og den ble derfor ikke gravet ut i sin helhet. Uttegning: Lars Gustavsen, NIKU.

Resultater fra prosjektet

- Gustavsen, L., 2009a, Laserskanning av søylerekken på Domkirkeodden, Hamar kommune, Hedmark. NIKU Oppdragsrapport 181/2009.
- Gustavsen, L., 2009b, Laserskanning av Urnes stavkirke, Luster kommune, Sogn og Fjordane. NIKU Oppdragsrapport 180/2009.
- Gustavsen, L., 2009c, Laserskanning av Selje kloster- og helgenanlegg, Selje kommune, Sogn og Fjordane, NIKU oppdragsrapport 179/2009.
- Gustavsen, L., 2010, Laserskanning av båtvraket Tønsberg I, Nedre Langgate, Tønsberg, Vestfold. NIKU Oppdragsrapport 15/2010.
- Molaug, P. og K. Paasche, 2010, Middelalderbåt på land. Nicolay, nr. 110, 1-2010.
- Paasche, K., 2009, Kronikk i Stavanger Aftenblad 03.06.09.
- Risbøl, O., 2009, Flybåren laserskanning av kulturminner på Selja, Selje kommune, Sogn og Fjordane. NIKU Oppdragsrapport 15.
- Risbøl, O., 2009, "SKANDOK" - Bruk av skanning ved dokumentasjon og overvåking av kulturminner. - Forelesning/foredrag, fremleggelse av paper, Foredrag på seminar hos Riksantikvaren, Oslo, 04.02.2009.
- Stein, Mille; Haugen, Annika, 2010, Topographic registration of surfaces on canvas paintings. Investigations with a mobile non-contact profilometer. *Restauro. Forum für Restauratoren, Konservatoren und Denkmalpfleger* (6) s. 396-401.

Litteratur

- Paasche, K., V. Bischoff, et al., 2007, Rekonstruksjon av Osebergskipets form. Rapport Oslo, Roskilde, Tønsberg, Kulturhistorisk Museum, Stiftelsen Nytt Oseberg, Vikingskipsmuseet.
- Risbøl, O., 2009, Fugleperspektiv på kulturminner. Bruk av flybåren laserskanning i arkeologien. I: *Viking, Norsk arkeologisk årbok*. Bind LXXII – 2009. Norsk Arkeologisk Selskap, Oslo 2009, pp. 211-226.
- Risbøl, O., A.K. Gjertsen & K. Skar, 2007, Flybåren laserskanning og kulturminner i skog. Ny teknologi i arkeologiens tjeneste. I: *Kart og Plan*, vol. 67, s. 78-90.

Prosjekttittel	Skandok
Prosjektleder	Knut Paasche
Prosjektdeltagere	Annika Haugen, Mille Stein, Lars Gustavsen, Regin Meyer, Ole Risbøl og Ola Storsletten
SIP	PRECARE, CONCENSUS og BY
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 1 150 000

Den skjulte kulturarven: synliggjøring av kulturlagenes kunnskapsverdier i etterreformatoriske byer

Chris McLees

Norge har et av verdens strengeste lovverk med hensyn til vern av forhistoriske og middelalderske arkeologiske kulturminner. I samtlige middelalderbyer for eksempel, sikres sårbare kulturlag med sitt mangfoldige kulturhistoriske innhold som en særdeles verdifull kunnskapskilde om Norges eldste byutvikling. Kulturlag som er blitt akkumulert i de samme byene etter reformasjonen i 1536/7, samt i byene som vokste fram under den nye urbaniseringsbølgen som fant sted i Norge på 16- og 1700-tallet, omfattes derimot ikke av Kulturminneloven, og er dermed av vernemyndighetene ikke gitt en tilsvarende verne- eller kunnskapsstatus.

Med bakgrunn i dette, har dette prosjektet som hovedmålsetning å påvise kunnskaps- og verneverdien i uvernete kulturlag i etterreformatoriske byer som grunnlag for fremtidig forskning, forvaltning og formidling. Ved utarbeiding av praktisk vurderingsgrunnlag og forvaltningsverktøy, skulle prosjektet bidra til gransking av dagens vernepolitikk og forvaltningspraksis, samt foreslå endringer i måten byenes arkeologisk kulturarv kartlegges, forskes og brukes på. Ved å danne grunnlaget for et større tverrfaglig Forskningsråds-finansierte prosjekt, *"The post-medieval archaeological resource in and around Norwegian towns: heritage potential, protection and management"* har dette SIP-prosjekt lyktes i å vekke større offentlig oppmerksomhet rundt dagens manglende vernepraksis på dette område.

Etterreformatorisk arkeologi - dagens vernesituasjon

SIP-prosjektet har av hensyn til ressurser måttet fokusere utelukkende på byene, men mangelen på vern gjelder også for kulturlag tilknyttet andre former for samtidige kulturminner utenfor byene.

Det er i dag et nasjonalt mål å verne og sikre et representativt utvalg av arkeologiske kulturminner fra ulike tidsepoker med deres egenart og variasjon som grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskaping (jf St.meld.nr.16, 2004-2005: 15). Dette til tross, nevnes ikke etterreformatorisk arkeologi som et fremtidig satsingsområde. Unnlatsen står i sterk kontrast til situasjonen som gjelder for enkelte etterreformatoriske, eller nyere tids kulturminner, som i dag er underlagt formelt vern gjennom automatisk fredning: stående byggverk som er bygget før 1650, skipsvrak og skipslast som er eldre enn 100 år, og samiske kirkegårder eldre enn 100 år. Nyere tids kulturminner og kulturmiljøer i byer – bl.a. enkeltbygninger, bebyggelsesområder og industrielle anlegg – tas i økende grad hensyn til i forbindelse med utarbeidelse av kommuneplaner, kulturminneveiledere, kulturminnekart osv. Verneplaner blir utarbeidet for tekniske og industrielle kulturminner, forsvarets eiendommer, bygninger og anlegg, fyrstasjoner og jernbanebygninger. Felles for disse tiltak er imidlertid at de omfatter *synlige* og håndgripelige elementer i by- eller kulturlandskapet. De *usynlige*, etterreformatoriske kulturlagene, som vel å merke ofte ligger i nær forbindelse med de synlige kulturminnene, er derimot fullstendig fraværende som vurderingsobjekt i de fleste verdi- eller vernevurderingssammenhenger. Denne forbigåelse av et kildemateriale som kan knyttes til selve *bruken* av de vernede enhetene, er vanskelig å forene med en vernepolitikk der det er et uttalt mål å legge vekt på helhetlige sammenhenger.

Hvorfor manglende vern?

Dagens mangelfull verne- og forvaltningsstatus for etterreformatoriske kulturlag har sin bakgrunn i særlig to dypt rotfestede oppfatninger, den ene forskningsrelatert og den andre med utspring i samfunnsøkonomiske vurderinger.

Den nyere kulturhistorien har nemlig hittil syntes tilstrekkelig belyst av forskning gjennomført av historikere, bygningshistorikere, kunsthistoriker og etnologer med flere. Arkeologiens rolle – studiet av de materielle konsekvenser av menneskenes handlinger i fortiden – har hittil blitt oppfattet som supplerende eller illustrerende.

Den andre oppfatningen – uttrykt så sent som i forbindelse med en endring i kulturminneloven i 2000 – er at en eventuell utvidelse av den automatiske fredningen til å omfatte alle typer etterreformatoriske kulturminner "vil bety store bindinger i forhold til arealplanlegging og arealdisponering" (Ot prp nr 50 1998-1999:16). Arkeologiske utgravninger i den automatiske vernede, middelalderiske bygrunnen ansees som en allerede stor økonomisk belastning for utbyggere og samfunnet generelt. En eventuell utvidelse av fredningen til også å omfatte etterreformatoriske lag i disse og i en rekke andre byer, vil følgelig kunne føre til enda større belastninger.

Hva bør vernes og hvorfor?

Hvilke verdier går tapt ved at etterreformatoriske kulturlag ikke vernes eller utforskes? I byenes tilfelle har det blitt vist gjennom de siste 30-40 årenes forskning på og formidling av utgravd middelalderisk kulturhistorisk materiale at urbane kulturlag har en verdi som kilde til ny kunnskap og opplevelse. Kulturlagene i de *etterreformatoriske* byene har et liknende, men kanskje enda større og vidtfaavnende kulturhistorisk innhold. De avspeiler en minst like sammensatt og betydningsfull historisk samfunnsprosess; nemlig den nye byvekstperioden som fant sted i Norge på 1600- og 1700-tallet. Samfunnet i denne perioden preges av økende urbanisering, og det er særlig byene som inneholder de materielle sporene av disse komplekse samfunnsendringene.

De historiske byene utgjør nemlig våre største langvarige befolkningssentra. Bygrunnen inneholder følgelig en betydelig del av den kulturhistoriske arven som tidligere generasjoner etterlot seg. Som reservoarer av tallrike og forskjelligartede materielle levninger, inneholder urbane kulturlag data som gjennom utgravning, forskning og formidling kan skape økt forståelse for fortiden blant både forskere og allmennheten. Lagene inneholder rester av tidligere generasjoners innbyggers levde liv – deres *materielle kultur* - som utgjør en kilde til kunnskap om disse menneskenes levekår under diverse forhold og deres kognitive verden. Informasjon som hentes systematisk ut fra avsetninger, latriner, avfallsgrop og konstruksjonsrester formidler historier om mennesker og forhold som sjelden omtales i skriftlige kilder, selv i en periode da disse øker enormt i omfang. Sentrale samfunnsaspekter, som for eksempel romlig organisering, byborgernes atferd og levekår og så videre, kan utforskes i lys av større samfunnsstrukturer som preget tiden i økende grad, som blant annet den gryende kapitalismen, industrialiseringen, nasjonalismen og globaliseringen.

Mangelen på sikring av kulturlagene gjennom vern eller arkeologiske undersøkelser rammer en kildetype som faktisk øker i omfang, sammensetning og geografisk utbredelse i perioden 1537-ca. 1800. Ved utgangen av middelalderen hadde Norge 11 byer. Rundt 1660 og starten på enevoldstiden var det bare seks middelalderbyer igjen innenfor Norges daværende grenser. Til gjengjeld oppsto åtte til ni nye byer før 1660, og ytterligere 17-18 før 1800, slik at ved inngangen av det 19. århundre var det vel 30 byer i Norge. Et vesentlig antall norske byer inneholder dermed potensielle

etterreformatoriske kunnskapsreservoarer uten et formelt vern. Kulturlagene i disse byene er særlig utsatt for sterkt press fra moderne byutvikling og miljøtrusler over tid, og kulturhistorisk materiale fjernes kontinuerlig uten registrering.

Veien videre – kartlegging av ressursen

Som et grunntrekk i utforming av et vernesystem, og for å lette forskning på og spredning av kunnskap om den arkeologiske ressursen, understreker Maltakonvensjonen nødvendigheten av å opprettholde inventarlistene og kulturminneregistre. Dette har medført at enkelte europeiske vernemyndigheter har satt i gang omfattende ressurskartleggingsprosjekter. Hovedmålet er tredelt: 1) å kartlegge og karakterisere ressursens omfang og innhold; 2) å synliggjøre kunnskapspotensialet gjennom utarbeidelse av relevante forskningsagendaer; og 3) på dette grunnlaget utvikle en målrettet bevaringsstrategi.

Også i Norge er kartlegging av kulturminneressurser i byer nylig blitt et satsningsområde, da spesielt som grunnlag for kommuneplaner. Denne kartleggingen er en viktig forberedelse for utvelgelse av verdifulle kulturminnestrukturer og -miljøer som kan vurderes vernet gjennom regulering til spesialområde vern iht. plan- og bygningsloven. Riksantikvarens Miljøbyprogram har for eksempel ført til utarbeidelse av overordnede oversikter over forekomst av verneverdig bebyggelse og byplankomponenter i fem historiske, norske bysentra (Bergen, Oslo, Tromsø, Fredrikstad, Kristiansand). Kartleggingen har imidlertid utelukkende tatt utgangspunkt i de bygningsregistreringer som ligger i SEFRAX. Selv om samtlige av disse byene inneholder en potensiell kulturlagtilvekst og ikke-synlige etterreformatoriske plankomponenter, er slike ikke blitt innarbeidet i plandokumentene.

Både Kulturminneutvalget og Riksantikvaren har tidligere påpekt behovet for kartlegging av norske etterreformatoriske kulturminner. Utfordringen er imidlertid stor fordi det arkeologiske kunnskapsgrunnlaget er meget mangelfullt for middelalderbyene og så godt som totalt fraværende i de andre historiske byene. Vi mangler oversikt over hvor og i hvilken utstrekning og tilstand de etterreformatoriske kulturlagene befinner seg, og hva slags kulturhistoriske informasjon de inneholder.

NIKUs kartleggingsmetode

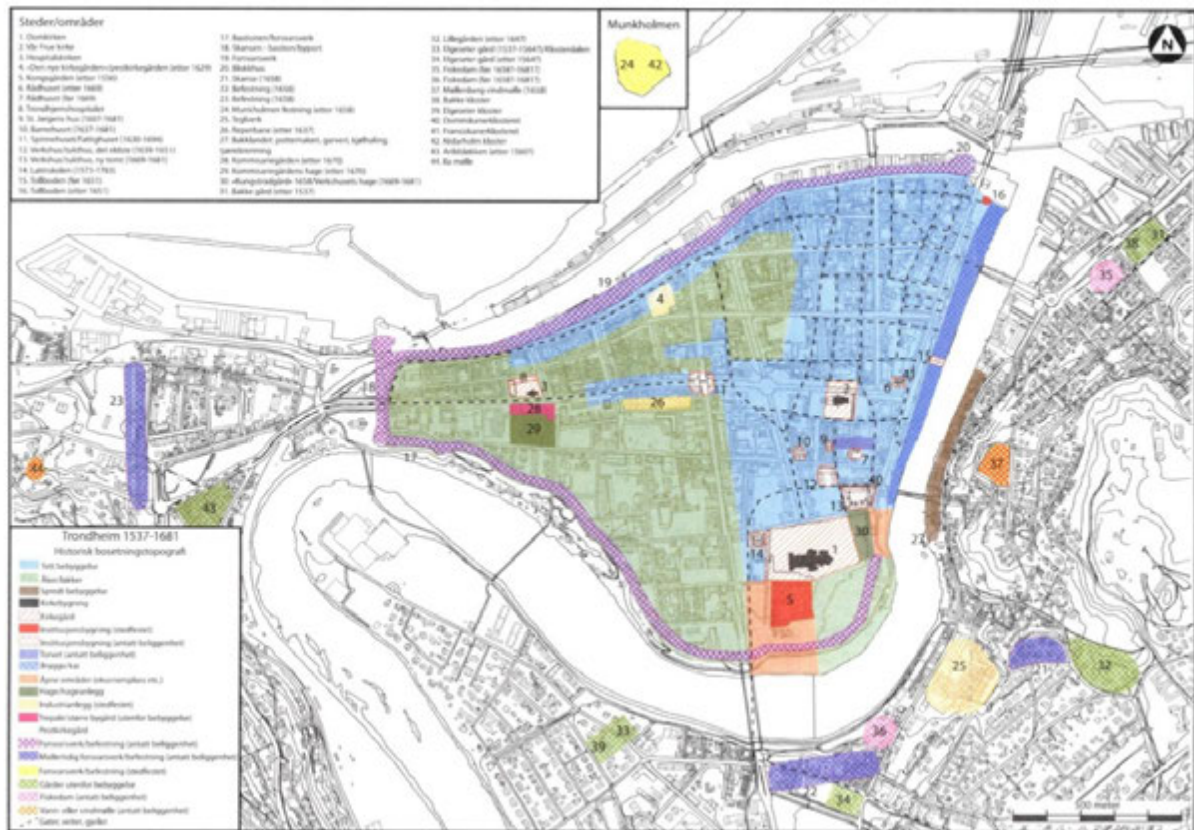
For å møte behovet for et generelt registreringsverktøy med hensyn til etterreformatoriske kulturlag i byene, samt gi innspill i diskusjonen om praktisk oppfølging av Maltakonvensjonen, er det hos NIKU blitt gjennomført et pilotprosjekt i en utvalgt by med et representativt materiale, nemlig Trondheim i perioden ca. 1537 til ca. 1800. Metoden kan imidlertid tilpasses alle norske byer som har etterreformatoriske kulturspor.

Metoden omfatter en tretrinnsprosess der den arkeologiske ressursen kartlegges og verdivurderes, og der resultatene danner grunnlaget for forvaltningsstrategiske vurderinger. Kultursporene identifiseres, avgrenses og stedfestes i historisk tid og fysisk rom, slik at byens indre form og struktur under perioden rekonstrueres. Resultatene vises i form av en rekke temakart. Vurderingsprosessen legger vekt på å påvise kulturlagenes kunnskapsverdi, og til dette formålet utarbeides en forskningsagenda, der spesifikke historiske hovedproblemstillinger og deltemaer formuleres.

Analysen bygger på det grunnleggende prinsippet at verdier tilknyttet kunnskap både skal legges premisser for, og sikres gjennom vern. Metoden tar sikte på å kartlegge hvor sporene faktisk eller sannsynligvis befinner seg i dagens bygrunn, samt beskrive hvilke typer levninger er bevart og hvilken

kunnskapsverdi de innehar. Den skal være et hjelpemiddel til å avgrense steder og områder med differensiert kulturhistorisk kildeverdi.

Metoden går ut på å sammenstille og kartfeste den tilgjengelige informasjonen, innhentet fra eksisterende arkeologisk, topografiske og historiske kilder, og på denne basis produseres kart over byens historisk bosetningstopografi. Kartene viser både overlevende og fraværende topografiske trekk og byplankomponenter i byens fysiske komposisjon i en bestemt tidsperiode. I Trondheims tilfelle, er to topografiske kart blitt fremstilt, som viser byens topografisk sammensetning både før og etter den omfattende bybrann i 1681 (se figurer 1 og 2).

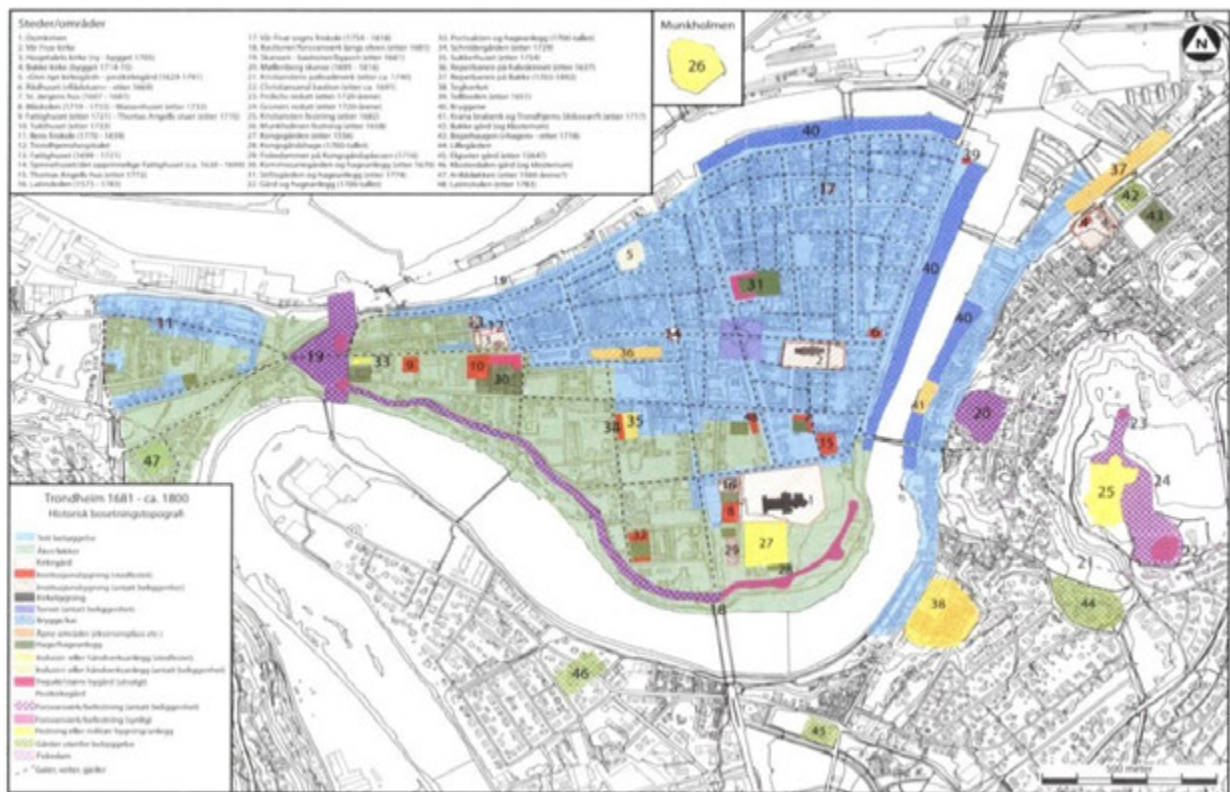

Figur 1. Trondheim 1537–1681. Historisk bosetningstopografi. Kart: Chris McLees/Lars Gustavsen NIKU.

Kartene viser områder eller steder der det kan forventes spor etter for eksempel tett bebyggelse, spredt bebyggelse, kirker og kirkegårder, brygger, åkres, hageanlegg, festninger og forvarsverk, samt gatenett, enkelte institusjonsbygninger, industrielle bygninger, osv. På denne måten fremstilles en oversikt over hvor i byen det finnes steder og områder med historisk belagte arkeologisk potensial, samt hvilke former for kulturhistoriske objekter og miljøer som er representert. Dette gir i sin tur et prognosebilde med hensyn til kulturelagens sannsynlige fysiske utstrekning, kulturhistorisk innhold og historiske sammenhenger.

Pilotstudien viser at Trondheims etterreformatoriske, arkeologiske potensial er omfattende og kan avgrenses på en nyansert og informativ måte. Metoden ble utviklet med hensikt å utprøves i en praktisk forvaltningsammenheng i samarbeid med Byantikvaren i Trondheim,

nærmere bestemt i forberedelsen av byens forekommende kulturminneplan. Metoden har vist seg å være velegnet til å kartlegge, karakterisere og vurdere kunnskaps- og opplevelsespotensialet som ligger i både den usynlige og synlige kulturarven i våre historiske byer.

Figur 2. Trondheim 1681–ca. 1800. Historisk bosetningstopografi. Kart: Chris McLees/Lars Gustavsen NIKU.

Publikasjoner tilknyttet undersøkelsen

McLees, Christopher, 2006, Kulturlag, kunnskap og vern. Den etterreformatoriske byen som forsknings- og forvaltningsobjekt: i Egenberg, Inger Marie, Skar, Birgitte og Swensen, Grete (eds) *Kultur – minner og miljøer. Strategiske instituttprogrammer 2001-2005. NIKU Tema 1*, Oslo, p.163-165.

McLees, Christopher, 2007, Den forsømte kulturarven: etterreformatorisk arkeologi, i *Fortidsminneforeningens Årbok 2007*, Oslo, p. 139-146.

Prosjektittel	Den skjulte kulturarven: synliggjøring av kulturlagens kunnskapsverdier i etterreformatoriske byer.
Prosjektleder	Chris McLees
Prosjektdeltagere	Lars Gustavsen
SIP	BY
Varighet	2006-2008
Ressurser	Kr. 443 000

Bevaringsforhold for kulturlag i by

Vibeke Vandrup Martens

I 1992 inngikk et større antall europeiske land avtalen som går under betegnelsen Malta-konvensjonen. Et av Malta-konvensjonens hovedprinsipper er at kulturminner i videst mulig omfang skal bevares der de er (in situ). I forlengelse av dette har Stortinget fattet vedtak om at forsøke å bevare flest mulige arkeologiske kulturminner in situ, altså der de ligger, i motsetning til en bevaring ex situ i form av fullstendig arkeologisk undersøkelse og dokumentasjon. Hvordan har dette rammeverket påvirket norsk kulturminnevern i praksis? I prosjektet 'Bevaringsforhold for kulturlag i by' ble dette spørsmålet drøftet nærmere.

Som kriminalpolitiet på gjerningsplassen søker arkeologen gjennom å sikre seg flest mulige spor å belyse hendelser og forhold i tidligere tider. Arkeologi er vitenskapen om menneskets historie ut fra de fysiske sporene vi etterlater oss – alt fra ruiner etter bygningsverk eller graver til søppelhauger og fotspor. Slike spor ligger som regel i bakken under dagens byer, veier eller åkre. Og der ligger de langt fra sikkert. Arkeologiske kulturminner påvirkes daglig av endringer i klimaet, sur nedbør, bruk, anleggsvirksomhet, drenering og så videre. Alle disse faktorer fører til endringer i bevaringsforholdene som kan lede til nedbryting og tap av viktige informasjon. Dette er særlig kritisk i byenes kulturlag som ofte er rike på informasjonsrike organiske materialer, men som derfor også er særlig følsomme over for nedbrytning.

Malta-konvensjonen ble utarbeidet som reaksjon på at arkeologiske kulturminner alt for ofte manglet beskyttelse ved lov, og er en traktat som forplikter landene til å beskytte sin arkeologiske kulturarv¹. Traktaten definerer hva som forstås med arkeologiske kulturminner og at de er en viktig del av kulturarven, som krever andre strategier for bevaring enn den arkitektoniske kulturarven. Ved å definere noen minstekrav til beskyttelse skapte dermed Malta-konvensjonen et internasjonalt rammeverk for nasjonal lovgivning til beskyttelse av arkeologiske kulturminner².

I prosjektet 'Bevaringsforhold for kulturlag i by', har målet vært å utarbeide redskaper og metodikk som gjennom overvåkning kan bidra til å sikre at kulturlagene under våre byer vil bli bevart også i fremtiden. Den norske kulturminnelovens fredningsbestemmelse gjelder kun arkeologiske kulturminner som er eldre enn året 1537³. Dette er i motsetning til Malta-konvensjonen, som ikke setter noen tidsbegrensning og i langt de fleste europeiske land opererer man med flytende grenser som i praksis ligger nærmere den 100 års grense som etter norsk lov gjelder for samiske kulturminner.

Selv om alle kulturminner fra før 1537 er beskyttet gjennom automatisk fredning kan det søkes om dispensasjon fra loven, og man kan få tillatelse til å fjerne kulturminner mot å betale for en arkeologisk undersøkelse, enten en fullstendig eller en delvis. Når det dreier seg om kulturlag under en by vil det i reglen kun være tale om deler av kulturminnet som berøres direkte av tiltaket og som derfor må undersøkes gjennom utgraving. Men likevel vil de omkringliggende lag bli utsatt for risiko for endringer i miljøet i form av drenering og tilslipp av oksygen, som begge deler medfører økt

¹ www.conventions.coe.int

² Smits 2006, 3.

³ <http://www.lovdatab.no/all/hl-19780609-050.html>

nedbrytingshastighet. Ved delvis undersøkelse blir derfor tiltakshavere nå møtt med krav om løpende overvåkning av tilstanden av de gjenstående partier av det kulturminnet tiltaket griper inn i. Dette kalles miljøovervåkning. Kravet er vanligvis tidsbegrenset, ofte tre til fem års overvåkning, mot at kulturminnemyndighetene må ha tilgang til utstyret også utover den av tiltakshaver finansierte perioden for å kunne fortsette overvåkingen.

Miljøovervåkning – et nytt fagfelt innen for arkeologien.

Miljøovervåking forutsetter at man har oversikt over, hva som faktisk finnes av kulturminner og kan foreta en vurdering av, hvilken tilstand de befinner seg i – om de ligger trygt eller om det er risiko for økt nedbrytingshastighet. Ved nedbrytning av organisk masse komprimeres kulturlagene og blir vanskeligere å tyde for til sist helt å miste sin informasjonsverdi.

Kartlegging er et av redskapene til overvåkning⁴. Kulturlag kan gi detaljert informasjon om mange fasetter av livet i middelalderen, men det er også en endelig og dermed sterkt begrenset ressurs. Det er bare åtte eksisterende byer med røtter tilbake i middelalder innen for Norges nåværende grenser: Oslo, Bergen, Trondheim, Tønsberg, Hamar, Sarpsborg, Stavanger og Skien. I tillegg har man til nå funnet middelalderlige kulturlag i tettstedene Borgund, Kaupanger, Veøy og Vågan samt i Steinkjer. I tillegg kommer de tre opprinnelig norske byer i nåværende Sverige: Marstrand, Konghelle og Uddevalla⁵.

Selv om middelalderbyene er landets største sammenhengende fredete kulturminner, er de samtidig de som utsettes for flest trusler. Jernbaner, veinett, strøm, vann, avløp, fibernett osv. krever alle inngrep i bakken. Disse ødeleggende inngrepene er selvsagt også arkeologenes gylne anledning til å undersøke og øke kunnskapen, så det er oftest med skrekkblandet glede, vi hilser nye offentlige eller private tiltak.

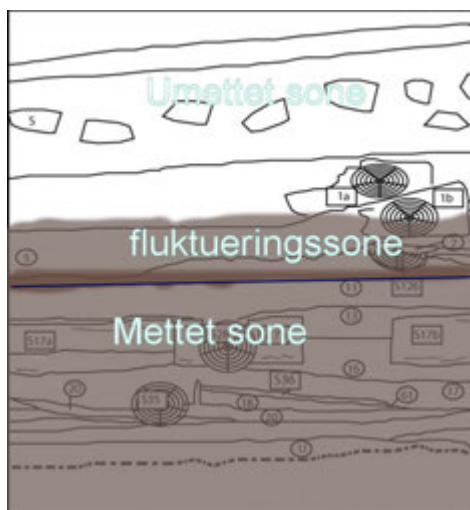
Hvordan kan man sikre en fremtidig fysisk *in situ* bevaring av kulturlagene? Uttørkning, temperaturøkning og eksponering for oksygen og mikroorganismer er blant de største truslene for bevaring av kulturlagene som fremtidig kunnskapskilde⁶. Ved å registrere miljøet og endringene over tid kan man oppnå kunnskap om utviklingen i bevaringsforholdene i de gjenværende kulturlag. Hvis dramatiske endringer oppdages må det iverksettes avbøtende tiltak. Et eksempel på et mulig tiltak kan være tildekking med leire, tilførsel av vann eller endret kjemisk sammensetning ved tilførsel av mineraler⁷. Endelig kan vurdering av overvåkningsresultater føre til at man velger å ta vare på den kulturhistoriske informasjonen i lagene ved å foreta en arkeologisk utgravning.

⁴ Se eksempelvis kart over antatte kulturlagsdybder i middelalderbyen Oslo, RA & NIKU 2008, 19.

⁵ Helle *et al.* 2006; Blom 1977, 147ff. Til sammenligning har man i Sverige rundt 70 middelalderbyer, innregnet de 28 tidligere danske byer som er i Skåne, Halland og Blekinge og de tre opprinnelig norske byene i Bohuslän. Danmark har mer enn 60 middelalderbyer innen for de nåværende landegrensene, og over 90 i middelalderens Danmark. Dette er med på å understreke, hvor begrenset ressursen er i Norge. Som en slags trøst kan nevnes at Finland bare har syv middelalderbyer, hvorav en ligger i nåværende Russland.

⁶ Matthiesen 2004; Matthiesen *et al.* 2006; Reed & Martens 2008.

⁷ Martens 2008.

Figur 1A. Oppdeling av kulturlag i mettet og umettet sone og fluktueringssone. Grafikk v/ V.V. Martens, NIKU 2010.

Figur 1B. Et eksempel på gode bevaringsforhold i umettet sone hentet fra en arkeologisk undersøkelse i Oslo. Foto V.V. Martens, NIKU 2007.

Posisjon i relasjon til grunnvann	Bevaringsgrad					
	0 (Ingen)	1 (Elendig)	2 (Dårlig)	3 (Middels)	4 (God)	5 (Utmerket)
Over grunnvann (umettet sone) = A	A0	A1	A2	A3	A4	A5
Overgangssone (fluktuerende vann) = B	B0	B1	B2	B3	B4	B5
I grunnvannet (mettet sone) = C	C0	C1	C2	C3	C4	C5
Fyllmasser o.l. senere enn cirka år 1900	D0	D1	D2	D3	D4	D5

Figur 1C. Tabell for arkeologisk vurdering av bevaringstilstand. NS 9451:2009.

Egenskaper ved kulturlagene

Kulturlag kan inndeles i tre soner: mettet sone, fluktueringssone og umettet sone (figur 1A). Mettet sone er de nederste lag som ligger under grunnvannslinjen. Dette er den optimale tilstand for bevaring av organisk materiale, i alle fall hvis det samtidig er fritt for mikroorganismer og bakterier som kan nedbryte selv under vann. Over mettet sone ligger fluktueringssonen som er et svært sårbart område, som skiftevis er under og over grunnvannslinjen. Øverst ligger umettet sone, som aldri er under vannlinjen. Det betyr ikke at lagene ikke kan være våte eller fuktige, og det kan være bra bevaringsforhold, fordi de kan være forseglet mot oksygen ved å ha vært uten forstyrrelser, og de kan være dekket av et beskyttende leirlag (figur 1B).⁸

Kulturlagene inneholder mengder av informasjon om tidligere aktiviteter på stedet. Det kan eksempelvis være konstruksjoner som bygningsrester, inndeling av tomter med flettverksgjerder, gjenstander, produksjonsavfall, matavfall, rester av dyre- og planteliv som kan belyse leve- og

⁸ Martens 2010, 2011.

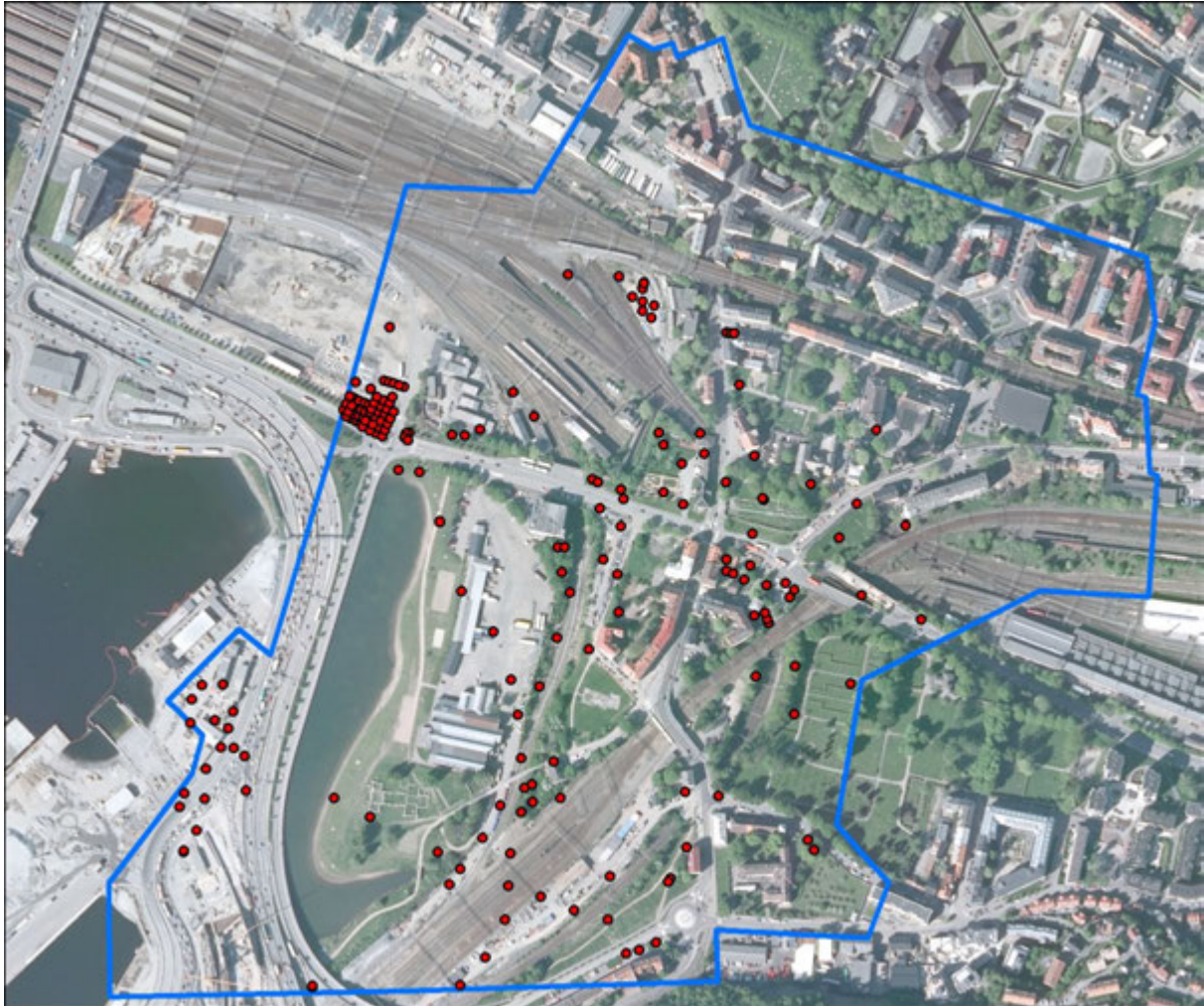
helseforhold på stedet. De seneste årene er kulturlag undersøkt i middelalderbyene blitt registrert systematisk for å samle mest mulig informasjon om lagenes bestanddeler og egenskaper. Dette danner grunnlag for en arkeologisk vurdering av bevaringstilstanden (figur 1C). Bevaringsgraden angis til mellom 1 (elendig) og 5 (utmerket) i tillegg til A for umettet sone, B for fluktueringssonen og C for mettet sone. I tilfelle der man sikkert har nyere tids lag betegnes disse med D. Ved tynne minerogene lag angis verdien til 0, for ikke å forvrengte et statistisk bilde. I tillegg foretas det en rekke naturvitenskapelige analyser som belyser de fremtidige bevaringsmuligheter på stedet. Forskjellige typer miljø bevarer forskjellige typer materialer: organisk materiale bevares best i våte eller vannmettede lag, mens de fleste metaller strengt tatt har det bedre i litt tørrere lag⁹. Uansett materialtype er det viktigste at ikke det er tilførsel på oksygen og at bevaringsforholdene er stabile og ikke endres (figur 2).

Figur 2. Her vises et eksempel på, hvordan et moderne inngrep har endret bevaringsforholdene negativt. Et avløpsrør er gravd uten forutgående arkeologisk undersøkelse, og røret er lagt rett på dørstokken til et hus fra middelalder. Treet er sterkt medtatt av den behandlingen, og rundt avløpsrøret er det lagt grus som drenerer bort fukt fra lagene og skaper plass for tilførsel av oksygen, som akselererer nedbrytningsprosessene. Foto V.V. Martens, NIKU 2007.

⁹ Huisman 2009.

Boringer, enten kjerneboringer eller naverboring, er en måte å skaffe seg informasjon om kulturlags bevaringstilstand uten at en større utgraving må foretas. Prosjektet har kartlagt hvor mange steder det er boret i Oslo middelalderby (figur 3).

Figur 3. Det er viktig å systematisere og benytte allerede innsamlet informasjon for på den måten å minimere inngrepene i et allerede sterkt truet område, slik dette kartet over grunnboringer i kulturlag i Oslo til og med 2010. Den blå streken avgrensner det automatisk fredete området. Kart v/ Troels Petersen NIKU.

Internasjonal erfaringsutveksling

Norge er ikke det eneste landet hvor det har vært arbeidet med problemet de seneste årene. Særlig Nederland har vært aktive i dette arbeidet, noe som kan skyldes de spesielle bevaringsproblemer som man har i et marskland, der inndikning og drenering er en livsform¹⁰.

Gjennom dette forskningsprosjektet har det blitt knyttet kontakt til internasjonale miljøer for at bidra med egne og utnytte andres innvunne erfaringer og kunnskaper via blant annet seminarer og

¹⁰ Smit et al. 2006; Huisman 2009; Kars & van Heeringen 2008.

konferanser. Det eksisterer forskjellige oppfatninger i de ulike landene om hva Malta-konvensjonen innebærer, og hvordan man på best mulig måte sikrer de arkeologiske kulturminnene. Det er veldig store sprik i praksis på om man bevarer kulturminnene der de er (*in situ*) eller om man undersøker dem og formidler dem på museer (*ex situ*). I de land der man har vedtatt å bevare mest mulig *in situ* er det store variasjoner i graden av overvåkning og vurderinger av om denne bevaringsmåte i det hele tatt er mulig, likesom det er stor variasjon i graden av formidlingen av de skjulte kulturminnene. Det har også vært diskutert hvilke tidsrammer som kan være mulige for *in situ* bevaring, noe som selvklaart varierer mellom de forskjellige kulturminnetypene og de miljøene de er i. Det er enighet om at det må forskes mer for å sikre at vedtakene om bevaring på stedet ikke utilsiktet fører til tap av uerstattelige kulturverdier.

Videre oppfølging

Et viktig resultat av prosjektet er at man nå er kommet godt i gang med utarbeidelsen av redskaper og metoder til overvåkning for især mettet sone, altså de kulturlagene som ligger under grunnvannstanden. Utarbeidelse av manualer¹¹ og standarder¹² til miljøovervåking og miljøundersøkelse av kulturlag har inngått som et ledd i dette arbeidet. Dessverre er mulighetene for å måle og følge med i utviklingen ingen garanti for at kulturlagene blir bevart, men det er et helt nødvendig utgangspunkt for å kunne sikre i det minste en mulighet for *in situ* bevaring. Men fortsatt er spørsmålet, hvor lenge til man kan forvente at kulturlag i umettet sone blir bevart så godt, at man ikke mister vesentlig informasjon og dermed muligheten for å foreta en kulturhistorisk analyse på grunnlag av det, hvis det blir utgravet¹³?

Resultater knyttet til prosjektet

Martens, V. V. 2008: Miljøovervåking av kulturlag. Web-publication,

<http://www.niku.no/index.asp?url=//applications/system/publish/view/showObject.asp?infoobjectid=1001454&channelid=1000049>

Martens, V. V. 2010: Environmental monitoring of archaeological deposits. In: Trow, S., V. Holyoak & E. Byrnes (eds.): *Heritage Management of Farmed and Forested Landscapes in Europe*. EAC Occasional Papers 4, 75-82. Budapest. ISBN 978-963-9911-17-8

Martens, V. V. & M. Vorenhout 2010: In Situ Site Preservation. *The European Archaeologist, TEA* 34, Winter 2010/2011, 73-74. <http://www.e-a-a.org/tea.htm>

Martens, V. V. 2010: Environmental monitoring and *in situ* preservation of urban archaeological deposits. An information resource and a preservation challenge. *SKAS* 2/2010, pp. 5-10, [Suomen Keskiajan Arkeologian Seura – Sällskapet för Medeltidsarkeologi i Finland](http://www.suomenkeskiajanarkeologianseura.fi)

NIKU & RA 2008: *The Monitoring Manual. Procedures and Guidelines for Monitoring, Recording and Preservation Management of Urban Archaeological Deposits*. Norsk Institutt for Kulturminneforskning & Riksantikvaren.

Norsk Standard *NS 9451:2009*. Kulturminner. Krav til miljøovervåking og – undersøkelse av kulturlag. = NS 9451:2009. Norwegian Standard: Cultural Property. Requirements on Environmental Monitoring and Investigation of Archaeological Deposits. NS 9451.

¹¹ RA & NIKU 2008.

¹² NS9451:2009.

¹³ Martens 2010b; Mønbjerg 2008.

Reed, I. & V.V. Martens 2008: Preservation Capacity of Urban Archaeological Deposits Beneath Modern Buildings in Norway. In H. Kars & R. M. van Heeringen (eds.): *Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies* 10, 265-272. Amsterdam.

Litteratur

Blom, G. Authén (red.) 1977: *Urbaniseringsprosessen i Norden*. Del 1. Trondheim.

Huisman, D. J. (ed.) 2009: *Degradation of archaeological remains*. Den Haag.

Kars, H. & R. M. van Heeringen (eds.): *Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies* 10. Amsterdam.

Kulturminneloven/ Lov om kulturminner <http://www.lovdatab.no/all/hl-19780609-050.html>

Malta-konvensjonen 1992: The European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (www.conventions.coe.int).

Matthiesen, H. 2004: In-situ preservation and monitoring of the cultural layers below Bryggen. In Christensson, A. (ed.), *Safeguarding Historic Waterfront Sites. Bryggen in Bergen as a Case Study*, 71–75. Szczecin/Bergen: Stiftelsen Bryggen.

Matthiesen, H., R. Dunlop, J. A. Jensen, & A. Christensson 2006: *Monitoring of Cultural Deposits below Bryggen in Bergen, Norway*.

<http://www.natmus.dk/graphics/bevaring/arkaeologi/pdf-filer/HenningMatt/matt2004woamposterbryggen.pdf>.

Membery, S. 2008: Is in-situ preservation always the right strategy, or are flexible approaches beneficial to both developer and archaeologist? In H. Kars & R. M. van Heeringen (eds.): *Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies* 10, 311–316. Amsterdam.

Smit, A., R. M. van Heeringen & E. M. Theunissen (eds.) 2006: Archaeological Monitoring Standard. Guidelines for the non-destructive recording and monitoring of the physical quality of archaeological sites and monuments. *NAR –Nederlandse Archeologische Rapporten* 33. Amersfoort.

Smits, V. 2006: *The Conflict Between In Situ and Ex Situ Conservation Due to the Valletta Treaty, Exemplified in the Netherlands, Sweden and England*. Unpublished Masters Thesis, Department of Conservation, Gothenburg University.

Prosjekttittel	Bevaringsforhold for kulturlag i by
Prosjektleder	Vibeke Vandrup Martens
Prosjektdeltagere	Rory Dunlop, Gro Edvardsen, Lise-Marie Bye Johansen, Troels Petersen, Ian Reed, Tina Wiberg
Eksterne samarbeidspartnere	Michel Vorenhout (MVH Consult, Leiden); Bioforsk Jord & Miljø
SIP	BY og PRECARE
Varighet	2006-2010
Ressurser	Kr. 1 600 000

Middelalderbyens kulturlag og kulturlevninger

Petter B. Molaug

Norge har under 10 byer fra middelalderen. Men flere av disse byene er blant Norges største kulturminner. Lite er bevart av stående middelalderbygninger, men de få som er bevart er blant våre aller fremste kulturminner. I tillegg er det gjennom arkeologiske utgravninger avdekket ruiner av steinbygninger som i dag kan sees på overflaten eller i noen tilfeller inne i moderne bygninger. Mesteparten av middelalderlevningene er enten bevart som kulturlag under bakken eller er gravd ut forut for forskjellige byggetiltak og altså fjernet.

Kunnskapen om kulturlag og andre fysiske levninger fra middelalderen i norske byer er ikke god nok som grunnlag for generell planlegging av stedsforming og heller ikke for vurdering av verneverdi eller formidlingspotensiale. Hensikten med prosjektet har vært å peke på de historiske verdiene i middelalderbyene, først og fremst de skjulte levningene – de som med en samlebetegnelse kalles kulturlag – og de som bare er bevart som fragmenter på overflaten i form av ruiner, samt de som kommer frem ved å betrakte dagens terreng og gatenett. Stikkord er strukturer, funksjoner og enkeltminner. Alle disse levningene er verdifulle ressurser for formidling og opplevelse i tillegg til å være kildemateriale for forskning på perioden middelalder. Men de har også stort verdipotensial for byforming og verdiskaping.

Hensikten med prosjektet, som løp i 2007 og 2008, var å samle og presentere informasjon om utvalgte middelalderbyer for å gi bedre bakgrunn for formidling, opplevelse, forvaltning og stedsforming. Målgruppen har vært offentlig forvaltning, kulturminneverninstusjoner, forskningsmiljøer, utdanningsinstusjoner, byplanleggere, eiendomsutviklere og allmennheten.

Byoppkomst og byutvikling

De norske middelalderbyene ser ut fra nyere forskning til å være anlagt på grunnen til kongsgårder, de fleste på 1000-tallet. De blir gjerne oppfattet som stapelsteder for den jordeiende eliten, hvor de samlet avgifter de tok inn fra leilendinger og andre underlydende og skaffet varer som de ønsket gjennom håndverksproduksjon og gjennom handel med handelsfolk fra andre norske områder eller utlandet. Gårdens grenser gikk over til å bli grenser for byen *takmark*, den juridiske grensen for byboernes rettigheter og plikter. I det sentrale byområdet, ned mot en strandsone som egnert seg som havni, ble grunnen oppdelt i parseller hvor grensene ble markert med grøfter eller gjerder. Her ble *bygårdene* etablert, først med spredt, senere med stadig tetter og også høyere bebyggelse. I bakkant av parsellene ble det etablert et kommunikasjonsområde parallelt med strandlinjen, kalt *strete*. Fordi alle skulle ha adgang til stranden og havnen ble allmenninger anlagt vinkelrett på stretet og strandlinjen.

Byene trakk etter hvert til seg de fleste av sentralfunksjonene i samfunnet, militære, administrative, religiøse og juridiske. Disse funksjonene ble gjerne samlet i funksjonsområder med forskjellig karakter. Det gjelder brygger og sjøboder ved havnebassenget, bebyggelsesområder knyttet primært til vareutveksling, bebyggelsesområder knyttet primært til forskjellige typer håndverk, områder for kongelig administrasjon og forsvar, områder for religiøs administrasjon og forsvar, kirker og andre religiøse funksjoner, områder med spesielt ildsfarlige funksjoner, tingsteder og rettersted. Disse funksjonsområdene og bebyggelsen i dem endret seg i løpet av middelalderen, sammen med

utviklingen av kommunikasjonsområdene og de demonstrerer på en visuell måte konsekvensene av endringer i samfunnet.

Framgangsmåte og hovedresultat

Det var i utgangspunktet lagt opp til en kartpresentasjon av denne informasjonen, ikke papirkart, men digitale kart. Disse var koblet til en database, slik at et sted, et område eller en struktur kunne vises på kart ut fra søking i databasen eller stedsinformasjon på kartet suppleres med skriftlig informasjon. Det var klart at det ikke ville være mulig å formidle hele denne byutviklingen for alle byene og i detalj. Et kart viser selvsagt ikke historiske sammenhenger over tid. Utgangspunktet for å forstå utviklingen i bebyggelsesstrukturen gjennom middelalderen i forhold til dagens bebyggelse og gatemønstre er også svært forskjellig i middelalderbyene.

Prosjektet konsentrerte seg om fremstilling av digitale kart over noen utvalgte middelalderbyer. Disse kartene plasserte middelalderlevninger i forhold til dagens bebyggelsesstruktur, både synlige levninger, skjulte strukturer og funksjonsområder. Kartene ble utformet ved hjelp av GIS-programmet ArcView. Datateknisk ekspertise var Bjørg Pettersen.

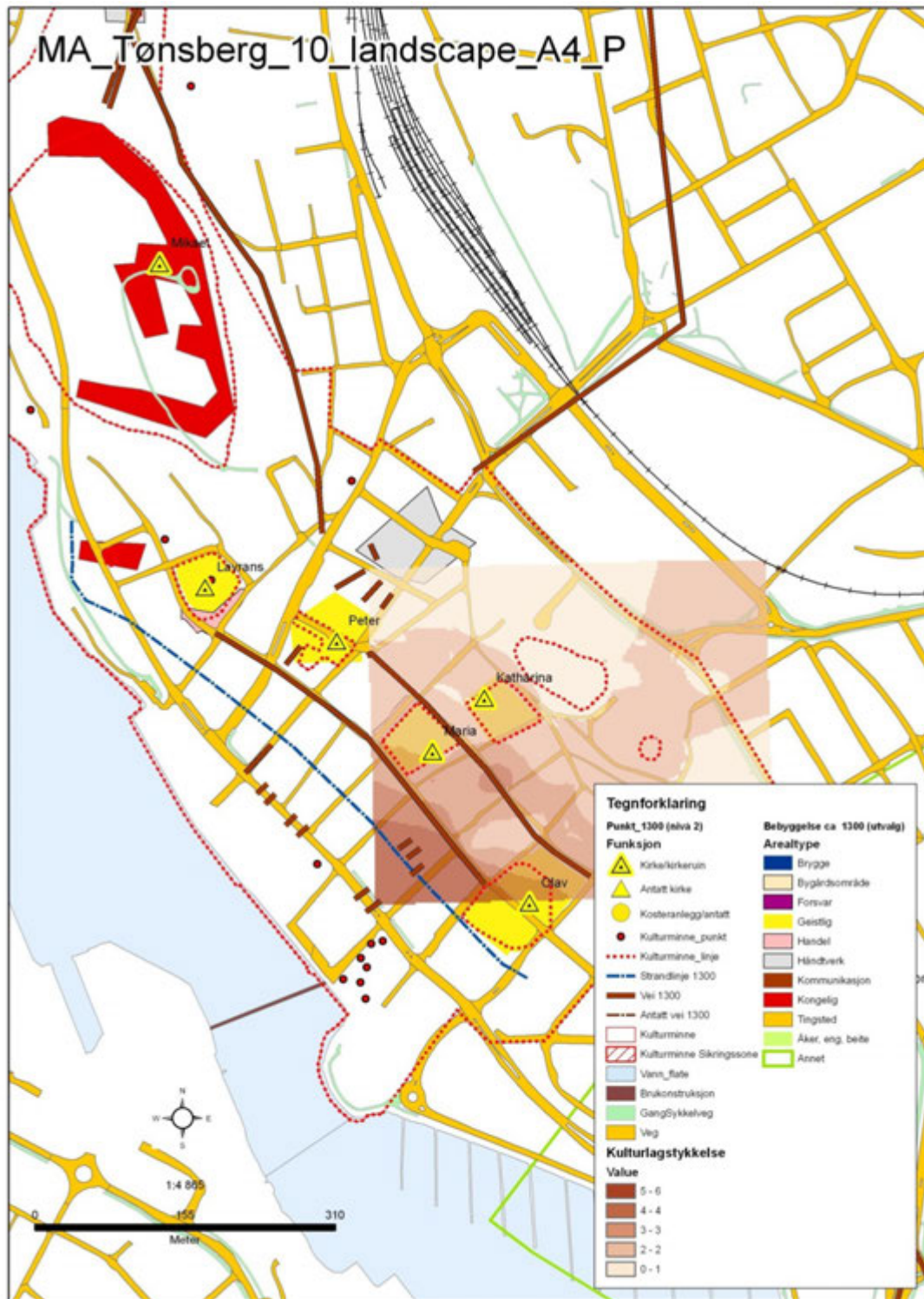
Av de norske middelalderbyene var Bergen, Oslo, Trondheim og Tønsberg valgt ut til dette prosjektet. Av disse igjen var Trondheim valgt som pilotprosjekt for arbeidet med digitale kart i et GIS.

Kildegrunnlaget for kartene var databasen *Mabyreg* (nå *Mabygis*) med observasjoner av kulturlag og kulturlagsdybder, kart med ruiner og stående bygninger, kulturhistoriske kart med rekonstruksjon av middelalderens gatenett, eiendomsforhold og funksjonsområder. Kildegrunnlaget varierer fra by til by. Som grunnlagskart ble brukt dagens digitale bykart. Hensikten har vært å lage digitale presentasjoner av historiske forhold i disse byene som kunne være lett tilgjengelige for lokaladministrasjon, turistmyndigheter og den interesserte allmennhet. Informasjon om sammenhenger eller brudd mellom dagens bebyggelse og gatenett og eldre strukturer kan gi bakgrunn for bedre offentlig planlegging og formidling av historiske tidsdybder og mangfold.

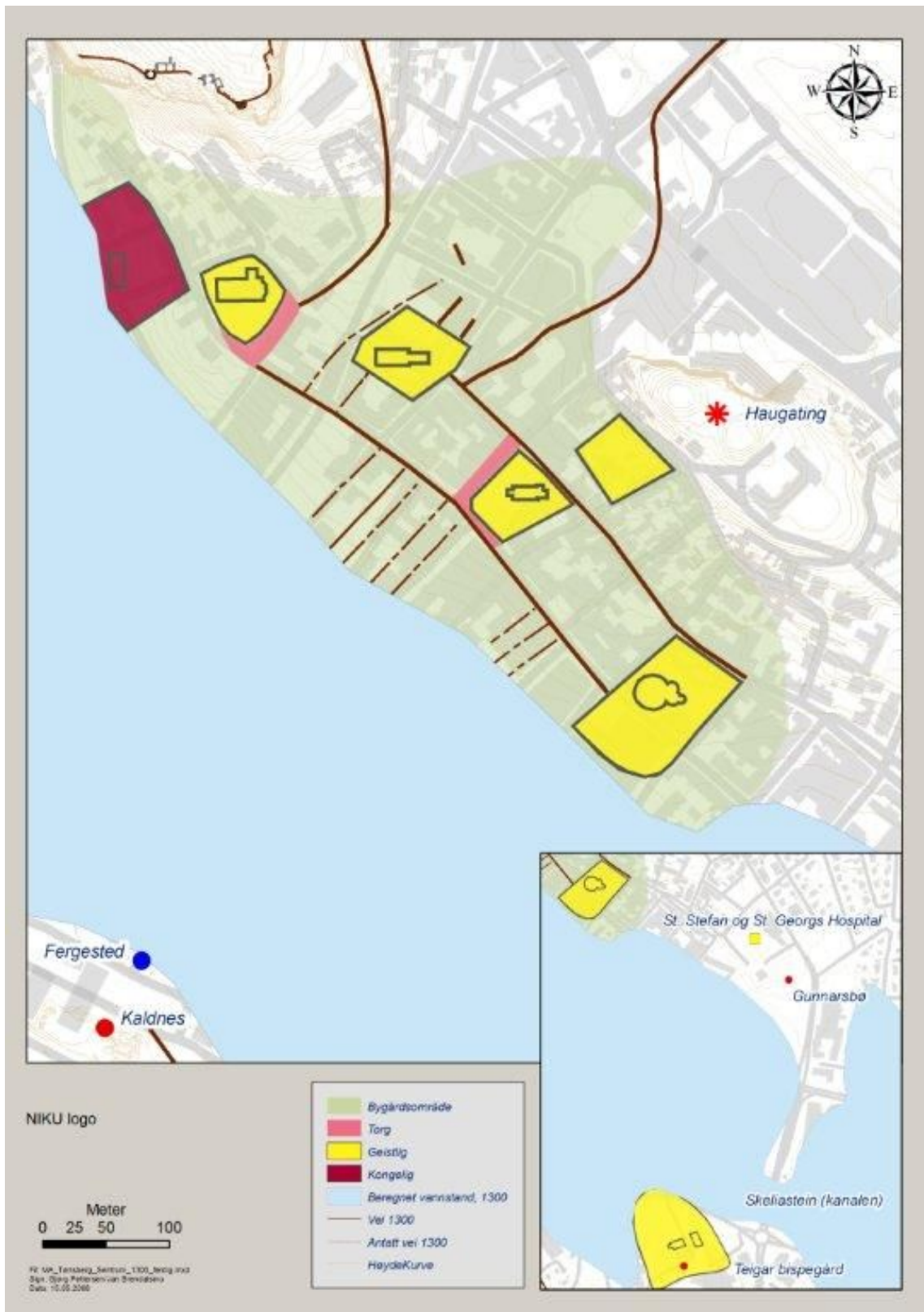
Det ble planlagt å fremstille to kart for hver by med funksjons- og arealtypene markert. Det ene kartet viste det sentrale byområdet, den andre byen med takmarken rundt. Det foreligger nå digitale kart for høymiddelalderssituasjonen, tiden rundt år 1300. Dette var tidspunktet hvor middelalderbyene var på sitt største, både i areal og innbyggertall. Langt de fleste monumentalbygningene var bygget før midten av 1300-tallet og kommer dermed med på en slik fremstilling.

Det er en målsetning at det på sikt også skal kunne lages kartfremstillinger av andre perioder i byens utvikling, den eldste byen, byen på slutten av 1100- eller begynnelsen av 1200-tallet, byen i senmiddelalderen, på 1400-tallet og byen i tidlig nyere tid, på slutten av 1500-tallet eller rundt 1600.

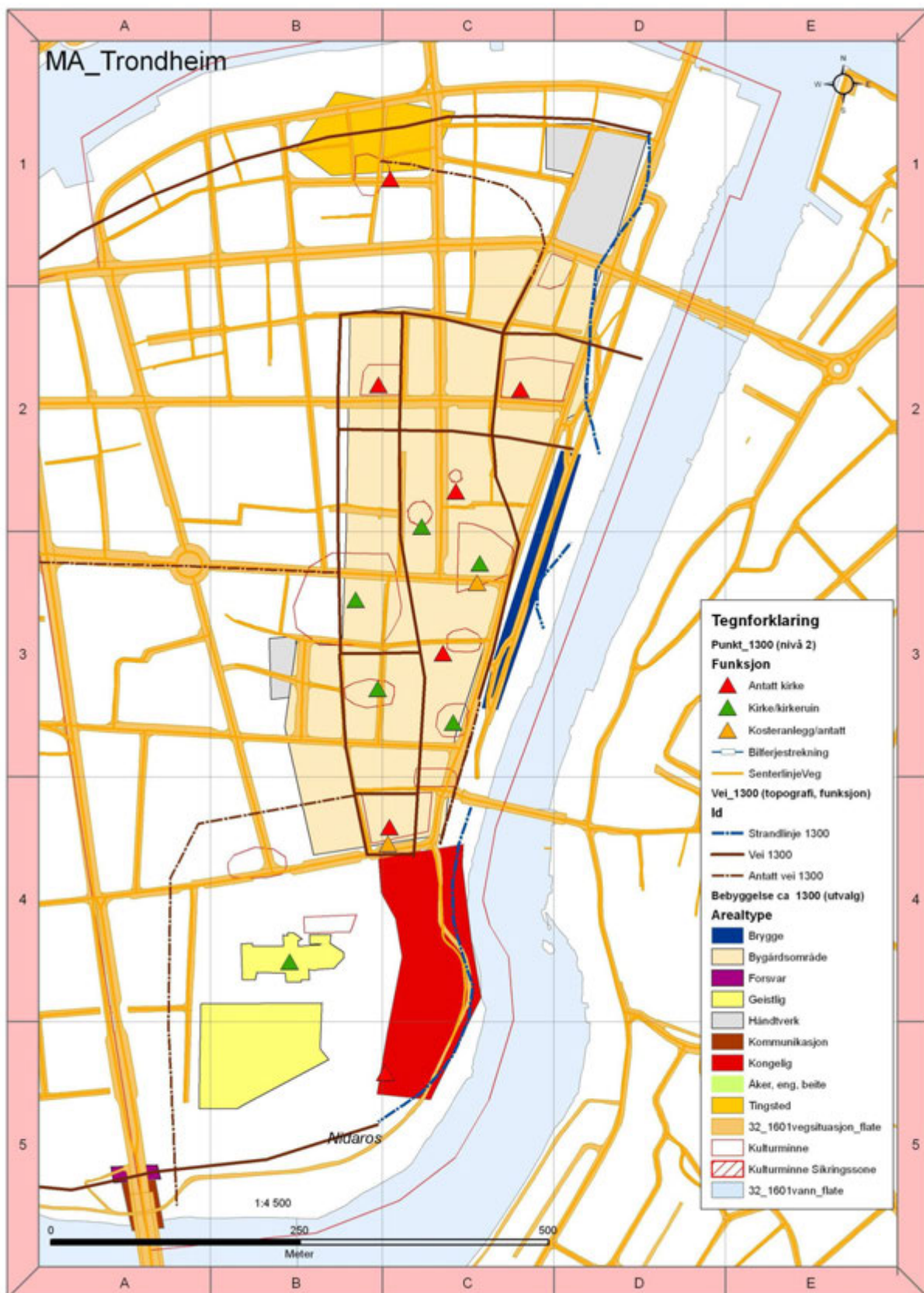
I tillegg til disse kartfremstillingene ble det også laget fremstillinger av kulturlagsdybdene i de forskjellige middelalderbyene i dag. Disse ble sammenstilt og overført til digitale kart av Jan E. G. Eriksson, Riksantikvaren som del av arbeidet med Håndbok for miljøovervåking i middelalderbyene (Monitoring manual 2007). Dataene ble hentet fra databasen *Mabyreg*, supplert med noen andre opplysninger. *Mabyreg* er i dag ikke allment tilgjengelig, men som GIS-databasen *Mabygis* blir koblet til Riksantikvarens kulturminnedatabase *Askeladden*. Kulturlagsdybdene viser hvilke områder som har de beste bevaringsforholdene.

Figur 1. Tønsberg med markering av bebyggelse ca.1300. Dagens veinett markert med oransje, funn av middelalderveier og passasjer markert med mørkt brunt. Rødprikket linje markerer utstrekning av den automatisk fredete bygrunnen og spesielle verneområder. Et firkantet område viser muligheten for å illustrere kulturlagsdybder. Kart: Bjørg Pettersen, Jan Brendalmo og Thomas Risan, NIKU.

Figur 2. Kartrekonstruksjon av Tønsbergs topografi ca. 1300. Kart: Bjørg Pettersen, Jan Brendalmo og Thomas Risan, NIKU.

Figur 3. Trondheim ca. 1300. Dagens gatenett i lyst brunt. Middelalderens gatenett i mørkt brunt, stiplet strek er usikkert forløp. Tidligere strandlinje mot Nidelva i blå strek. Fornminneområdet i tynn rød strek. Kart: Bjørg Pettersen og Ian Reed, NIKU.

Konklusjon og videre arbeid

Vår kunnskap om middelalderbyene i Norge blir stadig større, og vi kjenner godt til beliggenheten av viktige monumentalbygninger, gateløp og havneområder og også områder hvor forskjellige funksjoner i middelalderbyene fant sted. Det finnes også viktig kunnskap om endringene over tid fra 1000-tallet til 15- og 1600-tallet, tilveiebrakt ved arkeologiske utgravninger og koblet sammen med kunnskap fra skriftlige kilder. Arbeidet med å bringe denne kunnskapen ut på en god og tilgjengelig måte gjennom forskjellige media, som på nettet, via mobiltelefon og lesebrett er viktig for bevaring av levningene som fortsatt finnes under og over bakken, men også for bruken av kunnskapen om disse i byutvikling, turisme og på andre måter. Grunnlaget for slike presentasjoner etter de linjene som prosjektet har startet opp finnes, men det gjenstår en god del arbeid før det kan brukes i offentligheten.

Litteratur

Brendalsmo, Jan og Petter B. Molaug 2007: Kulturlag og kulturlevninger i middelalderbyene, En ressurs i fremtidig byutvikling og formidling. NIKU upublisert rapport.

Molaug, Petter B. 2008: Oslo blir by – fra 1000 til 1200. I Andersson, H., G. Hansen, I. Øye (red.) 2008. De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. UBAS Nordisk 5. Universitetet i Bergen. S. 73-92.

The monitoring manual. Procedures & guidelines for the monitoring, recording and preservation/management of urban archaeological deposits. Riksantikvaren. NIKU 2007.

Prosjekttittel	Middelalderske kulturlag i fremtidig byutvikling
Prosjektleder	Petter Molaug
Prosjektdeltagere	Anna Petersén, Jan Brendalsmo, Bjørg Pettersen, Alf Tore Hommedal, Rory Dunlop, Chris McLees
SIP	BY
Varighet	2006-2008
Ressurser	Kr. 750 000

Lokal kunnskap – et nyttig redskap for kulturminneforvaltninga

Stine Barlindhaug

Kunnskap om kulturminner og spor etter tidligere landskapsbruk er en forutsetning for en bærekraftig arealforvaltning og næringsvirksomhet i de samiske områdene. I dette prosjektet er det brukt deltagende GIS for å vise at en tverrfaglig tilnærming til arkeologisk kartlegging kan gi gode resultater. Vårt mål er å bidra til en bedre metode for å dokumentere, synliggjøre og predikere kulturminner i samiske bruks- og bosettingsområder. Gjennom god dialog med lokale kunnskapsbærere og ved å visualisere deres kunnskap på kart ved bruk av geografiske informasjonssystemer (GIS), kan man effektivisere arkeologisk registreringsarbeid.

Dagens situasjon

I de nordligste fylkene, og særlig i Finnmark, er det et økende press på utnyttelse av naturressurser, blant annet knyttet til planer om ilandføring av olje og gass, mineralutvinning og energiproduksjon. Økt næringsaktivitet medfører uunngåelig økt press på kulturlandskap og kulturminner. Samtidig har kulturminneforvaltningen mangelfulle grunnlagsdata for å kunne utøve en helhetlig og kunnskapsbasert arealforvaltning i store deler av Finnmark fylke.

Som følge av en økende interesse for nordområdene og klarlegging av samiske rettigheter, har man de senere år fått flere lovendringer og nye juridiske rammeverk som medfører et økende behov for kunnskap om samisk landskapsbruk og kulturhistorie.

Med bakgrunn i den norske "nasjonsbyggingen" og det tilhørende fokuset på norsk forhistorie og kulturarv, ble både samiske kulturminner og samiske bosetningsområder lite interessante for arkeologiens virksomhet gjennom store deler av 1900-tallet. Først fra omkring 1980 ble forskning på samisk kultur og historie for alvor synlig i academia (blant annet: Scanche og Olsen 1983; Hesjedal 2000; Hansen og Olsen 2004). I forbindelse med de statlig finansierte kulturminneregistreringene som pågikk i perioden 1960-1991, ble kun områder som var dekket av Økonomisk kartverk (1:5000 serien) registrert. Dette falt uheldig ut for Finnmark, hvor kun 17 % av Finnmarks 48 000 kvadratkilometer ble omfattet av registreringene. De registrerte områdene i Finnmark er primært tettbygde strøk langs vegnettet som i hovedsak følger kysten. I tillegg var det først etter en revidering av kulturminneloven i 1978 at fredningsgrensa på 100 år for samiske kulturminner ble innført slik at også samiske kulturminner ble systematisk registrert. Disse faktorene har medført at viktige samiske bruksområder ikke er blitt kartlagt, og at nødvendige data dermed ikke finnes i de kulturminnedatabasene som danner beslutningsgrunnlaget for arealforvaltningen.

Lokal kunnskap og landskapsforståelse

Et problematisk aspekt ved eksisterende registreringspraksis og metodebruk, er at det i liten grad tas høyde for ulike kulturelle landskapsforståelser og landskapsbruk. Norsk forvaltningspraksis har hatt tradisjon for å forholde seg til landskapet som fysiske rom, med stor grad av ekspertstyrt kategorisering av landskap. Materiell kultur både opprettholder og styrker identitet. Den bidrar med fysiske og synlige bånd til fortiden og er viktige symboler. Kontrollen over mening og tolkning er derfor svært viktig (Smith 2004; Smith 2006). Urbefolkningens materielle kultur er viktige ressurser i arbeidet med å bli hørt og få sitt samfunns sak satt på dagsorden. Fra en samisk synsvinkel har denne

ekspertstyrte praksisen blitt kritisert (se blant annet Schanche 1993; 1995; 1997, Falch 2002, Falch og Skandfer 2004).

Det er et særlig behov å utvikle effektive verktøy for å øke kulturminnekunnskapen generelt og for bedre å kunne målrette arkeologisk registreringsarbeid. Brukerne av landskapet, og særlig kunnskapsbærere i tradisjonelle næringer, har ofte stor kunnskap om lang tids bruk av områdene. Vårt mål har vært å ta i bruk denne kunnskapen og, i kombinasjon med GIS og kartvisualiseringer, bidra til en bedre metode for å dokumentere kulturminner i samiske bruks- og bosettingsområder.

Arbeidet har omfattet to studie-områder, Deanodat/Vestertana, Deanu gielda/Tana kommune og området mellom Rávttošnjárga/Stabburnes og Leaibevutna/Olderfjorden, Porsáנגgu gielda/Porsanger kommune (figur 1). Kontakten i Deanodat/Vestertana har gått gjennom Reinbeitedistrikt 13, samt Vestertana bygdelag som representerer brukerne av området. I Leavnavuotna/Porsangerfjorden samarbeidet vi med Reinbeitedistrikt 16D som benytter det aktuelle området, samt Mearrasámi diehtoguoovddáš/Sjøsamisk kompetansesenter som besitter mye innsamlet lokal kunnskap om sjøsamisk landskapsbruk.

Deltagende kartlegging

Arbeidet har hatt en tverrfaglig tilnærming der fagene samfunnsgeografi og arkeologi har vært sentrale. Intervjuer om bruk av landskapet med tilhørende registrering på kart har vært viktige elementer i datainnsamlingen. Denne arbeidsmåten, som kalles deltakende GIS (eng. Participatory GIS, heretter PGIS) har siden tidlig på 1990-tallet vært brukt i Canada, USA, Latin-Amerika og Asia, for å blant annet kartlegge urbefolkningenes bruk av områder og dokumentere tradisjonell kunnskap. (Blackburn et al 1998; Kwan 2004; Fox et al. 2005; Rambaldi et al. 2005; Corbett og Keller 2006; Corbett et al. 2006).

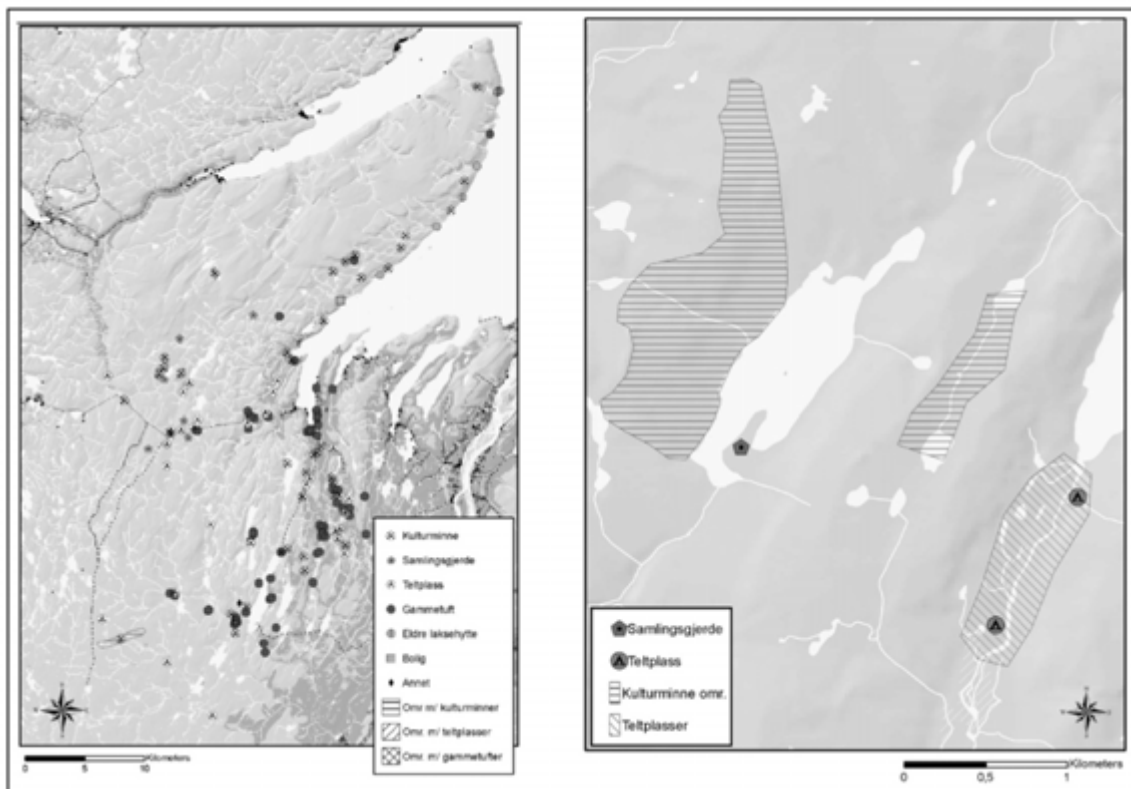
PGIS er en metode hvor de som har geografisk kjennskap til et område selv markerer informasjonen på kartet. Vi benyttet en intervjuguide med veiledende retningslinjer og spørsmål om landskapsbruk. Informantene ble spurt om hvor det finnes spor i terrenget etter tidligere tiders bruk, og om hvilke områder som utgjorde deres ressurs- og bruksområder, både nå og før – som for eksempel hvor man pleide å ha teltleir, gjerder, gammer, sennagressplasser, trekkleier, bær- og jaktområder. I tillegg er det utført supplerende befaringer i terrenget sammen med lokalkjente.

Nye funn i Vestertana og Porsanger

De fleste kulturminnene som er registrert i dette prosjektet er automatisk freda jf. Lov om Kulturminner, selv om alderen ikke nødvendigvis er veldig høy. Dette kommer av kulturminnene i hovedsak er samiske og dermed faller inn under fredningsgrensa når de er eldre enn 100 år.

Deanodat/Vestertana

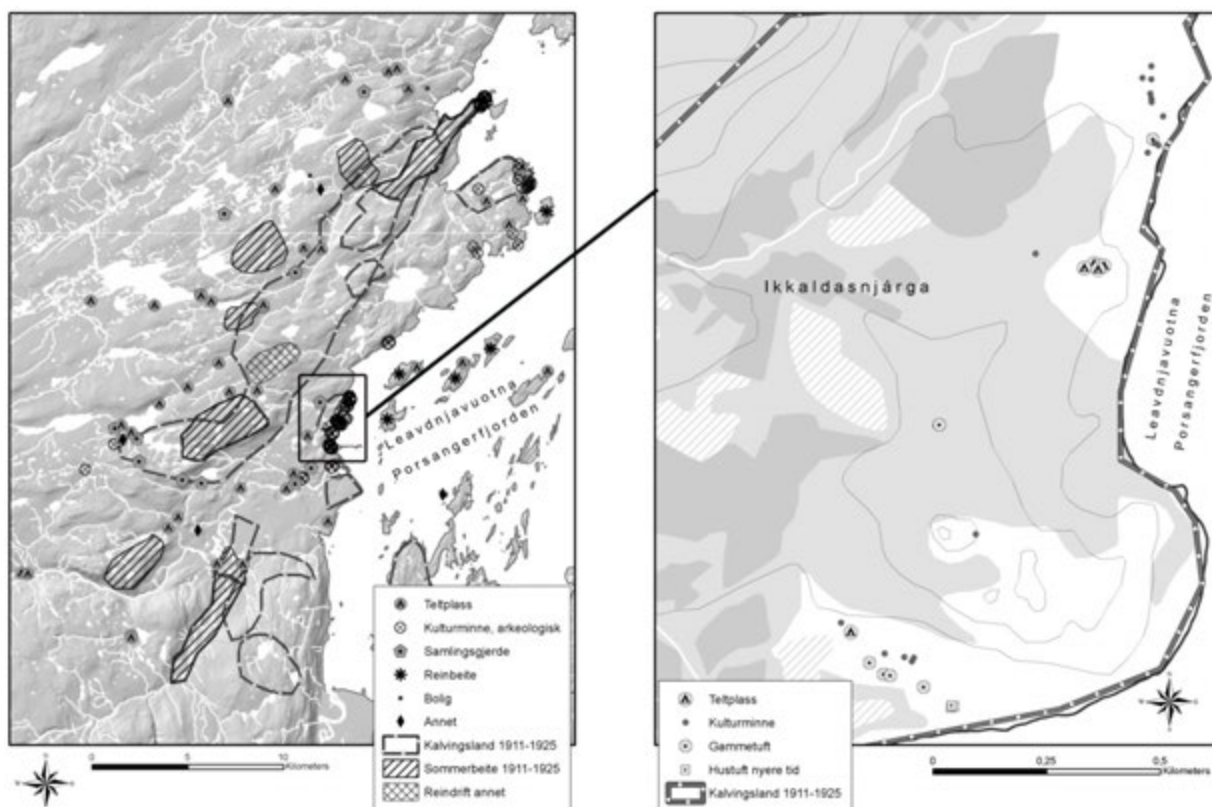
Under intervjuer med brukere av områdene i Deanodat/Vestertana fikk vi samlet inn opplysninger om over 300 enkeltminner hvorav kun 30 var registrert i den nasjonale kulturminnedatabasen, *Askeladden* (figur 1). Lokalbefolkningen bidro med opplysninger om kulturminner som i tid spenner fra steinalderen og fram til i dag. Det dreier seg om spor etter både bosetting, jakt, fangst, sinking og tamreindrift. I tillegg til data fra våre intervjuer, ble det også benyttet informasjon fra en tidligere intervjurapport (Pedersen 1978). Opplysninger om kulturminner i ovennevnte rapport ble gjennomgått i samarbeid med lokalbefolkningen, og omtalte kulturminner ble lokalisert på kart.

Figur 1. Kartet gir en oversikt over omfang og lokalisering av kulturminnelokaliteter basert på intervju og litteraturstudier i Deanodat/Vestertana. Til høyre: Detaljutsnitt som viser et område med blant annet gamle reingjerder, teltplasser og kulturminneområder med graver, varder og skyteskjul. Illustrasjon: Stine Barlindhaug og Bjørg Pettersen, NIKU/Kartgrunnlag: Statens kartverk.

Porsánggu/Porsanger

I Porsánggu/Porsanger fikk vi kartfestet opplysninger om i overkant av 140 enkeltminner og lokaliteter. Mange av lokalitetene vil ha flere enkeltminner, slik at det totale antall enkeltminner er betraktelig høyere. Her hadde vi i tillegg opplysninger fra litteratur (Bull *et al.* 2001) om blant annet kalvingsområder fra begynnelsen av 1900-tallet. Kartet i figur 2. viser både enkeltminner og lokaliteter, samt avgrensninger av viktige områder for reindriften fra begynnelsen av 1900-tallet.

Figur 2. Kartet til venstre viser oversikt over innsamlete data om kulturminner og noen viktige områder for reindriften fra begynnelsen av 1900-tallet i Porsáנגgu/Porsanger. Til høyre: Detaljutsnitt som viser registrerte kulturminner etter befaring i et område med kun ett kjent kulturminne fra "Askeladden", men hvor man ut fra intervju og litteraturstudier anså potensialet for flere kulturminner som stort. Illustrasjon: Stine Barlinhaug og Bjørg Pettersen, NIKU/Kartgrunnlag: Statens kartverk.

Kontroll av opplysninger i felt

Deler av den innsamlede informasjonen ble kontrollert i felt, og vi fant at det var svært godt sammenfall mellom informantopplysninger og hvor det finnes kulturminner. Ett av disse områdene var Ikkaldasnjärga, hvor det før befaring bare var kjent ett kulturminne i *Askeladden*. Ut fra intervju og skriftlige kilder hadde vi imidlertid opplysninger om at området tidligere hadde vært fast kalvingsland og at her trolig fantes en rekke spor i marka. Under befaring av området sammen med lokalkjente fra bygda ble det registrert ytterligere 35 kulturminner: Teltboplasser, gammetufter, hellegroper, steingjerder, en ferskvannskilde og en eldre steinalderlokalitet (figur 2). Eksemplet illustrerer at informasjon om tidligere arealbruk kan bidra til å målrette feltbefaringer bedre. Kontrollbefaring i Vestertana, som ble utført av en arkeolog og to representanter fra lokalbefolkningen over åtte dager, resulterte i nyregistrering av nærmere 400 kulturminner. De hittil ukjente kulturminnene ble funnet av lokalbefolkningens representanter i like stor grad som av arkeologen.

Nøyaktigheten på kartavmerkinger fra intervjuer vil alltid variere noe, særlig siden man i disse områdene må benytte 1:50 000 kart. Jevnt over erfarte vi likevel at kulturminner som ligger i kupert terreng og/eller i tilknytning til vann og vassdrag ofte avmerkes svært presist og er lette å gjenfinne i terrenget. Kulturminner beliggende i mer ensartet terreng med færre topografiske punkt å forholde

seg til er naturlig nok vanskeligere å merke av nøyaktig på et kart etter hukommelsen, men slike områder er til gjengjeld lettere å befare, og man sirkler relativt fort inn disse kulturminnene.

Det som gir best resultat er imidlertid å ha med lokalkjente også ut i terrenget, da vil man i større grad kunne oppsøke lokaliteter direkte uten å måtte bruke tid på å gjenfinne kartavmerkinger. Eksempelvis var et automatisk freda reingjerde (figur 3) under intervjuet avmerka omlag 300 m for langt sør, men siden befaringen ble gjort sammen med informanten, gikk vi likevel rett på kulturminnet og fikk dokumentert nøyaktig posisjon. I tillegg effektiviseres arbeidet gjennom lokal kunnskap om vær og lokaløkologiske forhold. Vi befarte flere områder som arkeologen, i motsetning til de med lokal kunnskap, antok burde ha høyt potensial for kulturminner. Det viste seg uten unntak at de med lokal kunnskap hadde rett, det var svært få kulturminner i disse områdene.

Figur 3. Nils Jovvna Eira Meløy står her i melkegjerdet til sine tippoldeforeldre. Til høyre: Detalj fra melkegjerdet. Foto: Stine Barlindhaug, NIKU.

Gode verktøy for areal- og kulturminneforvaltning

Sammenstille og visualisere kjent kunnskap

Undersøkelsen har vist at PGIS-metodikken gir gode resultater i form av pålitelig informasjon om hvor det finnes kulturminner og hvor man kan forvente å finne kulturminner. Samiske kulturminner, både materielle og immaterielle, er automatisk freda etter kulturminneloven dersom de er eldre enn 100 år. Dette gjør bruk av intervjuer spesielt egna som metode i forhold til samisk landskapsbruk og kulturminner, da kunnskap knytta til areal og ressursbruk 100 år tilbake i tid fortsatt finnes blant folk. I tillegg ser vi at lokal kunnskap om arealbruk ofte er veiledende for hvor sporene etter tidligere tiders arealbruk finnes og dermed kan gi grunnlag for predikering av potensial for eldre kulturminner. Metoden kan bidra til å samle og tilgjengeliggjøre eksisterende kjent kunnskap, både kunnskap som finnes blant folk og data som er samlet inn og lagret hos lokale institusjoner. På denne måten skapes et større repertoar av kunnskap om variasjonen i landskapsbruk og kulturminner. I Canada har PGIS-metodikken vært benyttet både i arealforvaltningsammenheng men også i forbindelse med kartlegging for krav om rettigheter til land, og mye erfaring fra metodikken kan hentes herfra (se for eksempel: Bird 1995; Brooke og Kemp 1995; Calla og Koett 1997; Whalen 2005).

Sikrere prediksjoner

Erfarne saksbehandlere foretar ofte sannsynlighetsvurdering av arealinteresser ut fra det som foreligger av databaseopplysninger, tilgjengelig kildemateriale og egen landskapsforståelse. I uttalelser fra kulturminneforvaltningen i arealplansaker er det vanlig å henvise til generell kunnskap

om kulturminner i andre lignende områder, følgende eksempel er en vanlig ordlyd i brev fra kulturminneforvaltninga; "Ut fra generell kulturhistorisk kunnskap vet vi at man i denne typen områder ofte finner automatisk freda kulturminner. I denne sammenheng vil det særlig kunne dreie seg om graver fra jernalder og hustuffer fra steinalder....". Slike erfaringsbaserte sannsynlighetsvurderinger er imidlertid krevende å formidle overbevisende overfor ulike tiltakshavere eller planmyndigheter, og med manglende grunndata blir dette ekstra vanskelig og tidkrevende. Erfaringsbasert kunnskap er bygd opp gjennom forskningsaktivitet over tid, systematiske kulturminneregistreringer og erfaringer hos de enkelte fagfolkene. Ved å øke den generelle kulturhistoriske kunnskapen om områder som tradisjonelt har dårlig arkeologisk datagrunnlag, vil man i større grad kunne benytte sannsynlighetsvurderinger med faglig tyngde også i andre lignende områder. Eksempelvis har man i undersøkelsesområdet Deanodat/Vestertana nå registrert omlag like mange arkeologiske lokaliteter som det som er oppført for hele kommunen i *Askeladden*.

Økt kunnskap – økt utsagnskraft

Vår undersøkelse med bruk av PGIS har vist at man gjennom tverrfaglig tilnærming og visualiseringer på kart basert på muntlige opplysninger om arealbruk og kulturminner, og tilgjengelig skriftlig informasjon, kan øke kunnskapen om både lokaliseringfaktorer for kulturminner og om kulturminnetyper i Finnmark. Metoden vil i tillegg til å ha lokal utsagnskraft, bidra til økt generell kunnskap om variasjonen av landskapstyper og om områder hvor en kan forvente å finne spor etter tidligere bruk. Dermed kan vi utvide vår erfaringshorisont på dette området. Detaljundersøkelser av enkeltområder, som beskrevet i denne artikkelen, gir også ny kunnskap om hvor stor tettheten av kulturminner er i de store arealene i Finnmark som man i dag mangler data fra. Ved å tilrettelegge denne typen lokal kunnskap i et GIS, åpner man dermed for flere muligheter. Man kan nyttiggjøre seg en "databank" med stedfestede data om historisk bruk og kulturminner til prediksjoner, slik at man bedre kan målrette eventuelle undersøkelser i nye områder. Ved bruk av GIS kan man sammenstille og visualisere ulike aspekter ved kulturminnene og innsamlet informasjon om landskapsbruken i det samme området. I tillegg vil bruk av PGIS på sikt kunne bidra til oppbygging av en databank som vil kunne styrke utsagnskraften for forvaltninga også for områder med mangelfullt datagrunnlag.

Resultater fra prosjektet

Barlindhaug, Stine; Pettersen, Bjørg., 2011, Kartfesting av lokal kunnskap - en tverrfaglig tilnærming til kulturminneregistrering. *Primitive tider*; Vol. 13. s. 17-29.

Litteratur

- Blackburn, J. Holland J., 1998, *Whose voice? Participatory Research and Policy Change?* Intermediate Technology Publications, London
- Bird B., 1995, The EAGLE Project: re-mapping Canada from an indigenous perspective. *Cultural Survival Quarterly* 18:23-24.
- Brooke L and W. Kemp, 1995, 'Towards Information Self-Sufficiency: The Nunavik Inuit gather information on ecology and land use. *Geomatics: Who Needs It? ' I Cultural Survival Quarterly*. 18.4. Cambridge, USA
- Bull K. S., N. Oskal og M. N. Sara, 2001, *Reindriften i Finnmark, rettshistorie 1852-1960*. Cappelen Akademisk, Oslo.
- Calla J. and R. Koett, 1997, *GIS implementation at Squamish nation*. Presented at GIS'97 Natural Resouce Symposium, Vancouver. ESRI Native Conservation papers.

- Corbett J. and P. Keller, 2006, Using Community Information Systems to communicate traditional knowledge embedded in the landscape. I *Participatory learning and action* 54, s21.
- Corbett J., G. Rambaldi, P. Kyem, D. Weiner, R. Olson, J. Muchemi, M. McCall og R. Chambers, 2006, Overview: Mapping for Change-the emergence of a new practice. I *Particioatory learning and action* 54, s.13.
- Falch T. og M. Skandfer, 2004, Sámi Cultural Heritage in Norway: Between Local Knowledge and the Power of the State. I *Northern Ethnographic Landscapes: Perspectives from Circumpolar Nations*.
- Falch T., 2002, Verdier, Vern, Forvaltning i; Samiske landskap og Agenda 21, kultur, næring, miljøvern og demokrati. *Diedut* 1/2002:101-106.
- Fox, J., K. Suryanata, P. Hershock, 2005, *Mapping Communities: Ethics, Values, Practice*. East-West Center, Honolulu, Hawaii.
- Hansen L. I. & B. Olsen, 2004, *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Hesjedal A., 2001, *Samisk forhistorie i norsk arkeologi 1900-2000*. Doktorgradsavhandling. Stensilerie B nr. 63, Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Kwan M-P., 2004, GIS Methods in Time-Geographic Research: Geocomputation and Geovisualization of Human Activity Patterns, *Swedish Society for Anthropology and Geography*, vol 86(4):267-280.
- Pedersen S., 1978, Feltrapport fra intervju og feltregistrering i Vestertana. Upublisert. Samisk Etnografisk avdeling, Tromsø Museum. Upublisert
- Rambaldi K G., A.P. Kwaku Kyem, P. Mbile, M. McCall og D. Weiner, 2005, Participatory spatial information Management and Communication in Developing Countries. *EJISDC vol. 25(1)s.1-9*. Elektronisk tidskrift tilgjengelig fra "<http://www.ejisdc.org>" [Besøkt 30.09.2010]
- Scanche A. og B. Olsen, 1983, Var de alle nordmenn? En etno-politisk kritikk av norsk arkeologi. *Kontaktstencil* 22-23:s115-147. Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Schanche A., 1997, Synspunkter på forholdet mellom bruk og vern. Kulturarv en kilde til verdiskaping. I: Brandtsegg, M. (red.) *Kulturarv - en kilde til verdiskapning*. Rapport fra konferansen i Sandefjord 23. og 24. september 1996, Riksantikvaren, s.120-125
- Schanche A., 1995, Det symbolske landskapet – landskap og identitet i samisk kultur. *Ottar* 207:38-47
- Schanche A., 1993, Kulturminner, etnisitet og identitet. I *Dugnad* 19(4):55-64
- Smith L., 2004, *Archaeological Theory and Politics of Cultural Heritage*. Routledge, London og New York.
- Smith L., 2006, *Uses of Heritage*. Routledge, London og New York.
- Whalen J., 2005, Distributed GIS solutions for Aboriginal resource management: the case of the Labrador Innu. *Canadian Journal of Native Studies*. 25:139-153.

Prosjekttittel	Samisk historisk bruk – kontinuitet og endring integrert i et GIS-verktøy
Prosjektleder	Stine Barlindhaug
Prosjektdeltagere	Bjørge Pettersen
Eksterne samarbeidspartnere	Vestertana bygdelag, Lágésduottar Reinbeitedistrikt 13, Mearrasámi diehtoguoovddáš/Sjøsamisk kompetansesenter og Skáidaduottar Reinbeitedistrikt 16D
SIP	CONCENSUS
Varighet	2006-2009
Ressurser	Kr. 800 000

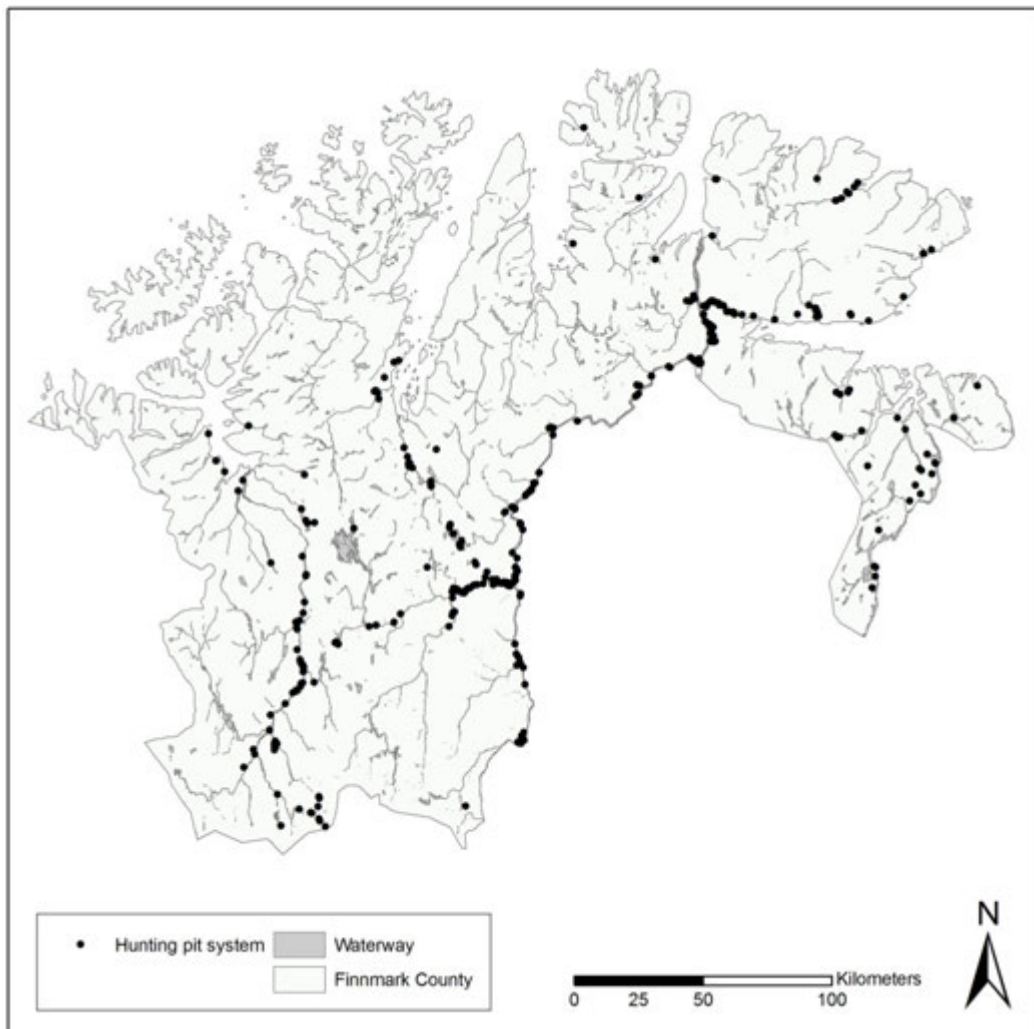
Fangstanlegg og landskap i Finnmark

Elin Rose Myrvoll, Inger Marie Holm-Olsen og Alma Elizabeth Thuestad

Fangstgroper for villrein finnes i stort antall i det nordlige Norge, Sverige og Finland. I Finnmark er fangstgroper den mest tallrike typen av registrerte kulturminner. Med utgangspunkt i kartfestede fangstanlegg registrert i kulturminnedatabasen Askeladden (Riksantikvaren 2009) har vi foretatt en analyse av anleggenes distribusjon i Finnmark. Undersøkelsene har vært på et overordnet nivå (makronivå) og hensikten har vært å se etter tendenser i distribusjonen som kan fortelle noe om villreinfangsten i Finnmark.

Undersøkelsens metode og datagrunnlag

I analysen har GIS (Geografiske Informasjonssystem) vært et viktig verktøy. GIS (ArcMap 9.3) har vært brukt for å produsere kart som viser fangstgropernes distribusjon, samt plassering i forhold til vassdrag og dagens flytte- og trekkveier for rein. Det ble gjennomført en tetthetsanalyse (Kernel density estimation) for å skille ut konsentrasjoner av fangstgroper.

Figur 1. Alle registrerte kartfestede fangstanlegg i Finnmark. Kartgrunnlag: Statens kartverk.

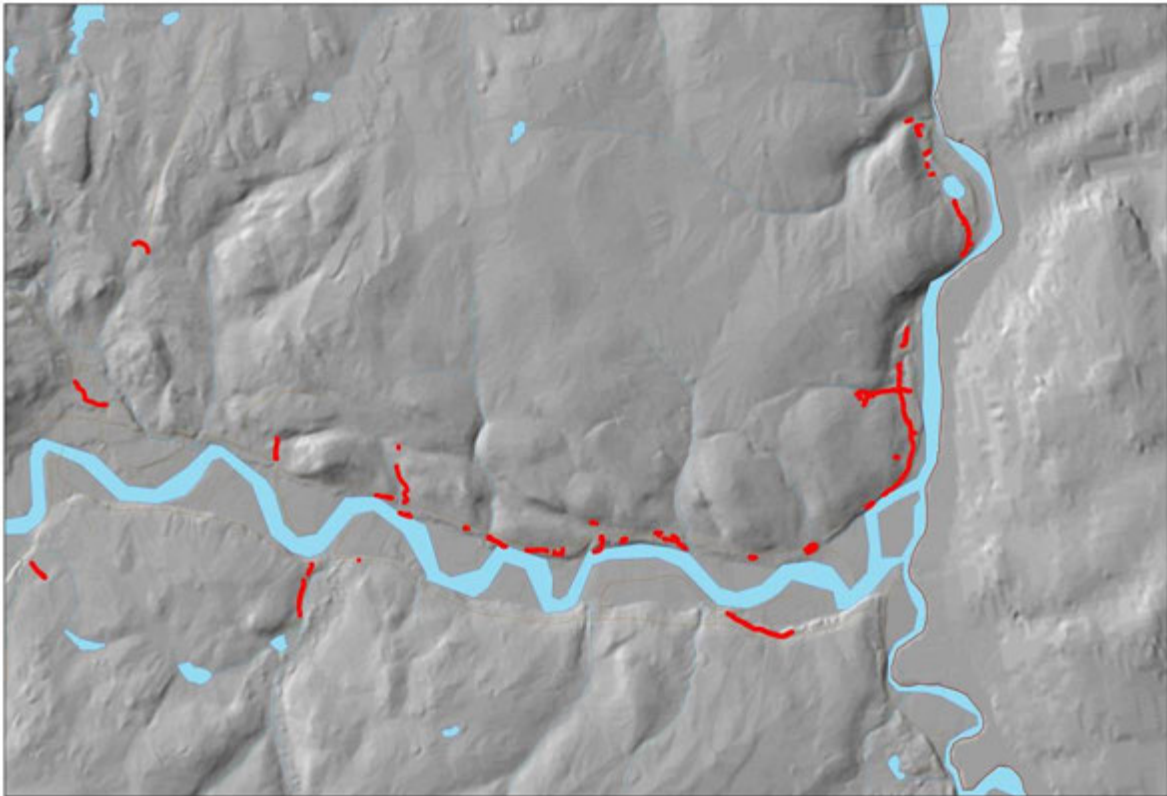
Kommune	Fangstgrop/Fangstanlegg	Total	Innen 500 m fra en stor elv	Innen 250 m fra en stor elv
Vardø	Fangstanlegg	3	2 (67 %)	1 (33 %)
	Fangstgrop	6	4 (67 %)	3 (50 %)
Vadsø	Fangstanlegg	17	13 (77 %)	5 (29 %)
	Fangstgrop	150	128 (85 %)	66 (44 %)
Guovdageaidnu	Fangstanlegg	68	38 (56 %)	29 (43 %)
	Fangstgrop	435	283 (65 %)	214 (49 %)
Alta	Fangstanlegg	13	6 (46 %)	5 (39 %)
	Fangstgrop	41	23 (56 %)	22 (54 %)
Porsángu	Fangstanlegg	27	20 (74 %)	19 (70 %)
	Fangstgrop	120	36 (30 %)	33 (28 %)
Karášjohka	Fangstanlegg	159	140 (88 %)	107 (67 %)
	Fangstgrop	1952	1727 (89 %)	1525 (78 %)
Lebesby	Fangstanlegg	2	0	0
	Fangstgrop	7	0	0
Gamvik	Fangstanlegg	1	1 (100 %)	1 (100 %)
	Fangstgrop	6	6 (100 %)	6 (100 %)
Berlevåg	Fangstanlegg	2	0	0
	Fangstgrop	2	0	0
Deatnu	Fangstanlegg	89	55 (61,8 %)	21 (23,6 %)
	Fangstgrop	1700	784 (46,1 %)	378 (22,2 %)
Unjárga	Fangstanlegg	14	8 (57 %)	7 (50 %)
	Fangstgrop	658	159 (24 %)	157 (24 %)
Båtsfjord	Fangstanlegg	8	6 (75 %)	5 (63 %)
	Fangstgrop	68	78 (89 %)	71 (81 %)
Sør-Varanger	Fangstanlegg	29	13 (45 %)	8 (28 %)
	Fangstgrop	164	69 (42 %)	58 (35 %)

Figur 2: Fangstanlegg og fangstgropers plassering etter kommune samt avstand til større elveløp.

Undersøkelsen omfatter 432 registrerte og kartfestete fangstlokaliteter med til sammen 5329 fangstgroper. Gropene kan være fra to til fem meter i diameter, med en dybde på opptil 1,5 meter, og de finnes ofte samlet i store fangstanlegg organisert som rekker av groper. De fleste ligger i innlandsområder og i indre fjordstrøk (figur 1). Fangstanlegg er registrert i 13 av Finnmarks 19 kommuner og i kun 8 av disse er det registrert mer enn 10 anlegg (figur 2).

Vi har i tillegg gjort søk på lokaliteter som ligger opp til 250 fra de større elvene og de som ligger opp til 500 m. I Kárášjoga/Karasjok kommune ligger 84,3 % innenfor 500 m fra større¹ elver, mens i Deatnu/Tana kommune ligger 55 % inntil 500 m fra en større elv (figur 2).

Anleggene er tydelig tilpasset den omkringliggende topografien. Elveløp, terrassekanter og dalfører har virket sammen med gropene og dannet et effektivt "fangstredskap". Den omkringliggende topografien er en integrert del av anlegget og er med på å karakterisere det. Vi har benyttet 3D-modellering for å synliggjøre dette (figur 3).

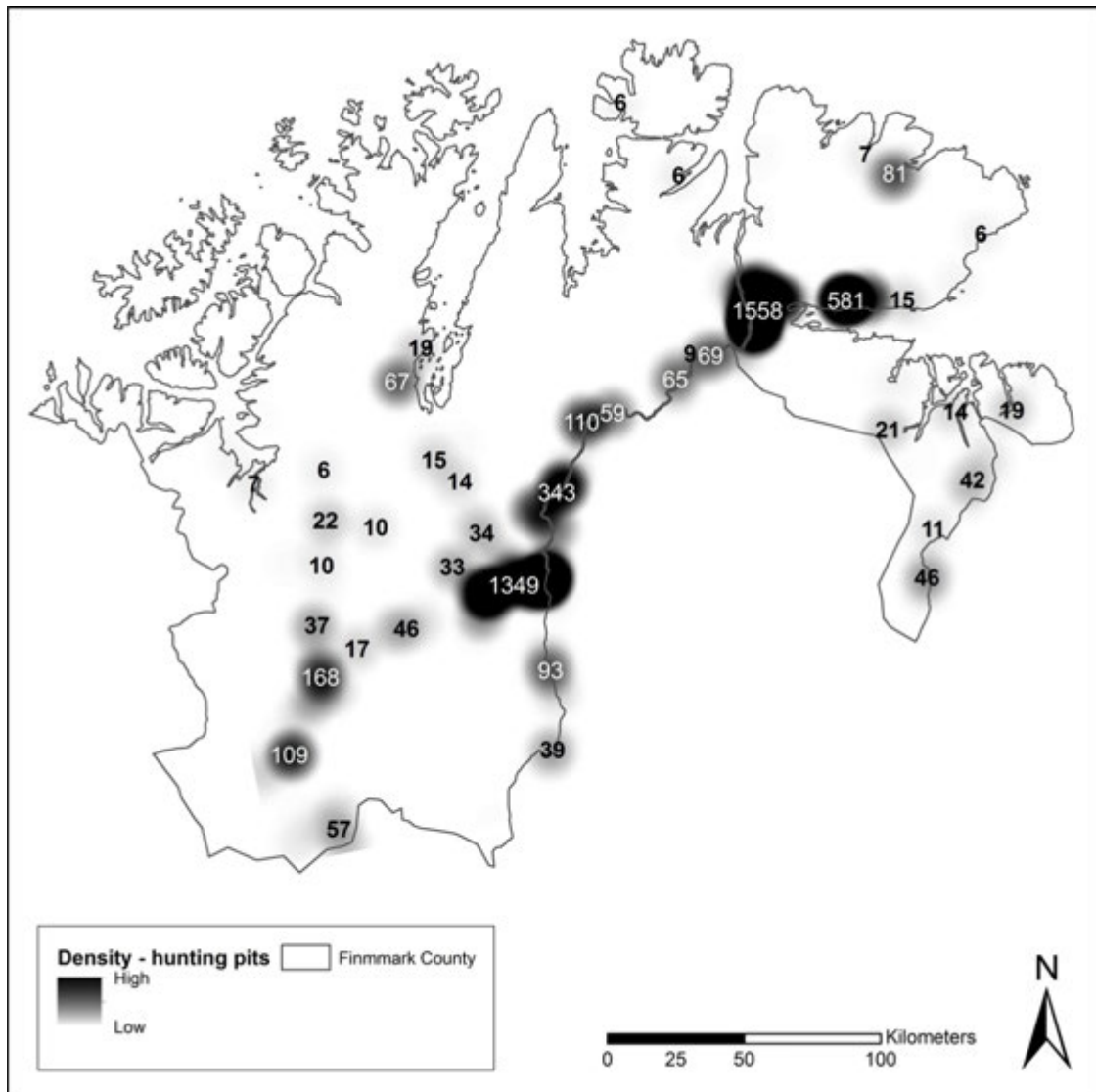
Figur 3: 3D-modell som viser fangstanlegg langs nedre Karasjohka - øvre Deatnu/Tana og ved sideelvene. Kartgrunnlag: Statens kartverk 2009.

To konsentrasjoner av fangstgroper

Noen områder skiller seg ut ved å ha en markert tetthet av fangstgroper (figur 4). Det er i første rekke områder langs elvene Kárášjohka og Deatnu/Tana, langs Kautokeinovassdraget og Vestre Jakobselv. Det er også mange fangstgroper ved Stabburselva på vestsiden av Porsangerfjorden, ved

¹ Større elveløp er definert som elver bredere enn 15 meter over en lengde på 100 meter (jf SOSI-standard).

Vesterelv på Varangerhalvøya og langs Grense Jakobselv. De virkelig store konsentrasjonene ligger imidlertid langs Deatnu/Tana og sideelvene til Deatnu, og omkring 70 % av alle fangstgroper i Finnmark ligger i tilknytning til dette vassdraget.

Figur 4: Områder med høy tetthet av fangstgroper. Tallene viser antall fangstgroper i konsentrasjoner påvist gjennom tetthetsanalyse. Kartgrunnlag: Statens kartverk.

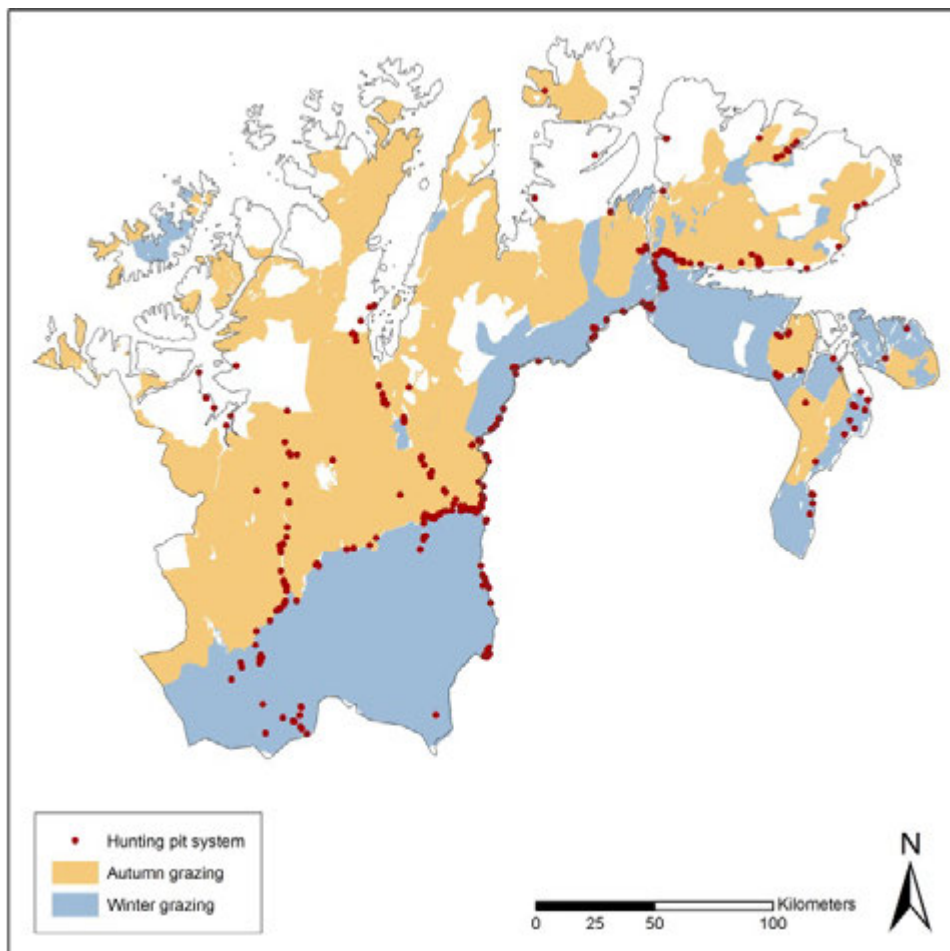
Vi har videre påvist to særlig markante konsentrasjoner av fangstgroper i Finnmark (figur 4). Over halvparten av de registrerte fangstgroperne i fylket ligger innenfor disse to områdene, hele 2907 av totalt 5329 fangstgroper, eller 55 % av alle fangstgroper i Finnmark fylke. Det ene området er knyttet til en strekning langs øvre del av Deatnu/Tana og videre vestover langs nedre del av Kárášjohka. Det andre området ligger på østsiden av Deatnu/Tana, mellom nedre del av Deatnu/Tana og Varangerhalvøya. Den sistnevnte konsentrasjonen har vært kjent lenge. Konsentrasjonen ved Kárášjohka – øvre Deatnu/Tana er derimot ikke påvist tidligere.

De påviste konsentrasjonene er, slik vi ser det, signifikante og ikke et uttrykk for at registreringsarbeidet hovedsakelig har fulgt elveløp og infrastruktur. Hvis sistnevnte var tilfellet, skulle en forvente å finne en tilsvarende tetthet av fangstanlegg også i andre godt registrerte områder. I Hákkavárri ble det bare registrert 17 fangstgroper til tross for at et areal på 80 kvadratkilometer ble systematisk gjennomløst (Barlindhaug, Risan & Thuestad 2007).

Utøvere i reindriftsnæringa ved nedre Kárášjohka – øvre Deatnu/Tana har opplyst at dette området om høsten har stor tetthet av rein som kommer nordfra, fra kystområdene rundt Porsangerfjorden og Kvalsund. I tillegg finner vi i dette området elveløpet Karasjohka – Deatnu/Tana, og elveløpet ligger som en barriere mellom høst- og vinterbeitene. Hvis elva er i ferd med å fryse til når reinen ankommer området på høsten, legger dyrene seg, ifølge en informant, til å vente til isen er sikker. Det fører til en opphoping av rein på nordsiden av elva. Ingen kan med sikkerhet si hvordan villreinen har vandret, og dagens reindrift innebærer en delvis ”styrt føring” av flokkene. Grensa mellom Finland og Norge langs øvre Deatnu legger også klare føringer på flytteveiene. Sett i lys av dagens reindrift og flytteveier er det likevel interessant at det i det nevnte området ved nedre Kárášjohka-øvre Deatnu/Tana også kan påvises et usedvanlig høyt antall fangstgroper for villrein.

I dag er all rein i Finnmark tamrein. Reinflokkene flyttes om høsten fra sommerbeitene ved kysten til vinterbeitene i innlandet (Reindrifftsforvaltningen 2008). Villreinenes trekkveier i forhistorisk og historisk tid er ikke kjent med sikkerhet, men forskning viser at det er ting som tyder på at trekkveiene mellom sommer- og vinterbeiter har vært de samme i flere tusen år. Forskning fra fjellområdene i Sør-Norge har vist at plassering av fangstanlegg kan settes i forbindelse med villreinenes trekkveier (Jordhøy et al 2005, Jordhøy 2007). En betydelig andel av de store anleggene ligger i overgangen mellom sommer- og vinterbeiter (figur 5).

Fangstanleggene på Varangerhalvøya har også blitt sett i sammenheng med en høy tetthet av villrein i området om høsten (Vorren 1998). Om høsten passerte trolig reinen eidet mellom Deatnu/Tana og Varanger på vei mot vinterbeitene i innlandet. Dette trekkmønsteret finnes fremdeles i tamreinflokkene i området i dag. Sannsynligvis har vi et lignende bilde når det gjelder flyttveier i området ved Kárášjohka- øvre Deatnu/Tana. Det er grunn til å anta at områder hvor det har vært sesongmessige konsentrasjoner av villrein har vært områder hvor det var hensiktsmessig å plassere fangstanlegg.

Figur 5: Mange fangstanlegg ligger i grenseområdene mellom dagens høst- og vinterbeiter i Finnmark.

Kartgrunnlag: Statens kartverk og Reindriftsforvaltningen.

Datering av anleggene

Bruksfasen til fangstgropene på Varangereidet er anslått til ca 1200-1600 e. Kr. (Vorren 1998, Odrer 2001). Dateringa er ikke basert på C^{14} prøver fra gropene, men fra en boplass i tilknytning til anleggene. Fangstanleggene i Varanger er også omtalt i skatteregnskap fra 1500-tallet, og det er derfor liten tvil om at anleggene utgjorde en viktig økonomisk ressurs for den samiske befolkninga i dette området i middelalderen (Hansen og Olsen 2004). Når det gjelder nedre Karasjohka-øvre Deatnu/Tana, daterte Ole Furseth og Petri Halinen flere groper i dette området på 1990-tallet (Furseth 1995 og 1996, Halinen 2005). De fikk bemerkelsesverdig gamle dateringer, majoriteten av dem lå innfor yngre steinalder (5000 – 1800 f.Kr.). Vi har med andre ord et tidsspenn på flere tusen år mellom fangstgroper i de sentrale deler av indre Finnmark på den ene siden, og Varangereidet på den andre siden. Fangstanleggene i Varanger har hovedsakelig vært sett i sammenheng med samisk ressursbruk og bosettingshistorie i middelalderen. Fangstanleggene i indre Finnmark har i liten grad blitt sett i sammenheng med dette, og det store tidsspennet kan være en av årsakene til det. Framveksten av samisk etnisitet knyttes vanligvis til århundrene rundt Kr. f. (Hansen og Olsen 2004). Dateringene fra yngre steinalder fra indre Finnmark har i stedet blitt knyttet til ei fortid forut for tilkomsten av samisk etnisitet.

Furseth og Halinens dateringer fra indre Finnmark var basert på frø hentet fra den gamle markoverflata under jordvullen som omgir gropene. Dateringene angir derfor når gropene ble etablert. Tre groper ble datert i ett av fangstanleggene Furseth og Halinen daterte. disse dateringene viser et mulig tidsspenn på over 1000 år. Det er ikke tatt lignende prøver fra gropene i Varanger, og vi

vet derfor ikke når disse ble etablert, bare at de trolig var i bruk i middelalderen. Noen av dem kan imidlertid ha blitt etablert så tidlig som i yngre steinalder. Inga Maria Mulk (2005) har eksempelvis påvist en lignende spredning i tid på dateringer fra ei og samme fangstgrop i Nord-Sverige.

Fangstleggenes samfunnsmessige og økonomiske betydning

Antallet fangstgroper, særlig i de to områdene Karasjohka – øvre Deatnu/Tana og nedre Deatnu/Tana- Varangerhalvøya, er så betydelig at fangsten må ha overskredet behovet til den enkelte siida og familie og vært relatert til bytte og handel. Det er i den forbindelse interessant å merke seg at konsentrasjonene av anlegg ligger nær de store vannløpene og da i særdeleshet Deatnu/Tana. Elvene kan ha blitt brukt som transportveger ut av fangstområdene. Dette kan ha medført en fleksibilitet i forhold til endringer som fant sted, alt fra skiftende bosettingsmønster til samfunnsorganisering, kontaktnett, handelsveier og territoriegrensener. Via Tanavassdraget har overskuddet fra fangsten - huder, skinn, kjøtt og horn – kunnet blitt fraktet videre i mange retninger. For eksempel som mat og varer til andre sesongboplasser, som byttevarer i vidtrekkende nettverk eller som skatt. Overskuddet kunne fraktes videre inn i det Fennoskandinaviske innlandet eller nedover til fjordstrøkene i Tanafjorden og Varangerfjorden og sannsynligvis videre herfra. Vassdraget har vært ei viktig transport- og ferdselsåre enten man tok seg fram med båt i sommerhalvåret eller på isen om vinteren. Elva har også gjort det enklere for andre utenfra å oppsøke stedene der fangsten foregikk. Deatnu/Tana og fleksibiliteten som elva innebar, kan ha vært en av forutsetningene for at anleggene kunne brukes (og gjenbrukes) over tidsspenn på flere tusen år.

Resultater fra prosjektet

Thuestad, A., 2010, *Fangstanlegg i Finnmark - distribusjon og landskap*. Foredrag på NIKUs SIP-konferanse i desember 2010. Oslo

Myrvoll, E. R., Thuestad, A., Holm-Olsen, I. M., 2011, Wild Reindeer Hunting in Arctic Norway: Landscape, Reindeer Migration Patterns and the Distribution of Hunting Pits in Finnmark. *Fennoscandia Archaeologica* Vol. XXVIII. s. 3-17.

Myrvoll, Elin Rose; Holm-Olsen, Inger Marie & Thuestad, Alma Elizabeth, 2011, *Fokus på fangstanlegg. En studie av fangstanlegg i Finnmark*. NIKU Rapport 54. Oslo.

Litteratur

Barlindhaug, S., Risan, T & Thuestad, A., 2007, *Kulturhistoriske registreringer. Porsangmoen – Hálkkavárri i skytefelt*. NIKU Rapport 17. Oslo.

Furseth, O.J., 1995, *Fangstgroper og ildsteder i Kautokeino kommune. Rapport fra forskningsutgraving 24 juli – 3 september 1994*. Stensilserie B nr 37. Universitetet i Tromsø. Tromsø.

Furset, O. J., 1996, *Fangstgroper i Karasjok kommune. Rapport fra forskningsutgraving 3 juli – 4 august 1995*. Stensilserie B nr 39. Universitetet i Tromsø. Tromsø.

Halinen, P., 2005, *Prehistoric Hunters of Northernmost Lapland. Settlement patterns and subsistence strategies*. ISKOS 14. Vammala.

Hansen, L. I. & Olsen, B., 2004, *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen Akademiske forlag. Oslo.

Jordhøy, P., 2007, *Gamal jakt- og fangstkultur som indikator på trekkmonster hjå rein. Kartlagde fangstanlegg i Rondane, Ottadalen, Jotunheimen og Forollhogna* [Ancient wild reindeer hunting and trapping practices as indicators for former migration patterns. Investigated trapping systems in Rondane, Ottadalen, Jotunheimen and Forollhogna]. NINA Rapport 246. Trondheim.

- Jordhøy, P., Binns Støren, K. and Hoem, S. A., 2005, *Gammel jakt- og fangstkultur som indikator for eldre tiders jaktorganisering, ressurspolitikk og trekkmonster for rein i Dovretraktene*. NINA rapport 19. Trondheim.
- Mulk, I.-M., 2005, Bosettingsmønster, vildrensjakt og tamrensködsel i Lule Lappmark. 100 e. Kr. – 1600 e. Kr., i O. Andersen (red) *Fra villreinjakt til reindrift*, pp 33-59, *Tjalaráddo/Skriftserie* nr. 1 – 2005. Drag.
- Odner, K., 2001, Trade, tribute and household responses. The archaeological excavations at Geahčevájnjarga 244 B in the Varangerfjord, northern Norway. *Acta Borealia*, 1-2001, pp. 25-50. Oslo.
- Reindrifftsforvaltningen, 2008, The Reindeer Husbandry Administration (Reindrifftsforvaltningen): <https://kart.reindrift.no/reinkart/> (accessed 1. October 2009).
- Riksantikvaren, 2009, Askeladden, den nasjonale kulturminnedatabasen: <http://askeladden.ra.no/sok/> (besøkt 1. oktober 2009).
- Statens Kartverk, 2009, <http://www.geonorge.no/Portal/ptk> (besøkt 1. oktober 2009).
- Vorren, Ø., 1998, Villreinfangst i Varanger fram til 1600-1700 årene. *Tromsø Museums Skrifter XXVIII*, Nordkalott-Forlaget, Finnsnes.

Prosjekttittel	Fokus på fangstanlegg
Prosjektleder	Elin Rose Myrvoll
Prosjektdeltagere	Alma Thuestad, Inger Marie Holm-Olsen
SIP	CONCENSUS
Varighet	2008-2009
Ressurser	Kr. 400 000
Andre opplysninger	Prosjektet mottok FoU-midler fra Riksantikvaren.

Kulturminner under lupen – forslag til metode for overvåking av tilrettelagte kulturminner

Elin Rose Myrvoll og Alma Elizabeth Thuestad

Gjennom kulturminneprosjektet *Fotefar mot Nord* ble et stort antall kulturminner i 103 kommuner formidlet og tilrettelagt for besøk og opplevelser (Grepstad & Thorheim 2003). *Fotefar mot Nord*-prosjektet, som ble gjennomført på 1990-tallet, er utgangspunktet i vår studie der vi har belyst ulike problemstillinger knyttet til tilrettelegging av kulturminner. Som et av resultatene i studien, har vi foreslått en metode som kan benyttes i forkant av en tilrettelegging samt i overvåking og oppfølging av tilrettelagte kulturminner.

Nærstudie av ti tilrettelagte kulturminnelokaliteter

I denne studien tok vi utgangspunkt i ti kommuner som gjennom *Fotefar mot nord* – prosjektet, hadde tilrettelagt automatisk fredete kulturminner (se boks). I hver av de ti kommunene ble det gjennomført telefonintervju/samtaler. Informantene hadde gjennom sin stilling vært involvert i fotefarprosjektet i sin kommune og/eller involvert i oppfølging av stedene i ettertid. Gjennom intervjuene ble det innhentet opplysninger om tilstand før tilrettelegging samt vedlikehold, skader, slitasje og bruk.

Ti utvalgte kulturminnelokaliteter

Finnmark fylke:

- *Kirkegårdsbukta, Hammerfest kommune*: Kulturmiljøet omfatter samiske urgraver, hellegroper samt ulike typer tufter, blant annet en samisk fellesgamme (stavgamme), en mangeromstuft og nausttufter (H. D. Bratrein 1996).
- *Selvika, Måsøy kommune*: Kulturmiljøet omfatter ulike typer tufter fra steinalder til 1900-tallet, en gårdshaug og hellegroper (R. L. Andreassen 1996).

Troms fylke:

- *Mefjordvær, Berg kommune*: Kulturmiljøet omfatter gårdshaug, gravrøyser og steinaldertufter (A. Svestad 1995).
- *Eidebakken, Lyngen kommune*: Stedet er en tidligere samisk sommerboplass (T. Hauge 1997).
- *Bjarkøy, Bjarkøy kommune*: Kulturmiljøet omfatter tufter og graver fra jernalderen, en gårdshaug, Bjarkøy kirke, gårdsanlegg/bygdemuseum (T. A. Brun 1993).

Nordland fylke:

- *Gallogiedd, Evenes kommune*: Markasamisk boplass med gammetufter og stående bygninger (M. Myrvoll 1995).
- *Revsvika, Moskenes kommune*: Hulemalerier (H. B. Bjerck 1995).
- *Vistnes, Vevlestad kommune*: Helleristninger (T. Johnson 1996).
- *Tromoan, Grane kommune*: Fangstanlegg (I. Holm 1996).

Nord-Trøndelag fylke:

- *Værem, Grong kommune*: Kulturmiljøet omfatter bl.a. et ringformet tunanlegg og gravhauger (T. Herje 1997).

Med ett unntak, fikk vi opplysninger om at fotefarstedene ble holdt i hevd med slått og annet vedlikehold. Det gikk likevel fram at rutinene rundt vedlikeholdet hadde bydd på utfordringer. Vedlikeholdet var til en viss grad personavhengig og ikke nødvendigvis en høyt prioritert oppgave.

Slitasje og skader som følge av tilrettelegging

Som ledd i studien gjennomførte vi i 2007 en tilstandskartlegging på to av de ti nevnte fotefarstedene, nærmere bestemt Kirkegårdsbukt og Selvika i henholdsvis Hammerfest og Måsøy kommune. Vi ønsket å undersøke hvordan de tilrettelagte kulturminnene var blitt fulgt opp i ettertid, samt å kartlegge tilstanden til kulturminnene på de to utvalgte fotefarstedene. Tilstandskartleggingen innebar digital kartlegging og fotodokumentasjon av kulturminnene, samt skader og slitasje. I tillegg ble kulturminner, skader og slitasje dokumentert skriftlig. Ifølge intervjuundersøkelsene var det kjent få skader på kulturminner på fotefarstedene.

Tilstandskartleggingen i Kirkegårdsbukt viste imidlertid at 16 av 25 kulturminner var skadet. De øvrige ni var preget av slitasje (figur 1). I Selvika hadde 39 av 109 kulturminner skader og 12 hadde slitasjespor. Den hyppigste skade- og slitasjårsaken både i Selvika og i Kirkegårdsbukt var stier og reintråkk som hadde erodert ned i markoverflaten (figur 1). Vi observerte at særlig lyngmark var lite robust mot ferdsel og tråkk. Skader og slitasje på kulturminnene i Selvika og i Kirkegårdsbukt går fram av figur 2 og 3.

Figur 1. Eksempel på skade. Sti over hellegrop. Kirkegårdsbukt, Hammerfest kommune. Foto: Elin Rose Myrvoll, NIKU.

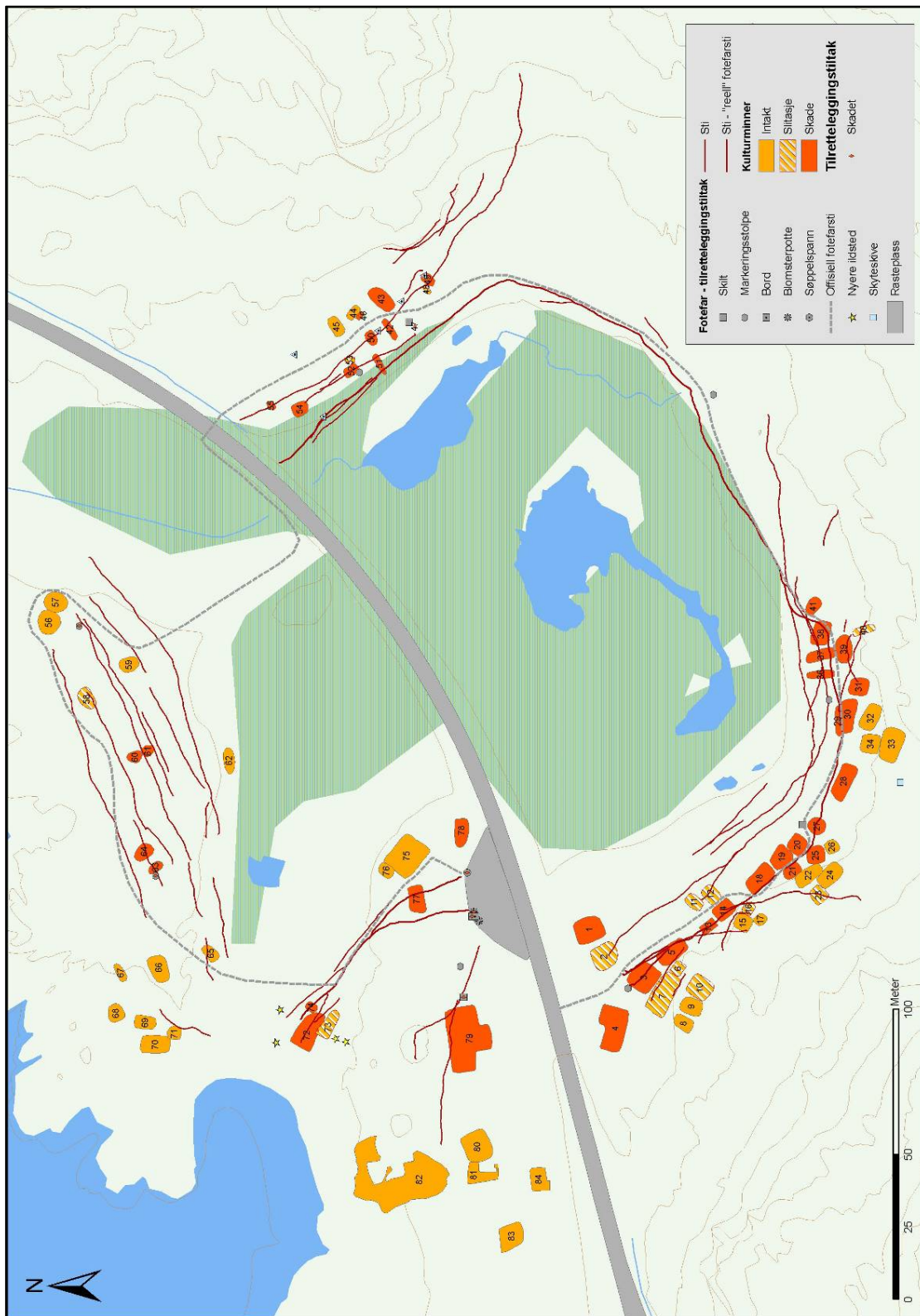
Forslag til metode for overvåking av tilrettelagte kulturminner

På bakgrunn av våre undersøkelser foreslår vi følgende grunnelementer i en metode for tilstandskartlegging og overvåking av tilrettelagte kulturminner:

- **Definere innhold i begrepene skade og slitasje.** Dette bør gjøres i forbindelse med første gangs tilstandskartlegging slik at det ved videre oppfølging er klart hva som ligger i begrepene.
- **Digital kartlegging og fotodokumentasjon av kulturminnenes og kulturminneområdets tilstand.** Dette bør ideelt sett skje før tilretteleggingen finner sted og danne et utgangspunkt for planlegging av tilretteleggingen. Tilstandskartleggingen vil framskaffe grunnlagsdata som den videre oppfølgingen og overvåkingen av kulturminnene kan relateres til. For denne type digital kartlegging anbefales stor grad av nøyaktighet med hensyn til innmåling. Videre anbefales det at innsamlete data gis en visuell framstilling i form av digitale temakart. Sammen med fotodokumentasjon vil dette gi et detaljert tilstandsbilde for kulturminner og kulturminneområde.
- **Utarbeide rutinebeskrivelse for videre oppfølging.** Dette skjer på bakgrunn av den forutgående tilstandskartleggingen. Rutinebeskrivelsen bør utformes som en punktsjekk og inneholde en liste over hvilke kulturminner som skal følges opp samt hvor ofte dette skal skje. Undersøkelsen bør basere seg på fotodokumentasjon og måling av eksempelvis dybde og bredde på slitasjeflater.
- **Overvåking i henhold til foreliggende rutinebeskrivelser og tidsplan.** Dokumentasjonen oversendes regionale kulturminnemyndigheter.
- **Vurdering av tilstandsstatus (i henhold til fastsatt tidsplan).** Vurderingen gjøres med utgangspunkt i data fra siste tilstandsrapportering (eksempelvis punktsjekk) og foreliggende data fra tidligere tilstandsrapporteringer. Herunder kommer også en vurdering om kulturminnene fortsatt kan inngå i et tilrettelagt område eller om det er behov for sikringstiltak, eventuelt avvikling av tilretteleggingen.

Konklusjon

Fotefarstedene som inngikk i vår studie, hadde ingen enhetlig oppfølging hverken av kommunene eller av de regionale kulturminnemyndighetene. Det synes å være behov både for en oppfølging av tilrettelagte kulturminner og at oppfølgingen knyttes opp til en metode som er grunnnet i løpende dokumentasjon og overvåking. Et utgangspunkt for en slik oppfølging vil være å gjennomføre en tilstandskartlegging av de aktuelle kulturminnene. Tilstandskartleggingen bør også omfatte kulturminnenes og områdets sårbarhet og brukspotensial. Ideelt sett bør tilstandskartleggingen skje før kulturminnene tilrettelegges. En tilstandskartlegging vil kunne danne et sammenligningsgrunnlag og et utgangspunkt for etterfølgende vurderinger av kulturminnenes tilstandsutvikling.

Figur 3. Selvika, Måsøy kommune. Oversikt over skader og slitasje på kulturminner Kart: Alma E. Thuestad, NIKU.

Resultater fra prosjektet

Myrvoll, E. R. & A. E. Thuestad, 2009. *Før og etter. Overvåking av tilrettelagte kulturminner*. NIKU Rapport 26. 126 sider.

Litteratur

Andreassen, R. L. 1996. *En boplass ved havet*. Fotefarhefte for Måsøy kommune.

Bjerck, H. B. 1995. *Menneskene i kollmørket*. Fotefarhefte for Moskenes kommune.

Bratrein, H. D. 1996. *Gåtefulle Forsøl. Kulturminnene i Kirkegårdsbukta*. Fotefarhefte for Hammerfest kommune.

Brun, T. A. 1993. *Sagaøya i det norrøne grenselandet*. Fotefarhefte for Bjarkøy kommune.

Grepstad, O. og K. M. Thorheim 2003: *Fotefar mot nord. En kulturhistorisk reise i Nord-Norge og Namdalen*. Press Oslo.

Hauge, T. 1997. *Med reinhjorden fra Karesuando til Lyngen. Sommerboplassen på Eidebakken*. Fotefarhefte for Lyngen kommune.

Herje, T. 1997. *Et ringformet tunanlegg: Værem, Grong kommune*. Fotefarhefte for Grong kommune.

Holm, I. 1996. *Elgjegere fra jernalderen*. Fotefarhefte for Grane kommune.

Johnson, T. 1996. *Evige uttrykk*. Fotefarhefte for Vevlestad kommune.

Myrvoll, M. 1995. *Markesamisk gårdstun. Gállogjedde i Evenes*. Fotefarhefte for Evenes kommune.

Svestad, A. 1995. *I fangstfolk og fiskeres fotefar*. Fotefarhefte for Berg kommune.

Prosjekttittel	Tilrettelagte kulturminner under lupen
Prosjektleder	Elin Rose Myrvoll
Prosjektdeltagere	Alma Elizabeth Thuestad
SIP	CONCENSUS
Varighet	2006-2008
Ressurser	Kr. 370 000
Andre opplysninger	Prosjektet mottok FoU-midler fra Riksantikvaren.

Samiske helligsteder

Elin Rose Myrvoll

Kulturminnemyndighetene står i dag ovenfor flere utfordringer i forvaltningen av samiske helligsteder. Utfordringene er knyttet til registrering/dokumentasjon og avgrensing av helligsteder - samt sårbarhetsvurderinger. Prosjektet " Samiske helligsteder" har hatt som mål å foreslå en metodikk eller retningslinjer, som kan benyttes ved registrering, avgrensing og sårbarhetsvurdering av helligstedene. Prosjektet har synliggjort utfordringer knyttet til kategorisering og navngivning av disse kulturminnene.

Figur 1. Offerstedet, Gahperaš i Unjárgga gielda / Nesseby kommune. Stedet ble av Leem (1975 [1767]: 429) omtalt som "... et av de fornemste Offer-Steder i Landet" Foto: Elin Rose Myrvoll, NIKU 2006.

Hva er et samisk helligsted?

Et viktig formål for prosjektet har vært å fremskaffe kunnskap og opplysninger om samiske helligsteder, blant annet gjennom intervjuer med ni samiske tradisjonsbærere. Intervjuene ble gjennomført av Anne Karen Hætta. Disse opplysningene utgjorde et viktig supplement til opplysninger i eldre etnografiske kilder. I tillegg bidro Alma Thuestad (NIKU) med synsfeltanalyse (viewshed tilknyttet Gahperaš i Unjárgga gielda / Nesseby kommune) og Stine Barlindhaug (NIKU) deltok på prosjektets feltarbeid i Varanger i 2006.

Samiske helligsteder kan defineres som steder eller lokaliteter som er eller har blitt forbundet med fortellinger og praksis knyttet til samenes gamle tro og religion. Både i følge etnografisk litteratur og de opplysningene som er kommet fram gjennom intervjuene i dette prosjektet, finnes det et stort utvalg av ulike typer naturformasjoner og landskapselementer som knyttes til en særskilt åndelig kraft (bl.a. Qvigstad, 1926; Manker 1957; Leem1975 [1767]; von Düben 1977 [1873]). Her kan nevnes:

- stein, kløft/hule i fjell, karakteristisk bergformasjon, fjell (figur 1)
- innsjø, elv, kilde
- tre, skog

I tillegg finnes det fysiske menneskeskapte konstruksjoner som for eksempel labyrinter, ringformete offersteder (figur 2) og hellemalierier.

Figur 2. Ringformet offersted, Vardø kommune. Foto: Elin Rose Myrvoll, NIKU 2006.

Samiske helligsteder eldre enn 100 år er automatisk fredet etter kulturminneloven. Ulike kilder kan gi viktig informasjon om hvor vidt et sted kan betegnes som et samisk helligsted og videre om det faller inn under vernebestemmelsen automatisk fredet. Av slike kilder kan nevnes:

Arkeologiske kilder: Menneskeskapte fysiske spor i terrenget som konstruksjoner av stein eller tre samt offergaver som for eksempel horn, bein og metallgjenstander.

Skriftlige kilder: Nedtegnelser som inneholder opplysninger om offerpraksis eller andre handlinger som kan knyttes til det aktuelle stedet.

Muntlige kilder: Fortellinger om stedet som helligsted, enten selvopplevd av informant og/eller muntlig overført fra tidligere generasjoner. Dette kan være fortellinger om offerpraksis eller andre handlinger (eller tabuer) som uttrykker særlig respekt for stedet.

Stedsnavn: Både samiske og norske stedsnavn kan brukes som en indikasjon. Samiske stedsnavn som i særlig grad kan knyttes til helligsteder kan inneholde ord som *sieidi*, *uvhra*, *sáivu*, *bassi*, *háldi*, *girku*. Også samiske stedsnavn som inneholder *stállu*, *áhkku*, *áhkká*, *gálgu*, *almmái* kan nevnes. Likeledes finner man også mange norske stedsnavn som reflekterer det samme, og som kan være oversettelser av samiske navn. Her kan nevnes stedsnavn som inneholder ord som offer, hellig, port, kirke, alter, mann, kjerring. Noen av de gamle samiske helligstedene kan også ha fått norske navn som avspeiler hvordan stedet og den gamle samiske troen er blitt demonisert etter kristning. For eksempel avgud (Avgudarsteinen) eller avledninger av ord som svart, djevel, troll.

Samiske helligsteder i Askeladden

Askeladden, kulturminnemyndighetenes digitale kulturminnedatabase, er landsdekkende og et viktig redskap i forvaltningen av de samiske helligstedene. I mars 2008 inneholdt *Askeladden* 312 enkeltminner som kan karakteriseres som samiske helligsteder (figur 3).

Databasen har følgende betegnelser(arter) som kan brukes på de ulike typene samiske helligsteder: *offersted*, *offerstein*, *sieidi*, *hellig fjell*, *hellig sted*, *offerring*, *steinring*, *labyrint*, *kilde*, *tradisjon* og *hellemaleri* (figur 3). Man kan her merke seg at de fem siste typebetegnelse også vil kunne brukes som betegnelser på ikke-samiske kulturminner. Terminologien eller nomenklaturen i *Askeladden*, dekker heller ikke det mangfoldet som finnes når det gjelder samiske helligsteder. For eksempel mangler det betegnelser for hellige trær, skoger og innsjøer. Helligstedene i *Askeladden* er imidlertid ikke navngitt eller artsbestemt enhetlig i forhold til databasens nomenklatur. En nærmere gjennomgang viste at de nevnte typebetegnelse ble brukt om hverandre. *Steinring* og *offerring* er brukt om samme fenomen. Det samme gjelder *offersted*, *offerstein* og *sieidi*. Derimot fantes det i 2008 ingen kulturminner registrert under typebetegnelsen *hellig sted* og *hellig fjell*. Dette innebærer at *Askeladden* som redskap i forvaltningen av samiske helligsteder, trolig ikke dekker de behov som kulturminnemyndighetene har.

Enkelt- minner	Finmark		Troms		Nordland		Øvrige fylker		Sum Norge		
	Kartfestet	Uten kartfesting	Kartfestet	Uten kartfesting	Kartfestet	Uten kartfesting	Kartfestet	Uten kartfesting	Kartfestet	Uten kartfesting	Sum
Labyrint	-	10	-	-	-	-	1	3	1	13	14
Steinring	9	8	3	15	3	4	40	62	55	89	144
Offerring	6	6	3	9	2	2	-	-	11	17	28
Offersted	9	30	2	6	3	9	2	6	16	51	67
Offerstein	11	29	10	19	9	23	6	8	36	79	115
Sieidi	2	3	1	-	4	6	-	-	7	9	16
Hellig fjell	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hellig sted	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kilde	3	-	2	1	-	5	33	25	38	31	69
Tradisjon	2	1	2	9	11	7	354	375	369	392	761
Hellemaleri	2	10	1	-	-	-	17	23	20	33	53
Sum	44	97	24	59	32	56	453	502	553	714	1267

Figur 3. Tabellen viser ulike typer helligsteder (enkeltminner) i Askeladden (mars 2008).

Forslag til metode for dokumentasjon og sårbarhetsvurdering av helligsteder

Både påvisning og avgrensning av samiske helligsteder kan by på utfordringer. Mange helligsteder består av naturelementer uten menneskeskapte spor. Videre kan størrelsen på disse kulturminnene variere. Det kan for eksempel være store elementer som fjell, fjellformasjoner, innsjøer og skoger eller mindre elementer som jordfaste steiner og enkeltstående trær. Den fysiske avgrensingen av et helligsted bør omfatte de arealene som er nødvendig for å kunne bevare stedets tillagte funksjon og mening. Et helligsted som for eksempel består av en *fiskesieidi*, kan ikke forstås løsrevet fra det vannet, den innsjøen eller elvestrekningen den ligger ved (figur 4). Gjennom en dokumentasjonsprosess vil kulturminnemyndighetene kunne få kunnskap og opplysninger om stedet og hvilke kvaliteter ved stedet som det er særlig ønskelig å bevare for ettertiden. Dokumentasjonen vil også danne et grunnlag for å kunne vurdere stedets tålegrense og sårbarhet i forhold til inngrep eller endret bruk. Skriftlige kilder og muntlig informasjon om tradisjonell bruk og adferd på samiske helligsteder kan brukes som et grunnlag for å utarbeide retningslinjer for forvaltningen av slike steder. Kildene vil også kunne benyttes i sårbarhetsanalyser av helligstedene.

Figur 4. Fiskesieidi, Deatnu gielda/Tana kommune. Foto: Elin Rose Myrvoll, NIKU 2006.

Følgende punkter foreslås til bruk i arbeidet med å dokumentere og avgrense automatisk fredete samiske helligsteder:

- *Hvilken type helligsted er det:*

En naturformasjon: Fjell, fjell-/klippeformasjon, kløft, innsjø, kilde, skog, stein/steinblokk eller tre.

En menneskeskapt konstruksjon: Ringforma offersted, labyrint, hellemaleri, bearbeidet stein eller trevirke.

- *Hvilken rolle har stedet i landskapsrommet:*

Utgjør det et visuelt hovedelement eller ligger det skjermet med en begrenset synlighetsradius?

- *Hvilken relasjon eller sammenheng er det mellom helligstedet og andre kulturminner i det samme landskapsrommet?*
- *Kan opplevelsen av stedet knyttet til bestemte siktlinjer:*

Karakteriseres stedet av bestemte antropomorfe trekk eller andre morfologiske trekk? Kommer disse trekkene til uttrykk i navnet, i skriftlige kilder eller informantopplysninger. Blir stedet omtalt fra bestemte ståsted, strekninger eller ferdselsårer i landskapet?

- *Hvordan omtales stedet i skriftlige kilder med tanke på bruk/atferd, betydning og næringsutøvelse?*
- *Hvilke betydninger og bruk er knyttet til stedet i dag:*

Er stedet fortsatt kjent? Er det knyttet sagn og historier til stedet? Er stedet i bruk og på hvilken måte? Er det knyttet bestemte atferdsmessige regler til stedet?

Kan stedet knyttes til bestemte næringer eller aktiviteter?

- *Har stedet en særlig kulturell og identitetsmessig betydning for enkelte grupper i dag (kjønn, næring, bygder, familier)*

Følgende punkter foreslås til bruk i arbeidet med å vurdere helligsteders tålegrense og sårbarhet:

- *Undersøke generelt hvordan folk har forholdt seg til helligstedet i fortida gjennom studier av skriftlige kilder og informantopplysninger.*
- *Undersøke om det har vært/er knyttet bestemte restriksjoner eller tabu til stedet.*
- *Undersøke om stedet i forbindelse med bruk, fortellinger, sagn, hilsing er/var knyttet til bestemte innsynslinjer*
- *Undersøke om stedet framstår med antropomorfe trekk eller andre særskilte morfologiske trekk sett fra bestemte innsynslinjer. Avklare utstrekningen på slike eventuelle innsynslinjer*
- *Undersøke om utsikten fra og opplevelsen av helligstedet er/har vært knyttet til bestemte fortellinger om steder som er synlige fra helligstedet*
- *Undersøke om stedet er/var knyttet til bestemte atkomstveger i forbindelse med bruk; for eksempel atkomst fra sjø, via flyttevei for rein etc.*
- *Undersøke om bruken av stedet kan knyttes til tradisjonelle næringer som fiske, reindrift eller ulike former for utmarksbruk.*
- *Undersøke hvilke kvaliteter ved stedet som ulike grupper (næring, kjønn, aldre etc) ønsker å ta vare på for framtida.*
- *Undersøke om helligstedet vil kunne miste sin betydning som helligsted, hvis det tilrettelegges for publikum eller på annen måte eksponeres eller endres på grunn av inngrep.*

Konklusjon

Dokumentasjon og sårbarhetsvurdering av helligsteder vil kunne danne et beslutningsgrunnlag for hvordan samiske helligsteder kan forvaltes. Hvordan innsamlete data om helligsteder skal oppbevares og i hvilken grad det skal unndras offentlighet, har vært gjenstand for diskusjoner. De samiske helligstedene som er lagt inn i Askeladden, er i dag i overveiende grad merket *unntatt offentlighet*. Innsamlete data representerer imidlertid en kulturkunnskap som uten tvil kan av betydning for personer og grupper i samiske bosetningsområder. En konsekvens av at denne kunnskapen klausuleres og gjøres vanskelig tilgjengelig, kan være at videreføring av kunnskap om helligsteder blir overlatt til enkeltpersoner lokalt. I samiske bosettingsområder som har få lokale tradisjonsbærere, vil befolkningen i liten grad ha tilgang til denne typen kunnskap. Sett i lys av at det arbeides med å revitalisere samisk kultur og identitet i mange bygder, er det ønskelig at kunnskap

om samisk kulturhistorie, deriblant samiske helligsteder, er tilgjengelig. Kunnskap kan også bidra til å styrke vernet av disse stedene ved at de på nytt tilskrives verdi i en lokal sammenheng.

Resultater fra prosjektet

Myrvoll, E. R. 2008. Samiske helligsteder. Tradisjon – registrering – forvaltning. – NIKU Rapport 24. 50s.

Myrvoll, E. R. 2007. Steder tilknyttet tro og tradisjon i Porsanger. Foredrag på temakveld/folkemøte om samiske helligsteder på Mearrasámi diehtoguovddás/Sjøsamisk kompetansesenter, Porsanger kommune, 27. september 2007.

Litteratur

Düben, Gustav von (1977 [1873]) *Om Lappland och lapparne*. Tofters tryckeri ab, Östervåla.

Leem, Knud (1975 [1767]) *Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse*. Rosenkilde og Bagger International Boghandel og forlag, København.

Manker, Ernst (1957) *Lapparnas heliga ställen. Kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska Museets og Landsantikvariernas fältundersökningar*. Acta Lapponica XIII. Nordiska Museet.

Qvigstad, Just (1926) *Lappische Opfersteine und heilige Berge in Norwegen*. Oslo Etnografiske Museums Skrifter Bind 1 Hefte 5. A.W. Brøggers Boktrykkeri AS.

Prosjekttittel	Samiske Helligsteder
Prosjektleder	Elin Rose Myrvoll
Prosjektdeltagere	Alma Thuestad (synsfeltanalyse – kart), Anne Karen Hætta (intervjuer), Stine Barlindhaug (feltarbeid)
Eksterne samarbeidspartnere	Mearrasámi diehtoguovddás/Sjøsamisk kompetansesenter i Porsanger
SIP	CONCENSUS
Varighet	2006-2007
Ressurser	Kr. 340 000
Andre opplysninger	Prosjektet mottok FoU-midler fra Riksantikvaren.

Historisk landskapsanalyse av et kystmiljø

Jan Brendalsmo

Kystsonen er ettertraktet til forskjellige formål, og det er langs store deler av Norges kyst konflikter og motsetninger mellom forskjellige interesser. Som stikkord kan nevnes bevaring av kulturlandskap, industriell utnyttelse av stein- og mineralforekomster, havneutbygging, vindkraft, boligbygging, fritidseiendommer og anlegg for lystbåter. Kulturminnene og kulturmiljøene kommer lett i knipe i forhold til de andre interessene, og av og til blir de betraktet som alvorlige hindringer. I artikkelen presenteres en analyse av landskapsutnyttelsen i et historisk perspektiv i en kystkommune på Østlandet. Hovedfokus er på den del av historien da landbruket var den dominerende produksjonsstrategien for flertallet av befolkningen.

Ifølge Den europeiske landskapskonvensjonen er det et krav at ikke bare forskjellige eksperter, men også lokalbefolkningen og den kommunale forvaltningen skal delta i prosessen med å identifisere kulturmiljøer, hvor verdifulle disse er, og dessuten være med å ivareta dem. For at dette skal kunne gjennomføres, må det på forhånd foreligge et bredest mulig kunnskapsgrunnlag for områdene som er mest mulig fritt for verdivurderinger. I det følgende skal en slik metode presenteres, hvor digitaliserte fornminne- og kulturminnedata kobles til en terrengmodell, og deretter vises analyser av utvalgte områder i utvalgte tidsperioder. Metoden ble utviklet av et forskerteam i perioden 2004-2006, i løpet av et prosjekt som i første rekke ble gjennomført i en typisk østnorsk kystkommune i ytre Oslofjord, Nøtterøy i Vestfold. Seinere ble metoden testet ut på en typisk vestnorsk kystkommune, Fræna i Møre og Romsdal. Kun arbeidet med Nøtterøy blir omtalt her.

Kilder

Vi valgte å fokusere på bruken av landskapet i den perioden i menneskets historie som har hatt lang varighet og som har resultert i forskjelligartede spor i landskapet: jordbruksperioden. Denne strekker seg fra yngre steinalder (ca. 4000 f.Kr.) og fram til i dag.

To typer kilder ble benyttet med det formål å analysere landskapets potensielle ressursutnyttning. Det ble for det første brukt Økonomisk kartverk (ØK) i skala 1:5000 som viser arealutnyttelsen (Bjørndal 2001). For at kartet skulle bli egnet til å vise arealbruk i det eldre landbruket, ble dagens arealbruk i ØK supplert med opplysninger fra kvartærgeologisk kart (Bergstrøm et al. 1992) i skala 1:50 000. For å kunne dokumentere nivået på landhevingen i forskjellige historiske perioder, benyttet vi data fra en landhevingskurve for regionen (Henningsmoen 1979).

Opplysninger om kulturminner ble hentet fra to nasjonale databaser: den nasjonale database for kulturminner (Askeladden) og den nasjonale database for bygninger eldre enn ca. 1900 (SEFRAK). Begge er basert på registreringer utført fra 1960 og fram til i dag, og begge blir kontinuerlig oppdatert. Tolkningen av gårdsnavn og datering av navnetyper er basert på Rygh (1898) med senere modifikasjoner (Asheim 1978). I tillegg dro vi nytte av litteratur som omhandler lokal historie (Berg 1922, Brøgger 1943 og Paulsen 1986). Det finnes svært få historiske kart over området, men vi har i særlig grad benyttet oss av et kart fra 1902 (Holst 1902). I tillegg ble lokale informanter (deler av kommuneadministrasjonen, enkelte innbyggere) intervjuet, men ikke i særlig utstrekning og ikke systematisk.

Metoder

Det interessante er hvordan de forskjellige areal- eller ressurstypene er blitt utnyttet av menneskene gjennom årtusenene. For tiden fram til vikingtid/middelalder er det hovedsakelig de fysiske spor etter bruken som kan gi informasjon, så som gravminner og gjenstandsfunn, men også gårdsnavn. Så snart vi får skriftlige kilder og kart, er det mulig å gi en mer detaljert beskrivelse av hvordan landskapet har sett ut. Vi har konstruert tidsbilder (kart) for utvalgte historiske perioder. Disse er i en viss utstrekning valgt ut med utgangspunkt i hva som er tilgjengelig av kilder. Deretter har vi klassifisert landskapet i kulturmiljøer på grunnlag av de egenskaper som karakteriserer dagens landskap. Resultatet av denne framgangsmåten er en GIS-basert modell, og denne kan benyttes til å lage representasjoner av landskapet på utvalgte tidspunkt i historien.

Alt materialet er blitt organisert i GIS ved hjelp av programvaren ArcView (ESRI 1996). Høydekoter med 1 m intervaller ble brukt til å etablere en digital høydemodell. Så vel markslagsgrensene på ØK som på det kvartærgeologiske kartet måtte digitaliseres, og sistnevnte kart måtte dessuten scannes og georefereres. Deretter ble markslagene fra ØK, kombinert med spesifiseringene fra det kvartærgeologiske kartet, sortert i tre overgripende klasser eller grupper ut fra egnethet for det eldre landbruket (figur 1). Bebygde områder som på kartene ikke hadde egne markslagssignaturer, ble gitt slike på grunnlag av feltarbeid og lokal kunnskap. Lett dyrket jord: hovedsakelig kornproduksjon. Slåttemark: fôrproduksjon. Utmark: beite og skogbruk, jakt og fangst. En fjerde avgrenset seg selv. Hav: fiske, fangst, handel, transport. Disse arealklassene med sine ressurser er relevante for samtlige historiske epoker, men deres relative verdi vil variere i relasjon til de forskjellige produksjonsmåter.

Testområde Nøtterøy

Som testområde valgte vi Nøtterøy kommune i Vestfold fylke, et område med en rekke trange sund og grunner. Hovedleia til flere større havner (Oslo, Drammen, Tønsberg) går rett utenfor skjærgården og til dels gjennom den. Kommunen består av én stor og mer enn 100 mindre øyer og holmer. Det samlede landareal er 60 km², og befolkningmengden var i 2006 så vidt over 20.000 (SSB 2006). I tidsrommet 1950-1980 økte folketallet fra ca. 11.000 til ca. 17.000, og fra 1980 til 2005 fra ca. 17.000 til ca. 20.000 (SSB). Nabokommunen i nord er Tønsberg, en by med røtter tilbake til vikingtiden. Geologisk hører Nøtterøy til Oslofeltet, og bergartene består av tønsbergitt og larvikitt (Sørensen 1980). Landskapet er uten de store kontrastene, der lave åser (99 moh) veksler med sletter bestående av tykke lag marine sedimenter. Gjennomsnittstemperaturen for januar er 1° C og for juli 18° C. Området tilhører den boreonemorale sone, og vegetasjonen er en blanding av varmekjær løvskog med furu på de tørrlendte åsene. Store deler av slettene har en lang historie som jordbruksareal. I dag er korndyrking, grønnsaksdyrking og fôrslått det dominerende, men fortsatt beites det noe i skjærgården. I områder som Sørøst-Norge pågår landhevingsprosessen fortsatt, og nytt land blir suksessivt tilgjengelig for jordbruk.

Jernalder (ca. 500 f.Kr.–ca. 1050 e.Kr.)

Allerede i bronsealderen (ca. 1000 f.Kr.) eksisterte samtlige av de økonomiske komponenter som utgjør den historiske gården. Likevel var det først fra 500-tallet e.Kr. at de territorielle sider ved gården slik vi kjenner den fra seinere tid, ble etablert: fast bosetning gruppert i individuelle tun, med innmark nær tunet og utmarka utenfor. Etableringen av en ny jordbrukspraksis i dette tidsrommet blir gjerne forbundet med et kjøligere klima (Myhre 2002). Endringen besto i oppstalling av husdyrene og fôrsanking, hvilket forutsatte nye bygningstyper. Det synes rimelig å koble dette til etablering av gårdstun på og ved de arealene som ga best betingelser for åkerdyrking, slått og beite.

På Nøtterøy ble gårdene lagt rundt et grunt havnebasseng midt på øya (figur 1A), der vi også finner de største arealene med lettdyrket jord og store leirflater med ypperlig slåtte- og beitemark. De svært næringsrike fuktengene langs fjordbassenget må ha egnet seg ypperlig til slåtte- og beitemark. Fjordbassenget ga en utmerket naturhavn, og det kan ha vært en like viktig faktor for lokalisering av de eldste gårdene som åker- og slåtteområdene. Gravhaugene ligger delvis nær tunene, delvis som grensemarkeringer mellom land og sjø. De registrerte fornminnene fra jernalderen ligger tydelig konsentrert rundt fjordbassenget midt på selve Nøtterøy. Gårder med navnetyper som er typiske for dette tidsrommet befinner seg i det samme området, og den eneste lokaliteten utenfor dette kjerneområdet er en gård med gravfunn på øya i sørvest (Veierland).

Jernaldergårdene ligger på arealer bestående av jordsmonn vi har betegnet som velegnet for periodens jordbruksteknologi. Graver (hauger) er den dominerende fornminnetypen, men det er også registrert løsfunn fra dette tidsrommet – mest sannsynlig utgjør disse rester fra utpløyde eller plyndrede graver. Gravhaugene ligger tett ved nåværende gårdstun, noe som mer enn antyder at tunlokaliseringen hele tiden har vært den samme. Vi har valgt å vise strandlinjen 5 m høyere enn nåværende middelvannstand (ca. 500 e.Kr., jfr. Henningsmoen 1979). Det finnes en rekke åsrøysler i området, i det store og hele eldre enn gårdsbosetningen, og de langt fleste av disse befinner seg på de høye åsryggene nær sjøen sør i området.

Vi har i tillegg definert jernalderens kulturmiljø med utgangspunkt i hva vi har oppfattet som de sentrale ressursgruppene i dette tidsrommet. Avgrensningen mot øst utgjøres av strandlinjen, og mot nord, vest og sør har vi satt grensen i skillet mellom lettdrevet jord/slåttemark og de mer perifere beitearealene. Både gårder med jernaldernavn og gravminnene fra denne perioden ligger således på arealer som på ressurskartet er definert som lettdyrket jord.

Middelalder (ca. 1050–ca. 1550)

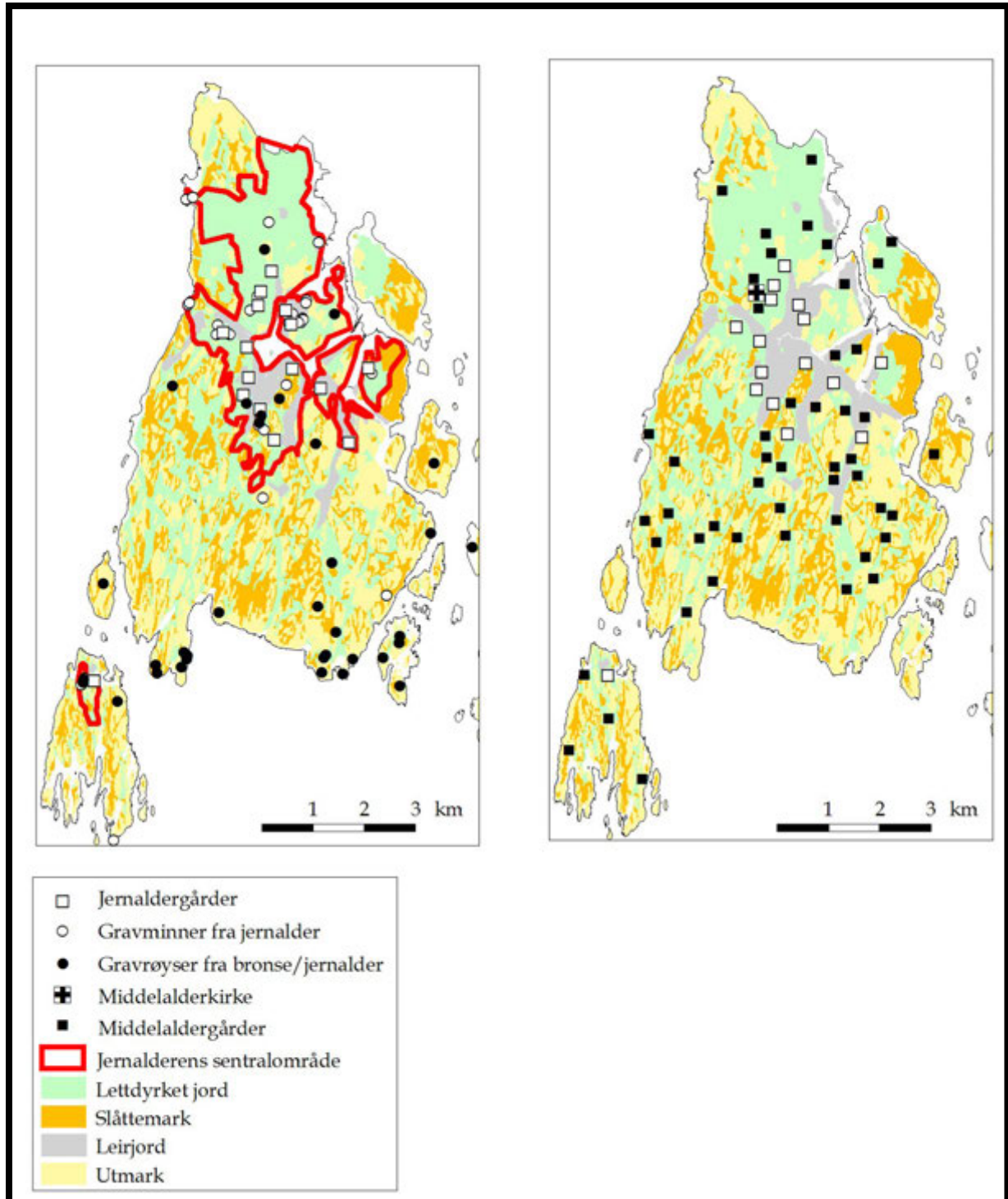
I testområdet er det bevart svært få kulturminner fra dette tidsrommet. Steinkirken fra første halvdel av 1100-tallet og en veistrekning (*tjoðvegen*) er det eneste som er igjen (figur 1B). På figuren er strandlinjen satt til ca. 3 m over nåværende middelvannstand, hvilket tilsvarer omtrent 1000 e.Kr.

Det er generelt antatt at klimaet ble betraktelig varmere på 900-tallet. Dette, i kombinasjon med en befolkningsøkning og endringer i den samfunnsmessige organisering med styrt bosetting som et av resultatene, er trolig de sentrale årsaker til etableringen av en rekke nye gårder, de langt fleste av – *rud* typen (Rønneseth 1974/2001, Øye 2002, Stylegar & Norseng 2003). Jernaldergårdene var fortsatt i hevd, og de nye gårdene måtte ryddes i de mer marginale delene av Nøtterøy og da særlig på den søndre delen. Produksjonsmåten var sannsynligvis ikke særlig forskjellig fra hva den var i jernalderen. Likevel ser vi at det var nærheten til dyrkbar jord som er avgjørende for bosetningsmønsteret – kornet og kua bandt fortsatt menneskene. Det gamle kjerneområdet var trolig det samme, noe som indikeres ved at kirken ble bygd på en av øyas eldste gårder (*Njótarin*).

Fjordbassenget skrumpet i denne perioden inn som følge av landhevingen, og kun noen grunne sund et stykke inn på øya var fortsatt farbare for mindre båter. Et navn som "Knarberg" (Rygh 1907) ved utløpet av et av disse sundene antyder en skrent der et havgående skip (*knarr*) hadde havn. Dette er en mulig antydning om økt viktighet for utenrikshandel.

I dette tidsrommet ble mer eller mindre hele hovedøya fullstendig utnyttet til landbruk, noe spredningen av middelaldergårdene tydelig viser. Vi ser at i forhold til ressurskartet ligger disse i

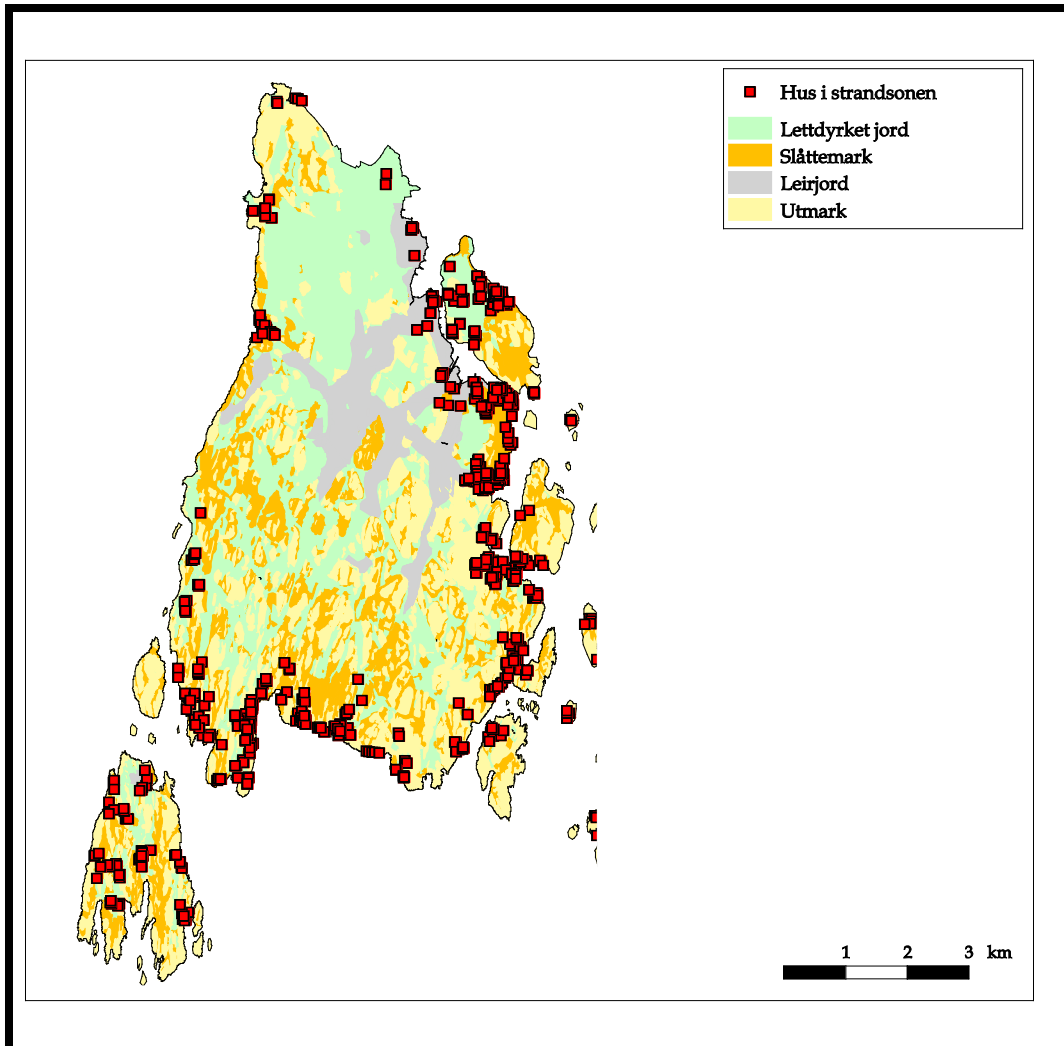
områder med små og perifere, dyrkbare arealer. Siden det samlede arealet ble benyttet i denne perioden, har vi ikke funnet det mulig å avgrense et middelalderens kulturmiljø. Det ville i så fall ha omfattet hele hovedøya og de aller fleste av de mindre øyene og holmene (beite- og slåttarealer).

Figur 1A-B viser utnyttelsen av arealene i jernalderen og middelalderen innenfor nåværende Nøtterøy kommune. I den ytre skjærgården var det ingen fast bosetning. Illustrasjon ved Odd Stabbetorp (NINA), May-Liss Bøe Sollund og Jan Brendalsmo (NIKU).

Strandbasert bosetning (1800-tallet)

I perioden 1600-1900 var det også en stor befolkningsøkning, men nå fantes det alternativer til landbruk og fiske for de som ikke allerede hadde en gård. Dermed rykket bosetningen helt ut i strandkanten, i de skinneste beiteområdene (figur 2). Den lokale og den internasjonale sjøfarten krevde store mengder sjøfolk, og på 1800-tallet forlot i tillegg tusenvis av mennesker Norge for å finne et levelig utkomme i Amerika. I forbindelse med sjøfarten kom også industrien, og fra midten av 1800-tallet ble det for første gang i historien mulig å livnære seg uten egen tilgang til jord.

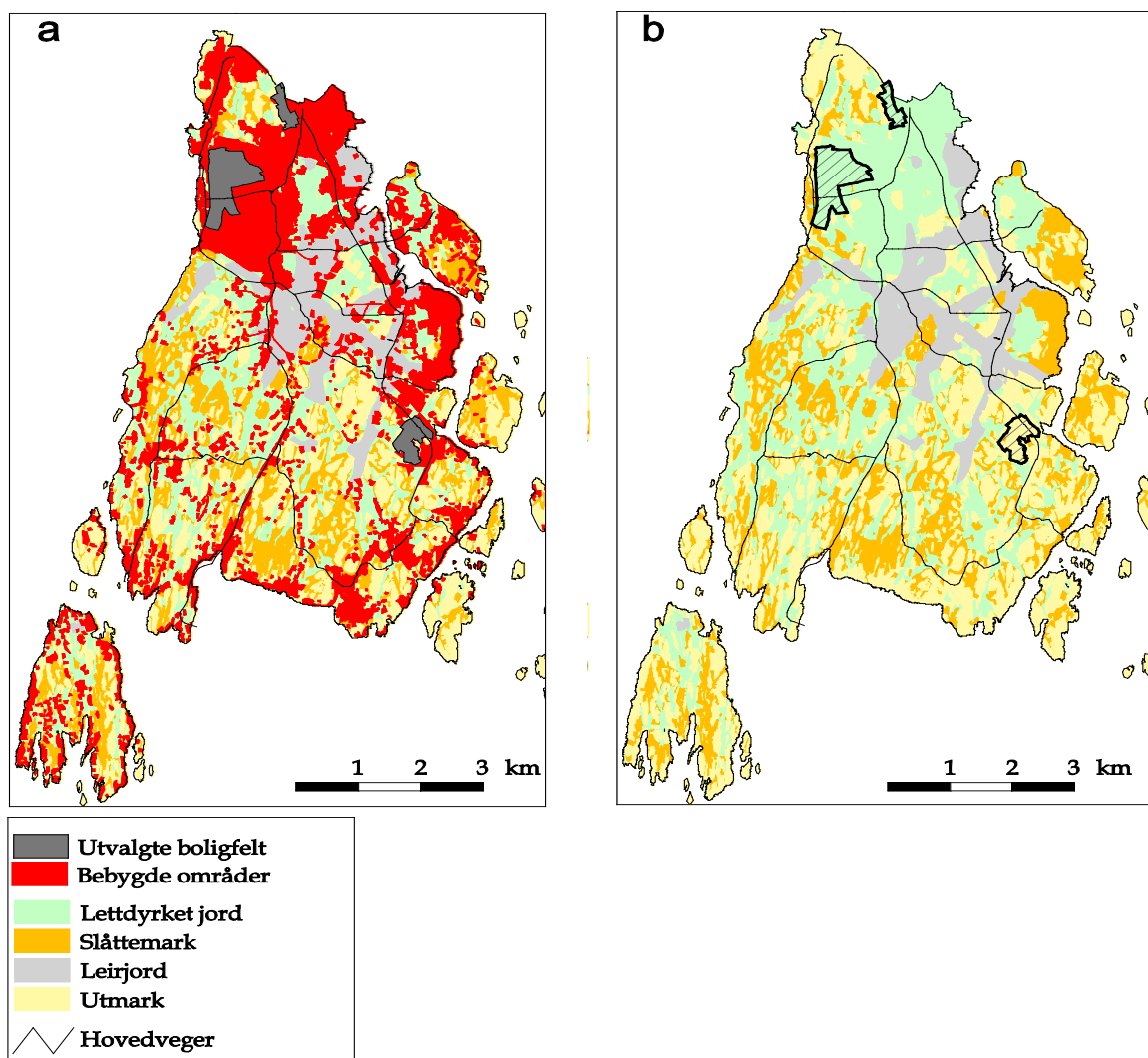
Figur 2 viser den strandbaserte bebyggelsen som ble etablert inne på selve Nøtterøy i tiden 1600-1900. I tillegg bosatte en rekke mennesker seg på de mindre øyene i skjærgården. Bebyggelsen er relatert til sjøen og ligger i skinn beitemark. Illustrasjon ved Odd Stabbetorp (NINA), May-Liss Bøe Sollund og Jan Brendalsmo (NIKU).

I perioden 1600-1800-tallet førte økonomisk vekst kombinert med økning i verdenshandelen til etableringen av små bosetninger klynget sammen i strandkanten. Beboerne var fiskere, losere og sjømenn. De små bosetningene besto av en eller to bygninger og en liten jordflekk til hagebruk, men overlevelsesgrunnlaget var sjøen. Bygningene var små trehus, og svært mange av husene fra 1800-tallet er bevart. Stedvis danner grupper av slike hus fortsatt små kulturmiljøer, men deres karakter av nødtørftig overlevelse er endret til sommerlig idyll. For strandsittere, sjømenn, fisker og losere var det

sjøen som var hovedressursen, og etableringen av boliger har skjedd utenfor det som på ressurskartet er klassifisert som lettdyrket jord. Figur 2 viser den geografiske fordeling av bygninger innenfor et belte ca. 150 m fra strandlinjen. Utgangspunktet var SEFRAK og det historiske kartet (Holst 1902). I tillegg har vi kontrollert at beboerne hadde yrkesmessig tilknytning til sjøen (Berg 1922).

Boligfelt (ca. 1920–ca. 1980)

Bebyggelsen på 1900-tallet ble etablert delvis som husklynger langs hovedveiene og delvis som boligfelt fra forskjellige faser på 1900-tallet (figur 3). Boligfeltet Skoleveien (figur 3, nordøst) ble etablert som del av en større bebyggelsesplan på 1920-tallet og var ledd i kommunal planlegging. Formålet var å opprette en forstad til Tønsberg, og en stor del av den nordøstre spissen av Nøtterøy ble lagt ut til tomter. Som kartet i figur 3b viser, ble hele området, inkludert Skoleveien, lagt ut på arealer med lettdrevet jord, og tomtenes størrelse gjorde det mulig med utstrakt hagebruk i form av bærbusker, frukttrær, kjøkkenhage og en liten potetåker.

Figur 3A-B viser utvalgte boligfelt fra 1900-tallet. 3a viser bosetningen ca. 2000, 3b viser de utvalgte boligfeltene i relasjon til ressursklassene. Selv om 3a viser nåværende bebyggelsesmønster, er tendensen representativ for situasjonen på øyas ytre halvdel i 1902. Illustrasjon ved Odd Stabbetorp (NINA), May-Liss Bøe Sollund og Jan Brendalmo (NIKU).

På 1960-tallet startet kommunen på nytt planlegging av boligbygging i større skala. Økonomisk vekst, nye planleggingsverktøy, boligmangel og nye yrkesmuligheter var noe av bakgrunnen. Handels- og servicenæringenes vekst gjorde det ønskelig med bolig i kort avstand fra byen, der de fleste jobber fantes. Vestskogen (figur 3, nordvest) var et resultat av disse trendene, og den nordre delen av dette store boligområdet ble igangsatt tidlig på 1960-tallet. Ytterligere to boligfelt i dette området ble bygget i 1960- og 1970-årene. Samtlige boliger ble reist på lettdyrkede arealer, skjønt området var ikke lenger i bruk som åker på den tiden da byggevirksomheten ble planlagt.

Boligfeltet i Hårkollen (figur 3, sørøst), som ble etablert på slutten av 1970-tallet, viser endringen som skjedde på denne tiden når det gjelder synet på dyrket mark. Boligfeltet ble plassert på en åsrygg, som ikke var egnet til verken åker eller skogsproduksjon.

Ny boligbygging i kommunen etter dette reflekterer nok en endring i synet på landskapet: Åsryggene med seinvekst furuskog oppleves nå som så karakteristiske og identitetsskapende for kommunelandskapet at nye boligfelt ikke lenger etableres oppe på åsene, men nede i mindre dalsøkk mellom dyrkbar mark og toppen av åsene.

Ut fra ressurskartet kan man se at lokaliseringen av boligfelt reflekterer samfunnets oppfatning av landskapets ressurser til forskjellige tider. Fram til 1980-tallet ble ikke dyrkbar mark sett på som en knapp ressurs og det var fortsatt mulig å bygge den ned. Dette var dessuten langt mer lønnsomt enn å bygge på fjell. Etableringen av boligfelt viser dessuten fraværet av den direkte forbindelse mellom nærmiljøets naturressurser og lokaliseringen av bolig. En velutviklet infrastruktur med hensyn til veier og offentlig kommunikasjon gjorde det etter hvert unødvendig å bo nær arbeidsstedet. Arbeidsstedet var ikke lenger direkte knyttet til de tilgjengelige ressursene i det nære landskap. Dette viser hvordan en ny tenkemåte med hensyn til ressurser, en ny dominerende ideologi og en ny praksis, gjennomsyrrer samfunnet mer eller mindre fullstendig. Etter hvert ble nærhet til sjøen (fritid) og lett tilgjengelighet til byen (arbeid) den nye målestokk, og ikke nærhet til dyrkbar jord eller til sjøen som arbeidsplass. Samtlige av disse tre boligfeltene er fortsatt operative som distinkte kulturmiljøer, selv om flere av de eldre bygningene har fått tilbygg.

Avslutning

Områder langs kysten kan over tid oppvise en stor grad av dynamikk. Mangfoldet av tilgjengelige ressurser, så vel landbaserte som marine, gir en rekke muligheter for nye måter å utnytte landskapet. Dermed får landskapet et variert utseende med innslag av en rekke landskapselementer. Endringer kan skje raskt, noe som medfører at tidligere spor i landskapet blir borte. Vi må forvente at det også i vårt undersøkelsesområde er en rekke fysiske manifestasjoner av tidligere aktiviteter som er blitt ødelagt. Skriftlige kilder og generell kunnskap om historisk ressursutnytting må derfor tas med i vår forståelse av landskapet.

I forskjellige områder (eller land) må dessuten eksistensen eller fraværet av forskjellige kildetyper tas i betraktning. Historiske kart har vist seg å være svært nyttige i landskapsanalyser (Schibbye & Pålstan 2001, Fairclough 2003), men for Norges del er slike svært sjeldne (Jerpåsen & al 1997). Her er det i stedet benyttet den informasjonen som ligger i økonomisk kartverk og kvartærgeologiske kart, for å få fram kunnskap om potensialet for de forskjellige typer ressursutnytting i jordbruksperioden. På den annen side finnes det velutviklede databaser for kulturminner og eldre bygningsmasse, noe som gir et bedre grunnlag enn i mange andre land med hensyn til GIS-baserte landskapsanalyser.

Ressurskart av den typen prosjektet har utviklet, kan brukes for prediksjon av potensielle lokaliteter i områder der tidligere kartlegging av kulturminner er svak eller mangler fullstendig. På denne måten kan et ressurskart fungere som et velegnet redskap i så vel forskning og arealplanlegging som i arealforvaltning. Den generelle teori og metode som ligger til grunn for ressurskartet gjør at metodikken kan anvendes på alle typer landskap.

Resultater fra prosjektet

- Asheim, Vidar, Jan Brendalsmo & Ann Norderhaug, 2006. Skjøtselplan for Stranda gård, Nøtterøy. Rapport til Nøtterøy kommune.
- Brendalsmo, Jan: Nøster historiske Nøtterøy. *Kysten* Nr. 5-2006 (16-21)
- Brendalsmo, Jan & May-Liss Bøe Sollund, 2006: Gravhauger, flintøkser og strandsittere. Om kulturminner og kulturmiljøer på Nøtterøy. *Njotarøy*. Nøtterøy historielags årsskrift.
- Molaug, Petter (red.) 2006: Ragnhild Skogheim, May-Liss Bøe Sollund & Anne Sæterdal. Innlegg på arbeidsseminar om kulturmiljøbegrepet NIKU og Riksantikvaren, Oslo 30/8 2004. NIKU upubl. rapporter.
- Molaug, Petter B. (red.) 2007. *Kulturminner, kulturmiljøer og forvaltning i en kystkommune under press*. Rapport til Nøtterøy kommune. NIKU upubl. rapporter.
- Skogheim, Ragnhild & Knut Bjørn Stokke, 2007. *Kystens kulturminner og kulturmiljøer på Nøtterøy. En studie av planlegging og lokale oppfatninger*. NIBR-notat 2007:108. Oslo.
- Skogheim, Ragnhild & Knut Bjørn Stokke: Local management of cultural heritage and cultural environments in the Norwegian coastal zone. Littoral. Paper to 8th LITTORAL Conference Gdansk 18-19/9 2006. Published 2007 in *Socio-economic Value and Management of the Coastal Zone*. Gdansk University of Technology.
- Skogheim, Ragnhild, Knut Bjørn Stokke & Erling Vindenes, 2009. *Kystens kulturminner og kulturmiljøer i Fræna. En studie av planlegging og lokale oppfatninger*. NIBR notat nr. 2009:108. Oslo.
- Stabbetorp, Odd, May-Liss Bøe Sollund, Jan Brendalsmo & Ann Norderhaug, 2007. Layers of the Past: A Theory and Method for Historical Landscape Analysis. *Landscape Research*, 3, No.4.

Litteratur og kilder

- Asheim, V., 1978, *Kulturlandskapets historie* (Universitetsforlaget, Oslo – Bergen – Tromsø).
- Askeladden (<http://askeladden.ra.no>).
- Berg, L., 1922, *Nøtterøy. En bygdebok* (Kristiania).
- Bjørndal, I., 2001, *Markslagsklassifikasjon i økonomisk kartverk* (NIJOS-rapport, 16/2001).
- Bergstøm, B., Olsen, K.S. & Sørensen, R., 1992, *TJØME 1813 II, Kvartærgeologiske kart M 1: 50000, med beskrivelse*, (Norges geologiske undersøkelse, NGU).
- Brøgger, A.W., 1943, *Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge II*. Vestfolds oldtidsminner. Bearbeidet av Sigurd Grieg (Oslo).
- ESRI. 1996. ArcView GIS, (ESRI inc., Redlands, CA.).
- Fairclough, G.J., 2003, The long chain: archaeology, historical landscape characterization and time depth in the landscape, in: H. Palang & G. Fry (Eds), *Landscape Interfaces: Cultural Heritage in Changing Landscapes*, Dordrecht: Kluwer, 259-318.
- Henningsmoen, K., 1979, En karbondatert strandlinjeforskyvningskurve fra søndre Vestfold, in: R. Nydal, S. Westin, U. Hafsten & S. Gulliksen (Eds.) *Fortiden i søkelyset: 14C datering gjennom 25 år* (Trondheim, Laboratoriet for radiologisk datering).
- Holst, C., 1902, *Kart over Nøtterøy*. Statens kartverks arkiv: 9D7, M 1:25000.

- Jerpåsen, G., Bøe Sollund, M-L. & Widgren M., 1997, *Historiske kart og kulturminnevern, En metode for landskapsanalyse* (NIKU, Fagrapport 003, Oslo).
- Myhre, B., 2002, *Landbruk, landskap og samfunn 4000 f.Kr.-800 e.Kr., Norges landbrukshistorie 1, 4000 f.Kr.-1350 e.Kr., Jorda blir levevei* (Det Norske Samlaget, Oslo).
- Paulsen, H., 1986, *Nøtterøy, 1800-årene* (Sandefjord).
- Rygh, O., 1898, *Norske Gaardnavne, Forord og Indledning* (Kristiania).
- Rygh, O., 1907, *Norske Gaardnavne, Bd. VI, Jarlsberg og Larviks Amt* (Kristiania).
- Rønneseth, O. (1974/2001) *Gard og gjerde. Faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap* (Erling Skjalgssonselskapet, Stavanger).
- Schibbye, B. & Pålstam, Y., 2001, *Landskap i fokus: utvärdering av metoder för landskapsanalys* (Stockholm, Riksantikvarieämbetet).
- Statens Kartverk, 2000, SEFRAK – som en del av GAB (website http://www.statkart.no/IPS/filestore/Matrikkelavdelingen/Registreringsinstrukser/GAB/Bruk_erbokSefrak.doc).
- SSB, 2006, *Befolkningsstatistikk. Befolkningsendringer i kommunene, 1951-2006* (website <http://www.ssb.no/emner/02/02/folkendrhist/tabeller/tab/0722.html>).
- Stylegar, F.-A. & P.G. Norseng, 2003, *Del 2: Mot historisk tid. Østfolds historie bind 1. Øst for Folden* (Østfold fylkeskommune).
- Sørensen, R., 1980, Vestfold, in: V. Møller (Ed.) *Geologien i Vestfold, Bygd og by i Norge* (Oslo).
- Øye, I., 2002, *Landbruk under press 800-1350, Norges landbrukshistorie 1, 4000 f.Kr.-1350 e.Kr., Jorda blir levevei* (Det Norske Samlaget, Oslo).

Prosjektittel	Kulturminner og kulturmiljøer i en integrert kystsoneforvaltning
Prosjektleder	Petter Molaug
Prosjektdeltagere	Jan Brendalsmo, May-Liss Bøe Sollund, Odd Stabbetorp, Ragnhild Skogheim, Knut Bjørn Stokke, Ann Norderhaug
Eksterne samarbeidspartnere	NIBR (Norsk institutt for by- og regionforskning), NINA (Norsk institutt for naturforskning) og Bioforsk (tidligere Planteforsk).
SIP	Startet opp som et eget strategisk instituttprogram i 2004 og var fra 2006 en del av NIKUs strategiske instituttprogram CONCENSUS
Varighet	2004-2010
Ressurser	Kr. 2 196 000

Kulturminner i skog – bruk av flybåren laserskanning som grunnlag for bærekraftig forvaltning

Ole Risbøl

Kulturminner som ligger i skog er i liten grad registrert og kartfestet. Dette er et forvaltningsmessig problem når undersøkelser viser at en stor prosentdel av disse fjernes eller ødelegges av aktiviteter knyttet til avvirkning av skogen. I dette prosjektet har vi sett på hvordan flybåren laserskanning kan bidra til å forbedre situasjonen.

Skogen har vært brukt av mennesker til alle tider og til mange forskjellige aktiviteter. Bruken har satt mangfoldige spor etter seg helt fra eldre steinalder, gjennom bronsealder, jernalder, middelalder og opp til vår egen tid. Disse sporene utgjør både en viktig kilde til kunnskap om fortiden og opplevelser i nåtiden (Jerpåsen & Risbøl 2005). Det finnes i dag et meget stort antall kulturminner og -miljøer i skog som er svært sårbare i forhold til skogsdrift og spesielt den økende mekaniseringen av skogbruket utgjør en stor trussel (Stenvik 1992). Konflikten mellom næringsutøvelse og miljøinteresser er en spesiell stor utfordring i skog på grunn av en kombinasjon av manglende oversikt over kulturminnebestanden og mangel på juridiske virkemidler som sikrer en god forvaltning av kulturminneinteresser i skog (Risbøl 2006). De viktigste truslene mot kulturminneverdier i skog kommer fra skogbruksaktiviteter som avvirkning, skogkulturelle tiltak og skogsbilveibygging. Disse aktiviteter gjør kulturminner i skog spesielt utsatt for skader eller total fjerning med derav følgende tap av viktige kunnskaps- og opplevelsesverdier. De høye taps- og skadetall er i historisk perspektiv av nyere dato og kan knyttes til mekaniseringen av skogbruket som tok til på 1950-tallet – en mekanisering som har hatt spesiell alvorlige konsekvenser med innføringen av store skogsmaskiner på 1970- og 80-tallet. Det største problemet med forvaltningen av vår kulturarv i skog er mangelfulle registreringsdata. Problemet kan illustreres med tall hentet fra Åmot kommune i Hedmark, hvor store skogbruksarealer ble systematisk registrert for kulturminner i forbindelse med etablering av forsvarets nye skyte- og øvelsesfelt i kommunen. Før registreringene tok til var det kjent 144 automatisk fredete kulturminner i området, mens antallet var økt til nærmere 2200 etter avslutningen av de systematiske registreringene.

Å ta kulturminnehensyn er en krevende, men på ingen måter umulig utfordring. Aktivt skogbruk lar seg i all hovedsak fint kombinere med å ta vare på kulturminner og kulturmiljøer. Det forutsetter imidlertid at man har oversikt over hvor disse finnes i terrenget og hvilke hensyn som kreves for å ivareta dem. Det er langt fra tilfellet i dag. Når nyere forskning viser at aktiviteter knyttet til avvirkning av skog nesten er eneste årsak til fjerning og skader på kulturminner i skog, er det en krevende utfordring for næringen og forvaltningen. Ved de arkeologiske registreringene i Åmot ble det også samlet inn data om kulturminnenes tilstand og årsaker til eventuelle skader. En analyse av tallene viser at 26 % av jernvinneanleggene og 16 % av kullgropene fra vikingtid og middelalder var skadet, og at så å si alle skadene hadde sin årsak i nyere skogbruksaktivitet (Risbøl 2006).

Flybåren skanning – nye forskningsspørsmål

Det er en meget ressurskrevende oppgave å etablere en bedre oversikt over kulturminnebestanden i de norske skogarealer gjennom anvendelse av konvensjonell registreringsmetodikk, og det er derfor et behov for å se på andre tilnærminger. Målet i dette prosjektet har vært å se på flybåren laserskanning som en metode for å forbedre situasjonen med den mangelfulle registrerings-

oversikten. Flybåren laserskanning blir i økende grad tatt i bruk innenfor kulturminnesektoren, og det oppnås gode resultater med denne teknikken når det gjelder en mer rasjonell identifisering og dokumentasjon av kulturminner. Etter at man for cirka 10 år siden begynte å montere laserskanningsinstrumenter i fly, ble det mulig å lage svært høyoppløselige kartlegginger av hele landskap. En av de fremste fordelene ved flybåren laserskanning er at man kan velge å jobbe med terrengmodeller med eller uten vegetasjon. Fordi laserskanningsdata grunnleggende består av millioner av laserpunkter, kan punkter som stammer fra vegetasjon filtreres bort fra dataene, slik at en kan jobbe med vegetasjonsfrie terrengmodeller som egner seg spesielt godt til å detektere kulturminner i skog.

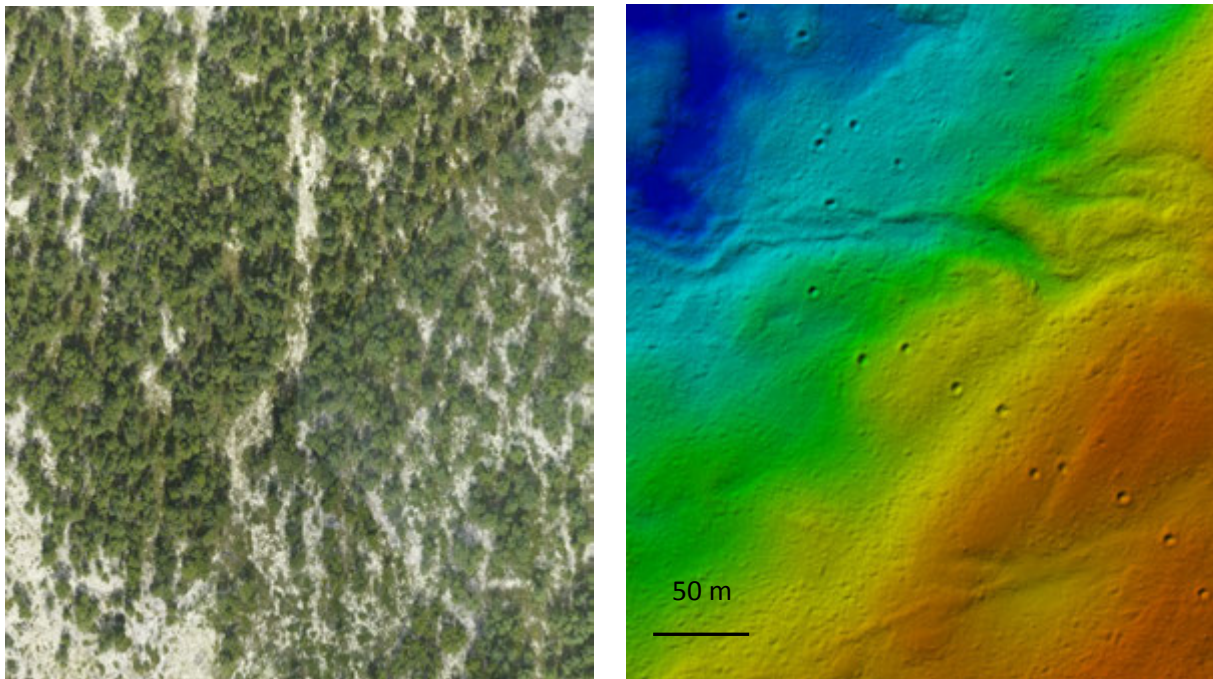
Figur 1. Uttak av tømmer forårsaker omfattende terrenginngrep som dette bildet viser. Det er viktig at kulturminner i slike områder er godt kartlagt for å unngå omfattende skader. Foto: Ole Risbøl, NIKU.

Det er i de senere årene gjennomført flere flyskanningsprosjekter som har vist at en kan oppnå gode resultater ved kartlegging av kulturminner i skog (se for eksempel Sittler 2004, Devereux et al. 2005, Doneus & Briese 2006, Risbøl et al. 2006). I forbindelse med arbeidet med skanningsdata er det samtidig avdekket en del problemstillinger og utfordringer som det er behov for å jobbe videre med. Blant annet er det viktig å få mer kunnskap om forholdet mellom tettheten på laserpunktene som samles inn, og betydningen av oppløsningen på de digitale terrengmodellene for identifisering av kulturminner. Det er også viktig å få mer kunnskap om effekten av de forskjellige måter man gjør datasettet med pulser om til flater (glatting). Pulstetthet og glatting er to av de viktigste faktorer i forhold til terrengmodellens lesbarhet og dermed avgjørende for muligheten for å oppnå gode tolkningsresultater. Dette er kunnskap som blant annet er av stor viktighet for å forstå mer om

relasjonen mellom kvaliteten på laserskanningen og utkommet av bruken av disse til kulturminneformål. Dette er også en viktig forutsetning for god bestillerkompetanse innenfor kulturminneforvaltning og -forskning når laserdata skal tas i bruk. I tillegg er det av betydning ved vurderinger som skal gjøres når en har muligheten for å ta i bruk eksisterende laserskanningsdata som er samlet inn med annen formål enn kulturminneregistrering.

Pulstetthet, glatting og deteksjonsrate

Det finnes per i dag lite forskning som har hatt som mål å kvantifisere betydningen av pulstetthet og glatting i forhold til det å analysere og tolke digitale terrengmodeller for kulturminner. Studiet som presenteres her er ennå ikke avsluttet, men har som mål å fremskaffe gode kvantitative data som kan brukes til å belyse dette problemkompleks. Studien gjennomføres i samarbeid med Universitetet for miljø- og biovitenskap samt Norsk institutt for skog og landskap. Gjennom prosjektet har vi tatt sikte på å analysere i hvilken grad kulturminner lar seg identifisere på lasergenererte, digitale terrengmodeller med forskjellig oppløsning. Arbeidet er basert på manuell tolkning av et sett med terrengmodeller ved hjelp av et testpanel bestående av fire arkeologer med erfaring fra slik tolking. Tolkingsrutene er på forhånd feltregistrert med vanlig manngardsregistrering med hensikt på å etablere en fasit. Resultatene fra tolkingen vil bli sammenlignet med denne fasiten for å kunne finne ulike uttrykk for identifiseringssuksess i datasett med forskjellig type oppløsning. Laserdataene som brukes har i utgangspunktet en tetthet på 10 punkt/m². Disse dataene er brukt til å lage to nye datasett med henholdsvis 5 og 1 punkt/m² og det er laget terrengmodeller for hver av de tre tetthetene. I tillegg har vi tatt i bruk tre ulike parametersett for glattingen av hver av terrengmodellene. Til sammen er det tatt i bruk ni tolkningsruter i ni forskjellige varianter, slik at hver person i testpanelet har tolket 81 ulike scener.

Figur 2A-B. Et utsnitt av et skoglandskap i Grimsdalen, Dovre kommune, hvor det ligger et system av fangstgroper. Figuren til venstre viser hvordan skogen ser ut fra lufta på et vanlig flyfoto, mens figuren til høyre viser en høyoppløselig, digital terrengmodell av det samme arealet hvor fangstgropsystemet trer klart fram på modellen. Foto: Blom Geomatics.

Det vi ønsker å undersøke er primært i hvilken grad pulstetthet og glatting påvirker deteksjonsraten for kulturminner. Det er fire potensielle utfall for hvert kulturminne – riktig klassifisert, feilklassifisert, ikke detektert og falsk deteksjon. I tillegg til at tallene vil si noe om effekten av punkttetthet, av ulike glattinger, av hvem som tolker og av læringseffekten som oppnås gjennom forsøket, vil vi kunne lage statistiske analyser av forskjellene mellom ulike kulturminnetyper, størrelse, form osv.

Resultater fra prosjektet

Foredrag:

- Risbøl, O.: Identifikasjon og dokumentasjon av kulturminner i skog ved bruk av flyskanning. Fagkonferansen: "Hvorfor og hvordan forvalter vi kulturarven? Forskning for økt forståelse og bedre forvaltning av kulturminner". NIKU, Oslo 30.11.10.
- Risan, T.: A view from beyond EU - Norwegian challenges related to heritage preservation in the rural landscape (agricultural and forest landscapes). EAA-konferansen, Riva del Garda, Italia 23.09.2009.
- Risbøl, O.: Flybåren laserskanning – ny tilnærming til dokumentasjon av kulturminner. NIKU-seminar om vegsaker og metode. Oslo 02.04.09.
- Risbøl, O.: Flybåren laserskanning – ny tilnærming til dokumentasjon av kulturminner Larvik museum, 19.03.09.
- Risbøl, O.: Bruk av skanning ved dokumentasjon og overvåking av kulturminner. Seminar hos Riksantikvaren, 04.02.09.
- Risbøl, O.: Fjernmåling som grunnlag for bedre forvaltning av kulturminner og -miljøer. Workshopen: "Nyere teori og metodebruk i kulturminneforskningen – forskning for økt forståelse og bedre forvaltning av kulturarven". NIKU Oslo 11.12.08.
- Risbøl, O.: Bruk av laserdata til undersøkelse av kulturminner. Hvilke kvalitetskrav stilles til laserdata? Fagdagen "3D-data – muligheter og begrensninger", GeoForum Hedmark og Oppland, Kvitfjell 06.11.08.
- Risbøl, O.: Detecting archaeological features in woodland using airborne lidar. Seminaret: Remote Sensing Archaeology in Cultural Heritage Management. Norwegian Space Centre, Oslo 09.01.08.

Artikler:

- Risbøl, O. 2010: *Towards an improved archaeological record through the use of airborne laser scanning*. In: Space, Time and Place. The 3rd International Conference on Remote Sensing in Archaeology (eds. M. Forte, S. Campana & C. Liuzza). British Archaeological Review, International Series, vol. 2118. 2010, pp 105-112.
- Risbøl, O. 2009: *Fugleperspektiv på kulturminner. Bruk av flybåren laserskanning i arkeologien*. I: Viking, Norsk arkeologisk årbok. Bind LXXII – 2009. Norsk Arkeologisk Selskap, Oslo 2009, pp. 211-226.

Litteratur

- Devereux, B. J., Amable, G. S., Crow, P. & Cliff, A. D. 2005: The potential of airborne lidar for detection of archaeological features under woodland canopies. *Antiquity* 79, Pp. 648-660.
- Doneus, M., Briese, C., Fera, M. & Janner, M. 2008: Archaeological prospection of forested areas using full-waveform airborne laser scanning. *Journal of Archaeological Science* 35/4, Pp. 882-893.

- Jerpåsen, G. og O. Risbøl 2005: Fra hard ved til myke verdier – skogen som kulturlandskap. I: *NIKUS jubileumshefte*, Pp. 57-69. Oslo.
- Risbøl, O., Gjertsen, A. K. & Skare, K. 2006: Airborne laser scanning of cultural remains in forests: some preliminary results from a Norwegian project. S. Campana & M. Forte (red.): *From space to place: 2nd international conference on remote sensing in archaeology (Proceedings of the 2nd international workshop, CNR, Rome, Italy, December 2-4, 2006)*. Oxford, Archaeopress, Pp. 107-112.
- Risbøl, O. 2010: Towards an improved archaeological record through the use of airborne laser scanning. In: *Space, Time and Place. 3rd International Conference on Remote Sensing in Archaeology* (eds. M. Forte, S. Campana & C. Liuzza). *British Archaeological Review, International Series*, vol. 2118. 2010, Pp 105-112.
- Sittler, B. 2004: *Revealing historical landscapes by using airborne laser scanning. A 3-D modell of ridge and furrow in forests near Rastatt (Germany)*. Laser-Scanners for Forest and Landscape Assessment (Proceedings of the ISPRS Working Group 8/2, Freiburg, Germany, October 3-6, 2004; Internatinal Archives of Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences Volume 36, Part 8/W2), Freiburg, Germany.
- Stenvik, L. 1992: Skogdrift og kulturminner. Norges Allmennvitenskapelige forskingsråd. Oslo.

Prosjekttittel	«Mellom barken og veden» - policy, drivkrefter og effekter i skjæringspunktet mellom skogdrift og kulturminnevern
Prosjektleder	Ole Risbøl
Prosjektdeltagere	Thomas Risan, Anneli Nesbakken
Eksterne samarbeidspartnere	Universitetet for miljø- og biovitenskap, Norsk Institutt for Skog og Landskap
SIP	CONCENSUS
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 669 000
Andre opplysninger	Prosjektet mottok MOV-midler fra Riksantikvaren.

Tilstandsanalyse og miljøovervåking av kulturminner og -miljøer langs vassdrag

Ole Risbøl og Hilde Rigmor Amundsen

Opp gjennom historien har innlandsvassdrag vært sentrale i forhold til bosetning, næringsaktiviteter og som ferdsels- og kommunikasjonsårer. I vår tid er mange vassdrag utsatt for store landskapsinngrep som en følge av vassdragsreguleringer. Til tross for at det er gjennomført flere kulturhistoriske prosjekter i forkant av utbygging og neddemming, er likevel kun en mindre andel av de berørte arealene blitt gjenstand for dekkende undersøkelser. Dette har hatt som konsekvens at utallige kulturminner er skadet eller fjernet. Resultater fra dette prosjektet viser at flybåren laserskanning er en kostnadseffektiv metode til å identifisere, dokumentere og overvåke automatisk fredete kulturminner i regulerte vassdrag, samtidig som det ofte er nødvendig å supplere med konvensjonelt feltarbeid.

Prosjektets hovedmål har vært å videreutvikle og forbedre flybåren laserskanning som metode for å identifisere, dokumentere og overvåke kulturminner og -miljøer i vassdragsregulerte områder. Vi har avgrenset oss til å se på konsekvensene for automatisk fredete kulturminner, som steinalderboplasser, fangstanlegg, jernvinneanlegg, hustufter, kullgroper med mer. De tre vassdragene som har inngått i prosjektet er Mårvatn og Møsvatn i Telemark, samt Byglandsfjorden i Aust-Agder. Innsjøene representerer til sammen tre hovedlandskapsregioner: høyfjell, fjellskog/øvre dalbygder og lavereliggende vann. Resultater fra prosjektet har særlig relevans for kulturminneforvaltningens arbeid med dokumentasjon og sikring av kulturminneverdiene i regulerte vassdrag. Et mål har derfor vært å bidra med økt kunnskap om en ny fjernmålingsbasert kartleggingsmetode, samt å belyse den samme metodens anvendbarhet til systematisk miljøovervåking.

Bakgrunn

Fra steinalder til historisk tid har innlandsvassdrag vært sentrale i forhold til bosetning, næringsaktiviteter og som ferdsels- og kommunikasjonsårer. Mange innsjøer og elver har vært utsatt for store landskapsinngrep som følge av de mange vassdragsreguleringene som startet på slutten av 1800-tallet, og som ble intensivert i etterkrigstiden med samfunnets stadig økende kraftbehov. Fordi vassdragene var sentrale for bosetting og næringsaktivitet i tidligere tider, er mange kulturminner av ulik alder og karakter lokalisert til de opprinnelige strandlinjene, og derved sårbare for arealbruksendringer.

Til tross for at det på landsbasis er gjennomført flere kulturhistoriske prosjekter i forkant av utbygging og neddemming av vassdrag, er likevel kun en meget liten andel av de berørte arealene blitt gjenstand for dekkende undersøkelser av kulturminner. Det finnes mye dokumentasjon på at kulturminner og -miljøer er helt eller delvis skadet som følge av vassdragsreguleringer. De kulturminnene som fortsatt er bevart, er utsatt for vedvarende fare for desimering som en konsekvens av videre drift i kraftmagasinene (Amundsen et al. 2007, Bang-Andersen 2006, Indrelid 2006). Samtidig som skadeomfanget er stort viser undersøkelser at det er betydelige variasjoner i skadevirkningene, fra total ødeleggelse til nesten ingen forstyrrelse (Finstad 2007, 2008, Indrelid 2009:9-10). Prosessene kan variere, og slå ulikt ut i forskjellige deler av det samme magasinet. Kulturminnenes sårbarhet avhenger av type, konstruksjon og beliggenhet, som igjen varierer i forhold til om de er

lokalisert innenfor, i kanten av eller like ovenfor reguleringssonen. En kontinuerlig heving og senking av vannstanden fører med seg kraftige bølgeslag, strømninger, isskuring med mer. Det medfører sterk slitasje på terrenget og, som en konsekvens av dette, overleiring, erosjon og utrasing av kulturminner.

Figur 1. Møsvatn har vært regulert siden begynnelsen av 1900-tallet. Fotoet viser et delvis utvasket område ved innsjøen med hustuffer, groper og røyser. Foto: Ole Risbøl, NIKU.

Tilstandsanalyse og miljøovervåking

En tilstandsbeskrivelse utgjør en nødvendig basis for å kunne dokumentere endringer i kulturminners bevaringsgrad over tid, og bør inngå som en naturlig del av arkeologiske registreringer. I regulerte vassdrag vil dokumentasjon av tap og skade i første rekke kobles opp mot årsaker og virkninger som en følge av kraftproduksjonen. Tilstandsbeskrivelse er en viktig forutsetning for miljøovervåking, og defineres som en systematisk innsamling av data ved hjelp av etterprøvbare metoder, basert på hypoteser om årsaks- og virkningssammenhenger. Innhentning av tilstandsdata fra samme objekt eller område med tidsmessige intervaller, er et bærende element i miljøovervåking. Kombinert med analyser av hvilke årsaker som ligger til grunn for endringene, gir den samlede kunnskapen grunnlag for å forstå virkningene av en utvikling. Det gir videre mulighet for å varsle, rette opp og prøve ut avbøtende tiltak, samt generelt å forebygge en uønsket utvikling. Det er eksempler på at det utføres miljøovervåking av kulturminner og -miljøer langs regulerte vassdrag (Indrelid 2009:142-145), men det er behov for å utvikle feltet videre, både med hensyn til konkrete tiltak og metodeutvikling. Ikke minst er det behov for å utvikle sikre og effektive metoder for påvisning av de endringsprosesser som er spesifikke for vassdragsregulerte områder.

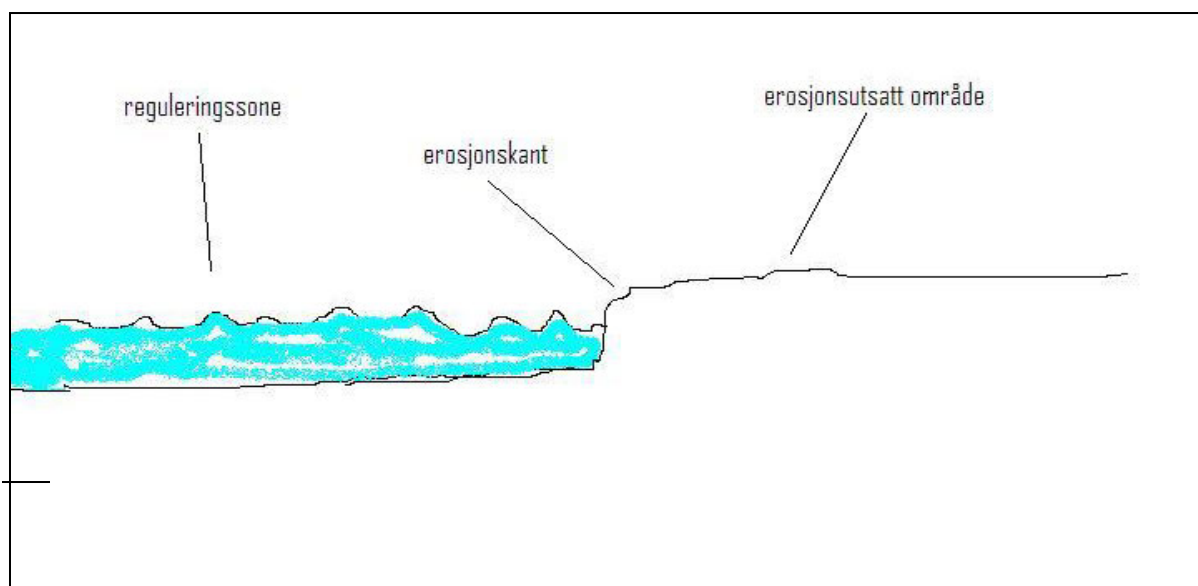
Kulturminnekartlegging i vassdrag er svært ressurskrevende og må ofte utføres innenfor den korte tiden hvor vassdragene er nedtappet. I tillegg er det ofte snakk om vanskelig tilgjengelig områder. Ved skanning fra fly kan store arealer dekkes på kort tid og gi et kostnadseffektivt grunnlag for å lokalisere og overvåke kulturminner (Risbøl 2009). Hva regulerte vassdrag angår, er det to hovedutfordringer som gjør seg gjeldende: å kartlegge kulturminner i store områder som ofte ikke har vært registrert tidligere, samt å få etablert gode miljøovervåkingsopplegg som ikke er for ressurskrevende. I prosjektet har vi sett nærmere på hvordan flybåren laserskanning kan bidra til å løse disse utfordringene.

Flybåren laserskanning som registrerings- og miljøovervåkingsmetode i vassdrag

Det finnes både nasjonale og internasjonale eksempler på overvåking av kulturminner og -miljøer ved bruk av fjernmålingsdata, spesielt basert på bruk av flyfoto og/eller satellitt (Barlindhaug et al. 2007, Hadjimitsis et al. 2005). Bruk av flyfoto og satellitt har imidlertid sine begrensninger på grunn av manglende innsyn til bakken i områder som er dekket av vegetasjon. Potensialet for å bruke flybåren laserskanning til miljøovervåking av kulturminner er nevnt i flere sammenhenger (Barlindhaug et al. 2008), men det finnes få eksempler på konkret bruk (Kincey & Challis 2010). Viktig i denne sammenhengen er også det utviklingsarbeidet som foregår med bruk av flybåren laserskanning til dokumentasjon og overvåking av erosjons- og sedimenteringsprosesser langs strandlinjer (Deronde et al. 2008).

Ved flyskanning samles det ved hjelp av laserstråler inn punkter fra bakken så vel som fra toppen av vegetasjon, bygninger og andre strukturer som kan brukes til å lage en digital overflatemodell. I en slik modell kan man velge å filtrere bort vegetasjonen slik at man står igjen med en detaljert terrengmodell av selve bakken. Slike vegetasjonsfrie terrengmodeller brukes som grunnlag for å finne kulturminner. Data fra flybåren laserskanning består av flate- (x, y) og høydedata (z), noe som danner grunnlag for tre-dimensjonelle (3D) terrengmodeller. Så i tillegg til å få god oversikt over hva som finnes på bakken, åpner flybåren laserskanning for å kunne jobbe i 3D, noe som bidrar sterkt til metodens anvendelighet både i forhold til påvisning og overvåking av kulturminner og -miljøer, samt større landskap.

I prosjektet har vi jobbet med data fra flybåren laserskanning fra utvalgte områder av Møsvatn, Mårvatn og Byglandsfjorden. Dataene har vært brukt som grunnlag for analyser hvor de digitale terrengmodellene er analysert på pc-skjerm. Analysene har hatt som formål å undersøke i hvilken utstrekning det er mulig å påvise kulturminner i vassdragsregulerte områder, samt å opparbeide erfaring med hvordan og hvorvidt vassdragspåvirkete kulturminner lar seg identifisere og dokumentere som grunnlag for miljøovervåking. Den digitale analysen av terrengmodellene er fulgt opp med en kontroll av utvalgte områder i felt. Det har gjennom arbeidet vist seg at trusselgraden, graden av destruksjon og det forhold at noen av effektene til en viss grad er reversible (løsmasser kan overleire og skjule kulturminner som fremdeles innehar et kunnskapspotensial) har gjort det formålstjenlig å dele regulerte vassdrag inn i følgende tre soner: 1. selve reguleringssonen, 2. erosjonskanten og 3. erosjonsutsatt område.

Figur 2. Skisse som viser en grovdeling av regulerte vassdrag i tre soner på tvers av landskapet. De ulike områdene har ulik trusselgrad med hensyn til kulturminnenes bevaringsforhold. Illustrasjon: Ole Risbøl, NIKU.

Resultater

Resultater fra prosjektet viser at flybåren laserskanning egner seg godt til å identifisere og dokumentere kulturminner og -miljøer som befinner seg i erosjonsutsatt område og til dels de som er beliggende på erosjonskanten (Risbøl og Amundsen 2011). Dette er i tråd med tidligere erfaringer ved bruk av flybåren laserskanning til kulturminneregistreringer i utmark (Risbøl 2010c). Flybåren laserskanning egner seg derimot i mindre grad til å påvise de kulturminnene som befinner seg i selve reguleringssonen og som har vært utsatt for en høy grad av nedbryting og overleiring. Feltarbeid viser at disse kulturminnene ofte vil være synlige på overflaten, men at kultursporene samtidig er så utvasket, erodert eller overleiret at de har mistet sin opprinnelige form og karakter. At det er vanskelig å detektere kulturminner uten en noenlunde regelmessig geometrisk form stemmer godt med erfaringer fra andre prosjekter med bruk av flybåren laserskanning (Risbøl et al. 2006).

Hva overvåking angår, så viser resultatene at flybåren laserskanning er en egnet metode for å hente inn data innenfor alle tre soner. Visuelle analyser av digitale terrengmodeller fra samme områder, men skannet på forskjellige tidspunkt, gir mulighet for å påvise fysiske endringer av landskapet og endringenes effekter på kulturminner og -miljøer. Data fra flybåren laserskanning vil derfor kunne brukes til å foreta endringsanalyser av den erosjonsutsatte sonen. Erosjonskanten lar seg også lett identifisere og overvåke blant annet ved å lage tverrsnitt gjennom kanten og de kulturminnene som måtte befinne seg i det sårbare området. Bruk av flybåren laserskanning gjør det i tillegg mulig å foreta digitale endringsanalyser på bakgrunn av volumberegninger. Med to sett med 3D-data er det mulig å foreta automatiserte analyser av endringer som følge av masseforflytninger. Dermed kan både graden av utvasking og overleiring kunne følges fra ett omdrev til det neste. Dette vil være en spesielt velegnet overvåkingsmetode i reguleringssoner hvor det nettopp foregår store masseforflytninger.

Det konkluderes med at flybåren laserskanning er en kostnadseffektiv metode for kartlegging og overvåking i regulerte vassdrag. Ved å bruke en kombinasjon av denne type skanning og konvensjonelt feltarbeid, både i de innledende og oppfølgende faser i vassdragsprosjekter, vil metodene sammen kunne danne et faglig forsvarlig grunnlag for framtidig registrering og overvåking.

Figur 3. Et jernvinneanlegg med en delvis utvasket slagghaug ved Møsvatn. Resten av haugen ligger blant bjørketrærne rett ovenfor erosjonskanten. Foto: Ole Risbøl, NIKU.

Resultater fra prosjektet

Foredrag:

- Finstad, E. og H.R. Amundsen, 2008, Tilstandsanalyse og miljøovervåking av kulturminner og kulturmiljøer i regulerte vassdrag – hvilke krefter virker? Erfaringer fra Aursjøprosjektet. Riksantikvarens vassdragsseminar 08.-09.04.2008, Oslo.
- Amundsen, H.R. og J. Bergstøl, 2008, Erfaringer fra et ensesongprosjekt: Aursjøen 2006. Riksantikvarens vassdragsseminar 08.-09.04.2008, Oslo.
- Risbøl, O., 2008, Flybåren laserskanning – bruk av ny fjernmålingsteknologi i kulturminneforskning og -forvaltning. CAA-konferansen Computer Application and Quantitative Methods in Archaeology, Oslo, 21.10.08.
- Risbøl, O., 2009, Fugleperspektiv på kulturminner. Bruk av flybåren laserskanning i arkeologien. *Viking LXXII*. S. 211-226.
- Risbøl, O., 2010a, Om LiDAR – resultater og perspektiver. CAA-konferansen Computer Application and Quantitative Methods in Archaeology, Oslo 18.10.10.

- Risbøl, O., 2010b, Retrospective and future monitoring of a Norwegian pebble-stone beach cemetery using aerial photos and LiDAR. The International Aerial Archaeology Conference Bucharest, Romania 17.09.10.
- Risbøl, O., 2010c, Towards an improved archaeological record through the use of airborne laser scanning. In: *British Archaeological Reports - International series* 2118: s. 105-112.

Artikler:

- Risbøl, O. & Amundsen, H. R., 2011, Tilstandsanalyse og miljøovervåking av kulturminner og –miljøer langs regulerte vassdrag ved bruk av flybåren laserskanning. Viking; Vol. LXXIV. s. 279-304.

Litteratur

- Amundsen, H.R., Engesveen, A. & Finstad, E., 2007, Arkeologisk registreringsrapport Aursjøenprosjektet 2006. Aursjømagasinet; Aursjøen, Grynningen og Gautsjøen, Dalsida Statsallmenning gnr 156/bnr 1, Lesja kommune, Oppland fylke. Kulturhistorisk rapport nr. 2007 2. Lillehammer, Oppland fylkeskommune.
- Bang-Andersen, S., 2006, I vannets vold. Om nedbryting av steinalderboplasser i sørnorske innlandsvassdrag. H. Glørstad, B. Skar og D. Skre (red.) *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*. Kulturhistorisk Museum, Univ. i Oslo. Skrifter nr. 4, 29-40.
- Barlindhaug, S., Holm-Olsen, I. M., Tømmervik, H., 2007, Monitoring archaeological sites in a changing landscape. Using multi-temporal satellite remote sensing as an “early warning” method for detecting re-growth processes. *Archaeological Prospection* 14/4, 231-244.
- Barlindhaug, S., Holm-Olsen, I. M., Risan, T., Risbøl, O. og Sollund, M-L. Bøe, 2008, Fortiden sett fra lufta - fjernmålingsmetoder til overvåking av kulturminner og kulturlandskap. *Kart og plan* 68/2 (101), 106-118.
- Deronde B., Houthuys, R., Henriët, J.P. og Van Lancker, V., 2008, Monitoring of the sediment dynamics along a sandy shoreline by means of airborne hyperspectral remote sensing and LIDAR: a case study in Belgium. *Earth Surface Processes and Landforms*, 33, 280-294.
- Finstad, E., 2007, *Miljøovervåking og FoU-utredning. Ausjøenprosjektet 2006*. Kulturhistorisk rapport 2007- 4. Lillehammer, Oppland fylkeskommune.
- Finstad, E., 2008, *Miljøovervåking og FoU-utredning. Ausjøenprosjektet 2006*. Kulturhistorisk rapport 2008 - 1. Lillehammer, Oppland fylkeskommune.
- Hadjimitsis, D.G., Themistocleous K. og Ioannides, M., 2005, The use of satellite remote sensing for the management of cultural heritage sites in Cyprus. *CIPA 2005 XX International Symposium* 26. September - 01. October 2005. Italy, Torino.
- Indrelid, S., 2006, Vassdragsundersøkelser og tap av kildemateriale til vår eldste historie. H. Glørstad, B. Skar og D. Skre (red.) *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*. Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo. Skrifter nr. 4, 21-28.
- Kincey, M. og Challis, K., 2010, Monitoring fragile upland landscapes: The application of airborne lidar. *Journal for Nature Conservation* 18 (2010), 126-134.
- Risbøl, O., Gjertsen, A.K. og Skare, K., 2006, Airborne laser scanning of cultural remains in forests – some preliminary results from a Norwegian project. S. Campana og M. Forte (red.) *From Space to Place. 2nd International Conference on Remote Sensing in Archaeology. B.A.R. International Series*, vol. 1568. 2006, 107-112.

Prosjekttittel	Tilstandsanalyse og miljøovervåking av kulturminner og -miljøer langs vassdrag
Prosjektleder	Ole Risbøl
Prosjektdeltagere	Hilde Rigmor Amundsen
Eksterne samarbeidspartnere	Riksantikvaren, Kulturhistorisk museum, Telemark fylkeskommune
SIP	PRECARE og CONCENSUS
Varighet	2008–2010
Ressurser	Kr. 400 000
Andre opplysninger	Prosjektet mottok midler fra Riksantikvaren.

FORSKNING PÅ FORVALTNING

Endret bruk av kirker – kirkeinteriør under press

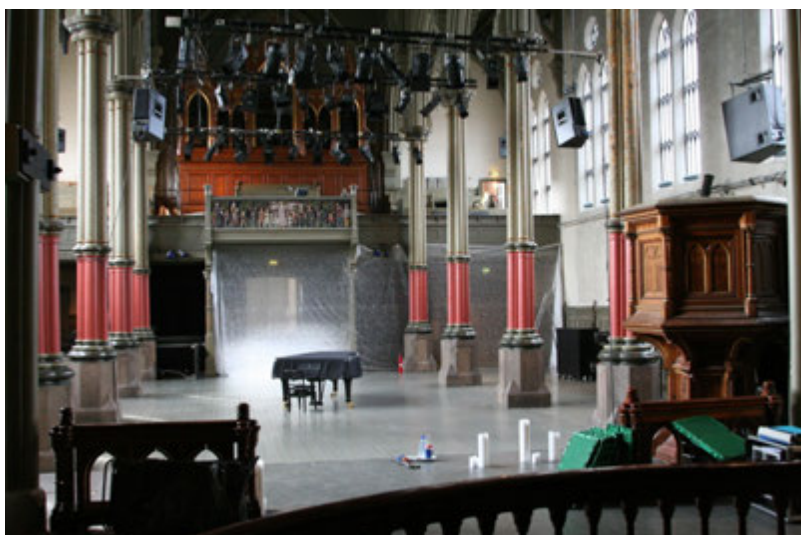
Åse Dammann

Nye aktiviteter og synkende besøkstall har aktualisert spørsmålet om endret bruk av kirker. Spesialisert bruk av enkelte av kirkene er ett av alternativene. Med endret bruk av kirkerommet stilles nye krav til interiørets fysiske utforming, endringer som kan gå på bekostning av kulturminneverdiene.

Befolkningsmessige endringer fra senter til periferi i byene og fra utkantstrøk til tettsteder i landet for øvrig har ført til tommere kirker både i utkantstrøk og i sentrum av storbyene. Synkende besøkstall, særlig ved de ordinære gudstjenestene,¹ gjør at Kirken ønsker å tenke nytt i forhold til målgrupper og bruk, og en spesialisert bruk av enkelte kirkebygg, som ungdomskirke, barnekirke, konsertkirke eller misjonskirke, er noe vi antagelig vil se mer av i de kommende årene (figur 1).

I 2002 ble seks menigheter i Bergen sentrum slått sammen for å sikre en mer rasjonell drift og for å møte utfordringene med store kulturelle, sosiale, livssynsmessige og befolkningsmessige endringer i bykjernen. I den nye stormenigheten ønsket man at kirkevalget skulle styres ut fra aktivitetsbehov og gudstjenestetype, uavhengig av tidligere menighetsgrenser. I den forbindelse fikk Korskirken en sosial profil, Johanneskirken ble konsertkirke, og Nykirken ble Barnas katedral, med familiemesser, besøk av skoler og barnehager, og med utstrakt samarbeid med kunstnere i formidlingsarbeidet.²

Nye modeller for organisering av kirke- og menighetsliv er under utredning og utprøving, ikke bare i Bergen. Oslo kirkelige fellesråd startet i 2007 en omorganiseringsprosess med formål å skape et kirketilbud bedre tilpasset den moderne storbyen, og med differensiert bruk av kirkene mot ulike målgrupper som ett av virkemidlene.³

Figur 1. Kulturkirken Jakob fungerer i dag som scene for kulturarrangementer. Kirken er fredet. Foto: J. Chr. Eldal, NIKU 2007.

¹ Winsnes, Ole Gunnar: Mellom kontinuitet og endring: Den norske kirke i det norske samfunnet. I: Endring og tilhørighet. Statskirkespørsmålet i perspektiv. Tapir Akademisk Forlag 2006.

² Sammenslåingen av soknene i Bergen indre by. Evalueringsrapport. Arkivet hos Bjørgvin bispedømmeråd 2005.

³ Kirkelig fellesråd i Oslo: Sak F 27.06, H 60.06, H 52.06. 12.12. 2006.

Endret bruk av kirkerommet medfører ofte behov for endringer i interiørets fysiske utforming, endringer som kan gå på bekostning av kulturminneverdiene. Spørsmål som er avgjørende å stille i forbindelse med slike endringer er hvilken type bruk de ulike kirkene egner seg for. Hvilke kulturminneverdier representerer de enkelte kirkeinteriørene? Og hvilke endringer er det mulig å gjøre uten at disse verdiene forringes? Et eksempel som kan belyse disse spørsmålene er etableringen av Barnas katedral i Nykirken i Bergen.

Barnas katedral i Nykirken

Nykirken er en steinkirke i strandområdet på Vågens vestsida. Den ble innviet første gang i 1621, men er siden blitt gjenoppbygd etter fire branner: Bybrannene i 1623, 1756 og 1800, samt brannen etter eksplosjonen på Vågen i 1944.⁴ Bygningen, slik den fremstår i dag, består dermed av deler fra flere epoker. Kirkens grunnplan er T-formet, med prekestolalter midt på den ene langveggen mot sydvest og gallerier langs hele den motsatte langveggen og på sideveggene.

For å gjøre kirken bedre egnet som Barnas katedral, ønsket menigheten større gulvplass, bedre siktlinjer og et mer fleksibelt interiør. Dette for å skape tumleplass for barnas aktive deltagelse og rom for kunstneriske innslag i gudstjenesten. Bergen Domkirke menighetsråd søkte derfor biskopen om å få demontere korsranken foran alteret. På grunn av korsrankens 135 cm høye frontstykke var det dårlig sikt til alteret for barna, selv når dørflyene i korsranken var åpne (figur 2). Riksantikvaren ga i 2003 tillatelse til midlertidig å fjerne den fremre delen av korsranken (figur 3).⁵

Korsranken ble fjernet og satt på lager. Søknaden lød på ett år, men ett år ble til flere. I 2006 fattet menighetsrådet vedtak om at tiltaket skulle være permanent og at alle kirkebenkene i skipet, bortsett fra benkene under galleriet, skulle fjernes og erstattes med løse stoler. Nykirken har lukkede kirkebenker med 125 cm høye skranker, som i likhet med korsranken var en ulempe under barnegudstjenestene, hvor man ønsket tett kommunikasjon mellom barna og den som leder gudstjenesten.

Kirkevergen i Bergen støttet menighetens ønske,⁶ og biskopen skrev i brev til Byantikvaren at han regnet med at forslaget om å fjerne korsranken permanent ville ha "støtte hos de fleste". Imidlertid betegnet han forslaget om å fjerne alle kirkebenkene som et "meget radikalt forslag" og antydte en alternativ løsning, hvor benkene kunne beholdes, men skrankene rundt benkene fjernes.⁷ Byantikvaren frarådet endringene og fremhevet interiørets helhetlige historiske verdi og at både benkene og korsranken var viktige elementer i denne helheten, både liturgisk og stilmessig.⁸

I forbindelse med etablering av Barnas katedral, fikk kirkerommet også nye kunstneriske innslag i form av barnekunst. Det ble montert fargerike barnetegninger på vegger og vinduer og uroer i taket.

⁴ Lidén, Hans-Emil og Ellen Marie Magerøy: *Norges Kirker. Bergen bind II*. Gyldendal 1983.

⁵ Brev av 11. 12. 2003 fra Riksantikvaren til Bergen kirkelige fellesråd. Arkivet hos Bjørgvin bispedømmeråd.

⁶ Brev av 7. 5. 2007 fra Kirkevergen i Bergen til biskopen i Bjørgvin.

⁷ Brev av 26. 6. 2007 fra Bjørgvin biskop til Byantikvaren i Bergen. Arkivet hos Byantikvaren i Bergen.

⁸ Brev av 10. 7. 2007 fra Byantikvaren i Bergen til Bjørgvin Bispedømme. Arkivet hos Byantikvaren i Bergen.

Figur 2. Nykirkens interiør fotografert i 1982. Alterpartiet er en sammenhengende konstruksjon med orgel og prekestol plassert over alteret. Korsranken foran alteret er relativt høy, og det samme er benkenes skranker og sidevanger. Foto: Morten Thorkildsen, Riksantikvaren 1982.

Figur 3. Nykirken i 2007. Her er korsranke foran alteret fjernet. Foto: J. Chr. Eldal, NIKU 2007.

Helhetlig interiør og historisk egenart

Endringene i Nykirken er midlertidige og reversible og kan isolert sett virke relativt beskjedne. Likevel kan man stille spørsmålet om kvaliteter ved helheten går tapt med disse endringene, slik at både de arkitektoniske, kunstneriske og historiske verdiene, og ikke minst opplevelsesverdien forringes.

I en avveining mellom endring eller bevaring, må man vurdere hvilke verdier det aktuelle kulturminnet representerer. Når det gjelder Nykirken, er interiørets historiske verdi først og fremst knyttet til autentisk form, fordi dagens interiør er kopi av et eldre interiør. Dagens interiør, som sto ferdig ved gjeninnvielsen i 1956, er en kopi av det gamle interiøret fra 1801, som man antar "gjenspeiler interiøret slik det var før brannen" i 1800.⁹ At det gamle interiøret ble kopiert ved gjenoppbyggingen etter brannen i 1944, må forstås som en klar indikasjon på at verdien har vært vurdert som svært høy.

Byantikvaren viste til liturgisk og stilmessig helhet som begrunnelse for ikke å fjerne korskillet og benker i Nykirken. Etter som alterpartiet er plassert midt på den ene langveggen i T-formens møtepunkt, er alterpartiet ikke atskilt fra det øvrige kirkerommet på annen måte enn ved hjelp av

⁹ Lidén, Hans-Emil og Ellen Marie Magerøy: *Norges Kirker. Bergen bind II*. Gyldendal 1983.

korsranken. Korsranken avgrenset og konstituerte koret som et rom i rommet, av en annen karakter og med en annen betydning enn resten av kirkerommet. Denne differensieringen går tapt uten korsranken. I nyere kirker er det ikke uvanlig at alterpartiet er en integrert del av kirkerommet. Men Nykirkens interiør er utformet i en annen tid, i tråd med ideen om at koret skulle oppleves som atskilt og kvalitativt annerledes enn resten av kirkerommet. Muligheten for å oppleve og forstå disse sammenhengene forvinner uten korsranken.

Noe av det samme gjelder for benkenes høye skranker og vanger og prekestolens plassering over alteret. Alterpartiet i Nykirken er en formmessig sammenhengende komposisjon med prekestolen over alteret og orgelet som bekroning. Med en slik plassering av prekestolen kommer presten høyere enn ved den vanligere plasseringen av prekestolen i overgangen mellom kor og kirkeskip, og på grunn av denne høyden er sikten over benkeskrankene og benkevangene god, så lenge presten står på prekestolen. Benkeskrankene er først og fremst et problem når presten befinner seg på gulvplanet.

De kunstneriske verdiene i kirkeinteriøret er mer enn enkeltstående inventarstykker, og generelt sett bør kirkerommet formidles som et helhetlig, meningsbærende og kunstnerisk uttrykk. Spesielt viktig er det at de konstituerende elementene i kirkerommet, som alterparti, døpefont og prekestol, ikke fjernes eller underordnes nye elementer. De eldre kirkeinteriørene gir tilgang til forståelse og opplevelse av det idémessige grunnlaget kirken har bygget sin virksomhet på i ulike tidsepoker, og nettopp formidlingen av et helhetlig og intakt interiør er en grunnleggende forutsetning for at man kan dra full nytte av den enkelte kirkes historiske egenart.

I dette perspektivet er det grunn til å stille seg kritisk til om Nykirken var et egnet alternativ som Barnas katedral. Burde man heller valgt et annet kirkebygg, hvor ny bruk i mindre grad kommer i konflikt med erkjente verdier, særlig med henblikk på at midlertidige endringer lett blir permanente, slik som i Nykirken? Er det et pluss for interiøret på lengre sikt at korsranken mangler? Tilsvarende spørsmål kan man også stille når det gjelder de nye elementene i kirkerommet. Barnekunsten i Nykirken fungerer som et friskt supplement i interiøret i dagens kontekst, men den henvender seg først og fremst til nåtiden. Er den av en slik kvalitet at den vil ha like høy verdi for ettertiden? Og passer de løse stolene inn?

Kirkeinteriør under press

En planlagt spesialisert bruk av kirker, slik som Barnas katedral er et eksempel på, vil antagelig ikke bli aktuelt i mange av landets kirker. Men endret bruk i en eller annen form, og behov for endringer i kirkeinteriørene, ser man i svært mange av kirkene.

Vår tids idealer for kirkelig arbeid omfatter mange aktiviteter utover den ordinære gudstjenesten, en utvikling som kan spores tilbake til Småkirkebevegelsen, og som i Norge førte til fremveksten av de multifunksjonelle arbeidskirkene fra 1950-tallet. Arbeidskirken fungerer som menighetscenter med rom for mange aktiviteter, og interiørene har ofte fleksible løsninger.¹⁰ I de eldre kirkene, hvor arbeidskirkens tilleggsfasiliteter mangler, blir kirkebyggets fysiske rammer til hinder for utfoldelse i tråd med idealene.¹¹

¹⁰ Dahle, Einar: *Kirker i Norge. Modernismen. 1900-tallet*. Arfo 2008.

¹¹ Sæter, Arne: *Kirken som bygg og bilde*. s. 54. Sæthers forlag 2001.

Synet på hva som er passende uttrykksformer i kirkerommet har endret seg, og kunstneriske framføringer med musikk, dans og rollespill har blitt en naturlig del av gudstjenesten. Kirkerommet er stadig mer brukt som konsertlokale; i førjulstiden i en slik grad at det er blitt pekt på at julekonsertene er blitt et viktig bidrag til å holde folkekirken i hevd.¹² Slik bruk krever ofte endringer og inngrep i de eldre kirkeinteriørene, blant annet tekniske installasjoner for lyd, lys og bilde. For å få gulvplass til fremføringer, blir de forreste benkene fjernet og eventuelt erstattet med løse stoler. Det samme skjer med benkene bakerst i kirkerommet, hvor man trenger samlingsplass. I noen kirker ønsker man også en oppdeling av kirkerommet til ulike aktiviteter.

De nye liturgiformene vil også føre til endringer i kirkeinteriørene.¹³ Særlig vil den økte vekten på handling, menighetens deltagelse i gudstjenesten og endret bruk av alteret få betydning.¹⁴ I kirker hvor alter og altertavle henger sammen, kan en atskillelse av disse, eller et supplerende alterbord i overgangen mellom kor og skip bli mulige løsninger, slik at presten kan stå bak alteret med ansiktet vendt mot menigheten.¹⁵ I tillegg ser man at både nyere kunstnerisk utsmykning og interiørelementer med historiske røtter eller tilknytning til andre kristne kirkesamfunn, slik som lysglobe, prosesjonsstav, ortodokse ikoner og enkle sidealtere, er blitt vanlige innslag i dagens kirkerom.

Endringer i kirkerommet må vurderes i forhold til hvilke kulturminneverdier det enkelte kirkeinteriøret representerer og hvilke endringer det er mulig å gjøre uten at disse verdiene forringes. I forbindelse med spesialisert bruk av kirker, må man i tillegg gjøre en grundig vurdering av hvilke kirker som egner seg til hvilken type bruk, fordi endringene kan bli omfattende og dyptgripende, og forholdet mellom vern og bruk dermed konfliktfylt. En fordel med en planlagt spesialisering av enkelte kirker, fremfor de mange endringene som kommer gradvis som små drypp i de fleste av landets kirker, kan være at prosessen i forkant av en planlagt spesialisert bruk kan bli grundigere og mer gjennomtenkt, med mulighet for dialog mellom vernemyndighet og Kirken, og med en helhetlig vurdering av hva som er rett kirke til rett bruk.

Resultater fra prosjektet

Dammann, Åse, 2009, Kirkeinteriører - vern og bruk, *Årbok Fortidsminneforeningen, vol 163*, s. 87-93.

Litteratur

Dahle, Einar: Kirker i Norge. Modernismen. 1900-tallet. Arfo 2008.

Den norske kirke ved Kirkerådet: Forslag til Ny ordning for hovedgudstjeneste i Den norske kirke. Eide Forlag 2008.

Hoff, Anne Marta: Gudstenestereform og vernestrategi. NIKU Rapport 41. 2010.

Lidén, Hans-Emil og Ellen Marie Magerøy: Norges Kirker. Bergen bind II. Gyldendal 1983.

Nemnd for kirkens gudstjenesteliv og Riksantikvaren: Gamle kirkerom for ny liturgi. En utredning om det nye liturgiforslagets konsekvenser for kirkerommene. Den Norske kirkes hjemmeside 2009. <http://www.kirken.no>.

Repstad, Pål og Anne Løvland: Julekonserter. Universitetsforlaget 2008.

¹² Repstad, Pål og Anne Løvland: *Julekonserter*. Universitetsforlaget 2008.

¹³ Den norske kirke ved Kirkerådet: *Forslag til Ny ordning for hovedgudstjeneste i Den norske kirke*. Eide Forlag 2008.

¹⁴ Wagle, Finn: *Arv og endring - en etterklang*. Utvidet utgave av foredrag ved Riksantikvarens kommunekonferanse 12.-13.11. 2008. Pilegrimsledene til Nidaros hjemmeside 2009. <http://www.pilegrim.info>.

¹⁵ Nemnd for kirkens gudstjenesteliv og Riksantikvaren: *Gamle kirkerom for ny liturgi. En utredning om det nye liturgiforslagets konsekvenser for kirkerommene*. Den Norske kirkes hjemmeside 2009. <http://www.kirken.no>.

Sæter, Arne: Kirken som bygg og bilde. s. 54. Sæthers forlag 2001.

Wagle, Finn: Arv og endring - en etterklang. Utvidet utgave av foredrag ved Riksantikvarens kommunekonferanse 12.–13.11. 2008. Pilegrimsledene til Nidaros hjemmeside 2009. <http://www.pilegrim.info>.

Winsnes, Ole Gunnar: Mellom kontinuitet og endring: Den norske kirke i det norske samfunnet. I: Endring og tilhørighet. Statskirkespørsmålet i perspektiv. Tapir Akademisk Forlag 2006.

Arkivmateriale:

Brev av 11. 12. 2003 fra Riksantikvaren til Bergen kirkelige fellesråd. Arkivet hos Bjørgvin bispedømmeråd.

Brev av 7. 5. 2007 fra Kirkevergen i Bergen til biskopen i Bjørgvin.

Brev av 26. 6. 2007 fra Bjørgvin biskop til Byantikvaren i Bergen. Arkivet hos Byantikvaren i Bergen.

Brev av 10. 7. 2007 fra Byantikvaren i Bergen til Bjørgvin Bispedømme. Arkivet hos Byantikvaren i Bergen.

Kirkelig fellesråd i Oslo: *Sak F 27.06, H 60.06, H 52.06. 12.12. 2006. Sammenslåingen av soknene i Bergen indre by. Evalueringsrapport.* Arkivet hos Bjørgvin bispedømmeråd 2005.

Prosjekttittel	Alternativ bruk av kirker
Prosjektleder	Åse Dammann
SIP	PRECARE
Varighet	2006-2008
Ressurser	Kr. 450 000

Gudstenestereform og endrigar i kyrkjerommet

Anne Marta Hoff

Det har vore ulike syn opp gjennom kyrkjens historie på kva som utgjer eit ideelt gudstenerom. Den liturgiske rørsla som grodde fram for over 100 år sida, og som sida har utvikla seg gjennom prosessen fram mot Det andre vatikankonsilet i 1960-åra, har hatt retning mot forenkling og demokratisering. Denne utviklinga har halde fram også etter Liturgi-reforma frå 1977. Spørsmålet om korleis kulturminnevern kan sameinast med reform, er igjen aktualisert ved Gudstjenestereforma som vart vedteken i Den norske kyrkja på Kyrkjemøtet hausten 2010.¹

Figur 1. St. Jacob kyrkje, Bergen. Sett mot koret. Foto: L. Mydland, NIKU 2007.

Kyrkja treng kulturminnene

Gudstenera og kyrkjeinteriøret har vore i vedvarande utvikling gjennom heile kyrkjens historie. Denne historia er ikkje berre av interesse for det offentlege kulturminnevernet, men kan for kyrkja som trussamfunn representera eit skattekamer, eit fond av uttrykk for trua. Verdien av å ta vare på

¹ Denne artikkelen er skriven på bakgrunn av rapporten Gudstjenestereform og vernestrategi der desse spørsmåla vert tekne opp til ein breiare gjennomgang og drøfting.

uttrykk frå den næraste fortida vil ikkje alltid vera like klår for alle, men for mange har desse uttrykka framleis ein verdi, og for andre vil dei etter ei stund kunna gje utfordringar og næring til truslivet.

Endringar i norske kyrkjer etter 1960

Sjølv innafor ein så kort periode som dei siste femti åra, har det på bakgrunn av reformtankane skjedd mange endringar i norske kyrkjerom. Ein kan sjå det ved at dei fleste nye kyrkjer har gudstenesterom med *sentralform*, medan eldre kyrkjer til vanleg er langkyrkjer med altaret i aust. Mange prestar kvier seg no for å gå opp i *preikestolen*, men står "på golvet" ved lese-pulten. Dette gjer preikestolen til eit meir eller mindre overflødig liturgisk møbel som ein i fleire kyrkjer ynskjer å ta vekk. Det same gjeld ulike former for korskilje i form av *brystningar*, *gitterverk*, *stolpar* og *nivåskildnader* som i større eller mindre grad har skilt mellom altarrowmet og resten av kyrkjerommet. Desse elementa er meir eller mindre vekke i nyare kyrkjer, medan dei står i fare for å bli tekne vekk i eldre kyrkjer. Sentrum i dei nye kyrkjene er altarbordet, og liturgen skal stå bak altaret vend mot kyrkjelyden (*versus populum*). Dermed vert *altartavla*, som etter tradisjonen er festa bak på altaret, ståande i vegen, og står i fare for å bli teken vekk eller plassert på ein stad der ho ikkje vil fungera liturgisk på same måte som før.

I skipet er det også ein del endringar. I mange kyrkjer ynskjer ein å ta vekk delar av *benkeinnreiinga* - framme for å gje meir plass for kor, instrument og anna, bak, under tverrgalleriet, for å gje plass til kyrkjekaffi, "barnekrok" og anna. Også ved galleriet kan ein tenkja seg endringar, i det det er tendensar til at organisten, med instrument, ser ut til å få ei meir synleg og sentral plassering framme i kyrkjerommet.

Kunsthistoriske endringar har vidare skjedd på *kyrkjetekstilområdet*. Frå bruken av samarie, messeskjorte og skjoldforma messehakel, gjerne i raud fløyel med gullkross, i første halvdel av 1900-talet, kom markante endringar med Liturgireforma i 1977. Samarie og messeskjorte vart bytt ut med alba. Til denne høyrer stola, gjerne i dei fire liturgiske fargane, og kyrkjene har i aukande grad skaffa nye messehaklar i vidare form og ofte i dei fire liturgiske fargane. Det er også blitt vanleg at andre enn presten med liturgisk teneste ber alba.

Eit liturgihistorisk tilbakeblikk på tida etter 1900

Dei endringane som har skjedd i kyrkja si sjølvforståing har ikkje skjedd i eit vakuum. Den generelle kunsthistoriske utviklinga og ideane frå modernismen har vore med å forma dei nye kyrkjebygningane, og ei historieførståing der eit marxistisk fokus på maktstrukturar meir eller mindre medvite er ein del av grunnlaget, har også prega synet på kyrkja si rolle og kyrkja sin struktur. Medan lekfolket i andre halvdel av 1800-talet tok makt i organisasjonslivet utafør den etablerte kyrkja, er heile kyrkjestyret no demokratisert gjennom rådsstruktur og liturgireformer. Mellom dei viktige konsekvensane av dette for kyrkjerommet, er eit fokus på todelinga mellom koret eller presbyteriet, presteskapets rom, og skipet som lekfolkets plass i kyrkja, som har vorte oppfatta som eit uheldig skilje.

Den liturgiske rørsla

Den liturgiske rørsla, med røter i slutten av 1800-talet, fokuserte mellom anna på ei sterkare deltaking i det liturgiske livet frå dei truande si side. Det vart arbeidd for at lekfolket skulle ta oftare del i nattverden. Dei som dreiv rørsla oppfatta situasjonen som for individentsentrert og arbeidde for samkjensle og fellesskap mellom dei truande. Kyrkja som "Kristi mystiske lekam" var eit omgrep som bar tanken om dette fellesskapet. Parallelt med understrekinga av kor viktig 'gudsfolket' var i

gudstenestelivet, skjedde det ei neddemping av den dominerande rolla presteskapet spelte i dei samtidige messene. Av sentrale aktørar i rørsla var Dom Prosper Guéranger i Frankrike, Dom Lambert Beauduin i Belgia, Romano Guardini og Dom Odo Casel i Tyskland. Dei to siste kom i kontakt med viktige tyske kyrkjearkitekter som Rudolf Schwartz og Domenikus Böhm som teikna nokre av dei første kyrkjene som var påverka av dei nye liturgiske tankane.

Det andre vatikankonsilet

Med bakgrunn i denne rørsla vart det tidleg på 1960-talet i Den romersk-katolske kyrkja kalla saman til eit andre Vatikankonsil der ein arbeidde for å integrera reformtankane i kyrkjelege dokument. Dokumenta frå konsilet har vorte viktige inspirasjonskjelder for dagens situasjon med internasjonale og interkonfesjonelle gudstenesteendringar. Dei viktigaste dokumenta når det gjeld kyrkja si form og innreiing i kyrkjerommet er *Lumen genticum* (LG) med understreking av Kyrkja som Kristi lekam, bispeembetet og lekfolkets organiske plass i den kyrkjelege heilskapen og *Sacrosanctum Concilium* (SC) som meir direkte tek opp elementa i den fysiske utforminga av kyrkja. Ikkje minst er omgrepsparet *participatio actuosa* (aktiv deltaking) blitt viktig i den postkonsilære diskusjonen.

Postkonsilær diskusjon og kritikk

Det har i mange samanhengar vorte lagt inn overtolkingar av konsildokument, ikkje minst av det nemnde 'aktiv deltaking', og mange endringar har skjedd i "konsilets ånd" som ikkje har grunnlag i konsilets bokstav.

Dette, saman med reell usemje i det faktiske innhaldet i endringane i liturgisk fokus, har ført til ei motrørsle som også var tilstades før og under konsilet. Det er ikkje lett å gje eit representativt bilete av denne motrørsla, og mykje av det som er publisert av kritisk stoff har katolsk bakgrunn. Men sjølv utviklinga, til dømes av nattverdliturgien og i bruk av liturgiske klede har vore forbausande parallell og ein vil tru at det er grunnlag for ein tilsvarande kritikk frå luthersk hald.

Den mest sentrale kritikaren er vel *Josef Kardinal Ratzinger*, den noverande paven. Han var sjølv ein viktig aktør i utforminga av konsildokument, og peikar på at mykje er blitt forstått på ein overflatisk måte. Han trekker fram omgrepet 'aktiv deltaking' som i utgangspunktet var åndeleg forstått, men som han meiner er blitt tolka i retning av utvendig aktivitet (Ratzinger 2001). Ratzinger understrekar at Gudsriket er her "alt no", men "ikkje enno", og at det eskatologiske perspektivet vert skadelidande ved fokuseringa på fellesskapet her og no. Han peikar på det grunnleggjande med bønneretninga mot aust og forventninga om den kommande Kristus.

Den amerikanske arkitekten *Steven Schloeder* arbeider med kyrkjer som har band til tradisjonell kyrkjearkitektur. Han meiner modernismens universelle romforståing ikkje gjev plass for det heilage. Nattverdsynet er sentralt, og Schloeder hevdar at konsilet ser på nattverden både som måltid og offer, medan utviklinga etter konsilet har lagt hovudvekta på måltidet og på ei kvardagsleggjering av liturgien. Mysteriet og det sakramentale vert difor underkommunisert. Han peikar også på den tiltakande utviskinga av skiljet mellom sanktuariet (koret) og skipet og meiner dette ikkje kan vera i samsvar med konsildokument. Vidare peikar han på korleis folk til alle tider har markert heilage stader, og at det å allmengjera altaret og altarområdet, for å oppnå eit universelt rom i tråd med dagens ideal, vil vera med på å undergrava opplevinga av det heilage.

Forfattaren *Michael Rose*, også han amerikansk, er av dei som er mest eksplisitt i sin kritikk av følgjene av dei nye reformene. Han har gjeve ut bøker som *Ugly as Sin: Why They Changed Our*

Churches from Sacred Places to Meeting Spaces – and How We Can Change Them Back Again, ein eintydig tittel (2001). Kyrkjene er, hevdar han, vortne avhelga og profaniserte gjennom dei siste femti åra, eksemplifisert gjennom kyrkjebygga til den protestantiske, amerikanske arkitekten Sövik, og han gjev råd om korleis ein kan ta kyrkjene attende som gudshus og restaurera trua.

I England har arkitekten og journalisten *Moyra Doorly* markert seg i motstanden mot den postkonsilære kyrkjearkitekturen. Ho peikar på det påfallande fenomenet at menneske i vår tid søker djupare livsinnhald på ein brei arena, men at dei tomme kyrkjene, som er innretta på det menneskelege "fellesskapet", ikkje kan tilby den sakraliteten og transcendenten som folk søker.

Konkluderande refleksjon

Ein gjennomgang av diskusjonen munnar ut i spørsmåla om ikkje idealet bak reformene i i ytste konsekvens må vera utopisk, og om ein ikkje har måtta gje avkall på viktige element for å nå måla. Om reformene fører med seg eit universelt rom, kvar vert det då av det sakrale? Når 'Guds hus' er vorte 'Kyrkjas hus', for ikkje å seia 'Folkets hus', og heile livet og alt det inneber er helga, kvar skal ein då venda seg i søking etter det heilage? Kva vil det i ein slik tankegang liggja bak handlingar som vigslе, signing og liknande omgrep? Er det ikkje slik at når alt er like gyldig, vert alt likegyldig?

Kyrkja sitt ansvar for kulturminnene

I ein situasjon der sterke krefter driv fram ei endring både av gudstenesteromma og innhaldet i gudstenestelivet, er det nødvendig at ein samstundes har fokus på det ansvaret ein har for å ta vare på verdfulle sider ved kyrkja si fortid. Dette ansvaret nedfeller seg dels i lovverket og dei kyrkjelege ordningane, dels i den kristne kyrkja sin eigenart som ein historisk religion og dels i kyrkja sin funksjon som samfunnsaktør. Dette er eit så stort og viktig felt at ein må kunna venta at kyrkja sentralt må kunna leggja opp til ein strategi for kulturminnevernet i kyrkjeleg samanheng.

Ansvar etter lova

Kyrkjene er verna etter ulike lover og reguleringar. Det gjeld kyrkejelova, kulturminnelova og Rundskriv T-3/2000. Rettleiing om liturgisk inventar og utstyr i Gudstenesteboka gjev konkrete føringar.

I *kyrkjelova* er det særleg paragrafane 18, pkt 4 og 21 som omfattar kyrkja sitt verneansvar. I desse paragrafane er stort mynde tillagt biskopen. *Kulturminnelova* skil mellom ulike kategoriar kyrkjer etter alder og verneverdi. Ansvar for avgjerder som gjeld kyrkjene og inventaret er dels lagt til Riksantikvaren, det gjeld dei eldre og mest verneverdige kyrkjene, og dels til biskopane. For kyrkjer som er oppførte etter 1650 er det biskopen som er tillagt endeleg avgjerdsmynde, dersom kyrkja ikkje er freda.

Verneansvar som trussamfunn

Kyrkja har ansvar for alle dei ståande kyrkjene. Den norske kyrkja rår over om lag 1600 kyrkjer som representerer ulike periodar og ulike sider ved den liturgiske utviklinga gjennom tidene. Ved å ta vare på uttrykka frå ulike tidsrom og retningar, vil kyrkja kunna gje del i eit breitt mangfald, og dette kan gje styrke til ei kyrkje som skal fungera i ein mangfaldig kultur.

Skal uttrykk frå tidlegare periodar i kyrkja fungera, kan formidling av kunnskap om bilettradisjon og symbol, kyrkjerommet og liturgien og ulike kunstnarlege uttrykksformer vera viktig, samstundes som desse i seg sjølv kan skapa undring og forståing gjennom oppleving over tid.

Vern av kyrkjas kulturminnearv er også viktig med tanke på samkjensla med andre samtidige kyrkjelydar kring i verda og attende i tid. Kyrkjeklokkene som har samla folk på staden til gudsteneste gjennom 700 år gjev historisk perspektiv på kva ei kyrkje er, og attkjenning av element i gudstenesta, både materielle og immaterielle, skaper samkjensle i global samanheng.

I tillegg til samanhengen i tid og rom, er det viktig at kyrkja i si form viser ut over tida og inn i ei Guds framtid som vi ikkje kjenner. Dette aspektet er tilstades i kyrkjene frå tida før reforma gjennom retninga mot aust, den halvsirkelforma altarringen, bønneretninga og meir, men meir fråverande i nyare kyrkjer. Dette er eit grunnleggjande aspekt for kyrkja som trussamfunn.

I ei reformtid skjer endringar i mange kyrkjer. Det er då viktig at ein, om ein i ettertid skulle sjå at det ikkje fungerer, ikkje har gjort endringar som er irreversible.

I tillegg til det interne ansvaret for kyrkjas kulturminne, har kyrkja også eit verneansvar som samfunnsaktør i storsamfunnet, ved formidling av den vide kulturhistoriske, kunsthistoriske og kyrkjehistoriske samanhengen som kyrkja representerer. Målgrupper for formidling av ein slik kunnskap er til dømes skulen og turismen.

Ein kyrkjeleg vernestrategi

Det manglar ei gjennomtenking av verneproblematikken ut frå kyrkjeleg ståstad, der ein ikkje primært skal gå i forsvar, men ut frå eigen ståstad utvikler ein strategi for vern av den kyrkjelege eigedommen. Eit slikt arbeid bør sjåast i samanheng med landsverneplanarbeidet for alle statlege sektorar, med heimel i Kgl. res. av 1. okt. 2006. Eit viktig prinsipp her er at ansvaret for kulturminnene i statlig eie ligger hos de ulike statlige eierne selv fordelt på de ulike departementer. Innspel til utforming av ein kyrkjeleg vernestrategi kan ein mellom anna henta i utspel frå kyrkjer i andre land. Her kan nemnast den tyske katolske biskopen Karl Kardinal Lehmann sin artikkel "Geschichte zwischen Bauen und Bewahren – vom geist kirchlicher Denkmahlpflege" (i *Inventarisaton von Denkmälern*).

Dersom kyrkja skal kunna gjennomføra eit forsvarleg vern av det uoverskodelige mangfaldet av kulturminne kyrkjene omfattar, må det knytast kompetanse til den kyrkjelege forvaltninga. Mangelen på kompetanse innafor kyrkja er også påpeikt i kyrkjas kulturmelding, *Kunsten å være kirke*. Ettersom mykje av det formelle ansvaret er lagt på bispenivå, vil det vera naturleg å knyta kunst- og kulturminnefagleg kompetanse til bispekontora i første omgang.

Det store omfanget av kulturminne knytt til kyrkjene krev eit omfattande og dyrt vedlikehald som ikkje er avgrensa til sjølvne bygningane. Det er viktig å få på plass gode rutiner og økonomiske ordningar for denne delen av vernet. Ei løysing på dette problemområdet krev ein meir omfattande gjennomgang.

Dokumentasjon

Ein avgjerande og grunnleggjande del av eit slikt kyrkjeleg vern, er ein dokumentasjon av den kyrkjelege eigedommen, bygningar, interiør, inventar, kyrkjegardar og gravminne. Slik dokumentasjon vert i Noreg gjennomført på ulike nivå. Kyrkjevevane i kommunane har ansvar for å laga oversyn over inventaret i kyrkjene, og dette, saman med opplysningar om kyrkjene elles, er tenkt lagde inn i *Kyrkjebyggdatabasen* som er etablert gjennom Kirkens arbeidsgiver- og

interesseorganisasjon – KA. Databasen ville, dersom han vart teken i bruk av alle kyrkjevevjer, gje eit godt og landsdekkjande grunnlag for oversyn over den kyrkjelege eigedommen.

Eit meir omfattande og forskingsbaserte dokumentasjonsverk, *Norges Kirker*, som no vert drive av Norsk institutt for kulturminneforskning – NIKU, har arbeidd med kyrkjedokumentasjon gjennom 60 år. Små løyvingar gjev liten framgang, og til no er om lag 30 % av kyrkjene dokumenterte. Ein del av kyrkjene har avgrensa dokumentasjon i Riksantikvarens kulturminneoversyn *Askeladden*. I tillegg finst det i Antikvarisk arkiv hjå Riksantikvaren, omfattande historiske opplysningar om kyrkjene.

Konklusjonar og framlegg til tiltak

Dokumenta frå Gudstenestereforma ser ikkje ut til å innebera eintydige endringspåbod for kyrkjene, men likevel ligg det mange føringar til endringar, ikkje minst er plassering av altaret eit punkt der det i stor grad vert rekna med at altaret vert ståande fritt i rommet, nært kyrkjelyden.

Gudstenestereforma oppmuntrar til ei endring i framhald av det som har skjedd dei siste tiåra og som har vore forsøkt implementert mellom anna gjennom Kyrkjekonsulentene i departementet.

Motreaksjonar mot delar av reformrørsla finst i heile den vestlege verda, og har også vore representerte i det norske reformarbeidet. Det er uvisst kva konsekvensar som på sikt vil komma ut av reforma når det gjeld interiør og inventar i kyrkjene.

Situasjonen etter reforma kan vera at kulturminnene i kyrkja står i fare ved omgjerung av kyrkjeromma. For å sikra ei forsvarleg forvaltning, bør det tilførast auka kunst- og kulturfagleg kompetanse ved kyrkjelege forvaltingsinstansar, særleg på biskopnivå. Sameleis er det i ein situasjon med endringar ekstra viktig å få på plass eit forsvarleg dokumentasjonsarbeid. Ein har i andre land som til dømes Tyskland, konkludert med at dette må utførast av fagfolk, primært kunsthistorikarar.

Det bør vidare utarbeidast ein kyrkjeleg verneideologi, basert på kyrkjeleg grunn.

Resultat frå prosjektet

Hoff, A. M. 2010. Gudstenestereform og vernestrategi – NIKU Rapport 41.

Litteratur

Doorly, Moyra: No place for God: The denial of the transcendent in Modern Church Architecture, San Francisco, USA, 2007.

Norske kirkeakademier: Kunsten å være kirke: om kirke, kunst og kultur / utarbeidet på oppdrag fra Kirkerådet, Oslo: Verbum 2005.

Lehmann, K., "Geschichte zwischen Bauen und Bewahren – vom Geist Kirchlicher Denkmahlpflege", I Inventarisierung von Denkmälern und Kunstgütern als kirchliche Aufgabe. Bonn 1991.

Ratzinger, Joseph: Liturgiens ånd: En innføring, Oslo 2001.

Rose, Michael S.; Ugly as sin: why they changed our churches from sacred places to meeting spaces - and how we can change them back again, Manchester, New Hampshire, USA, 2001.

Sekreteriat der Deutschen Bischofskonferenz: Inventarisierung von Denkmälern und Kunstgütern als kirchliche Aufgabe, Bonn 1991.

Sæter, A.: Kirken som bygg og bilde: rom og liturgi mot et tusenårsskifte: en bok om kirkebygging før, nå og i fremtiden, Asker 1990.

Sloeder, S.J.: Architecture in Communion: Implementing the Second Vatican Council Through Liturgy and Architecture, San Francisco 1998.

Prosjekttittel	Kirkens syn på endret bruk av kirker
Prosjektleder	Anne Marta Hoff
SIP	PRECARE
Varighet	2006-2008
Ressurser	Kr. 300 000
Andre opplysninger	Prosjektet mottok FoU-midler fra Riksantikvaren.

Ny bruk og fortapelse

Jens Christian Eldal

Kirker er svært ofte verdifulle kulturminner, og behov for bygningsmessige endringer kan føre til konflikter mellom brukere, kirkelige myndigheter og kulturminneforvaltningen. I USA har man alltid hatt stor frihet og lite offentlig innblanding i kirkenes virksomhet. Dette prosjektet beskriver ulike kirkeskjebner i det norsk-amerikanske Midtvesten og undersøker hvordan kirkebyggene påvirkes og endres i et samfunn med en langt mindre aktiv offentlig kulturminneforvaltningen enn i Norge.

De norske lutherske kirkene i USA er sprunget ut av Den norske kirke, men de amerikanske kirkebyggene forvaltes helt og fullt av menighetene selv. Mange endringer av kirkene kan ses på som både interessante, tragiske og komiske, noe avhengig av øynene som ser. Utviklingen har hittil vært annerledes enn i Norge, og kan gi grunnlag for refleksjoner rundt framtidens forvaltning av kirkebygg i Norge hvis stat og kirke blir skilt eller vern av kirkebygg i Norge blir redusert. Det amerikanske materialet viser også en utvikling av brukerbehov som er på god vei inn også i Den norske kirke.

Kildegrunnlag for det amerikanske materialet er i hovedsak menighetshistorier og jubileumsskrifter, supplert med intervjuer, utklipp og notater i enkelte amerikanske arkiver. Dette materialet er i stor grad supplert og etterprøvd ved besøk i de fleste av kirkene. Kildematerialet er stort og i denne artikkelen presenteres bare noen eksempler.¹

De første norske kirkene i Amerika ble oppført i 1840-årene og i økende antall i takt med den voksende masseinnvandringen fra Norge. Ved en telling i 1916 registrerte man hele 6764 norske lutherske menigheter. Langt fra alle hadde egen kirke, men hvis man beregner forsiktig, får man likevel et betydelig høyere tall enn de cirka 1700 menighetskirkene man regner med i den norske statskirken i dag.

De første norsk-amerikanske kirkene speiler ofte de enkle kårene blant pionerene på prærien og i de nye byene. De ble gjerne skiftet ut med større og mer påkostete kirker så snart man var i stand til det, eller den gamle ble rammet av brann eller uvær. En omløpsti på ca. 20–40 år ser ut til å ha vært ganske vanlig i perioden 1850–1900, og det øker antallet bygninger betraktelig. Samtidig var det stor uenighet om lærespørsmål, noe som førte til splitting av mengder av menigheter og påfølgende nye bygningsbehov. Senere er mange kirkebygg forlatt av forskjellige årsaker som nybygging, sammenlåing av menigheter, eller medlemmenes flytting – enten fra landsbygda, eller innen de større byene.

Erkjente kulturminner

Det var tidlig vanlig å realisere verdien i kirker som gikk ut av bruk, akkurat som hjemme i Norge. To av de aller første norsk-amerikanske kirkene overlevde som uthus etter å ha blitt solgt til gårdbrukere. Snart ble de likevel anerkjent som kulturminner, restaurert og heget om.

¹ Det meste av det trykte og skriftlige materialet finnes i følgende to arkiver: Norwegian-American Historical Association, c/o St. Olaf College, Northfield, Minnesota; og/eller ELCA (Evangelical Lutheran Church of America) Region 3 Archives, c/o Luther Seminary, St. Paul, Minnesota.

Old Muskego Church fra Wisconsin var den aller første kirken som ble tatt i bruk blant norsk-amerikanerne i 1844. Den ble flyttet til det norske presteseminaret Luther Seminary i St. Paul, Minnesota i 1904, og pryder stadig campus der. Ved denne flyttingen ble interiøret rekonstruert slik håndverkerne husket det fra tiden som menighetskirke.

Figur 1. Old Muskego Church sto som uthus i 38 år før den i 1904 ble flyttet og restaurert som kulturminne. Foto: ELCA Region 3 Archives.

Figur 2. I St. Paul står Old Muskego Church som del av parken ved presteseminarets campus. Foto: J. Chr. Eldal, NIK 2005.

Den andre av disse tidlige kulturminnekirkene var Hauge Log Church i Perry, Wisconsin, fra 1852. Menigheten bygget ny kirke i tettstedet i 1887, og det gamle kirkestedet ble forlatt. Vernetanken ble vakt lokalt i 1920-årene da det norsk-amerikanske Luther College i Decorah, Iowa, ønsket å flytte bygningen til sitt museum, som senere er blitt viden kjent som det store Vesterheim Norwegian-American Museum i Decorah, Iowa. Lokalbefolkningen restaurerte kirken som i stor grad står med opprinnelig innredning. En lokal verneforening administrerer og forvalter den og siden 1974 er den innført på den amerikanske fredningslisten, National Register of Historic Places. I årene 2000–2004 ble et større område rundt kirken sikret for jordbruk og prærierestaurering ved lokalt initiativ og private donasjoner. Det var trussel om eiendomsutvikling som utløste landskapsvernet i det gripende landskapet med uendelige utsikter.

Figur 3. Hauge Log Church fra 1852 er en liten og enkel kirke med stor utsikt. Foto: J. Chr. Eldal, NIKU 2005.

Figur 4. Etter mange år som uthus ble kirken erkjent som kulturminne i 1920-årene og det opprinnelige interiøret istandsatt. Foto: J. Chr. Eldal, NIKU 2005.

Cirka 10 kirker er bevart ved flytting til museum, to også til museer i Norge. Hauge Stone Church fra 1870-årene ved byen Kenyon i Minnesota ble derimot stående forlatt og i forfall til fordel for ny kirke inne i byen fra 1902 helt til 1958. Da tok menighetens nye prest initiativet til en redningsaksjon med sikring av tak og vinduer. Kirken hedres nå med stor glede og stolthet som den lille menighetens eget kulturminne med en gudstjeneste hver sommer, og den vedlikeholdes ved dugnader og med private donasjoner i menigheten.

Figur 5. Hauge Stone Church fra 1870 ble berget fra forfall i 1958 og gjort til en liten menighets eget kulturminne. Foto: J. Chr. Eldal, NIKU 2004.

Ny lære i gamle kirker

Vår Frelasers lutherske menighet i Milwaukee, Wisconsin har hatt to eldre kirker som begge har vært på salg og fått nye menigheter flere ganger.² Trekirken fra 1859 er nå den eldste trekirken bevart i hele byen og har således verdi langt ut over menighetens historie. Den ble erstattet av en ny og mye større murkirke noen kvartaler unna i 1895, men menigheten flyttet videre med voksende velstand til ny kirke og ny bydel i 1954.

Den gamle trekirken ble flyttet til nåværende tomt i 1868 og satt opp på sin høye kjeller med møte- og undervisningslokaler slik det ble meget vanlig i Amerika til ut på 1900-tallet. Den ble solgt til den norsk-amerikanske Hauge-menigheten i 1895 som solgte den videre tidlig på 1900-tallet til en gresk ortodoks menighet. Nå huser den St. Mary's Ukrainian Orthodox Church som også har satt sitt tydelige preg på kirkens gamle inngangsparti.

Murkirken fra 1895 brukes nå av en karismatisk meksikansk menighet der enkelte medlemmer viser stor interesse for bygningens opprinnelse og historie uten at dette synes i hvordan den blir behandlet der den står, ustelt utvendig og med naken platekledning innvendig. Omgivelsene preges av økonomiske og sosiale problemer.

² Menighetens offisielle navn er nå Our Savior's Lutheran Church.

Figur 6. Vår Frelzers trekirke i Milwaukee fra 1859 er nå tydelig markert som ukrainsk ortodoks. Foto: J. Chr. Eldal, NIKU 2007.

Figur 7. Murkirken fra 1895 er en sliten bygning i en sliten bydel og huser nå en karismatisk meksikansk menighet. Foto: J. Chr. Eldal, NIKU 2007.

Tilbygg for nye behov

Tilbygg for undervisning, møter, sosiale aktiviteter og etter hvert for ungdomsklubber og barneparkering ble tidlig oppført ved amerikanske kirker og dermed også ved de norsk-amerikanske. Overalt på landsbygda finner man kjøkken og spisesaler i kirkekjellerne der det i alle fall tidligere ble servert store mengder lutefisk og tilberedt iskrem til "icecream socials". Dette var viktige begivenheter for pengeinnsamlinger i første halvdel av 1900-tallet, og det ble samlet inn til alt fra misjon, til nytt orgel og gulvtepper, samtidig som aktivitetene hadde en sentral sosial funksjon.

Figur 8. Umland kirke i Minnesota har fått tilbygg på alle kanter, det nyeste meget større enn selve kirken. Foto: J. Chr. Eldal, NIK, 2010.

Figur 9. Bethlehem kirke i Minneapolis er utvidet med store bygningsvolumer for møter og undervisning og med ny hovedinngang på siden ut mot den store parkeringsplassen. Foto: J. Chr. Eldal, NIKU 2007.

Mange kirker har bare beskjedne tilbygg, men de mest aktive menighetene har ofte bygget på stadig mer for stadig nye sosiale og pedagogiske formål. Dette er ledd i den kirkelige markedstilpasningen i Amerika og aktiv innsats for å tiltrekke flere medlemmer. En fremtredende bygningsdel utsatt for utbygging er inngangspartiet, både som møteplass og for å holde på folk på vei mellom kirkerommet og parkeringsplassen. Slike innbygde "kirkebakker" finnes i store dimensjoner både foran de arkitektonisk sårbare, gamle hovedinngangene, eller ute på siden hvis det er der parkeringsplassen ligger.

Bruksendring

Ny bruk av kirkebygg har vært vanlig i lange tider. De første kirkenes skjebner som uthus er allerede omtalt. Bruk som smie var også en av mange muligheter.³ Verksteder og butikker finnes det flere av. Bruk som bolig med større og mindre grad av utvendig ombygging finner man flere steder. I Milwaukee, Wisconsin er Den skandinaviske lutherske kirke blitt stående som en ribbet torso i en lurvete bydel etter at den først ble solgt for å bli hovedkontor for en slikkerigrossist og senere har stått som lager.⁴ Tårnet ble revet ned til mønehøyde, glassmaleriene fjernet og vinduene bygget om til to etasjers høyde. Et vareheishus med inngang i kjelleretasjen stikker opp gjennom taket. Mer pyntet er den tidligere norske metodistkirken i Stoughton, Wisconsin blitt etter at den ble møtelokaler for den lokale losjen av Sons of Norway.

Figur 10. Av Bethesda norske kirke i St. Paul står bare våpenhuset og nedre del av kirkeskipet tilbake etter at den ble bolig i 1960-årene. Foto: Eldal, NIKU 2004.

Figur 11. Etter mange år som lager står Den skandinavisk lutherske kirke i Milwaukee som en ribbet torso. Foto: Eldal, NIKU 2007.

³ Skandinavisk evangelisk lutherske kirke i Racine, Wisconsin.

⁴ Den ble tidlig engelsk-språklig og fikk navnet Evangelical Lutheran Church of the Ascension.

Figur 12. Med Sons of Norway som brukere, er den norske metodistkirken i Stoughton, blitt norskere enn noen sinne. Foto: Eldal, NIKU 2007.

Langt mer kirkelig i arkitekturen, og med opprinnelig utforming med tårn og nygotiske spissbuer, er den tidligere Our Savior's kirke fra 1897 i sentrum av Wisconsins hovedstad Madison. Den rommer nå en restaurant. På presseklipp i våpenhuset kan man lese at den "brings godly flavors to a former church". Koret er blitt bar med buffet for flasker og glass på alterets plass, bekronet av en gammel prekestolhimling. Her er ikke lenger en skranke for knefall, men en hevet disk med høye barkraker, "... perfect for contemplating the generations of worshippers who passed through the building [...] Church was never so fun", i følge journalisten.

Figur 13. Restaurant med bar i koret i den tidligere Our Savior's kirke i Madison. Foto: Eldal, NIKU 2009.

Man kan ut fra eksemplene i denne artikkelen få inntrykk av at protestantiske menigheter i USA har et mer pragmatisk forhold til kirkebygget enn det vi vanligvis ser i Norge. Det er mulig det er slik, men det er også mulig at de samme holdninger er utbredt blant mange aktive kirkegjengere og personlig kristne også i Norge. Man vektlegger blant disse kirkebrukerne gjerne kirken som "levende steder", de troendes samfunn, fremfor den materielle rammen om menighetens liv. Stor forskjell mellom amerikanske og norske forhold ligger det derimot i den norske folkekirkens majoritet av sjeldne

kirkegjengere, som fortrinnsvis bruker kirken ved livets milepæler og later til å ha et sterkere forhold til kirken både som hellig sted og kulturarv. Ved en avvikling av statskirken i Norge, er det likevel grunn til å tro at vi vil få se eksempler på ny bruk av kirkebygg som ikke er ulike de som finnes i USA.

Litteratur

Norlie, O.M., *Norsk lutherske menigheter i Amerika 1843–1916*, b. 1–2, Minneapolis: Augsburg 1918.

Nelson, E.Clifford and Fevold, Eugene L., *The Lutheran Church among Norewegian-Americans*, b. 1, Minneapolis: Augsburg 1960.

For den enkelte kirke og menighets historie er det benyttet et stort antall småtrykk, utklipp og notater som i hovedsak finnes i følgende to arkiver: Norwegian-American Historical Association, c/o St. Olaf College, Northfield, Minnesota; og/eller ELCA (Evangelical Lutheran Church of America) Region 3 Archives, c/o Luther Seminary, St. Paul, Minnesota.

Prosjekttittel	Slik kan det gå – norske kirkeskjebner i USA
Prosjektleder	Jens Christian Eldal
SIP	PRECARE
Varighet	2006-2008
Ressurser	Kr. 300 000

Overjordiske begravelser – et potensielt forvaltningsproblem

Berit Sellevold

Det forvaltningsmessige ansvaret for landets kirkegårder og graver tilligger de enkelte sogn. I tillegg til graver på kirkegårdene, finnes det et ukjent antall kister med levninger av døde i gravkrypter, gravkjellere og gravkapeller i mange kirker rundt om i landet. Slike kister har en uklar lovmessig status. Det er forventet et skille mellom Staten og Kirken. Hva vil skje med kistene ved en endring i forholdet mellom kirke og stat, og hvem skal overta forvaltningsansvaret for disse kistene? Skal kistene bevares og vedlikeholdes, eller skal de slettes, enten ved kremering eller ved å bli gravd ned på kirkegården?

Ingen kjenner til hvor mange slike ”overjordiske begravelser” som finnes. Prosjektets mål har vært å fremskaffe et kunnskapsgrunnlag for forvaltning og bevaring av skjeletter, kister, tekstiler og annet som er bevart i gravkrypter, gravkjellere og gravkapeller. Undersøkelsen har gitt et grovmasket overblikk over materialet og kan betraktes som et forprosjekt, eller et første ledd i en mer presis og omfattende registrering av eksisterende, overjordiske begravelser.

Historisk tilbakeblikk

I hedensk tid vekslet gravskikken mellom kremasjon og jordfesting. Det kunne oppføres store synlige gravminner over levningene av de døde, brente og ubrente, eller de døde kunne legges i grav under flat mark, enten enkeltvis eller i grupper – gravflokker – på gravplasser.

Med innføringen av kristendommen i Norge rundt år 1050, ble det slutt på å brenne de døde og det ble allmenn skikk å begrave de døde i jorden. Denne gravskikken har vært enerådende nesten helt til vår tid.¹ Ifølge gravferdsloven skal gravlegging i dag skje på offentlig kirkegård eller på gravplass anlagt av et registrert trossamfunn. For den norske kirke finnes det utførlige retningslinjer for anleggelse av graver og for utforming og plassering av kister og urner, både i gravferdsloven og i forskrift til gravferdsloven. I dag plasseres ikke kister inne i kirkerommet, men urner eller kister kan settes inn i familiegravkrypter eller gravkapeller.

I de middelalderske landskapslovene fantes også retningslinjer for begravelse. Som følge av det kirkelige fellesskapet mellom de levende og de døde var det av stor betydning å bli gravlagt inne i eller nærmest mulig kirkebygningen (Gilje og Rasmussen 2002). De levende kunne gjennom bønner og botsgjerninger hjelpe de døde som befant seg i skjærsilden. Det var derfor viktig å bli gravlagt nær bygningen hvor de kirkelige handlingene fant sted. En kistegrav inne i kirkerommet var forbeholdt de som var aller viktigst i samfunnet: helgener, kongelige, de øverste geistlige, de adelige, og kirkebyggerne, det vil si rikfolk som hadde bekostet oppføring av en kirke. Nærhet til alteret og de hellige handlinger var det mest ettertraktede. Kistene kunne plasseres åpent i kirkerommet, eller settes ned under kirkegulvet, i egne gravkrypter eller i gravkapeller.

Ute på kirkegården var det mest attraktivt å bli gravlagt helt inntil kirkebygningen, i takdryppet der regnvannet fra kirketaket kunne væte graven – regnvann som hadde berørt det hellige bygget var

¹ Først på slutten av det 19. århundre kom *Likbrenningsloven* - Lov om Ligbrænding av 11. Juni 1898.

nesten å regne som vievann. Mennesker fra samfunnets øverste sosiale lag ble gravlagt nærmest kirkebygningen, mens de som var nederst på samfunnsstigen ble gravlagt ute ved kirkegårdsgjerdet.

Ved reformasjonen i 1537 ble idéen om skjærsilden forlatt. Dette medførte endringer i forholdet til de døde. Det var ikke lenger et fellesskap mellom de levende og de døde, og gravlegging i eller nær kirkebygningen mistet sin betydning ut fra et teologisk perspektiv.

De mest velstående fortsatte imidlertid å hensette sine døde i kister inne i eller under kirkene, eller i gravkapeller. Under restaureringen av Trondenes kirke i 1939 ble det funnet over 200 begravde under kirkegulvet (Bratrein 1988). En av grunnene til at skikken med "kirkebegravelser" kunne fortsette, var at kirken på denne måten kunne skaffe seg inntekter. Det kunne være svært kostbart med slike kirkebegravelser. I Skjervøy kirke kostet det 16 riksdaler for begravelse i koret og 12 riksdaler i skipet (Bratrein 1988). "På 1600- og 1700-tallet ble begravelsene brukt av rike familier som et utstillingsvindu for deres egen velstand. Begravelsene skulle stå i stil med avdødes rang og verdighet" (Stensby 1997).

Figur 1. Godseierfamilien Tønder-Coldevins gravkapell, Dønnes kirke, Nordland. Foto fra: Coldevin 1974.

Etter hvert som det ble relativt vanlig å gravlegge inne i kirkene, fikk de meget rike et behov for å markere sin status på andre måter. Enkelte godseiere anla private gravanlegg på sin hovedgård,

mens andre fikk oppført egne gravkapeller ved kirken.² I flere av kirkene finnes fremdeles gravkrypter eller gravkapeller som blir benyttet av én familie eller én slekt (Solheim et al. 1991).

I 1805 ble det forbud mot å gravlegge inne i kirkene gjennom "Forordning af 22. februar 1805 for Danmark og Norge, som forbyder nye gravsteders indretning i kirkerne og foreskriver de vilkår, under hvilke de nuværende ejendomsbegravelser må afbenyttes."³

Spørreundersøkelsen

For å få en oversikt over hvor mange kistebegravelser som faktisk finnes, ble det sendt en forespørsel til alle kirkelige fellesråd og menighetsråd om hvorvidt det finnes kister i åpne rom i kirkene som de har ansvar for, i alt 434 forespørsler. I tillegg ble det søkt etter opplysninger på internett. Alle innhentede opplysninger ble lagt inn i en liten database, og denne har dannet grunnlaget for prosjektets analyser.

Blant de 145 kirkelige fellesråd/menighetsråd som svarte på forespørselen rapporterte 34 at de hadde kister under, i, eller ved kirkene i sitt ansvarsområde. Dette utgjør 33 %. Hvis man går ut fra at vårt grunnlagsmateriale er et representativt utvalg, betyr det at det burde finnes overjordiske kistebegravelser hos ca en tredjedel av alle de 434 kirkelige fellesrådene eller menighetene. Hvis det derimot ikke finnes noen overjordiske kistebegravelser hos de 289 som ikke svarte, og at det finnes kister bare hos de 34 som rapporterte at de hadde kister vil dette si at det finnes kistebegravelser hos kun 8 % av de 434 fellesrådene. Det kan være grunn til å anta at det har vært en større motivasjon til å svare på undersøkelsen i fellesråd hvor de faktisk har kunnet gi en positiv tilbakemelding. Det virkelige antallet ligger derfor sannsynligvis i den lavere enden av skalaen mellom 8 % og 33 %. Det viktigste resultatet av undersøkelsen er likevel at det er bragt på det rene at det totale antall kistebegravelser ikke synes å være overveldende stort. Det burde derfor ikke være et uoverkommelige forvaltningsmessig problem eventuelt å sikre disse kistebegravelsene fra nedbrytning og destruksjon.

Bevart til evig tid?

Menneskenes forhold til døden kommer til uttrykk blant annet gjennom behandlingen av den døde kroppen. Hvis hensikten er at levningene skal nedbrytes og gå i oppløsning, kan liket brennes, eller plasseres ute i naturen slik at åtselgribber og vær og vind kan bidra i nedbrytningen. Ikke minst kan liket graves nede i jorden. Ved begravelse i jord forventes det at liket skal gå i oppløsning og nedbrytes.

Hvis hensikten derimot er å sikre bevaring av levningene, kan liket tørkes eller balsameres og stedes til hvile i en kiste som ikke graves ned i jorden, men som plasseres i åpne rom, under et kirkegulv eller i spesielle bygninger. Overjordiske kistebegravelser finnes fra alle tider og i mange religioner. Ved slike "overjordiske begravelser" er det nærliggende å anta at hensikten har vært å hindre nedbrytning og oppløsning, og sørge for at liket skal bli evig bevart.

I forbindelse med nybygg, reparasjoner og restaureringer fra 1850-årene og fremover, ble kirkegravene ofte fjernet fra kirkebygningen og kistene ble satt ned på kirkegården. Eksempler på

² For eksempel fikk godseierfamilien Tønder-Coldevin på Dønnes et eget gravkapell i tilknytning til kirken. Her ble det satt inn 20-30 kister i tiden 1690-1860 (Coldevin 1974).

³ Fra: "Lov om begravelse og ligbrænding, jf. lovbekendtgørelse nr. 586 af 19. juni 2008".

dette er dokumentert blant annet gjennom funn ved arkeologiske utgravninger, som for eksempel ved Nidarosdomen: "Utgravningene i det nordvestre området avdekket en rekke såkalte sekundære begravelser, det vil si gjenbegravelse av individer som opprinnelig var blitt lagt til hvile i kister i kryptene under Nidarosdomen" (Yilmaz 2004: 6). De siste kryptbegravelsene skjedde i 1804, og allerede midt på 1800-tallet ble kistene flyttet ut på kirkegården (Yilmaz og Sellevold 2006).

Kister som fremdeles er bevart i dag er fortsatt utsatt for naturlig nedbrytning (Grønnestad 2010) og også for bevisst destruksjon. Krypter og gravkjellere blir tømt slik at rommene kan tas i bruk til annet formål enn begravelse. Kistene fra slike rom er enten blitt gravd ned på kirkegården eller sendt til kremasjon.

Slik behandling av kistebegravelser gir grunnlag for etiske refleksjoner. For det første krenker man den døde integritet ved å gripe inn i det som høyst sannsynlig var den opprinnelige hensikten med de overjordiske begravelsene, at de døde levninger skulle sikres evig bevaring. For det andre betyr det at verdifulle kulturminner og unike kilder til kunnskap om våre forfedre og deres holdninger til døden går tapt. Ved å destruere kistene enten ved kremering eller begravning i jord, forsvinner denne delen av vår kulturarv. Men det er mulig med forholdsvis enkle midler å bevare disse kulturminnene ved å restaurere kistene og sørge for at de blir ivaretatt på betryggende måte.

Ulike bevaringstiltak

En mulig fremtidig ordning for bevaring av kistebegravelser, er at kommunen eller kulturminnemyndighetene overtar ansvaret for kistene. Dette ble gjort med Borchgrevink-slekten gravkapell på Røros. Eiendommen med kapellet og de 15 kistene skulle selges, men dette ble betraktet som etisk uforvarselig. Riksantikvaren og fylkesantikvaren i Sør-Trøndelag mente at kapellet var av nasjonal interesse og derfor verneverdig. Løsningen ble at Røros kommune overtok ansvar for kapellet og kistene (Olsen 2000).

En annen mulig ordning ble demonstrert for et par år siden. I forbindelse med Riksantikvarens stavkirkeprosjekt skulle Urnes stavkirke restaureres. Blant annet måtte gulvet tas opp og det ble avdekket 15 kister fra 1700-tallet under gulvet. En av kistene var helt intakt; de andre var i forskjellige stadier av oppløsning og forråtnelse. I tillegg til kistene fantes også to kasser med knokler som tidligere var blitt oppsamlet fra kister som var gått helt i oppløsning og som nå var forsvunnet.⁴ Urnes stavkirke er fra middelalderen og dermed automatisk fredet etter kulturminneloven, men kirkegården og gravene fra nyere tid er ikke fredet. Heller ikke gravene under gulvet er fredet, siden de er fra etterreformatork tid. Det var derfor ikke noe krav om at kistene med deres innhold skulle bevares; kistene kunne - "med loven i hånd" - bli gravd ned ute på kirkegården. Det ble diskusjon om hva som skulle skje med kistene: Fortidsminneforeningen på Urnes ønsket i første rekke at kistene skulle bli registrert og undersøkt, og Riksantikvaren ga NIKU i oppdrag å foreta en slik registrering (Sellevold 2008). Deretter ble det et spørsmål om hva som videre skulle skje med kistene: skulle de graves ned på kirkegården eller skulle de bevares? I samråd med Fortidsminneforeningen besluttet Riksantikvaren at det skulle snekres noen enkle trekasser som de ødelagte kistene og deres innhold av levninger og annet kunne legges i. Kassene fikk løse lokk, slik at eventuelle fremtidige

⁴ Skjelettdelene var blitt innsamlet ved en restaurering av kirken på 1970-tallet. Minst ni individer er representert i skjelettmaterialet.

undersøkelser av kisterestene og levningene ville være mulig. Alle kassene og den ene intakte kisten ble tilbakeført til kirken og satt ned under gulvet etter at restaureringen av kirken var fullført. Levningene og kistene er nå sikret en verdig bevaring og er samtidig tilgjengelige i fremtiden. Kistene og levningene fra Urnes stavkirke gir oss et unikt innblikk i 1700-tallets gravskikk og forhold til døden. De er et svært verdifullt kildemateriale til kunnskap om våre forfedres liv, levekår og mentalitet, og derfor svært viktig å bevare for ettertiden.

Resultater fra prosjektet

Sellevold, Berit, 2006, Forvaltning av graver og skjeletter fra nyere tid. Rapport til Riksantikvaren. Oslo, NIKU Rapport 7-2006: 1-49.

Sellevold, Berit, 2009, Om retningslinjer for håndtering og bevaring av skjelett- og gravfunn fra nyere tid. Rapport til Riksantikvaren. Oslo, NIKU Rapport 32: 1-49.

Grønnestad, Kjetil S., 2010, "Kirkens hemmelighet." A-Magasinet 17. september 2010: 35-38.

Litteratur og kilder

Bratrein, H. D., 1988, "Den kristne begravelse". *Ottar 1-88 (169)*: 36-47.

Coldevin, Axel, 1974, *Dønnes kirke gjennom 800 år*. Utgitt av Komiteen for restaurering av kirken, Dønnes.

Gilje, Nils og Tarald Rasmussen, 2002, *Tankeliv i den lutherske stat*. Norsk Idéhistorie Bind II, red. Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo.

Olsen, K.-J., 2000, Gravplass sikres mot salg. *Aftenposten* 04.02.2000.

Sellevold, Berit, 2008, *Kistebegravelser i Urnes stavkirke*. Oslo, NIKU Rapport Antropologiske undersøkelser 1-2008: 1-33.

Solheim, T., B. J. Sellevold, E. M. S. Beyer-Olsen, S. Kvaal og K. Hunstadbråten, 1991, "Jørgen von Cappelens gravkammer. En odontologisk og antropologisk undersøkelse". *Den norske tannlegeforenings tidende 1991:101*: 524-530.

Stensby, Vigdis, 1997, *Begravelser i Bergen på 1700-tallet*. Hovedfagsoppgave i historie, Univ. i Bergen.

Yilmaz, Unn, 2004, "Skjelettene på Fattighaugen. De arkeologiske undersøkelsene ved Nidarosdomen." *Nicolay 94 – 2004*: 4-11.

Yilmaz, Unn og Berit Sellevold, 2006, *Skjelettfunnene fra Nidarosdomens kirkegårds nordvestre område*. Oslo, NIKU Rapport Antropologiske undersøkelser 9-2006.

Prosjekttittel	I krypten
Prosjektleder	Berit Sellevold
SIP	PRECARE
Varighet	2006-2008
Ressurser	Kr. 330 000
Andre opplysninger	Prosjektet mottok FoU-midler fra Riksantikvaren.

Datering og innvielse av kirkene fra tida rundt 1650

Ola Storsletten

I 2000 ble grensen for automatisk fredning av stående bygg flyttet fra år 1536 til 1650. På bakgrunn av erfaringene med datering av en del kirker fra 1600-tallet, visste vi at kirkens innvielse ikke alltid samsvarte med byggeåret. Prosjektet ønsket derfor å undersøke flere kirkebygg ved hjelp av årringsdatering for å få mer kunnskap om tidsdifferansen mellom innvielsesdato og reelt byggeår.

Et resultat av arbeidet med bokverket *Norges Kirker* var kunnskapen om at det på 1600- og 1700-tallet kunne gå noe tid fra en kirke var bygget ferdig og til biskopen hadde anledning til å innvie den. I enkelte tilfeller ble kirken tatt i bruk før innvielsen. Et eksempel er Risør kirke i Aust-Agder, der det skjedde kirkelige handlinger alt i 1646, mens kirken ikke ble innviet før året etter.¹

Figur 1. Risør kirke, kirkerommet sett mot øst. Foto: J. Havran.

Årringsdateringer

Ved hjelp av årringsdateringer er det i dag i prinsippet mulig å datere fellingen av bygningstømmeret, noe som kan gi en sikrere datering enn innvielsen av kirken. Årringsdatering av tre, eller såkalt dendrokronologisk metode, kan tidfeste når tømmeret er felt og dermed også gi en tilnærmet nøyaktig datering av bygningen. Metoden er basert på variasjonene i årringenes tykkelse. Gjennom et møysommelig arbeid er det etablert grunnkurver, eller referanseserier, som er unike innenfor ett

¹ S. Meum, *Den Hellige Ånds kirke i Risør*, Risør 1947

geografisk område.² Med utgangspunkt i etablerte kurver arbeides det kontinuerlig med å lage kurver som strekker seg ytterligere bakover i tid.

Dersom den ytterste årringen er bevart, er det mulig å si når tømmeret er felt. Det er også mulig å si hvilken årstid dette skjedde. En begrensning er at datering ved hjelp av årringsdatering bare gir en bakre datering av en bygning. Tømmeret kan ha blitt gjenbrukt eller samlet gjennom et lengre tidsrom. Metoden må kombineres med bygningsarkeologiske undersøkelser og gjennomgang av skiftelige kilder for å kunne gi en faglig kvalitetssikret datering.

Kirkedateringene

Vanligvis blir kirker datert etter tidspunktet for innvielsen. I prosjektet ble det gjort et utvalg av kirker fra begynnelsen av 1650-tallet som rent teoretisk kunne ha blitt oppført alt før 1650.³ Dermed ville de likevel være automatisk fredet. De aktuelle kirkene var Brandval kirke i Hedmark som var under bygging i 1651, Oppdal kirke i Sør-Trøndelag som ble innviet i 1651, Flatdal kirke i Telemark og Kvikne kirke i Hedmark som begge ble innviet i 1654, og Vuku kirke i Nord-Trøndelag som ble innviet i 1655. I tillegg kom Hakadal kirke i Akershus som litt grovt er datert til "1600-tallet", men også den ble vurdert som aktuell for videre undersøkelser.

Figur 2. Oppdal kirke, sett fra sør-øst. Foto: J. Havran.

² T.Thun, *Dendrochronological constructions of Norwegian conifer chronologies providing dating of historical material*, NTNU, Trondheim 2002.

³ Kirkeregisteret, Riksantikvaren arkiv

Gjennomgangen av de skriftlige kildene ga et hint om at resultatet kunne bli magert. Mens Oppdal kirke etter alt å dømme ble bygget i 1650, skjedde det samme med Brandval kirke i 1651. Kvikne kirke ble påbegynt i 1652. For Flatdal og Vuku kirker forelå det byggeregnskaper fra 1654.⁴

Opplysningene om Flatdal kirke stammet fra Lars Hess Bings beskrivelse av Norge som ble utgitt i 1796.⁵ Felles for samtlige opplysninger var at de rent teoretisk kunne bygge på et relativt usikkert grunnlag. Det ble derfor besluttet å foreta enkelte årringsundersøkelser. I 2006 ble det tatt dendrokronologiske prøver i Flatdal kirke.⁶ De daterte prøvene viste seg å komme fra materialer som var felt vinteren 1653-54.⁷ Også i Brandval kirke ble det tatt prøver. Disse lot seg imidlertid ikke datere. I tillegg ble det tatt prøver i Hakadal kirke, men heller ikke de lot seg datere. Opplysningene om oppføringen av Oppdal kirke kom fra et notat i Kirkedepartementets arkiv.⁸ I 2007 ble det tatt prøver i kirken.⁹ Prøvene som lot seg datere, viste at tømmeret var felt vinteren 1648-49 og vinteren 1649-50, men det var også to prøver fra materialer i en gavl som ble felt så sent som vinteren 1650-51.¹⁰

At det i de fleste tilfeller synes å ha gått relativt kort tid fra ferdigstillingen av en kirke på 1600-tallet og til selve innvielsen var i seg selv av atskillig interesse. Det samme kan sies når det gjelder både Hess Bing og Kirkedepartementets arkiv som synes å bygge på riktige opplysninger. I forhold til den opprinnelige problemstillingen virket det imidlertid utelukket at de utvalgte kirkene kunne være oppført før 1650. Opplysningen om oppføringen av Vuku kirke i 1655 bygger sannsynligvis også på et sikkert grunnlag.

Hvem foretok innvielser av kirker på 1600-tallet?

Resultatene fra den første delen av prosjektet betydde på et vis en slutt for den opprinnelige hypotesen, men samtidig ledet den til nye spørsmål knyttet til praksis ved innvielse av kirkene på 1600-tallet. I katolsk tid ble nye kirkebygg innviet av biskopen etter et bestemt ritual.¹¹ Tilsynelatende ville det være utenkelig å feire messe i den nye kirken før dette var gjort. Med reformasjonen forsvant i prinsippet grunnlaget for innvielse av kirkebygg. For Luther ville en slik handling nærmest være et forsøk på å redusere skaperverkets homogene rom til deler med ulik grad av hellighet.¹² En bygning ble til en kirke ved at menigheten var samlet til gudstjeneste der. Et annet uttrykk for den samme distansering i forhold til den tidligere katolske praksis var at tittelen *biskop* ble erstattet av den mer nøkterne betegnelsen *superintendent*.¹³ Det skulle imidlertid ikke gå særlig mange år før betegnelsen biskop igjen var i alminnelig bruk i Norge.

Slik det er blitt vist av kirkehistorikeren Helge Fæhn, skjedde heller ikke oppføringen av nye kirkebygg etter reformasjonen helt uten markeringer. I en oversettelse fra 1559 av den gamle kristenretten ble

⁴ Opplysningene er i hovedsak tatt fra Norges Kirkers arkiv hos Riksantikvaren og den lokalhistoriske litteratur

⁵ L. Hess Bing, *Beskrivelse over Kongeriget Norge [...]*, Kbh. 1796: 877.

⁶ Storsletten 2006.

⁷ Thun 2006.

⁸ Oppdal kirke, "Et utdrag fra stiftsboken år 1734", Kirkedepartementets arkiv, avskrift i Det antikvariske arkiv hos Riksantikvaren (AA).

⁹ Storsletten 2007.

¹⁰ Thun 2007.

¹¹ M. Rydbeck, "Innvigningskors", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 7, Viborg 1981: sp. 485.

¹² Y. Martola, *Kyrkan tar sitt hus i bruk*, Åbo 1990: 3.

¹³ S. Imsen, *Superintendenten*, Universitetsforlaget 1982: 1.

den katolske taksten om en markering av tomten beholdt, og i et utkast til en ny kirkeordinans fra 1604 var det "øvrigheten" som skulle "Bære der til den første Steen, Gud til Lov oc Ære".¹⁴

Også innvielsen av en kirke ble markert, selv om det skjedde på en mindre regulert måte enn i katolsk tid. Slik Fæhn har påpekt, er det påfallende at innvielse av kirkebygg hverken er nevnt i kirkeordinansen fra 1542 eller i alterboken fra 1556.¹⁵ Mangelen på opplysninger i lover og forordninger kan tyde på at det ikke var noe eget ritual for kirkeinnvielser. Fæhn kom derfor til den konklusjon at det var den første høymessen der superintendenten i området prekte som var innvielsen av den nye kirken.¹⁶ Alt før dette kunne likevel kirken tas i bruk. Et eksempel er den tidligere nevnte Risør kirke i Aust-Agder som ble innviet i 1647. I følge en kallsbok fra 1792 ble den tatt i bruk alt året før: "Anno 1646 fik Østre Rissøes Byes Indvaanere efter aller underdanigst Ansøgning Allernaadigst Tilladelse af H. Kong Christian den fyerde til selw at bygge sig een Kirke [...] allerede forinden Aarets Slutning blew forettet ofentlig Guds Tjeneste".¹⁷

Så sent som i 1682 ble det lagt fram et forslag til ritual for vigsling av kirker: "Naar nogen nye Kirke er opbyggt, da schal den af Superintendenten ved Guds ord oc gudelige Bøner indvies til Guds Tieneste oc reene Dyrchelse der udi at forrætte".¹⁸ Ofte førte dette til lange reiser. Da den første domkirken i Christiania (ved Christiania torv) nærmet seg sluttføring i 1638 og superintendent Nils Glostrup var syk, befalte Christian 4. i et brev fra 12. juni at superintendent Ludvig Munthe i Bergen skulle foreta innvielsen.¹⁹ Vi vet ikke hvordan han reiste fra Bergen til Christiania, men sannsynligvis brukte han båt slik man helst gjorde det på 1600-tallet. Dermed var han også avhengig av passende vær. Innvielsen av domkirken i Christiania skjedde først 10. mars 1639.

Ved selve innvielsen var ikke superintendenten den eneste øvrighetsperson. Da grunnsteinen skulle legges ned for Vinger kirke i Hedmark 4. juni 1697 la kommandanten på festningen ned "den første Steen till hendis Grundvold" i nærvær av prosten, stiftsskriveren, sognepresten og "mange flere".²⁰ Da Hølandet annekskirke i Sør-Trøndelag ble gjeninnviet i 1729 etter en brann, ble innvielsen foretatt av prosten i Dalernes prosti siden biskopen i Trondheim var forhindret fra å møte. Tilstede var også sognepresten i Melhus og sogneprestene i Orkdal og Byneset, pluss en residerende kapellan fra Støren.²¹

Hvilken ukedag ble kirkene innviet?

Av beskrivelsen av nedleggingen av grunnsteinen i Vinger kirke kan man lese at det skjedde på "en fredag". Valget av ukedag kan ha sammenheng med at det var vanskelig for prosten og skriftskriveren å være til stede på en søndag. En annen mulighet er at man bevisst la denne typen begivenheter til en vanlig ukedag for at også andre geistlige kunne være til stede. I følge Fæhn var en viktig årsak til innvielser av kirker på vanlige ukedager at "de assisterende prester ikke skulle forsømme søndagens høymesse i sine egne kirker".²²

¹⁴ H. Fæhn, *Gudstjenestelivet i Den norske kirke: Fra reformasjonen til våre dager*, Oslo 1994: 164.

¹⁵ Fæhn 1994: 164.

¹⁶ Fæhn 1994: 165.

¹⁷ Risør kirke, kallsbok 1792, AA.

¹⁸ Fæhn 1994: 166.

¹⁹ A. Berg og B. Hagtvedt, *Vår Frelsers kirke*, Oslo 1950: 34.

²⁰ "Kirken Vinger, Anno 1697", notat, AA.

²¹ O. Schmidt, "En beveget kirkeinnvielse i 1729", *Årbok 1956, Trondheim Turistforening*, Trondheim 1956: 260.

²² Fæhn 1994: 165.

For å finne ut hvilken ukedag en bestemt dato har vært i fortida, er det mulig å bruke en elektronisk kalender.²³ På den måten kan man lett finne ut at 17. mai 1814 var en tirsdag. Lenger tilbake i tida unngår man også de problemer som oppstår i år 1700 da den gregorianske kalenderen ble innført i Norge. Siden den tidligere kalenderen var ørlite feil i forhold til solåret, hadde man etter hvert kommet noe på etterskudd. Det hele ble løst ved at søndag 18. februar 1700 ble etterfulgt av mandag 1. mars.²⁴ Dataprogrammet justerer automatisk for dette.

Når det gjelder de opprinnelige kirkene i prosjektet, ble Oppdal kirke innviet onsdag 12. mars 1651, Flatdal kirke ble innviet søndag 29. oktober og Vuku kirke ble innviet mandag 5. februar 1655.²⁵ Sett i forhold til Fæhns hypotese er innvielsen av Flatdal kirke et avvik. For å få noe mer kunnskap om valg av ukedag for innvielser av kirkebygg på 1600-tallet, er det imidlertid nødvendig å se på et større antall.

Mens den første domkirken i Christiania ble innviet søndag 10. mars 1639, ble Kvikne kirke i Hedmark innviet lørdag 1. juli 1654. Den nærliggende Vingelen kirke ble innviet dagen etter, altså søndag 2. juli 1654. Strømsø kirke i Drammen ble innviet mandag 6. mai 1667, mens Holmestrand kirke ble innviet søndag 15. februar 1674. En annen kirke i Vestfold er Larvik kirke som ble innviet lørdag 6. januar 1677. På den andre siden av Oslofjorden ble Østre Fredrikstad kirke innviet søndag 13. oktober 1689. Vinger kirke i Kongsvinger ble innviet fredag 6. januar 1699. Hovin kirke nord for Oslo ble innviet fredag 1. november 1695. Den nåværende domkirken i Christiania ble innviet søndag 7. november 1697.

Ukedagene for kirkenes innvielse gir et viktig mønster. På et vis hadde Fæhn rett i sin antagelse om at kirkene på 1600-tallet gjerne ble innviet på en ordinær ukedag. Eksempler i tillegg til Oppdal og Vuku kirker er Kvikne kirke i Hedmark, Strømsø kirke i Drammen, Larvik kirke, Vinger kirke i Kongsvinger og Hovin kirke i Akershus.

Det er likevel en rekke unntak. Tilsynelatende skyldes disse det som kan kalles kirkenes *viktighetsgrad*. I Christiania ble både domkirken fra 1639 og den eksisterende domkirken fra 1697 innviet på en søndag. Det samme gjelder for kirkene som ble innviet i handelsbyen Holmestrand i 1674 og i festningsbyene Fredrikstad i 1689. Begge var viktige steder, men ikke viktige nok til at søndagsinnvielsen var en selvfølge i disse tilfellene. Andre eksempler på nærmest tilsvarende situasjoner er Strømsø kirke i Drammen, Larvik kirke og Vinger kirke i Kongsvinger som ble innviet på henholdsvis mandag, lørdag og fredag. Helt utenfor skjemaet er den relativt perifert beliggende Vingelen kirke som også ble innviet på en søndag. Sannsynligvis har imidlertid superintendenten innviet den nærliggende Kvikne kirke dagen før. Innvielsen av Vingelen kirke fulgte i så fall med som del av et større program. Noe liknende kan ha vært tilfelle ved innvielsen av Flatdal kirke, søndag 29. oktober 1654.

²³ <http://www.timeanddate.com/calendar>.

²⁴ T. Ringnes, "Gregoriansk kalender", *Aschehoug og Gyldendals Store norske leksikon*, bd. 5, Oslo 1981: 260.

²⁵ Datoene for innvielsene framgår av den lokalhistoriske litteratur.

Konklusjon

De norske kirkene fra 1600-tallet og 1700-tallet ser i hovedsak ut til å ha blitt innviet relativt kort tid etter at de sto ferdig. Det er likevel grunn til å være oppmerksom på at det kan være en viss tidsdifferanse mellom ferdigstillelsen av et kirkebygg og den kirkelige innvielsesdatoen. Ved behov for sikre dateringer knyttet til slikt som forvaltning etter kulturminneloven, er dendrokronologiske undersøkelser en svært viktig metode for en nærmere fastsetting av byggeåret. Kirkene ble gjerne innviet av superintendenten (biskopen) i følge med flere andre geistlige. Ukedagen avhang av kirkenes viktighetsgrad, men kunne også bli bestemt av andre faktorer.

Resultater fra prosjektet

- Storsletten, O. 2006. Flatdal kirke – Seljord kommune. Dendrokronologiske prøver. Rapport NIKU, 15.9.2006, 1s. AA.
- Thun, T. 2006. Dendrokronologi – Flatdal kirke, Seljord kommune, Telemark, Rapport NTNU, 6.10.2006, 1s. AA.
- Storsletten, O. 2007. *Oppdal kirke – Oppdal kommune. Dendrokronologiske prøver. Rapport*, NIKU, 15.8.2007, AA 1s.
- Thun, T. 2007, *Dendrokronologi – Oppdal kirke*. Rapport, NTNU, 12.9.2007, 1s. AA.
- Storsletten, O. 2007. Datering av kirker fra perioden 1650-1660. En mulig tidsforskjell mellom oppføring og innvielse av kirker fra perioden 1650-1660? - Forelesning/foredrag, fremleggelse av paper, Seminar: "Kirke og kulturarv", NIKU, Oslo 30.01.07.

Prosjektet har bidratt til publikasjonen

- Storsletten, O. & Havran, J. 2008. *Kirker i Norge: Etter reformasjonen: 1600-tallet*, bind 5, ARFO Forlag for arkitektur og kunst, 293 s.

Litteraturreferanser

- Berg, A. og Hagtvedt, B. 1950: *Vår Frelzers kirke*. Oslo.
- Bing, L. Hess 1796: *Beskrivelse over Kongeriget Norge [...]*. København.
- Fæhn, H. 1994: *Gudstjenestelivet i Den norske kirke: Fra reformasjonen til våre dager*. Oslo.
- Imsen, S. 1982: *Superintendenten*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Martola, Y. 1990: *Kyrkan tar sitt hus i bruk*. Åbo.
- Meum, S. 1947: *Den Hellige Ånds kirke i Risør*. Risør.
- Storsletten, O. og Havran, J. 2008, *Kirker i Norge: Etter reformasjonen: 1600-tallet*, ARFO.

Prosjekttittel	Datering av kirker fra tida omkring 1650
Prosjektleder	Ola Storsletten
Prosjektdeltaker	Lars Jacob Hvinden-Haug
Eksterne samarbeidspartnere	Vitenskapsmuseet, NTNU
SIP	PRECARE
Varighet	2006-2007
Ressurser	Kr. 216 000

Restaurert for alltid?

Tone Marie Olstad

Det offentlige kulturminnevernet fordeler hvert år store økonomiske midler til eiere og forvaltere for istandsettelse og restaurering av fredete og verneverdig bebyggelse. Det stilles strenge krav til tildeling av disse midlene, og det gjøres valg angående hva og hvordan det skal restaureres. Med utgangspunkt i tre store restaureringsprosjekter har vi undersøkt hvilke valg som ble gjort ved restaureringene, hvorledes bygningene ble restaurert og dagens tilstand for disse bygningene

Kulturminnevernet har satt, og setter til dels strenge krav til hvordan tiltak ved restaurering eller rehabilitering av bygninger skal gjennomføres. Det er derimot ikke utarbeidet entydige, faste rutiner for hvordan objektenes tilstand skal dokumenteres og/eller undersøkes forut for tiltakene, hvordan tiltakene praktisk skal gjennomføres, eller hvordan tiltakene skal dokumenteres under og etter gjennomføring. For det restaurerte objektet er det sjelden laget en plan for hvorledes vedlikeholdet skal gjøres, eller tatt en beslutning om hvor lenge bygningen skal vedlikeholdes slik at den beholder det utseendet den fikk etter restaureringen. Restaurering av bygninger, da særlig interiører, medfører valg blant flere mulige løsninger. Det er derfor ikke gitt at ettertiden aksepterer den løsningen som ble valgt ved restaureringen. Oftest mangler også fra forvaltningens side en organisert oppfølgingskontroll som ser til at objektet vedlikeholdes i forhold til målet for restaureringen.

Med utgangspunkt i tre store restaureringsprosjekter ser dette prosjektet på prosessen frem mot restaureringen, kvaliteten¹ på resultatet av restaureringen og, ikke minst, forskjellen mellom det ferdige restaureringsresultatet og bygningens nåværende utseende og tilstand. Vi valgte bygninger hvor vi selv hadde vært involvert i restaureringen og vi har i prosjektet hatt fokus på interiørbehandlingen. Vi har satt som en forutsetning for vurderingen av dagens tilstand at vedlikeholdet skulle innrettes etter målet for restaureringene. Det innbefatter at interiørene skulle bevares med det utseende de fikk som et resultat av restaureringen.

Den samlede erfaringen til prosjektdeltakerne gjorde det vanskelig å finne store prosjekter hvor ingen av oss hadde vært involvert. Ved å velge bygninger hvor vi selv har jobbet, kan vi kritiseres for å kontrollere eget arbeid. Vi har derfor valgt å fokusere på helheten i restaureringsprosjektene, og forsøkt å unngå å vurdere enkeltkonservatorers valg og arbeid. Vår kunnskap om bygningene har vært en fordel der dokumentasjonen fra restaureringsprosessen er mangelfull.²

Metodisk har prosjektet bestått av en arkivgjennomgang, samt befaringer med vekt på tilstandsvurderinger og sammenligninger mellom nåværende utseende og tilstand og slik bygningen stod etter restaurering.³

¹ Vurdering av kvaliteten går på hvorledes overflatene ble behandlet og hvilke valg som ble tatt i forhold til interiørbehandlingen. Det er ikke satt opp definerte kriterier for vurdering av kvaliteten. Vurderingen er basert på de prosjektinvolverte konservatorenes erfaring og ståsted.

² Vi presentert en vurdering av konservatorenes arbeid ved en fagfellekongress i Lincoln, U.K, i 2010 (Olstad 2010).

³ Lover og reguleringer som verneverktøy for interiører sett i sammenheng med vedlikeholdet av de valgte stedene er presentert i annet forum (Olstad & Brønne 2010).

Prosjektets bygninger

Budal kirke ligger i Støren prestegjeld, Sør-Trøndelag. Den er en landets fem bevarte kirker med y-formet grunnplan. Kirken stod ferdig i 1753, bygget av lokale krefter slik at menigheten skulle slippe å reise til Singsås eller Støren for å delta i gudstjenester og annen kirkelig virksomhet (Rian 1981). Budal kirke ble innredet i nygotisk stil cirka 1906. Det gamle inventaret ble i hovedsak plassert på kirkeloftet. Da Budal kirke ble restaurert i 1970-årene kunne derfor det opprinnelige inventaret både gjenbrukes i kirkerommet og brukes som modell for manglende elementer. Under bispevisitasen i 1975 skal biskopen ha uttalt at Budal var den kirken i bispedømmet som var i dårligst forfatning og at restaureringsspørsmålet hadde vært oppe under alle de tre bispevisitasene etter krigen (Riksantikvarens arkiv). Budal kirke er en menighetskirke i vanlig bruk. Gudstjeneste holdes hver tredje søndag og kirken er fullsatt ved store høytider som jul, påske, konfirmasjon og brylluper.

Figur 1. Budal kirke.2010. Kirkeinteriøret sett mot koret. Det opprinnelige 1700-tallsinteriøret ble gjenskapt under restaureringen og er en blanding av "nymalte" kopi-overflater og de originale overflatene som ble konservert og restaurert. Ved befaringen i 2010 stod interiøret som da konservatorene forlot det etter avsluttet restaurering i 1979. Foto: J. Brønne, NIKU.

Thommesengården eller Fagforeningens hus i Arendal sto ferdig i 1778 som bolig og handelshus for en av byens velstående kjøpmenn. Arendal var i denne perioden en av Norges viktigste byer, med en stor overklasse av handelsmenn og med sterke kontakter ut av Norge. Den treetasjes trebygningen er en viktig del av den gamle trehusbebyggelsen på Tyholmen, og området er regulert til spesialområde bevaring. Fagforeningens hus gjennomgikk en omfattende restaurering i siste halvdel av 1970-tallet og stod ferdig i 1979. Da arbeidet ble igangsatt var bygningen i en så dårlig teknisk tilstand at riving var aktuelt. I interiøret

var rominndelingen endret og de opprinnelige flatene var skjult under sekundære lag påført etter hvert som bygningens skiftende bruk krevde det. Fagforeningens hus i Arendal er et flerbrukshus i daglig bruk. De Forende Fagforeninger og andre foretak har kontor i bygningen, og bygningen har møterom som leies ut og brukes jevnlig. I bakgården arrangeres konserter i sommerhalvåret. Riksantikvaren omtalte Fagforeningens hus i 1970-årene som en bygning med betydelig antikvarisk verdi.

Damsgård ligger i bydelen Laksevåg i Bergen. I siste del av 1770-årene, da Damsgård ble lystgård for en av byens rike kjøpmenn, fikk anlegget det utseendet det i stor grad har bevart til i dag. Damsgård regnes som det beste eksempelet på rokokkoens formspråk innen arkitekturen i Norge. I 1983, da anlegget ble solgt til staten og Bergen kommune, fastslo Riksantikvaren at Damsgård var et av Norges viktigste, fredete kulturminner og at bygningene var i meget dårlig tilstand. Det ble i perioden 1983-1993 gjennomført et omfattende restaureringsarbeid på hele anlegget. Anlegget ble overdratt til Vestlandske Kunstindustrimuseum i 1985. I dag er Damsgård en del av Bymuseet i Bergen, med maksimalt 5000 besøkende i sommermånedene.

Restaurering av bygningene

Der var viktig for oss å finne ut hvilket kunnskapsgrunnlag man hadde for å ta beslutninger med hensyn til restaureringene og om det var noen definerte mål for arbeidet.

I 1925 var Riksantikvarens restaureringskonsulent Domenico Erdmann i Budal kirke. Han beskriver både kirkens interiør slik det ble etter ombygging i 1906 og det opprinnelige interiøret som var lagret på kirkeloftet og utenfor kirken (Riksantikvarens arkiv).

Informasjonen som dannet basis for restaureringen var et fotografi tatt i kirken før den ble endret i 1906, de lagrede opprinnelige interiørelementene og Erdmanns fotografier og beskrivelse av disse. Riksantikvaren hadde det overordnede faglige ansvaret for restaureringen, mens undersøkelser i kirken ble utført av Riksantikvarens konservatorer og daværende domkirkearkitekt Torgeir Suul som var restaureringsarkitekten. Målet for restaureringen var å gjenskape det opprinnelige interiøret i kirkerommet. Dette ble begrunnet med at Budal kirke var den gjenværende Y-kirken i landet hvor så mye av 1700-talls-interiøret var bevart, at en tilbakeføring til opprinnelig utseende var mulig.

Restaureringsarbeidet i Fagforeningens hus ble ledet av Arkitektkontoret Drange & Aanensen, Arendal. Arkitektenes grundige forprosjektrapport var finansiert som et forskningsprosjekt av NTNf, og var underlag både for beslutningen om istandsettelse og for hvorledes bygningen skulle istandsettes (Drange & Aanensen 1976). Fargeundersøkelse ble utført av Riksantikvarens konservatorer i sju utvalgte rom og på eksteriøret (Olstad 1978). Målene for istandsettingen av Fagforeningens hus varierer i forhold til de forskjellige interessentene: Bygningen skulle reddes fra riving og slik bidra til bevaring av trehusmiljøet på Tyholmen og eierens behov for brukslokaler skulle løses samtidig som husets egenart og antikvariske verdier skulle bevares i størst mulig grad. For å tilpasse istandsettingen av interiørene i bygningen til de forskjellige målene, ble rommene delt i to hovedgrupper for tiltak; rom som skulle restaureres for å vise mest mulig av 1700-tallets interiørdetaljer og farger, og rom som skulle få et moderne uttrykk tilpasset bygningens nåtidige bruk.

Basert på arkitektene Tale Kristina og Hans Jacob Hansteens. meget veldokumenterte tilstandsanalyse av Damsgård, ble det utarbeidet tiltak for bygningskonstruksjonen i anlegget. Riksantikvarens malerikonservatorer utførte en komplett farge- og bygningsarkeologisk undersøkelse av anlegget. Tiltakene i bygningsinteriørene er basert på resultatet av denne undersøkelsen og

arkitektenes dokumentasjon. Målet for restaureringen av Damsgård var å bevare bygningene som et historisk dokument hvor museet Damsgård kunne vise mest mulig av bygningens historiske utvikling. For konservering og restaurering av de innvendige overflatene ble dessuten følgende prinsipplagt til grunn: Bygningens historiske forløp skulle gjøres maksimalt anskuelig ved minimale inngrep i eksisterende og tidligere overflater (Brønne 1989:61). Følgende kriterier ble satt opp for de arbeidene som skulle utføres:

- Arbeidene skulle gjennomføres etter "de strengeste antikvariske prinsipper"
- Anlegget skulle ikke tilbakeføres til en gitt tidsperiode (Hansteen 1989:28)
- Hvert enkelt rom skulle om mulig bevares med de malte overflatene, dekor og tapeter det hadde før restaureringsarbeidene ble igangsatt

Hvis det ble nødvendig med restaurering og tilbakeføring av enkelte rom til en tidligere periode, skulle rommet tilbakeføres til samme periode som det nyeste hovedelementet i rommet (Indahl 1994:12).

Alle de tre bygningene ble restaurert i henhold til de anbefalte tiltakene fra arkitekter og fra Riksantikvaren. All rensing, konservering og restaurering av opprinnelige overflater ble utført av malerikonservatorer. Det at det generelt er sammenfall mellom forslag til tiltak og gjennomførte tiltak i interiørene er ikke uventet. Det var kort vei mellom tiltaksbeslutninger og utførelse. Konservatorene ga råd til maler eller snekker, og ofte var konservatorene både rådgivende og utførende.

Følgende metoder ble brukt ved restaurering og konservering av overflater i de tre bygningene:

- Restaurering/konservering av eksisterende sjikt og former når mulig
- Bruk av kopier av dokumenterte sjikt og former; for eksempel interiørelementer og tapeter
- Rekonstruksjon av opprinnelige malte overflater ved oppmaling. I Fagforeningens hus ble kun cirka 4m² original 1700-talls veggflate bevart synlig, de øvrige overflater er nye.⁴

Da Budalen kirke og Fagforeningens hus ble restaurert på 1970-tallet, var det de moderne produkters tid og bruk av tradisjonelle materialer eller metoder var ikke et krav. Da Damsgård ble restaurert på slutten av 1980-tallet hadde kulturminneforvaltningen sett behovet for å bevare også de tradisjonelle materialene og metodene. Malerarbeidet ble i hovedsak utført med lim- eller linoljebasert maling og malerull var bannlyst. Det å finne malere som kunne male med tradisjonelle materialer var i 1980-årene fortsatt en utfordring.

Store strukturelle inngrep var nødvendig for å stabilisere bygningsstrukturen i begge profanbygningene. Dette kan være en av forklaringene på at kostnadene ved restaureringen av kirken ser ut til å være lavere enn for profanbygningene, og at det er store forskjeller i kostnadene ved de tre restaureringene. Til tross for at offentlige tilskudd dekket omtrent en fjerdedel av kostnadene, var istandsettingen av Fagforeningens hus et så stort løfte for eieren De Forenede Fagforeninger at de var truet av konkurs. Involverte saksbehandlere hos Riksantikvaren har i ettertid uttalt at de husker at Fagforeningens hus fikk store tilskudd i forhold til andre bygninger i denne

⁴ Dette var deler av en gjenbrukt 1600-talls takdekor, en del av salstapetet fra cirka 1770 og en del av et 1700-talls lerretstapet i "Husfruens rom".

perioden. Restaureringen av Damsgård ble i sin helhet betalt med offentlige midler. I årene mellom 1983 og 1992 ble cirka 20 % av Riksantikvarens samlede tilskudd til fredete bygninger benyttet til restaureringen av Damsgård. Kvadratmeterprisen for restaureringen av Damsgård er mer enn seks ganger høyere enn den stipulerte kostnaden per kvm for istandsettingen av Fagforeningens hus. Restaureringen av Budal kirke ble i hovedsak bekostet med lokale midler, men cirka en tredjedel ble betalt med offentlige midler, først og fremst fra Riksantikvaren.⁵

Endringer etter restaureringene

Vi har ikke klart å finne dokumentasjon av endringer etter istandsettingen for noen av profanbygningene. I Budal kirke ble deler av galleriet over døpefonten endret på slutten av 1990-tallet. Da ble deler som opprinnelig hadde tilhørt galleriet funnet igjen i bygda og montert i kirken. Denne endringen er godt dokumentert.

Budal 30 år etter restaurering

Bortsett fra brystningen som ble satt inn i 1998-99, er det ingen endringer i kirkerommet etter avslutningen av restaureringen i 1980. Det er ingen observerte opp-, eller avskallinger i malingen, kun slitasje etter vanlig bruk. De rekonstruerte delene av galleribrystningene kan ha mørknet noe og det nyinnsatte treverket har krympet etter oppmaling, slik at det er umalte åpninger mellom enkelte av bordene.

Fagforeningens hus 28 år etter restaurering

Det er uvisst om det ble laget en vedlikeholdsplan med en gang bygningen stod ferdig, men det finnes en plan beregnet for bygningens styre, som er oppdatert av arkitektene Drange og Aanensen i 1981, og videre finnes det forslag til en plan for vedlikehold fra 1994.

Befaringen til Fagforeningens hus 28 år etter restaureringen viste at var det gjort endringer i alle de sju rommene som ble restaurert i henhold til Riksantikvarens og arkitektens plan. Det var ikke gjort endringer i rommenes utforming, men i nesten alle overflater: Vegger er i ettertid trukket med grovvevet, umalt glassfiberstrie. Tak og vegger er malt opp med andre farger enn de anbefalte. Ubehandlete, til dels opprinnelige furugulv er slipt og lakket. Sliping har delvis ødelagt ett av gulvene. Et opprinnelig nøkkelskap hvor konservatorene hadde avdekket 1700-tallets opprinnelige prøysserblå overflate, var malt over med moderne maling. En del av et 1700-talls lerretstapet som ble restaurert og montert i det rommet det opprinnelige hadde hengt, ble funnet på loftet.

Damsgård 17 år etter restaurering

Det er ingen dokumenterte endringer i rommene utført etter restaureringen, men i rom 112 som brukes som kafé, er gulvet malt opp med samme farge. Manglende vedlikehold av bygningsstrukturen har ført til vanninntrenging som har gitt tildels meget synlige skader i flere rom, både i originalmaterialer og på rekonstruerte tapeter og malte flater. De rekonstruerte, malte overflatene som ikke er berørt av fukt utenfra, står generelt meget bra. På enkelte lerretstrukne vegger er det områder hvor det er problemer med opp- og avskallinger i malinglaget, og det er noen

⁵ For alle de tre prosjektene gjelder at deler av det offentlige tilskuddet er skjulte og ikke tallfestede. For eksempel er kostnadene ved arbeid utført av saksbehandlere ved Fylkeskonservatorens kontor eller hos Riksantikvaren ikke synlig. Arbeid utført av Riksantikvarens malerikonservatorer ble betalt av Riksantikvaren; dette utgjorde cirka ett månedsverk i Fagforeningens hus, mellom ett og to årsverk i Budal kirke (Olstad 1982) og cirka 19 månedsverk på Damsgård (Olstad&Brønne 2000).

få opp- og avskallinger i malinglaget på grunn av bevegelse i treverket. Begynnende oppskallinger i malinglaget ble observert første gang syv år etter at restaureringen var avsluttet.⁶ Det ble observert noen skader på konserverte tapetene som skyldes at klebemidlet slipper, og det er en del fargeendringer i retusjene. Bruksslitasjen er minimal.

Konklusjon

I prosjektet har vi tatt for oss to profanbygninger som begge ble bygget for overklassen i siste halvdel av 1700-tallet og en kirke som stod ferdig i 1753. Ved restaureringstidspunktet var profanbygningene nedslitte og i bruk; Fagforeningens hus som kontor- og næringsbygg, Damsgård som bolig for flere familier. Budal kirke omtales som den dårligst vedlikeholdte kirken i bispedømmet som man i flere tiår hadde ønsket å istandsette. Hvorledes de tre bygningene ble restaurert er preget av bygningenes tilstand ved istandsetting, planlagt fremtidig bruk og dessuten kunnskap og rådende verneideologier i perioden de ble restaurert.

Den generelle forståelsen for betydningen av å prioritere bygningsrestaurering var mye større i 1980-90-årene enn den hadde vært da Fagforeningens hus ble istandsatt i 1970-årene. For Damsgård dreide diskusjonen seg derfor ikke om man skulle restaurere, slik det hadde gjort for Fagforeningens hus, men hvorledes bygningen skulle istandsettes. Restaureringen av Damsgård skulle for kulturminnevernet være kroneksempel på den korrekte restaureringsprosess. Restaureringen av Damsgård ble båret frem av daværende riksantikvar Stefan Tschudi-Madsens entusiasme for bygningen, og Riksantikvarens og departementets finansiering av arbeidet.

Restaureringen av Budal kirke var en av de siste store kirkerestaureringer i Norge, i den forstand at eksisterende inventar ble fjernet og hele det opprinnelige interiøret ble gjenskapet ved bruk av nye og gjeninnsatte opprinnelige elementer. Konservatorene sier i sin rapport at diskusjonen om behandling av inventaret ofte var heftige, ettersom faget i denne perioden mer og mer gikk i retning av konservering heller enn restaurering (Olstad 1982).⁷

Da vi skulle velge egnede steder for dette prosjektet viste det seg at dokumentasjonen generelt var mangelfull. For prosjektgruppen som både er vant til å forholde seg til arkivmateriale i sitt daglige arbeid, og som har sett hvorledes bevisstheten om nødvendigheten av en fullgod dokumentasjon har økt og stadig øker innen kulturminnevernet, var dette ikke uventet. Det som var interessant å få bekreftet, var at det i 1970-årene syntes å være gode rutiner for fotodokumentasjon av gjenstander som ble behandlet ved Riksantikvarens konserveringsatelier, mens dokumentasjonen var mer tilfeldig for arbeider ute i kirkene og i profanhusene. At det er et markert kvalitetshopp mellom dokumentasjonen av restaureringen av Fagforeningens hus i 1970-årene⁸ til dokumentasjonen av

⁶ Etter ferdigstillingen i 1993 ble det opprettet en tilsynskomiteé for Damsgård. I komiteen satt representanter for eieren, Hordaland Fylkeskommune, Riksantikvaren (Tone Olstad) og ansvarlig tilsynshaver/gartner på Damsgård. Det ble utført årlige befaringer i anlegget. Skadebeskrivelser og forslag til tiltak fra befaringsene ble årlig rapportert til eier og til Riksantikvaren fra komiteen. Rapportene viser at de fleste tiltakene som ble anbefalt ikke ble utført. Komiteen ble avviklet i 2002. Det foreligger ingen forvaltnings-, drift og vedlikeholdsplan etter restaureringen i Riksantikvarens arkiv.

⁷ Konservering er her brukt om behandlingstiltak som primært har til hensikt å bevare overflaten/elementet i forhold til videre forfall, som festing eller konsolidering av løs maling. Restaurering er brukt om tiltak som har til hensikt å forsøksvis tilbakeføre overflaten/elementet til et tidligere, fortrinnsvis dokumentert, utseende.

⁸ For Fagforeningens hus i Arendal finnes det ikke en fullgod fotodokumentasjon av bygningen før, under eller etter istandsettingen. Resultatet av fargeundersøkelsen er dokumentert med en enkel rapport og oppstrøkne fargeprøver. Det finnes ingen rapport over restaureringsarbeidet som helhet.

restaureringen av Damsgård i 1980-90-årene⁹ er, som forklart over, som forventet. At dokumentasjonen av arbeidet i Fagforeningens hus er mangelfull, mens den for Budal kirke i samme periode er absolutt akseptabel, viser at kulturminnevernet hadde mer etablerte rutiner for restaureringsarbeid i kirkene enn i profanhusene.

Bygningens status på kulturminnearenaen gjenspeiles i de statlige bevilgningene. Restaureringen av Damsgård er i sin helhet betalt med statlige midler, men for de to andre bygningene er staten delfinansiert. Ulik økonomisk frihet har høyst sannsynlig vært av betydning for prosessen, dokumentasjonen og for valg og gjennomføring av tiltak. Av større betydning for restaureringsresultatet er nok likevel hensynet til bruk. Fagforeningens hus ble istandsatt for kontorbruk hvor 50-100 brukere skulle ferdes daglig. Damsgård ble istandsatt til museum hvor små grupper skulle loses gjennom bygningen til bestemte tider i sommerhalvåret. Utleie til selskaper og konserter ble vurdert som den største slitasjefaktoren og det ble opprettet strenge avtaler om hvorledes dette skulle foregå. Damsgård har 2000 - 5000 besøkende årlig, i hovedsak fordelt på tre sommermåned. Budal kirke skulle være en funksjonell kirke for menigheten.

Bygningene har fått ulik behandling etter restaureringen. En av grunnene til dette kan være prosjektbygningenes ulike vernestatus; Budal kirke er listeført¹⁰, Damsgård er vedtaksfredet og Fagforeningens hus ligger i et område regulert til spesialområde bevaring. I hvilken grad vernestatus er av betydning diskuteres ikke her, ettersom lover og reguleringer som verneverktøy for interiører sett i sammenheng med vedlikeholdet av prosjektbygningene er presentert i annet forum og (Olstad & Brønne 2010).

Selv om tre bygninger er for lite grunnlag til å trekke bastante slutninger, ser det ut til at både bruken av bygningene og en løpende informasjon om restaureringen som er utført, spiller stor rolle for behandlingen av overflater og interiører.

Budal kirke har en liten menighet og en minimal bruksslitasje. Den har dessuten eiere og brukere som fortsatt både har et forhold til restaureringen i 1970-årene og stor omsorg for sin kirke. Fagforeningens hus er den mest bruksutsatte bygningen og det er her de største endringene har skjedd i interiørene. Men den er også den profanbygningen som er best vedlikeholdt. Behovet for oppussing kan ha falt sammen med et ønske om endring fra nye brukere som ikke visste at overflater og farger var de opprinnelige, eller rekonstruksjoner av disse. Mangel på kunnskap om bygningens betydning for kulturmiljøet på Tyholmen kan være en annen årsak. Museet Damsgård har på mange måter fortsatt det tradisjonelle vedlikeholdet som både fører til en sakte nedbrytning av interiørens overflater og synlige fuktskader i interiørene.¹¹ Museet kan slik sett sies å ha holdt bedre ved like resultatet av og kunnskapen om restaureringen, enn den restaurerte bygningen.

⁹Damsgård er meget godt dokumentert før og etter istandsettingen. Resultatet av undersøkelsen er dokumentert med rapport (Brønne 1988 og Frøysaker & Solberg 1995). Det finnes ingen samlet rapport over det utførte restaureringsarbeidet i bygningen.

¹⁰ Begrepet listeførte kirker, viser til utvalgte kulturminner i statens eie som ikke er formelt fredet etter kulturminneloven, men som er forutsatt behandlet som om de er fredet. Det er Riksantikvaren som har saksbehandlingsansvar for kirkene.

¹¹ Overflater endres kontinuerlig og dette er til et visst punkt et ønsket endring. Det er når endringene i overflatene skjemmer helhetsopplevelsen, eller kan føre til at opprinnelig materiale kan gå tapt, eller defineres som skader at tiltak må iverettes. Dette krever at personer med fagkunnskap følger opp bygningen og gir råd om nødvendige tiltak. Skader forårsaket av fuktinntrenging gir ikke aksepterte endringer i et interiør.

Resultater fra prosjektet

Olstad, T.M. & Brønne, J. 2010. Restaurert etter "alle kunstens regler". *Fortidsminneforeningens årbok 2010*. Oslo 2010.

Olstad, T.M. 2010. *Restored buildings revisited*. - 4th International Architectural Paint Research Conference, Lincoln 2010. (Foredrag. Publikasjon fra konferansen er planlagt utgitt i 2011).

Arkivalia

Riksantikvarens arkiv

Arkitektene Drange & Aanensen, Arendal

NIKU

Litteratur

Rian, D. 1981. Y-Kyrkjene, - ein særmerkt kyrkjetype med hovudtyngd i "Trondhjems Stift". *Årbok for Trøndelag 1981*. ss. 45-59.

Brønne, J. 1989. Fra barokk til Louis-seize. Undersøkelser, funn og konservering på Damsgård. *Fortidsminneforeningens årbok*. Ss. 47-62. ill.

Drange, T. & Aanensen, H.O. 1976. *NTNF Prosjekt nr.1070.5975. Fagforeningens hus, Arendal. Del 1" Forprosjekt for rehabilitering*.

Frøysaker, T. & Solberg, K. 1995. *Damsgård. Fargeundersøkelser 1985 – 1988 – 1993. Systematisering og tolkning av funn, samt restaureringsforslag*. NIKU, Oppdragsmelding Nr. 30. ill.

Hansteen, T.K & Hansteen, H. J. Damsgårds istandsetting. Intensjoner og arbeidsmåter. *Fortidsminneforeningens årbok 1989*, ss. 27-46. ill.

Indahl, T.1994 *Damsgård*. Vestlandske Kunstindustrimuseum.34 s. ill.

Olstad, T.M. 1978. *Fagforeningens hus. Fargeundersøkelser*. Upublisert notat i Riksantikvarens arkiv.

Olstad, T.M. 1982. A 361, *Budal kirke, Midtre Gauldal kommune. Rapport over restaureringsarbeidet i Budal kirke 1977-80*. Upublisert rapport til Riksantikvaren. 29 s.

Olstad, T.M. & Brønne. 2000. J. A Conservator's view of the Restoration of a Rococco Timber Building in Bergen, Norway. – i: *The Conservation of Heritage Interiors*. Ottawa. s.121-127. ill.

Prosjekttittel	Restaurert etter "alle kunstens regler" - Er det verd penger og innsats?
Prosjektleder	Tone Marie Olstad
Prosjektdeltagere	Jon Brønne, Kristin Solberg, Jørgen Solstad
SIP	PRECARE
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 450 000

Kommersielt tilgjengelige linoljemalinger for historiske interiører

Kristin Solberg

Et viktig prinsipp for fagmessig restaurering av fredete og verneverdige bygninger i dag, er å anvende tradisjonelle håndverksteknikker og materialer. Siden 1990-tallet har kulturminnevernmyndighetene derfor anbefalt bruk av linoljemaling der dette har vært brukt tidligere. Det er etter hvert kommet mange ulike linoljemalinger på markedet, og dette prosjektet har hatt som målsetting å vurdere egenskapene til noen av malingene som er i bruk på interiører.

Som rådgivere ved restaureringsarbeider har NIKUs konservatorer gjort seg kjent med de linoljemalingene som blir mest brukt i de prosjektene vi arbeider med. I denne artikkelen gis en kort beskrivelse av linoljemaling som malemateriale og resultatet av en praktisk utprøving med oppstryksprøver av linoljemalinger fra sju produsenter. Videre er det samlet inn erfaringer fra bruk av linoljemaling ved restaureringer, gjennom vurdering av estetisk resultat sett med konservatorøyne, men også ved samtaler med malere og brukere av bygningene. Artikkelen omtaler kun vurdering av malinger til bruk i interiører.

Det er mange typer linoljemaling på markedet, både norske og skandinaviske, men så langt i Norge er det ikke publisert noen oversikt over egenskaper som utseende, påføring, aldring og sammensetning.¹ Det er vanskelig å gi råd om valg og bruk av linoljemaling dersom man ikke kjenner produktene, og det er problematisk å ikke være sikker på egenskapene til den anbefalte behandlingen. Det har derfor vært nyttig å gjøre våre egne, praktiske utprøvinger med linoljemalinger, og å systematisere andres erfaringer omkring påføring og bruk.

Linoljemaling – frem fra glemselen

Linolje har en mange hundre år gammel tradisjon som det vanligste bindemiddelet i oljebaserte malinger. Malingene ble produsert helt eller delvis av malerne selv ved at pigment og olje ble rørt sammen, eller ved å tynne ut fabrikkfremstilte pigmentpastaer med olje. I løpet av årene etter 1950 ble framstillingen av maling fullstendig industrialisert, og malerhåndverket endret seg. Alkydolje erstattet linolje som bindemiddel og etterhvert ble akrylatmalinger introdusert. Syntetisk framstilte pigmenter med ekstremt finkornete partikler erstattet de tradisjonelle pigmentene, og en hel del tilsetningsstoffer ble tilført malingene for at de skulle egne seg som hyllevarer og som "gjør-det-selv-produkter". Dekorasjonsteknikker med strektrekking, sjablonering, ådring og marmorering var blitt umoderne. Oppussingsarbeider i hjemmene ble gjerne utført av amatører, og de profesjonelle malernes oppdrag gikk i stor grad ut på å dekke store, ensfargete flater med malerrulle i nybygg. Den tradisjonelle fagkunnskapen som omfattet både malematerialene og påføringsteknikkene var i ferd med å forsvinne, fordi tradisjonsbærerne med yrkeserfaring fra første halvdel av 1900-åra ble eldre og sluttet i malerfaget.

¹ En svensk undersøkelse fra 2004 prøvde ut de 45 mest vanlige malingene til bruk på eksteriør, både linoljemalinger og andre, se Hjort, S., Bok, G., Kjellström, T. 2004.

Alkydbaserte malinger ble også brukt ved restaureringsarbeider av kulturhistoriske interiører helt opp til 1980-årene. Det virker ikke som det ble stilt spørsmål ved malingens bindemiddel eller overflatetekstur, så lenge kuløren var den ønskete. I løpet av 1980-årene endret dette seg, og bruken av tradisjonelle malematerialer og -teknikker ble igjen satt på dagsordenen, både av profesjonelle kulturminnevernere og av idealistiske huseiere. Dessverre hadde utviklingen nå kommet så langt at det knapt fantes malere med erfaring med linoljemaling, eller linoljemaling å få kjøpt gjennom de fargehandelene som folk flest hadde tilgang til. Det var med andre ord stor mangel på kunnskap, fagfolk og materialer, men en nyvakt interesse for tradisjonelt håndverk. I løpet av få år dukket det så opp flere produsenter av linoljemaling i Skandinavia, og det kom publikasjoner som beskrev historikk og bruk, for eksempel i Fortidsminneforeningens "Gode råd"-serie. Fra kulturminneforvaltningens side ble det nå stilt krav til bruk av tradisjonelle materialer og teknikker ved restaureringsarbeider i fredete bygg. For malte flater innebar dette stort sett anbefalinger om bruk av linoljemaling og limfarge.

Bruk av linoljemaling i restaureringsprosjekter

For å veilede eiere og brukere av fredete og verneverdige bygninger og anlegg introduserte Riksantikvaren i 1991 en serie informasjonsblader om en rekke temaer, også om produksjon og bruk av linoljemaling. Det henvises fremdeles til disse bladene av både Riksantikvaren, Miljøverndepartementet og NIKU når det anbefales bruk av linoljemaling til restaureringsoppdrag. Rådene og opplysningene som gis må oppfattes som RAs foretrukne framgangsmåte, basert på deres vernepolitikk. Pålegg om bruk av historisk korrekte malingstyper kan imidlertid ikke hjemles direkte i kulturminneloven. I den er ikke materialbruk eller teknikker for vedlikehold av fredete bygninger direkte omtalt.² Det er det derimot i Miljøverndepartementets rundskriv om forvaltning av kirkene.³ Der henvises det gjentatte ganger til RAs informasjonsblader når det gjelder materialer og teknikk ved både reparasjoner og vedlikeholdsarbeider. Etter mange år som pådrivere for bruk av linoljemalinger i restaureringsprosesser, har NIKUs medarbeidere imidlertid opplevd at idealet om materiell- og prosessuell autentisitet kan være problematisk i praksis. Ved flere av restaureringsprosjektene har det vist seg vanskelig å finne linoljemalinger som har tilfredsstilt kravene til både utseende og bruksegenskaper. Det har vært problemer med malingens viskositet, klumper, sig og matte skjolder. Videre har egenskaper som betyr mye for logistikk, framdrift og økonomi i større prosjekter, slik som tørketid, overflatens klebrighet og glans, ført til bekymring.

Hva er en maling?

En maling er fargestoff som er blandet med et bindemiddel, og malingen blir brukt i bygninger til forskjønnelse og for å beskytte underlaget mot skitt og slitasje. Blandingen har en flytende konsistens som gjør det mulig å påføre malingen med for eksempel en pensel. Bindemiddelet kan være vannløselig, som i lim- og emulsjonsmalinger, eller oljeholdig. Malingen danner en tørr film ved at bindemiddelet fordampes eller herdes. Filmen er som regel dekkende, men kan også være transparent, som lasur. I denne artikkelen omtales bare fabrikkproduserte, linoljebaserte, dekkende malinger. Man bør være klar over at både oljene, pigmentene og tilsetningsstoffene i en moderne

² www.lovdatabasen.no/all/nl-1978609-050.html. Loven er gjengitt i Riksantikvarens informasjon om kulturminner 11.1.1. Fredning: Å eie et fredet hus (Utgitt 1994).

³ Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljøverndepartementets rundskriv av 02.05.2000 Nr.: T-3/2000. *Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø.*

framstilt linoljemaling kan være nokså forskjellige fra de produktene som tidligere ble brukt i de historiske malingene.

Pigmenter er fint pulveriserte fargestoffer som ikke løser seg i de binde- og løsemidlene som er vanlige i malinger. Tidligere var de fleste pigmentene finknuste mineraler, som jordpigmentene, sinober og kritt. Noen var også menneskeframstilt, som blyhvitt, mønje og trekullsort. I våre dager er alle pigmentene syntetiske, og de har en mye mer småkornet og uniform partikkelstørrelse enn de historiske pigmentene. Pigmentene gir malingen kulør, men påvirker også egenskaper som konsistens, tørketid, dekkevne og bestandighet. Det vanligste *bindemiddelet* i en tradisjonell, oljebasert maling var linolje, men fiskeoljer ble også brukt, særlig langs kysten. Linolje utvinnes av linfrø, og blir brukt både som rå linolje, som kokt linolje og som standolje, det vil si en ytterligere innkokt og lagret olje. Koking forkorter oljens tørketid, men det er vanlig å tilsette metallsalter, *sikkativ*, for å påskynde tørkingen. Linolje tørker til en blank, hard film. Andre tilsetninger som kan finnes i oljebaserte malinger er *fillstoff* som kritt eller marmormel som brukes for å gjøre malingen mindre flytende, eller *løsemiddel* som white spirit dersom malingen er for tyktflytende.

En tradisjonell linoljemaling ble framstilt av maleren selv og anvendt kort tid etter at den var laget. Moderne industriell produksjon innebærer store kvanta og lagring av malingene over lengre tid. Dette medfører at pigmentene synker til bunnen av malingboksene og det kan danne seg klumper som er vanskelige å røre ut. Det er derfor ikke uvanlig at produsentene tilsetter forskjellige ingredienser i malingene som skal påvirke linoljemalingenes lagringsegenskaper og viskositet. Malingenes *dekkevne* er et viktig kvalitetskriterium. Linoljemalinger skal strykes meget tynt for at oljen skal tørke korrekt uten å sige eller rynke seg i overflaten. Dersom malingen dekker dårlig, må man påføre flere strøk for å få et tilfredsstillende resultat. Det er uøkonomisk og det vil på lengre sikt gi tykkere malinglag som tilslører profiler i listverk.

Tradisjonelle linoljemalinger fløt ikke så lett sammen i våt tilstand, til glatte, emaljelige flater slik en moderne alkydmaling gjør. Penselen laget et lett stripemønster i flaten som ble sittende også i den tørre malingfilmen. Dette kalles *penseltektur*, og er en egenskap som er ønskelig ved rekonstruksjon av historiske malingoverflater. Dersom malingen derimot er for tykk, eller inneholder klumper av pigment eller fillstoff, vil det gi en for grov eller nuppete overflatetekstur. Malingoverflatens *glans* er også en viktig egenskap for det estetiske uttrykket og har blitt brukt av malerne for å oppnå ønskete effekter. Fra cirka midten av 1800-tallet ble det for eksempel moderne med blankere og glattere malte flater, noe man oppnådde ved å blande ferniss i malingene, og ved å lakkere dekorerte overflater.⁴ Det er derfor ikke ønskelig med penseltektur på slike flater. En linoljemaling som ikke er manipulert til å bli blankere eller mattere enn normalt, vil vanligvis ha en halvblank overflate. Den er gjerne noe blankere som helt nypåført, men glansen faller etter noen uker. Dersom flaten suger ujevnt, det vil si om noen partier er mer porøse enn de øvrige, kan dette føre til at den malte flaten får ujevn glans. Dette kan være et problem i restaureringsprosjekter, der flatene kan ha sparklete partier og malingrester av forskjellig hardhet, noe som ofte fører til sjenerende matte flekker.

⁴ Bregnhøi, L. 2010. s. 88.

Praktisk uttesting av malingtypene ⁵

Det ble kjøpt inn et utvalg linoljemalingene fra til sammen sju produsenter: Allbäck, Engwall o Claesson, Gjøco, Jotun, Ottoson, Uula og Wibo, samt alkydmaling fra Bergen malingfabrikk som referanse. ⁶ Utvalget ble gjort i 2007, ut fra kunnskap om hvilke produkter som var de mest aktuelle for bruk i norske restaureringsprosjekter. Det ble kjøpt inn en boks med hvit og en boks med engelsk rød linoljemaling av hvert merke. ⁷ De røde malingene varierte i fargenyanse, men det var ikke noe mål at de skulle være like.

Malingene ble påført nye, 11,8 cm brede og 80 cm lange høvlete, profilerte lister i furu. Bordene ble støvsuget og de få kvistene som forekom ble strøket med shellakk før maling. Alle malingene ble påført på samme måte, med et første grunningsstrøk som var tynnet 20 % med white spirit. Det andre strøket ble tynnet 5 %. Det siste strøket ble påført ufortynnet. ⁸

Figur 1. Bildet viser plankebiter med oppstryk av de røde og hvite linoljemalingene som var med i undersøkelsen. Foto: Kristin Solberg, NIKU.

Resultatene av vurderingen av oppstryksprøvene, foretatt 44 måneder etter påføringen:

De hvite: Malingene hadde jevnt over dårligere dekkegenskaper enn de røde malingene. Graden av penseltekstur varierte, fra utflytende til markert. Glansen varierte også, fra halvmatt til halvblank. Gjøco hvit var den eneste av de hvite malingene som hadde gulnet noe. WIBOs lett gråtonete "hvite" maling skilte seg positivt ut med best dekkevne, vakker penseltekstur og bra glans.

⁵ Det må understrekes at dette er en praktisk utprøving og kvalitativ vurdering for å bli bedre kjent med egenskapene til linoljemalingene, og ikke en naturvitenskapelig undersøkelse utført ved hjelp av måleinstrumenter og standardiserte tester.

⁶ Den danske linoljemalingen fra Ivan Hagner har i løpet av de siste årene blitt brukt i norske restaureringsprosjekter. Den var ukjent for NIKU i 2007, og er ikke med i undersøkelsen.

⁷ Bare en boks (å 1 liter) av hver maling gir store feilmarginer dersom malingen har vært utsatt for feilaktig oppbevaring eller annet som påvirker malingens kvalitet, men som ikke skyldes produksjonen.

⁸ Enkelte av malingprodusentene anbefaler andre typer grunningsstrøk for sine produkter, men det ble det ikke tatt hensyn til, fordi denne enkle utprøvingen først og fremst skulle gi erfaring med malingenes konsistens, oppstryksegenskaper og utseende. I ettertid innser vi at det første strøket trolig ikke burde vært tynnet så mye, slik at sluttstrøket hadde dekket bedre.

De røde: Alle malingene dekket godt, bortsett fra Jotuns røde linoljemaling som var lett transparent. Som for de hvite malingene varierte glans og graden av penseltekstur. Gjøcos røde utmerket seg med jevn, høy glans, mens WIBOs røde hadde en fin penseltekstur.

Alle linoljemalingene hadde et akseptabelt utseende for bruk til innvendige restaureringsarbeider, selv om glans, dekkevne og penseltekstur varierte.

Vurdering av overflater i restaurerte bygninger

Oppstryksprøvene var svært nyttige for å få en selvopplevd erfaring med produktene, men det er resultatet av de profesjonelle malernes arbeider som teller, når man skal vurdere i hvilken grad de moderne linoljemalingene egner seg for å imitere historiske malingoverflater. Interiører i de følgende bygningene ble inspirert med dette for øye: Den gamle krigsskolen, Det kongelige slott, Domus Academica, Gamle Norges bank, Tøyen hovedgård, alle i Oslo, samt Søndre Brekke gård i Skien og Damsgård hovedgård i Bergen.

Så vidt vi har vært i stand til å fastslå, har de undersøkte bygningene blitt malt med flere av de linoljemalingene som NIKU laget oppstryksprøver av, og i noen av bygningene er det også brukt maling fra flere forskjellige produsenter. Malingene kom fra Allbäck, Engwall o Claesson, Gjoco, Jotun, Ottoson og Ivan Hagner. Aldringsegenskaper som gulning, falming, oppsprekking og avskalling ble studert. Videre ble graden av slitasje og vaskbarhet diskutert med brukerne.

Generelt hadde mange overflater litt lav glans. Glansen kunne også variere noe fra penselstrøk til penselstrøk, og etter hvor tykk malingen lå i for eksempel profilene. I bygninger som er i daglig bruk, var glansen ofte lavere på enkelte horisontale flater slik som vinduskarmer, og på dørblad rundt dørhåndtakene, trolig på grunn av vasking. I flere av bygningene forekom det flater med svært ujevn glans, og det var tydelig at de mest skjemmende, matte flekkene hadde oppstått der hvor det var sparklet før det ble malt. Overflater med ujevn glans var en av de oftest registrerte feilene vi fant på malingfilmene. Et annet fenomen som ofte forekom var at malingens overflatetekstur var for grov, med for markert penselskrift. Det kan skyldes både at malingen har vært for tykk og burde tynnes, eller at maleren ikke har fordrevet strøket tilstrekkelig. Vanligvis er linoljemaling tynnere enn en alkydmaling, og for mye maling i penselen og mangelfull fordriving kan føre til at malingoverskudd kan renne ned i profiler, slik at det danner seg rynkete overskuddsdråper i nedkant. Det ble ikke oppdaget flater der gulning av malingene var sjenerende. Krakkelering og oppsprekking av malingene var heller ikke noe problem på de tross alt forholdsvis ferske malingfilmene, i det ingen var eldre enn cirka 20 år.

Det var flere tilfeller der det var tydelig at et dårlig resultat skyldtes dårlig malerhåndverk. Det ble observert dører der malingstrøkene ikke fulgte trestrukturen eller penselen hadde løpt i sikksakk. Ukyndig påføring blir ekstra synlig i linoljemaling som ikke flyter sammen slik alkydmaling gjør. På noen flater var malingen trolig påført med rull, og som så var slurvete fordrevet med helligdager som resultat. En annen gjenganger var for dårlig underarbeid. Løs maling og gammel sparkel var ikke fjernet i tilstrekkelig grad og det var for dårlig nedsliping av sparkel, krympegrader og avskallinger. I slike tilfeller skyldes et utilfredsstillende sluttresultat ikke linoljemalingen.

Maleres og brukere av bygningenes erfaringer

NIKUs vurderinger av linoljemalingene er i første rekke en estetisk bedømmelse av overflatenes utseende. For å få økt kunnskap om malingenes påførings- og bruksegenskaper, henvendte vi oss til malere med lang erfaring med bruk av linoljemalinger i restaureringsprosjekter, og til brukere av bygninger med interiører som var restaurert med linoljemaling.⁹

Alle malerne hadde prøvd ut maling fra flere produsenter. De merkene som gikk igjen var Allbäck, Engwall o Claesson, Ivan Hagner, Jotun og Ottoson. Ingen av dem nevnte linoljemalingene til Uula eller WIBO. Malerne var uenige om hvilken maling de foretrakk. En informant syntes for eksempel at konsistensen på Ottoson var for tjukk, og anbefalte den ikke til innendørs bruk, mens en annen informant likte den godt. Malerne nevnte matte flekker i malingfilmen på sparklete områder eller langs sprekker som et vanlig problem. Linoljemaling har svært god inntrengningsevne, og trekker derfor inn i underlaget og lager mørke riss, på tross av forutgående flekkmaling. Grunning med alkydmaling ble anbefalt for å gi en jevnt sugende flate og dermed unngå skjolder og matte flekker. Malerne brukte tilsetninger for å modifisere malingens konsistens, for å gi høyere glans eller for at den skal tørke raskere. Det ble nevnt kokt linolje, standolje, benarolje og linoljelakk. Om påføring ble det sagt at linoljemaling skal strykes godt ut med rundpensel, gjerne en ringpensel med svinebust med god motstand for å få tynne lag. Innendørs bør alle lag fordrives, og da er det best å være to malere på store flater. Det ble nevnt som en viktig faktor at malingen bør være nylaget. Den klumper seg gjerne dersom den har stått, og da må den siles, noe som er et tidkrevende og grisete merarbeide. Det er derfor viktig å sjekke datostemplingen for å forsikre seg om at malingen ikke er for gammel.

Brukerne var stort sett fornøyde med det estetiske resultatet av restaureringene, bortsett fra de tilfellene der det hadde oppstått matte flekker eller malingens glans var blitt lavere enn forventet. En felles bekymring var vedlikeholdet av de malte flatene, og flere nevnte at linoljemalte flater var vanskelige å holde rene. Særlig dørene var utsatte, de ble slitte og stygge etter kort tid. Det ble antydnet at linoljemalingen tålte vask med moderne vaskemidler dårlig, og at sot og skitt festet seg bedre på linoljemaling enn på hardere malingflater.

Det er ikke mulig å trekke entydige konklusjoner ut fra de forskjelligartete resultatene av befaringene. Samme type maling kunne arte seg svært forskjellig fra sted til sted. Vårt inntrykk er at der de malte flatene ble vurdert som tilfredsstillende, så var det kvaliteten på malerhåndverket heller enn valget av malingprodusent som var utslagsgivende. Vurderingen av oppstryksprøvene bekreftet dette, fordi det viste seg at alle de innkjøpte linoljemalingene hadde et akseptabelt utseende for en linoljemaling. Glans, dekkevne og penseltekstur varierer imidlertid mye, og det må tas hensyn til dette i forhold til utseendet på de overflatene man ønsker å kopiere ved en restaurering.

⁹ NIKU har hatt kontakt med fem malere og fem brukere, i tillegg til flere av NIKUs egne konservatorer. Informantene er anonymisert da identiteten ikke har noen betydning for de erfaringene som oppsummeres her.

Litteratur

- Aabye, J.S. (red.) 1953. Malerbogen. Teknologisk instituts forlag. København.
- Bregnhøj, Line. 2010. Det malede rum. Materialer, teknikker og dekorasjoner 1790-1900. Forlaget Historismus. Vesterborg.
- Brønne, J. 1982. Gode råd om gamle maleteknikker. Fortidsminneforeningen. Oslo.
- Brønne, J. 1989. Gode råd om farger og stil. Fortidsminneforeningen. Oslo.
- Brønne, J. 1998. Dekorasjonsmaling. Teknologisk forlag. Oslo.
- Hjort, S., Bok, G., Kjellström, T. 2004. Håller färgen färgen? En undersökning på uppdrag av Folksam som tar tempen på de vanligaste fasadfärgarna. IVF Uppdragsrapport 04/09.
- Lyckman, K.K. 2002. Proving av traditionellt kokt linolja i vita linoljefärger. Licentiatavhandling vid avdelningen för Arkitekturhistoria, Arkitekturskolan, Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm.
- Lyckman, K.K. 2005. Historiska Oljefärger i Arkitektur och Restaurering. Färgarkeologens Förlag. Fälth & Hässler AB, Värnamo.

Riksantikvarens informasjon om kulturminner:

3.3.3. Overflatebehandling: Rengjøring av inventar og gjenstander.

3.9.4. Utvendig maling: Linoljemaling – egenskaper og bruk.

3.9.9. Maling: Innvendig maling i hus fra før ca 1950.

Prosjekttittel	Kommersielt tilgjengelige linoljemalinger – vurdering av egenskaper og egnethet i kulturminnevernet. Del 1: Interiører
Prosjektleder	Kristin Solberg
SIP	PRECARE
Varighet	2006-2009
Ressurser	Kr. 353 000
Andre opplysninger	Kommersielt tilgjengelige linoljemalinger - vurdering av egenskaper og egnethet i kulturminnevernet. Del 2: Eksteriør I 2008 ble det også igangsatt et mer langsiktig forskningsprosjekt innenfor PRECARE angående kommersielt tilgjengelige linoljemalinger - eksteriører. Bakgrunnen for begge linoljeprosjektene er den samme når det gjelder kunnskapsbehovet i forvaltningen av verneverdige og fredete bygninger. Metodisk gjennomføres eksteriørmalingsprosjektet på en noe annen måte, ved at malte flater utsettes for vær og vind over et lengre tidsrom, og nedbryting og endring registreres løpende. De første resultatene fra eksteriørprosjektet vil først foreligge i 2012. Prosjektleder her er seniorforsker Jon Brønne.

Godt fungerende bevaringsområder

Johanne Sognnæs

I gjenoppbyggingsperioden etter andre verdenskrig begynte en storstilt sanering av norske bykjerner. Den gamle funksjonsblandete trehusbyen ble betraktet som avlegs. Nå skulle hele samfunnet moderniseres og strømlinjeformes. Sonedeling var et viktig grep, bedre tilrettelegging for bil, et annet. Som en reaksjon på dette oppsto en motbevegelse. Noen vil betrakte den som en nostalgisk lengsel tilbake til "gamle dager", andre som et forsvar for mangfold, god ressursanvendelse og en forløper for den trenden med å søke tilbake til byen som kom for fullt et par tiår seinere. Da den nye bygningsloven kom i 1965, ble det for første gang mulig å regulere anlegg til bevaring. Samtidig ble loven gjort gjeldende for hele landet, mens den før hadde vært en lov for byene. For de mange små kommunene her i landet med svakt utbygd administrasjon, ble de nye oppgavene mange og store. Fra dagens ståsted er det overraskende å se hvor mange byområder – både hele byer og store og sentrale deler av byer – som ble regulert til bevaring etter at denne lovhjemmelen kom.

Figur 1. Risør. Foto J. Sognnæs, NIKU.

Figur 2. Mosjøen. Foto J. Sognnæs, NIKU.

Figur 3. Lærdal. Foto J. Sognnæs, NIKU.

Undersøkelsens omfang

Mange av disse bevaringsområdene er i dag ansett som velfungerende og attraktive områder, både for å bo i og for å drive næring i. Hvordan kan det forklares at et så vidt "antimoderne" prosjekt fikk så sterkt gjennomslag? Og at resultatene har blitt så pass vellykkede? Dette spørsmålet ble stilt av riksantikvaren i forkant av kulturminneåret 2007 og er søkt besvart i forskningsprosjektet *Godt fungerende bevaringsområder*.

For vår del startet prosjektet som et kortvarig oppdrag fra Riksantikvaren og gikk over til et FOU-prosjekt med støtte fra Riksantikvaren, mens den siste delen er utført som et SIP-prosjekt der vi har vært fristilt fra den tidligere oppdragsgiver. I denne siste delen har vi blant annet benyttet anledningen til å se nærmere på Riksantikvarens og andre sentrale myndigheters rolle i bevaringsarbeidet. Prosjektet omfatter 14 ulike bevaringsområder, med en dybdestudie i 6 av dem, og er gjennomført som et samarbeid mellom undertegnede og Dr.polit. Torill Nyseth fra Institutt for planlegging og lokalsamfunnsforskning ved Universitetet i Tromsø.

Lære av suksesshistoriene

De fleste av de 14 områdene vi har undersøkt hører hjemme i kategorien "trehusbyen", og de er alle vernet etter Plan og bygningsloven. Flere av disse byområdene ble på 1960- og -70-tallet oppfattet som forslummet. I Mosjøen var det planlagt å rive den maleriske, gamle sjøhusrekka langs elva for å skaffe parkeringsplasser til et ekspanderende samvirkelag. I Risør var strategien å omdanne den søvnige trehusbyen til en dynamisk og framtidsrettet industriby. De kronglete gatene og små trehusene i Gamle Stavanger var planlagt erstattet med stramme gateløp og store murgårder.

Regulering er ikke nok

I løpet av den perioden de undersøkte reguleringsplanene er laget, har det vært en jevn og omfattende utvikling av selve planverktøyet. Fra den første reguleringsplanen for Gamle Stavanger, som besto av en enkel, håndtegnet kartskisse, til reguleringsplanen for Ringveien/ Nedre Elvebakken i Alta som består av et detaljert plankart og et 16 siders dokument med bestemmelser, retningslinjer og veiledning, er det en lang vei. Selv om det er gjort en stor jobb med å utvikle det juridiske verktøyet, viser det seg at dette på langt nær er nok for å sikre en vellykket bevaring.

Det lokale engasjementet

Til grunn for god bevaring ligger en bevisst politikk og brede prosesser som involverer sivilsamfunnet som medspillere. En verneplan må ha legitimitet og oppslutning ut over det som følger direkte av de juridiske bestemmelsene. Den må ha aktive støttespillere i lokalsamfunnet. I vårt arbeid har vi sett at en rekke ulike tiltak er tatt i bruk i tillegg til planverktøyet: Aktiv informasjonsvirksomhet rettet mot hele lokalsamfunnet, rådgivning direkte til huseiere, dialogmøter med håndverkere, gratis maling av "riktig" type og farge. Allianser mellom sterke fagmiljøer og lokale ildsjeler, mellom nasjonale og lokale instanser, har tilført mange prosjekter faglig autoritet og økonomisk drahjelp. Mange kommuner har laget en rekke utredninger og planer som støtter opp om selve reguleringsplanen. Disse bidrar til å holde debatten og bevisstheten om stedets kvaliteter levende. Dette kan være stedsanalyser, estetiske retningslinjer, brannvernplaner, veiledere i utbedring av hus, vedtak om boplikt, m.m.

Faser i bevaringsarbeidet

Mange prosesser har startet i opposisjon mot offisielle planer. Dette har vært ildsjelenes arena, der det å skape oppmerksomhet om saken, gjennom avisdebatter og aksjoner, har stått sentralt. I denne fasen er visualisering et viktig virkemiddel, både av hvor "ille" det kan bli og av hvor "fint" det kan bli. Det gode eksempel hører også hjemme her. Den falleferdige rønna som blir satt i stand på forbilledlig vis er et slående argument for bevaring. Men ildsjeler brenner ikke evig. Prosessen må derfor ledes inn i fastere former med etablering av "institusjoner" i form av venneforeninger, samarbeidsrutiner, rådgivning, produksjon av informasjonsmateriell, drift av tilskuddsordninger, m.v. Etter en viss tid blir det gjerne behov for revisjon og nyorientering. Det kan ha vist seg at planen har svakheter som tilsier at den må revideres, eller det kan ha oppstått nye trusler som det ikke var tatt høyde for den gang den ble laget. Det oppstår nye trender som gir rom for videreutvikling, og disse vekker det lokale engasjementet på nytt. De senere tiårs fokus på "verdiskaping" og "kultur som næring", har utvilsomt gitt mange bevaringsområder et løft hva aktivitet og innsats angår.

Vern = utvikling

De undersøkte miljøene er ikke bare godt bevart, områdene er i dag også attraktive som boligområder, feriesteder og i noen grad også som næringsområder. Det er særlig de nye kulturnæringene, med arrangementer av ulike slag, som peker seg ut, selv om også nisjebutikker og serveringssteder synes å ha gode vilkår. Trehusbyen Risør har vist seg som en unik ramme for arrangementer på høyt nivå og med appell til ulike publikumsgrupper - Risør Trebåtfestival, Risør Kammermusikkfest og designtreffet BeyondRisør. Andre steder har sine, om enn noe mindre berømte, tilstelninger. Flere av bevaringsområdene framstår som eksotiske reisemål til "en annen tid" - om Gran på Hadeland sies det at "man kan gå langt på stille veier", i et bølgende kulturlandskap med middelalderkirker og gamle pilegrimsveier. Andre verneområder har fornyet seg med innslag av moderne design og arkitektur. I Mosjøen har muséet valgt som motto: "Gå på museum, du vet aldri hva som skjer." I Stavanger har hete arkitektnavn nyfortolket det tradisjonelle norske trehuset. I disse områdene er ikke vern og restriksjoner noe eierne kjemper imot, tvert imot, flere av disse områdene er byenes viktigste merkevarer.

På disse stedene dreier det seg ikke lenger om vern *eller* utvikling, men om hvordan vern kan bidra til stedsutvikling. På samtlige av de stedene vi har undersøkt, er det konkrete prosjekter på gang som har som formål ikke bare å videreføre de kulturhistoriske verdiene, men også å bidra til at stedene opprettholder sin sosiale bærekraft – de skal kunne romme mange typer aktiviteter og bruk, alt fra boliger, trafikk, sosiale møtesteder, ulike former for næringsvirksomhet og kulturelle aktiviteter. Dette innebærer at de også må tåle en viss utvikling og endring for å tilpasses nye behov og krav.

Farer truer

Selv om de omtalte miljøene kan synes robuste, har de også sine sårbare sider. Det er mange krav til dagens byutvikling, og noen av dem er av en slik art at de på sikt kan bidra til undergraving av de bevaringsverdige kvalitetene. Fortetting, skalaforskyvning, økt trafikkbelastning, omgjøring til fritidsbruk, og håndtering av krav relatert til universell tilgjengelighet er noen eksempler. Økt fokus på utvikling av nye næringer, gjerne tilknyttet reiseliv, representerer også en fare for at områdene kommersialiseres på en slik måte at den historiske autentisiteten går tapt. Kulturmiljøer som dette er utvilsomt attraktive, men populariteten kan noen ganger bli så stor at det blir i meste laget, særlig for de som har valgt å bosette seg der for å leve normale familieliv.

Plan- og bygningsloven

Plan- og bygningsloven er sentral for kommunene, og plandelen er et utmerket verktøy for å lage detaljerte og pedagogisk utformede bevaringsplaner. Men bygningsdelen av loven er dessverre ikke like godt egnet for å følge opp planene. Muligheten for å kreve vedlikehold er svak, og kan føre til at det spekuleres i forfall. Det motsatte kan også være et problem - at iveren etter å utbedre bygningene blir så stor at opprinnelige materialer og bygningselementer kasseres og erstattes med nye og forenklete utgaver som bare "ligner", men ikke er like. Dermed reduseres de kulturhistoriske og estetiske kvalitetene, og bygninger og miljøer taper noe av sin verdi som vitner fra en annen tid. Sanksjoner finnes i en viss grad, men det er tid- og ressurskrevende å ta dem i bruk. Det er de færreste kommuner som har kapasitet og kompetanse til å føre langdryge prosesser på dette området.

Mange veier til Rom

I denne undersøkelsen har vi sett at kombinasjonen av faglig kompetanse, politisk vilje og aktivt engasjement fra lokalsamfunnet, er ingrediensene som synes å skape godt fungerende kulturmiljøer i norske byer. Det dreier seg om lokale praksiser som har utviklet seg over lang tid og som er influert av den kontekst de opererer innenfor. De beste lokale forvaltningene har vist evne til innovasjon i utvikling av virkemidler og styringsredskaper. De har også aktivt bygd nettverk og allianser, ikke bare internt, men også mot nasjonale institusjoner som har kunnet tilføre prosjektene autoritet og drahjelp. Fremveksten av nye former for *samstyring* må forstås som et komplekst samvirke mellom bestemte drivkrefter, begivenheter og aktører. De konkrete løsningene varierer fra sted til sted, og vi ser også at disse virker tilbake på samfunnet de er en del av. Kulturmiljøer virker samlende, gjør innbyggerne stolte, og bidrar til å skape en felles identitet. Godt fungerende kulturmiljøer er derfor også gode lokalsamfunn.

Resultater fra prosjektet

Nyseth, Toril og Sognnæs, Johanne, 2009, Godt fungerende bevaringsområder. NIKU Rapport 34, Oslo.

Kilder

Sognnæs, Johanne og Nyseth, Toril: Godt fungerende bevaringsområder. Upublisert forprosjektrapport, utarbeidet for Riksantikvaren, 2007.

Rapporten og forprosjektet er basert på innhenting av reguleringsplaner, andre plandokumenter, utredninger og veiledningsmaterieell fra de undersøkte kommunene, samt intervjuer med personer med spesiell kjennskap til bevaringsplanene.

Litteratur

Det er redegjort for anvendt litteratur i prosjektet i de to rapportene som er oppgitt ovenfor.

Prosjekttittel	Godt fungerende bevaringsområder
Prosjektleder	Johanne Sognnæs
Eksterne samarbeidspartnere	Torill Nyseth, Universitetet i Tromsø
SIP	BY
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 900 000
Andre opplysninger	Prosjektet mottok midler fra Riksantikvaren.

Kulturminneplaner og byenes randsoner

Grete Swensen og Gro B. Jerpåsen

Randsonene til dagens byer har ofte en diffus karakter, hvor det ligger igjen fragmenter av eldre gårdsanlegg, ispedd nyere bebyggelse, industribygg, kjøpesentra og veier. Det forhindrer imidlertid ikke at det kan dreie seg om områder med stor tidsdybde og med mange historiske lag representert. I prosjektet "Kulturarv i byenes randsoner – en studie av kulturminneplaner og lokale verditilskrivninger" har en av hovedproblemstillingene dreid seg om å undersøke hvordan slike områder blir behandlet i kommunale kulturminneplaner.¹ Vi har også stilt spørsmål om bruk av lokal deltakelse i prosessen med å utvikle kulturminneplaner i byer som er i vekst kan bidra til større verdsetting av kulturminneverdier i slike områder.²

Nærstudier i tre randsoner

Undersøkelsen har hatt karakter av å være nærstudier av representative randsoner i tre bykommuner; Sarpsborg, Levanger og Vågan kommune der Svolvær ligger. Byene som ble valgt ut har noen fellestrekk: de er byer som i dag består av eldre bykommuner og som mer nylig har fått inkorporert nabokommuner med en mer landlig karakter – de har kulturminneplaner som har blitt utviklet med en viss grad av brukermedvirkning – og de ligger i ulike fylker. Sarpsborg er den tredje eldste byen her til lands, og ble grunnlagt i 1016. Byen har en lang historie som industriby der både Hafslund og Borregaard har spilt en viktig rolle. I 2005 ble det besluttet å utarbeide en kommunal kulturminneplan. Levanger ligger i et variert kulturlandskap og er en kommune med både kyst, skog og fjellområder innenfor sine grenser. Den er en gammel handelsby med aner tilbake til jernalderen med handelsruter til Sverige. Byen er velkjent for sin bevaringsverdige bykjerne, som nylig er blitt vedtatt fredet som kulturmiljø. Svolvær i Vågan kommune er en forholdsvis ung by som ble etablert på 1800-tallet, hvor den vokste fram i skyggen av Kabelvåg og Vågar, som var eldre handelssentra fra vikingtiden og fram til middelalderen. Kabelvåg og Svolvær ligger tett opp til hverandre, og Vågan kommune ønsker å bygge ut områdene mellom de to byene. Mens kystlinjen er utsatt for utbyggingsinteresser fra turisme og industri, er det mindre press på randsonene, som har sterkere beskyttelse i arealbruksplanene. Byekspansjonen har foregått i kystsonen og byens havneområder.

Undersøkelsen har kombinert flere metoder. Gjennomgangen av planene har blitt supplert med intervjuer, som dels har hatt form av å være fokusgruppeintervju og dels bestått i metodeutprøving av en ny form for survey (kjøpesentermetoden).

¹ Dette sip-prosjektet har inngått som NIKUs bidrag til finansieringen av det tverrdisiplinære Forskningsråds-prosjektet "LAND – Local Heritage Values and Cultural Heritage Plans in Urban Fringe Areas", der Mari Sundli Tveit fra Universitetet for miljø-og biovitenskap og Oddrun Sæter fra Høyskolen i Oslo har deltatt.

² En av hovedmålsettingene i prosjektet er å bidra til utvikling av interdisiplinære metoder ved å kombinere tilnærminger som gjør seg gjeldende innenfor landskapsplanlegging med sosialvitenskapelige metoder som kan vise seg nyttige for kulturminneforvaltere og planleggere. Arkeologiske og visuelle landskapsanalyser har blitt kombinert med intervjuer (The Mall Method). Dette har blitt videreutviklet og presentert i andre sammenhenger. Se litteraturlista.

Figur 1. Både den gamle og den nye fabrikkpipa på Borregård er viktige orienteringspunkter for folk som bor i Sarpsborg. Foto: NIKU.

Kulturminneplanenes ulike karakter

De første to byene har utarbeidet egne kulturminneplaner, mens den tredje byen er inkludert i en regional plan. I alle byene har lokale foreninger deltatt med registreringer av kulturminner og -miljøer og har deltatt i planprosessen gjennom deltakelse på møter, selv om deltakelsen er vesentlig mindre for Svolve vedkommende. Levanger fikk sin kulturminneplan i 1995, Sarpsborg i 2005 mens Svolve i Vågan kommune fikk sin i 2008, som ledd i utviklingen av en regional plan for Lofoten. I både Levanger og Sarpsborg har lokale organisasjoner og lag gjennomført kulturminneregistreringer og deltatt i planprosessen gjennom deltakelse i møter og i referansegrupper. Referansegruppene har stått for utvelgelse av kulturminner og kulturmiljøer som ble foreslått inntatt i kulturminneplanene.

I Sarpsborg tok fylkekonservatoren i Østfold, som er lokalisert i Sarpsborg, initiativ overfor Riksantikvaren og lyktes med å få bidrag til å få finansiert sitt prosjekt "Kulturarven i lokalmiljøet". Siden det var mulig å få økonomisk støtte fra sentralt hold, ble dette arbeidet gitt prioritet av kommunale myndigheter. Riksantikvaren godtok prosjektplanen og det ble etablert både en ekstern og en intern referansegruppe. I tillegg ble det holdt separate møter med aktuelle lokale foreninger, samt åpne folkemøter. Personen som fikk ansvaret for oppfølgingen, hadde både oversikt over kulturminneproblematikken samt godt innblikk i planprosessens gang.

Sarpsborg valgte å ha hovedfokus på kulturmiljøer som ikke allerede var beskyttet gjennom kulturminneloven. De tolv mest verdifulle kulturmiljøene i kommunen ble valgt ut for å inngå i kulturminneplanen, der formålet var å lage en kulturminnekalender/ -plakat, slik at den ble lett tilgjengelig for kommunens innbyggere og andre, for eksempel turister.

De lokale undersøkelsene ble samlet i registre og kartfestet. De ble framstilt i et digitalt format der intensjonen var at de skulle være lett tilgjengelig i arealplanleggingen, og det var det lokale historielaget som var ansvarlig for registreringene. Historielaget ble også invitert med for å diskutere utvalgsriteriene. Utvalgsriteriene ble fastsatt av referansegruppa, og hovedfokus ble lagt på stedsidentitet, der kulturminner som har hatt stor betydning for byutviklingen ble understreket som

sentrale. Planen har ført til mer fokus på kulturminner. Gjennom utgivelsen av en egen kulturminnekalender har informasjonen blitt bedre og det har ledet til bedre stell og vedlikehold av kulturminnene. Arbeidet har generelt bidratt til økt bevissthet blant folk flest om kulturminnenes plass i det lokale nærmiljøet (intervju S1).

Kulturminnene som inngikk i det lokale dokumentasjonsmateriale besto av en rekke ulike typer, og de inngikk også i mange forskjellige sammenhenger. Mens noen kan være tett koblet opp mot individuelle og lokale historier, hørte andre til i gruppen av velkjente kulturminner som inngår i nasjonale registre. Generelt kan det hevdes at kulturminnene i Sarpsborg dels var blitt innebygd i nye kontekster i randsonen. Mange av de lokale kulturminnene lå i utmark som for eksempel nedlagte husmannsplasser og andre spor etter nedlagte bosettinger.

Kulturminneplanen fra Levanger vektla å presentere mange ulike enkeltminner. En rekke av kulturminnene som ble inkludert, var fra før 1537 og dermed beskyttet via kulturminneloven. Planen var tematisk organisert etter følgende opplegg: Forhistorisk kulturminner, verdifulle kulturmiljøer, bosetning og landbruk, industri, kommunikasjon og forsvar. Konkrete handlingsmål var inkludert for å sikre tilstanden for kulturminnene. Et mindre beløp ble satt av hvert år for dette formålet, men som langt fra var stort nok til å fylle den ambisiøse planen.

Ansvarshavende for arbeidet i Levanger hadde førstehåndkunnskap om planen. Vi ble fortalt at de ikke hadde muligheter for å gjennomføre kvalitetssikring av de lokale registreringene. De sentrale myndighetene var gjennom Riksantikvaren involvert i finansieringen av kulturminneplanen. Den var klassifisert som et pilotprosjekt der brukermedvirkning var inkludert i prosjektets målsetting. Det var trukket opp retningslinjer for registreringsarbeidet. Prosjektet ble møtt med stor entusiasme lokalt, og det lokale historielaget ble involvert i registreringsarbeidet (intervju L1). Ifølge de lokale foreningene som var involvert i ulike faser av arbeidet, hadde de store forventninger til planen på 1990-tallet. Representanter fra ulike deler av kommunen ble pekt ut av lagene til å delta. Kommunen hadde ressurser øremerket for å kunne engasjere frivillige lag i grunnlagsarbeidet og lønne dem. Oppgjøret ble aldri utbetalt, og arbeidet resulterte heller ikke i en plan som er i aktiv bruk. Representanter for de lokale lagene vi snakket med antar at den kan ha endt opp i en skuff (intervju L2). Planen er for så vidt i bruk i form av mindre praktiske tiltak som rydding av vegetasjon og skilting og annen istandsetting. De lokale registreringene ble derimot lagt i en skuff, og i kommunen var de usikre på hva de skulle gjøre med dem.

Figur 2. Da feltarbeidet foregikk i Levanger, var flere av husene i denne gata truet av riving, og avisene var preget av sterkt engasjement. Foto: NIKU.

Kulturminneplanen der Svolvær inngår, er av en annen karakter enn de to andre, siden den er del av en regional plan som ble utviklet og vedtatt av kulturminneforvaltningen i fylket. Dette innebar at det var kulturminner av nasjonal og regional verdi som fikk størst fokus i planen. Planleggerne i kommunen deltok i dialogen som fylkets kulturminneforvaltning la opp til, men ikke alle forslagene som ble lagt fram ble innlemmet i planen. Da de ble spurt om hvilken betydning planen ville ha for Svolvær, svarte de at planen var ment å skulle gi retningslinjer i forhold til framtidig arealplanlegging. Om dette vil bli resultatet gjenstår å se.

Har brukervedvirkning noen betydning?

Ettersom brukervedvirkning har blitt en mer alminnelig premiss innenfor planlegging, er det blitt mulig å studere nærmere om den har påvirket planprosessene i vesentlig grad. I denne undersøkelsen har det inngått to kulturminneplaner som var definert som pilotprosjekter hvor brukervedvirkning ble gitt spesiell oppmerksomhet. Det vil si at innbyggerne har blitt involvert på ulike stadier og i varierende grad i utviklingen av kulturminneplanene. Et av de viktigste resultatene fra gjennomgangen av planene har vært at selv om ulike frivillige foreninger og lag har blitt invitert med i arbeidet ved å gjennomføre egne registreringer, har svært få av de kulturminnene og kulturmiljøene som de registrerte blitt innarbeidet i planen. Registerdataene fra de til dels omfattende lokale undersøkelsen har bokstavelig talt blitt lagt på hylla og nærmest blitt glemt, og de lokale myndighetene ser ikke ut til å ha noen videre planer med dem. Disse resultatene tyder på at hvis lokale verdissetinger og registreringer ikke passer inn med etablerte verdissetinger, vil de ha vanskeligere for å bli inkludert. Det kan henge sammen med at det eksisterer ulikt syn på hva som er kulturminner, fordi det lokale planleggerne og det folk som bor på et sted vektlegger ikke nødvendigvis alltid faller sammen, noe andre deler av vår undersøkelse bekrefter ("Kjøpesenterundersøkelsen" har blitt presentert andre steder). I planarbeidet i Sarpsborg og Levanger kan det se ut som de frivillige foreningene som deltok i registreringsarbeidet, leverte et materiale som de lokale planleggerne ikke har visst hvordan de skal håndtere fordi det skiller seg fra etablerte kulturminnetyper. Det har imidlertid ikke manglet gode intensjoner hos kommunen og fylket. Det er snarere at det mangler metoder og kunnskap om hvordan lokale minner kan integreres i en plan. Dette er ikke vanskelig å forstå, for det er både krevende og vanskelige prosesser å håndtere. Derfor er det desto viktigere at de drøftes jevnlig. Et viktig argument for mer brukervedvirkning i beslutningsprosesser, er at de kan bidra til å styrke interessen for å innta rollen som aktiv medborger. For å lykkes med slike målsettinger er det nødvendig å gjennomføre endringer både i etablerte planleggingsrutiner og holdninger. Ved å rette mer oppmerksomhet på forbindelseslinjene som finnes mellom kulturminner og personlige minner er det også sannsynlig at ansvarsfølelsen for kulturarven i lokalmiljøet deles av flere.

Resultater fra prosjektet

Swensen, Grete & Sæter, Oddrun, 2009, Multiple memories – Subjective dimensions in heritage appreciation; in: Sergio Lira et.al (eds.) *Sharing Cultures*. Barcelos: Green Lines Institute 2009, pp. 602-612.

Swensen, Grete; Jerpåsen, Gro B.; Sæter, Oddrun & Tvedt, Mari S., 2010, Memory and Monuments: The Role of Inhabitants' knowledge in cultural heritage management. In: Gerrit J. Carsjens (ed.) *Landscape Legacy. Landscape Architecture and Planning Between Art and Science*. ISOMUL, Wageningen University.

- Swensen, Grete & Sæter, Oddrun, 2010, Møter på kjøpesenteret – om samtaler i offentlig miljø. Bidrag til metodeantologi under utgivelse av Gøteborg Universitet v/ Kerstin Gunnemark og utgis av Studentlitteratur.
- Swensen, Grete & Sæter, Oddrun, 2010, The Mall Method. How to study inhabitants' appreciation of urban cultural heritage areas. Akseptert for trykking i *International Journal of Qualitative Methods*.
- Swensen, Grete og Oddrun Sæter, 2011, Møten på kjøpcentrumet – om samtal i offentlig miljø., I: Gunnermark, Kerstin (red.) *Etnografiska hållplatser*. Studentlitteratur, Lund 2011. S. 79-98.
- Swensen, Grete & Sæter, Oddrun, 2011, The Mall Method: Applied in a Study of Inhabitants' Appreciation of Urban Cultural Heritage Areas'; in *IJQM International Journal of Qualitative Methods*, vol.10 (2), 2011, pp. 125-139.
- Swensen, Grete; Jerpåsen, Gro B.; Sæter, Oddrun & Tveit, Mari S. (in press) Capturing the intangible and tangible aspects of heritage – personal versus official perspectives in cultural heritage management. *Landscape Research*.
- Tveit, M.S., 2010, Landskap under press – måling og overvåking av visuell kvalitet, *Plan*, 03/2010.
- Tveit, M.S. & Jerpåsen, G., 2009, Visual and archaeological landscape analysis in the urban fringe. I: A. Ghersi and F. Mazino *Landscape and ruins. Planning and design for the degeneration of derelict places*. Proceedings from ECLAS conference 2009. University of Genoa, Faculty of architecture, Polis department, Landscape section, Genoa.

Litteratur

Det er redegjort for anvendt litteratur i prosjektet i hver enkelt av publikasjonene som er oppgitt under resultater fra prosjektet ovenfor.

Prosjekttittel	Urban fringe
Prosjektleder	Grete Swensen
Prosjektdeltagere	Gro B. Jerpåsen
Eksterne samarbeidspartnere	Oddrun Sæter, Høgskolen i Oslo, Mari Sundli Tveit, Universitetet for miljø- og biovitenskap
SIP	BY
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 600 000
Andre opplysninger	Prosjektet mottok også finansiell støtte fra Norges forskningsråd gjennom programmet Miljø2015.

S, M, L, XL som alternativer i byutviklingen

Grete Swensen og Åse Dammann

De fleste byer og bymiljøer i dag er preget av kontraster og uensartethet, med ny og gammel bebyggelse om hverandre, blandede funksjoner, stort og smått. Variasjonen avspeiler byens ulike funksjoner og historie. De forteller om bruddene mellom ulike epoker, varierende gatebredde, ulike byggehøyder, stilarter og funksjoner. Slike heterogene bymiljøer er med andre ord preget av tidsdybde: innenfor et avgrenset område kan man lese svært mange ulike historier, og byens historiske utvikling blir veldig tilstedeværende.

Bakgrunn

Lenge dreide den norske bevaringsdiskusjonen i by seg hovedsakelig om "homogene områder" – vern av kvartaler og strøk som har en gjennomgående enhetlig bebyggelse fra en forholdsvis avgrenset historisk periode. Slike områder fremstår som enhetlige, sluttete tidsbilder, avgrenset i tid og rom. Mange av de mest kjente historiske byer og bymiljøer oppfattes som slike tidsbilder. De blir gjerne oppfattet som uttrykk for stabilitet og trygghet. Det er ofte denne typen miljøer som allerede er regulert til bevaring, fredet eller som er foreslått fredet gjennom den nye kulturmiljøparagrafen (Mydland & Swensen 2005). De homogene tidsbildene som finnes innenfor den heterogene byen, bidrar til å manifestere byens heterogene og mangfoldige preg, ved å ha en kontrasterende virkning. Og nysgjerrigheten blir pirret: Hva består kulturarverdiene i slike områder av? Hvor sterke er utbyggingsinteressene? Hvem definerer kulturarv verdiene?

En utfordring for kulturminnevernet er å viderefremme de verdiene og potensialene som kan leses ut av bygninger og anlegg fra ulike tidsepoker og anvende det som argumenter i arbeidet med å skape gode bymiljøer. Prosjektet som beskrives her har vært et forprosjekt i 2006-07 og har hatt som mål å undersøke hvilke endringskrefter som i seinere tid har bidratt til å produsere denne heterogeniteten ved å bruke Tromsø som et konkret eksempel¹.

Innfallsvinkler

En viktig del av kildematerialet i denne undersøkelsen har bestått av en samling av saker til planutvalget fra 1998 til i dag. Saksutredningene viser hvilke argumenter administrasjonen har vektlagt og hva politikerne har stemt. I tillegg er deler av avisdebatten som dreide seg om byutvikling i perioden 1998-2000 gjennomgått, der det er foretatt en diskursanalyse for å få fram hvilke aktører som er synlige i diskusjonene om byutviklingen. Dessuten har en vandring med fotoapparat i et utvalgt kvartal av sentrum bidratt til å konkretisere hva heterogenitet i et bymiljø innebærer i praksis. Kvartalet omfatter området mellom Storgata og Grønnegata, og inkluderer Strandskillet, Fr. Langesgate og Vestregate.

Når man skal nærme seg et område som er sterkt formet av den nære fortida, blir man lett offer for en egen "hjemmeblindhet" hvor det kjente og hverdagslige stiller seg i veien for å oppdage nye sammenhenger. Her har Conzen og boka "Thinking about Urban Form" (2004) hatt en funksjon for å komme videre. Conzen (1907-2000) kombinerte studier av byform med erfaring fra praktisk

¹ Medarbeiderne i prosjektet har vært Grete Swensen (prosjektleder), Åse Dammann og Johanne Sognnæs. Johanne Sognnæs har bidratt i prosjektet underveis med gjennomgang av plandokumenter og gitt innspill til artikkelen.

planlegging. Han anså bevaring av historiske bylandskap som sentralt og introduserte begrepet «forvaltning av bylandskapet». En nøkkel til forvaltning lå etter hans oppfatning i bylandskapets «historisitet». Den historiske utviklingen produserte ikke et enkelt, uniformt bilde - men et sammensatt og vanligvis komplekst bilde med kontrasterende elementer, ettersom hver formskapende periode har sin egen stil.

Figur 1. I Grønnegata i Tromsø står det fortsatt igjen noen rester av den eldre trehusbebyggelsen. Foto: Anne Sætren, NIKU 2011.

Historisiteten slik han beskrev den består av tre hovedfaktorer: byplanen – bygningsmiljøet – eiendomsforhold. *Byplan* omfatter gater, kommunikasjonsårer, land parseller, planer for enkelteierdommer. *Bebyggelse*, dvs. individuelle bygninger (hovedbygninger, sidebygninger, åpne rom) og *eiendomsstruktur* – tomt. Her ble klassifisering først og fremst basert på funksjonelt formål (bolig, handel, industri eller tjenesteytende funksjoner).

Conzen studerte først og fremst eldre byer, ofte med strukturer fra middelalderen. Deler av metodikken kan likevel ha overføringsverdi til studier av yngre byer. Mange argumenter som er implisitt i Conzens perspektiver legger opp til *strukturbevaring* framfor *fragmentbevaring*.

Den bymorfologiske arven fra M.R.G. Conzen er videreutviklet i Storbritannia av Urban Morphology Research Group. Innenfor denne bymorfologiske retningen, hvor langt de fleste har studiet av fysisk form som fellesnevner, gjør det seg gjeldende ulike innfallsvinkler, men det har vært en påfallende mangel på kommunikasjon mellom de ulike retningene, som delvis kan tilbakeføres til at de tilhører ulike disipliner - geografi og arkitektur (Whitehand 2001:103).

Et interessant spørsmål i kulturarvsammenheng er i hvilken grad slike formstudier av kontekst bidrar til å avdekke kulturarvspotensialer for bruk i videre planer for byutvikling. Dette forprosjektet har ikke gitt seg ut for å besvare en slik omfattende problemstilling, men har konsentrert seg om å se nærmere på kommunale planer som har lagt føringer for utviklingen i kvartalet, samt de offentlige diskusjonene de bidro til å reise.

Presentasjon av to planer

Til sammen ble seks planer undersøkt nærmere², hvorav to vil bli presentert nærmere her. Sentrumsplanen - innledende rapport om mål og visjoner, som ble lagt fram høsten 1998 og et stort boligprosjekt innenfor sentrumsplanens område, Sentrum terrasse, august 2000. Begge var del av en større reguleringsplan som omfattet et stort boligprosjekt. Det området som i dag går under betegnelsen "Tromsø sentrum" er nesten identisk med den gamle 1800-tallsbyen Tromsø. Byen var den gang liten i areal – bare ca. 300 meter bred og halvannen km lang – men den var kompakt og relativt enhetlig utbygd med lave trehus ordnet i kvartaler. Byen kom uskadd gjennom 2. verdenskrig, men deler av bebyggelsen ble revet utover på 1960 og -70-tallet og erstattet med kontor- og forretningsbebyggelse i en noe større skala. Gatestruktur og bygningenes plassering mot gata ble i hovedtrekk opprettholdt, men bygningsvolumene økte, og form og materialbruk endret seg. I Sentrumsplanen - kommunedelplan for sentrum fra 1998, ble det referert direkte til heterogenitet i avsnittene som omhandlet bevaringsverdige bymiljø:

Begrepet heterogenitet brukes om sentrumskjernens urbane miljø. Med dette begrepet forsøker en å beskrive mangfoldet, det trafikalt komplekse, det arkitektonisk motsetningsfylte, det sosialt sammensatte, det kulturelt stimulerende, det administrative, det provoserende, det konflikthylte osv. som har oppstått ved at et stort antall funksjoner og systemer, gjennom en utvikling på over 150 år, har funnet sin plass innenfor et fortettet, komplekst byområde (s.7).

Selve reguleringsplanen omfattet kvartalet mellom Grønnegata, Håkon den gamles gate, Vestre gate og Fredrik Langes gate. Prosjektet dreide seg om å bygge ut et kvartal som var dårlig utnyttet. Det hadde lenge ligget nede og besto av uensartet bebyggelse, samt flere rivningstomter som ble brukt til parkeringsformål. Utformingen av den nye bebyggelsen tok utgangspunkt i retningslinjer hentet fra administrasjonens forslag til kommunedelplan for sentrum ("sentrumsplanen"), og brøt sterkt med tidligere bebyggelsesstruktur og arkitektur. Denne planen var ikke politisk behandlet på det tidspunkt denne reguleringssaken legges fram. I området lå to mindre trehus som kulturminneforvaltningen hadde klassifisert som verneverdige. Gjennom direkte kontakt og forhandlinger mellom fylkeskommunen og utbygger, ble disse tatt inn i planen og foreslått regulert til bevaring.

Utredningsarbeidet som gikk parallelt med sentrumsplanarbeidet, brukte begrepene S, M, L, XL som kategorier for de ulike utbyggingsalternativene. S, M, L, XL er også tittelen på en bok av den nederlandske arkitekten Rem Koolhaas m.fl. (Werlemann 1997). Han har med sin internasjonale karriere vært en inspirator og et forbilde for mange yngre arkitekter, også i Norge. Med sine designstrategier, som passet perfekt til den markedsorienterte, globaliserte økonomien, har han fått stor oppmerksomhet. I den nevnte boken, som dreier seg om byplanlegging og arkitektur, står endring og brudd sentralt. Det å lage noe nytt – med fokus på form – er et viktig tema. Begrepet "størrelse" blir omdefinert til noe som ikke primært dreier seg om kvantitet, men like mye om kvalitet.

² Planene som er undersøkt er følgende: Bevaringsplan for Tromsø sentrum, behandlet våren 1998 - Sentrumsplanen, innledende rapport om mål og visjoner, lagt fram høsten 1998 - 2 store hotellprosjekt innefor sentrumsplanens område, Radisson SAS og Hotell Melange, april 2000 - 1 stort boligprosjekt innenfor sentrumsplanens område, Sentrum terrasse, august 2000 - 1 prinsipp sak om riving av en bygning regulert til bevaring i den første bevaringsplanen i sentrum, desember 2005.

Figur 2. Et blikk opp Fr. Langesgate i Tromsø viser at kvartalet har fått mange nybygg i løpet av 90-tallet. Foto: NIKU.

Avisdebatten om kvartalsutbyggingen³

Forslaget til endret reguleringsplan på tomte mellom Grønnegata og Vestregata ble fremmet den 12. oktober 1998. Framlegging av denne planen var en forutsetning da tanken om å bygge et 14 etasjes nybygg i Tromsø sentrum ble lansert. Det var Tromstrygd, et brukereid forsikringsselskap for fiskere, som fremmet forslaget til endret reguleringsplan. I det 14 etasjes bygget var det planlagt næringsvirksomhet i de to til fire nederste etasjene og for øvrig boliger. Gjeldende reguleringsplan var på fem etasjer. Utbygger hadde hatt samtaler med byutviklingssjefen i forbindelse med utarbeidelse av forslaget, men politikerne var så langt ikke blitt informert.

Dagen etter var saken på førstesidene i avisene Nordlys og Tromsø. Avisene la vekt på ulike temaer. Nordlys skrev at det skulle bygges høyt, og at planene var blitt holdt unna offentligheten. Avisa Tromsø valgte en mer positiv innfallsvinkel og skrev at tomte, eller "hullet", nå skulle fylles, og at det var klart for den første store satsningen på sentrumsgårder i Tromsø. Byggesaken ble opptakten til en omfattende debatt i lokalpressen om byutvikling i Tromsø på et mer generelt plan; og som kom til å dreie seg både om krav til offentlighet i planleggingsprosesser, om høyhus som arealeffektiv byggemåte og om kulturhistoriske hensyn.

Mangelen på offentlighet i planleggingsprosessen ble diskutert i begynnelsen av avisdebatten, men diskusjonen ble avløst av andre problemstillinger og døde etter hvert hen. De kritiske røstene hevdet at politikerne ble tilsidesatt og at utbyggerne på denne måten ble gitt for mye makt til å påvirke den fremtidige utformingen av Tromsø sentrum, og de mente at dette var uheldig, fordi disse spørsmålene angikk hele Tromsøs befolkning. Nordlys, som tok opp problemstillingen i det første avisoppslaget, forsterket temaet ved å bruke uttrykk som kunne oppfattes negativt, som "kapitalsterke utbyggere", og at planen hadde vært diskutert i "flere måneder".⁴ Det var hovedsakelig motstanderne av høyhus som var kritiske til at politikerne og innbyggerne ikke var trukket med i diskusjonen fra første stund. Selv om det ikke ble påvist feil i saksbehandlingen, ble det

³ Gjennomgangen er basert på et utvalg avisartikler hovedsakelig fra avisene Nordlys og Tromsø i perioden 13. oktober 1998 til 18. september 2000. Utvalget består av 46 avisklipp som daværende Byantikvar i Tromsø sakset fra avisene mens debatten pågikk. Utvalget av avisklipp er ikke systematisk, men omfatter en stor del av det som ble skrevet om saken i de to avisene i dette tidsrommet.

⁴ Nordlys 13.10.98. Planlegger høyblokk på 14 etasjer. Reportasje, s. 1, 26, 27.

tydelig at mange ønsket en åpnere prosess enn vanlig praksis for utbyggingssaker. De kritiske røstene hadde mer tro på politikernes dømmekraft i avgjørelser om byutviklingen, enn på utbyggerne og kommuneadministrasjon. Forestillingen om engasjerte politikere viste seg imidlertid å ikke holde stikk, for i løpet av tiden debatten pågikk i Tromsø-avisene, var det få av politikerne som kom på banen og mente noe konkret om høyhus og byutvikling.

Bak høyhusplanene lå et mål fra kommunens planavdeling om å bygge 1000 nye boliger i sentrum. Byantikvaren hevdet at undersøkelser viste at det gikk an å oppnå like stor fortetting med lav bebyggelse som med høyhus. Det var imidlertid flere som tok til orde for at det nettopp var den lave, utflytende villabebyggelsen i Tromsø som gjorde byen arkitektonisk kjedelig og uinteressant. "Hva ønsket man seg egentlig: En bykjerne med variert bebyggelse og høyhus, eller homogen småhusbebyggelse med uinteressant arkitektur og kostbar infrastruktur?"

Verken i Nordlys eller Tromsø ble det argumentert med kulturminneverdier i de første oppslagene om saken, og det skulle gå litt tid før kulturhistoriske hensyn ble fremført som tema i avisdebatten. I et leserinnlegg hvor det eksplisitt ble fremhevet at kulturhistorien var viktig i forbindelse med sentrumsutviklingen, ble den bevarte trehusbebyggelsen i Mandal trukket frem som et godt forbilde⁵. Samme dag sto også et leserinnlegg på trykk fra et medlem i Fortidsminneforeningen der byutviklingssjefens holdning til bevaringsaspektet i byutviklingen etterlyses, særlig i forhold til transformasjonsområdene, hvor kulturhistorisk verdifulle hus sto i fare for å bli fritt vilt. Skribenten ønsket å bevare viktige fortidsminner og karaktertrekk i byen for fremtiden, og ønsket at nybygg skulle være resultat av samspill mellom tradisjon, kunnskap og gode kunstneriske fortolkninger av vår tid. Han mente også at høyhusplanene ville føre til brutalisering og fremmedgjøring⁶. Både praktiserende arkitekter og profilerte samfunnsforskere og -debattanter tok del i avisdebatten.

Bevare og omdanne – to forenlige størrelser

På byplannivå er heterogenitet et middel til å nå to mål som umiddelbart kan synes uforenlige – både å bevare og å omdanne. På detaljnivå er heterogenitet akseptabelt og interessant sett fra kulturminneforvaltningens ståsted. Det gir større tidsdybde og gjør det mulig å "lese" historien. Fra byplankontorets side var denne heterogeniteten ikke ønskelig i tilfellet som har blitt beskrevet her; de har villet omdanne området i sin helhet og ønsket å gi det et nytt, homogent og "moderne" uttrykk, både strukturelt og arkitektonisk. Fra politikernes ståsted var heterogeniteten direkte negativ – det minste av de bevarte trehusene ble omtalt som en "vorte" – som noe som ville skjemme området. Forslaget om å bryte så sterkt med det bestående, synes å ha kommet fra administrasjonen, ikke fra utbygger eller politikerne, men disse har sett mulighetene dette innebærer, tatt ideen til seg og gjort den til sin.

Ett enkeltstående tilfelle har alltid begrenset overføringsverdi. Forhold som politisk klima, partipolitiske konstellasjoner og konjunktursvingninger i samfunnsøkonomien kan alle på ulikt vis virke utslagsgivende for beslutninger som fattes i bypolitikken. Hensynet til kulturarv har imidlertid i løpet av de seinere årene blitt et spørsmål som reises oftere enn før, og dette er i seg selv et forhold som er med på å skape nødvendig debatt om grunnlaget som de endelige beslutningene fattes på.

⁵ Tromsø 04.11.98 og Nordlys 07.11.98. *Høyhus i ishavsbyen Tromsø*. Artikkel av Kirsten Quist Barnes.

⁶ Tromsø 04.11.98 og Nordlys 07.11.98. *Høyhusene – en arkitektfaglig fallitt*. Innlegg av Svein Johnsen, Fortidsminneforeningen, Tromsø.

Litteratur

- Conzen, M. R. G., 2004, *Thinking about Urban Form. Papers on Urban Morphology 1932-1998*. Ed. M.P. Conzen. Oxford: Peter Lang.
- Mydland, L. & Swensen, G., 2005, Orden og harmoni eller kreativt kaos – Historiske spor i bybildet. I: Carsten Paludan-Müller og Grete Gundhus (red.): *Kulturminner – en ressurs i tiden*. Oslo: NIKU s.93-112.
- Werlemann, H.; Koolhaas, R.; Mau, B.; Sigler, J., 1997, *Small, medium, large, extra-large: Office of Metropolitan Architecture, Rem Koolhaas and Bruce Mau*. Edited by Jennifer Singler. KØln: Benedict Taschen Verlag.
- Whitehand, J.W.R., 2001, British Urban Morphology: the Conzen tradition. In: *Urban Morphology*, 2001, 5 (2); pp.103-109.

Prosjekttittel	Heterogene kulturmiljøer i by
Prosjektleder	Grete Swensen
Prosjektdeltagere	Åse Dammann, Johanne Sognnæs
SIP	BY
Varighet	2007
Ressurser	Kr. 265 000

Vindmøller og kulturminner – en visuell konflikt?

Gro B. Jerpåsen og Kari Ch. Larsen

Det foregår for tiden en storstilt planlegging av vindkraftverk med tilhørende kraftledninger og annen infrastruktur langs kysten av Norge og Europa for øvrig. Vi vet lite om effekten av disse storstilte planene på kulturminner og kulturmiljøer. Vi har derfor sett nærmere på hvordan slike utbygginger påvirker et kulturminne eller kulturmiljø for eksempel når det gjelder integritet, lesbarhet og kulturhistoriske kvaliteter generelt.

Norge har gode naturlige forutsetninger for utvikling av vindkraft som fornybar energi. Det er et nasjonalt mål å produsere 3 Terrawattimer (Twh) vindkraft innen 2010. For tiden er det planer om bygging av i alt 3000 vindturbiner langs den norske kysten i følge tall fra 2006. Vindparkene øker i antall og størrelse. Vi vet lite om effekten av disse storstilte planene på kulturminner og kulturmiljøer. Utnyttelsen av vindkraft bør være bærekraftig og balansert i forhold til andre samfunns- og miljøinteresser. Dette er et viktig aspekt når en skal veie miljøinteresser mot hverandre. Selv om de visuelle effektene av vindparketableringene har vært mye diskutert, er det få eksempler på vitenskapelige undersøkelser av virkningene på kulturminner og kulturmiljøer (se for eksempel Masser 2006).

I prosjektet "Visuell innvirkning fra større tekniske inngrep på kulturminner og kulturmiljø" har vi derfor sett nærmere på hvordan slike utbygginger påvirker et kulturminne eller kulturmiljø for eksempel når det gjelder integritet, lesbarhet og kulturhistoriske kvaliteter generelt. Vi har brukt vindkraftverk som case, men resultatene vil også ha overføringsverdi til andre typer store tiltak med visuell innvirkning på landskap og kulturminner, så som kraftledninger, broer og steinbrudd.

Om visuell innvirkning

Oppmerksomheten mot omgivelsenes innvirkning på opplevelse, forståelse og ivaretagelse av kulturminner og kulturmiljøer har vært økende de siste årene. Internasjonalt har denne tematikken vært satt på agendaen, ikke minst gjennom UNESCOs og ICOMOS' arbeid omkring verdensarv og begrepet buffersone, og i norsk sammenheng blant annet omkring bruken av kulturminnelovens § 3 om utilbørlig skjemming av automatisk fredete kulturminner.

Internasjonalt har problematikken særlig vært satt på dagsorden i byene, først og fremst i byutviklingsspørsmål knyttet til strategier og ønsker om fortetting og bygging av høyhus (se f.eks. Tavenor 2007). Debattene har blant annet gått på høyhus som byform, bokvalitet og nærmiljøvirkninger (skyggekast, vind og liknende.), men også virkninger i forhold til bylandskapet generelt, byens silhuett og forholdet til eksisterende bebyggelse (konkurransen, underordning mm.). I

London sto debatten i en planlagt utbygging av høyhus ved Themsen særlig om virkningen i forhold til St. Pauls katedralen, som ville gå fra å være et landemerke og særpreg i byens silhuett til å bli nesten usynlig i Londons "skyline" (Tavenor 2007).

I norsk sammenheng har problemstillingen også vært aktualisert i flere sammenhenger, blant annet knyttet til planer om bygging av høyhus, men også i saker knyttet til andre større tekniske inngrep i landskapet, som kraftlinjer, steinbrudd, broer og vindparker. Imidlertid foreligger det lite litteratur på feltet, særlig gjelder dette i forhold til kulturhistoriske interesser.

Lista-undersøkelsen

Gjennom å studere den planlagte etableringen av en vindpark på Lista, har vi sett nærmere på ulike aktørers oppfatning av landskap og kulturminner. Hovedmålet med undersøkelsen har vært å fremskaffe kunnskap om hvordan ulike interessegrupper vurderer visuell innvirkning på kulturminner og kulturmiljøer. Hvilke kulturminner og kulturmiljøer er viktige for dem? Hvordan opplever de at den planlagte vindparken vil virke inn på disse kulturminnene og kulturmiljøene? Har deres synspunkter blitt hørt i prosessen? Er det ulike vurderinger, for eksempel mellom ekspert og lekmann, og mellom lokale, regionale og nasjonale myndigheter og aktører?

Vi har valgt Lista vindpark som studieområde i undersøkelsen fordi konfliktene omkring visuell innvirkning på kulturminner, kulturmiljøer og landskap her har vært tydelige. Det har vært polariserte og tydelige diskusjoner – og stor interesse både lokalt og nasjonalt. Mange interessegrupper har vært aktive i debatten, både politikere, forvaltning, grunneiere og lokale lag og organisasjoner. Vi har brukt kvalitative metoder, og intervjuer og litteratur har vært de primære kildene. Hovedgrunnlaget som våre vurderinger og analyser bygger på, er intervjumaterialet. Vi har gjennomført intervjuer med nøkkelinformanter lokalt og regionalt. I tillegg har vi sett på litteratur og dokumenter i form av konsekvensutredninger, høringsuttalelser, avisartikler og politiske dokumenter på regionalt og lokalt nivå. Metodene er valgt fordi de gir mulighet til å gå nærmere inn på enkelte problemstillinger, presisere underliggende forklaringer på viktige elementer og sette dette inn i en videre sammenheng. Det gir også mulighet for å gå dypere inn i underliggende årsaker, for eksempel ved å stille oppklarende spørsmål – noe som har vært viktig for oss i forhold til målsettingen om å få mer kunnskap om hvordan ulike aktører vurderer visuelle innvirkninger av nye tiltak.

Den planlagte vindparken ligger i Farsund kommune i Vest-Agder. Selve Lista-landet, eller Lista-halvøya, der vindparken er planlagt etablert, har et variert natur- og kulturlandskap, fra de flate Lista-strendene i sør og rullesteins- og klippestrender mot sørvest. I sør er det et aktivt og intensivt drevet jordsbrukslandskap, og i den nordre delen er det et heilandskap, med kupert topografi med topper opp mot 350 moh., der smale dalganger skjærer gjennom landskapet. Landskapet betegnes tradisjonelt som et åpent landskap, men store deler av det er i dag preget av tiltagende gjengroing.

Store deler av Lista-landet er vernet etter naturvernloven, enten som landskapsvernområde, naturreservat, plante- eller fuglefredningsområde. Lista er for øvrig et av Norges mest fuglerike områder. Her finnes også inngrepsfrie naturområder.

Det er hevdet at kommunen har landets største tetthet av automatisk fredete kulturminner med over 100 000 registrerte enkeltobjekter. Steinalderfunn, bronsealderristninger, bygdeboger, spor etter jernaldergården og mange og rike gravfunn fra jernalderen vitner om at Lista har vært kontinuerlig bosatt siden steinalderen. Listas særpreg skapes ikke minst av et tradisjonelt

kulturlandskap, bare delvis preget av intensiv, moderne jordbruksdrift. Derfor har store deler av jordbrukslandskapet et småskala-preg med langstrakt smal teiginndeling. Mye av den eldre bebyggelsen er også bevart.

Figur 1. Illustrasjonen viser en visualisering av den planlagte Lista vindmøllepark - sett fra Penne og mot Jølle. Den gir et inntrykk av hvordan vindparken vil virke inn på Lista's verdifulle kulturlandskap. Foto og visualisering: Einar Berg, InterPares.

Lokal opplevelse av landskapet

I forbindelse med debatten omkring Lista Vindpark er det et språk mellom hvilke verdier som vektlegges og uttales fra de regionale myndighetene, og hva som vektlegges lokalt. For miljøforvaltningen ligger det en stor utfordring i å fange opp og håndtere lokale verdier og oppfatninger – i tråd med utfordringer og forventninger innenfor Den europeiske landskapskonvensjonen. Det ligger også en stor utfordring i å forvalte og vurdere landskap, og i denne sammenhengen, det historiske landskapet. Undersøkelsen har gitt viktig kunnskap om hvordan historiske landskap verdsettes lokalt som basis for utvikling, og hvordan dette er knyttet til fortellinger, identitet og verdiskaping.

Den europeiske landskapskonvensjonen vektlegger hverdagslandskapet og betydningen av å fange opp lokale verdier gjennom lokal deltakelse i beslutningsprosesser. Lokalt er det høy bevissthet om det verdifulle Lista-landskapet. Mye av den lokale identiteten er knyttet til landskapet generelt og dets spesielle kvaliteter. Til tross for at Lista-landskapet nå gror igjen, er det mentale bildet av landskapet annerledes. Det mentale bildet av Lista er det åpne landskapet. Dette ser vi også av debatten i avisene, samt av hva som profileres utad i kommunen og som den lokale identiteten

hektes på, det vil si Lista-strendene, kulturlandskapet ved Penne, den lange tidsdimensjonen i landskapet og variasjonene i natur- og landskapstyper på hele Lista-halvøya.

Mens fylkeskommunen i sine uttalelser har lagt mest vekt på den innvirkningen vindparken vil ha på bygdeborgene som finnes i og nær planområdet, så utgjør de bare en liten del av det de lokale informantene har lagt vekt på. De er mer opptatt av trusselen i forhold til det åpne landskapet. Undersøkelsen viser derfor at problemfeltet er bredere og går utover det å handle om visuell innvirkning på kulturminner og kulturmiljøer. Lokalt er de mer opptatt av den visuelle innvirkningen en vindpark vil ha på landskapet som helhet, også i form av det "forestilte landskapet", som er det åpne Lista-landet.

De regionale myndighetene har uttalt at det er vanskelig å vurdere konsekvensene for landskapet. Det er også usikkerhet knyttet til hvordan landskapskonvensjonen skal gjennomføres i praksis. De regionale myndighetene mener også at de får til en ryddigere og klarere argumentasjon dersom de holder seg til det håndgripelige, og det som blir mer direkte berørt av vindparken, som for eksempel fugler og enkeltminner som i dette tilfellet bygdeborger.

Internasjonale metoder og begrepet "settings"

Kunnskapen om, og vurderinger av hvordan store tekniske inngrep i landskapet påvirker viktige verdier i landskapet er ikke særnorsk problemstillinger, men diskuteres også i mange andre land i Europa. Hvordan fastlå slike konsekvenser – hva er akseptabelt eller ikke akseptabelt – og hvordan angripe dette metodisk, for eksempel rettet inn mot planlegging? Den engelske landskapskarakteriseringsmetoden, herunder historisk landskapskarakterisering (Linge og Campbell 2007; English Heritage 2005) er en metode som kan anvendes som underlag for vurdering av ulike arealendringer opp mot landskapsverdier. Flere län i Sverige har gjennomført slike karakteriseringer (se f.eks. Det Skånske landsbygdprogrammet 2007). I Sverige har de også gjort vurderinger av ulike typer kulturlandskap og kulturmiljø og deres egnethet og tålegrenser i forhold til vindparker (Kulturmiljø og vindkraft, Riksantikvarieämbetet 2003). Dette er noe det arbeides aktivt med innenfor miljøforvaltningen også i Norge, og Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning har utarbeidet en veileder for landskapsanalyse som kan ses som et steg på veien mot en integrert vurdering av landskap.

I vår gjennomgang av internasjonal litteratur på visuell innvirkning på kulturminner og kulturmiljø, har vi festet oss særlig ved bruken av begrepet "setting" (Mairi 2005, Masser 2006, Historic Scotland 2007, Burra Charter 1999). Dette brukes i omtrent samme betydning som kulturmiljøbegrepet, men er likevel bedre egnet til å diskutere opplevelsverdi og kulturminnenes sammenheng med landskapet. Slik vi anvender kulturmiljøbegrepet i dag, blir det brukt om en avgrenset geografisk størrelse, noe som kan være en begrensning i forhold til å beskrive viktige landskapshistoriske sammenhenger. Masser har definert et viktig skille mellom innvirkning på kulturminnets "setting" og innvirkning på landskapet (Masser 2006). Han hevder at når et tiltak ikke har innvirkning på forståelsen og lesbarheten av kulturminnets "setting", så er det en ren estetisk vurdering og skal ikke tillegges vekt, men i stedet vurderes som innvirkning på landskapet generelt. Det som da blir avgjørende, er hvordan kulturminnets "setting" blir beskrevet og vurdert.

En viktig utfordring er hvem som skal ha ansvaret for landskapsvurderingene slik landskapsforvaltningen i dag er organisert, hvor fylkeskommunen har kulturminneansvaret og fylkesmannen har ansvaret for naturverdiene. Hvordan skal man oppnå en integrert forvaltning av landskapet der

natur- og kulturhensyn kan vurderes samlet? Undersøkelsen viser at problemfeltet er bredere og går ut over visuell innvirkning på kulturminner og kulturmiljøer. Den har også belyst flere viktige problemstillinger i tilknytning til landskap, planprosesser og konsekvensutredningssystemet som vil stå sentralt i framtidig landskapskapsforskning.

Resultater fra prosjektet

Larsen, Kari; Jerpåsen, Gro. 2009. Visuell innvirkning på kulturminner og kulturmiljøer. En studie med utgangspunkt i vindparkutbygging på Lista. – NIKU Rapport 30.

Jerpåsen, G. B. & Larsen, K. C. 2011. Visual impact of wind farms on cultural heritage: A Norwegian case study. *Environmental Impact Assessment Review*, 31, 206-215.

Litteratur

Council of Europe. Framework convention on the value of cultural heritage for society. Council of Europe 27 October 2005. Strasbourg: Council of Europe; 2005.

<http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/199.htm> [accessed 28 May 2010].

Det Skånske landsbygdsprogrammet. Ett utvecklingsprogram med landskapsperspektiv. Skåne i utveckling 2007:10. Länsstyrelsen i Skåne län.

http://www.lansstyrelsen.se/skane/Kartor_och_planeringsunderlag/Landsbygdsprogram/

English Heritage 2005. Wind Energy and the Historic Environment:

<http://www.englishheritage.org.uk> October 2005.

Historic Scotland 2007. Environmental impact assessment (scoping). Scoping of wind farm proposals. Assessment of impact on the setting of the historic environment resource. Some general considerations. Notat.

Linge, L. & Campbell, K. 2007. Assessing Impacts on Setting and Landscape within EIA – a Scottish Perspective. IFA, 3 April 2007. Historic Scotland, Scottish Natural Heritage.

Mairi, B. 2005. The protection of the settings of archaeological sites in Scotland. I: ICOMOS 15th general assembly and scientific symposium. Monuments and sites in their setting - conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes. Xi'an, China.

Masser, P. 2006. Environmental impact assessment of windfarms: cultural heritage and the problem of "setting". *The Archaeologist*, nr 60. Headland archaeology Ltd.

Sweco Grøner 2005: Lista vindmøllepark – konsekvensutredning. Kulturminner og kulturmiljø.

Tavenor, R. 2007. Visual and cultural sustainability: The impact of tall buildings on London. I: *Landscape and urban planning* 83; 2-12.

Prosjekttittel	Metodeutvikling for vurdering av visuell innvirkning på kulturminner og kulturmiljøer
Prosjektleder	Gro B. Jerpåsen
Prosjektdeltagere	Kari Ch. Larsen
SIP	CONCENSUS
Varighet	2008-2009
Ressurser	Kr. 450 000

Analyser av landskap mellom by og land – hva ser du?

Anneli Nesbakken og Gro B. Jerpåsen

Hva du ser kan variere både med ståsted og hvilken linse du velger å se gjennom. Vi har rettet blikket mot kulturhistoriske verdier i byrandlandskap, og sett på hvordan fokus endres med bruk av noen av de anbefalte metodene for landskapsanalyse¹.

De siste tiårene har hensynet til landskap blitt stadig viktigere i arealplanleggingen. Fra 1990-tallet har det vært stor fokus på utvikling og bruken av stedsanalyser i Norge. Det har vært et ønske om utvikling av “det gode sted”, og bevisst stedsforming, estetikk og kulturminnehensyn regnes gjerne som sentrale byggesteiner (Tennøy og Saglie 2000). Med Norges ratifisering av Den Europeiske Landskapskonvensjonen (Council of Europe 2000) i 2004 og ny plan- og bygningslov i 2010 er landskapshensynet også formelt styrket.

I vårt prosjekt har vi sammenliknet resultatene ved bruk av flere ulike metoder for analyse av kulturminner og kulturhistoriske verdier på landskapsnivå. Vi har sett på hvordan metodevalg påvirker hvilke kulturhistoriske spor som blir framhevet, og på de spesielle utfordringene i et sammensatt byrandlandskap som verken kan karakteriseres som land eller by.

En av kulturminneforvaltningens oppgaver er vurdering av kulturhistoriske verdier, ofte i forbindelse med arealplanlegging. Det har nylig blitt utviklet to nye analysemetoder med fokus på kulturhistoriske verdier. Riksantikvaren har vært delaktig i arbeidet med begge (Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren 2010, Riksantikvaren 2009). Vi har valgt å sammenligne disse to metodene, hvor den ene har som mål å karakterisere helhetlige landskap (med byen som en integrert del), mens den andre er ment for byer og tettsteder (også i en større sammenheng). Metodene vi har gått inn i er *Landskapsanalyse, framgangsmåte for vurdering av landskapskarakter og landskapsverdi* (Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren 2010) og *Kulturhistorisk stedsanalyse, en veileder i bruk av DIVE* (Riksantikvaren 2009). Metodene kalles heretter *Landskapsanalyse* (DN og RA 2010), og *stedsanalyse-DIVE* (RA 2009).

To metoder fra forskjellige fagtradisjoner

Landskapsanalyse er godt fundamentert i en naturvitenskapelig fagtradisjon. Det viser seg blant annet i den tematiske vektleggingen av naturgeografiske tema underveis i veiledningen. I motsetning til dette fokuserer *stedsanalyse – DIVE* på menneskeskapte strukturer, og knytter seg sterkere til estetiske og humanistiske fag. Ulike fagtradisjoner viser seg også i tankegangen omkring analyseprosessen. Begge metoder setter opp en trinnvis analyse. I *Landskapsanalyse* (DN og RA 2010) er det formulert et mål om å skille tydelig mellom trinnene i analysen og utvikle en etterprøvbar metode, mens *stedsanalyse-DIVE* (RA 2009) poengterer at analysetrinnene er overlappende og parallelle. *Landskapsanalyse* er utviklet av Aurland naturverkstad og er en norsk tilpasning av den engelske HLC-metoden (Historic Landscape Characterisation) (Fairclough 2002, Rippon 2004). Mye av tankesettet i disse metodene bygger på Den europeiske landskaps-

¹ Dette prosjektet startet opp høsten 2010. Noen foreløpige resultater omtales våren 2011 i studenttidsskriftet Nicolay ved Institutt for arkeologi, konservering og historie ved UiO. Vi planlegger å arbeide videre med materialet. Deler av det vil bli knyttet opp mot Gro Jerpåsens doktorgrad ved Institutt for landskapsplanlegging ved UMB. NIKU har også gjennomført et annet og beslektet prosjekt som sammenligner og diskuterer internasjonale landskapskarakteriseringsmetoder (Larsen m.fl. 2011). Se egen artikkel i denne rapporten.

konvensjonen (Council of Europe 2000). I konvensjonen defineres landskap som en verdi, en ressurs for verdiskapning og et fellesgode. I *Landskapsanalyse*metoden er demokratisk landskapsforståelse, folkelig engasjement og lokal medvirkning sentralt. Det er lagt vekt på en helhetlig og integrert tilnærming med fokus på det naturgeografiske, kulturhistoriske og romlig-visuelle (DN/RA 2009).

Stedsanalyse-DIVE, er utviklet som ledd i et nordisk samarbeid i prosjektet "Communicating Heritage in Urban Development processes" (Co-Herit). Metoden er en spesialisering av den generelle stedsanalysen (Vagstein og Horgen 1994), rettet mot et steds særskilte kulturhistoriske elementer. Stedsanalyser har tradisjonelt vært sterkt dominert av arkitektur, landskapsarkitektur og kulturhistoriske fag, med vekt på viktige strukturer og estetikk. I *stedsanalyse-DIVE* er identifisering av viktige strukturer og prosesser, deretter vurdering av mulighetsrom og aktivering av de kulturhistoriske verdiene viktige analysetrinn (RA 2009). *Landskapsanalyse* har i større grad som mål å tydeliggjøre hvilke landskapsverdier det er viktig å sikre for fremtiden (DN og RA 2010).

Denne artikkelen vil belyse hvordan metodevalget påvirker hva vi ser og velger å vektlegge og gi verdi. Vi har lagt vekt på de tilsynelatende nøytrale analysetrinnene "forberede" og "beskrive". De neste trinnene i begge metoder er "tolke" og "vurdere". Deretter følger "planlegge" i *Landskapsanalyse*, i *stedsanalyse-DIVE* er siste trinn "aktivere" og "oppsummere". Både *Landskapsanalyse* og *stedsanalyse-DIVE* inviterer til omfattende medvirkningsprosesser for å kunne forankre arbeidet lokalt (DN og RA 2010, RA 2009). Det er ikke inkludert i våre analyser, som er gjort ut fra vårt faglige ståsted som arkeologer.

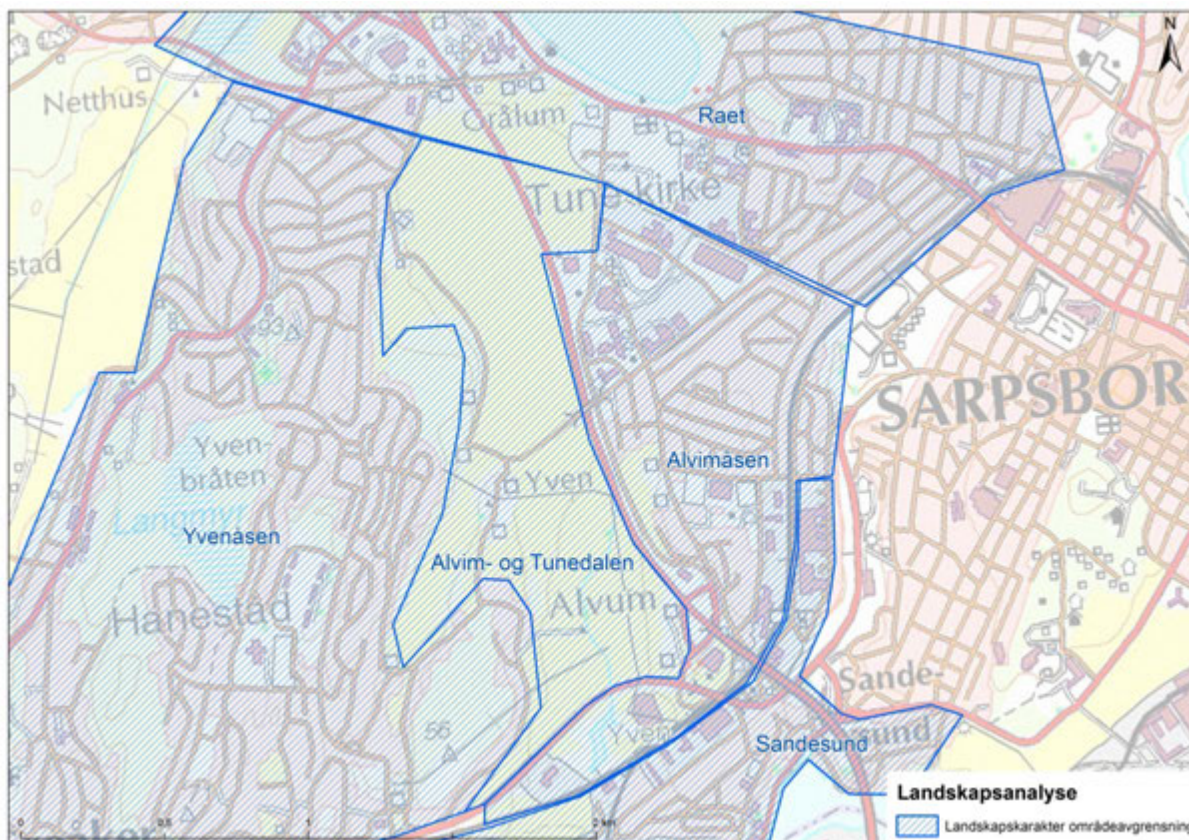
Et byrandområde i Østfold er valgt ut som case. Det samme arealet er analysert ved hjelp av begge metoder for lett å kunne sammenligne dem og vurdere deres muligheter og begrensninger. Caseområdet ligger i utkanten av Sarpsborg bysentrum og omfatter jordbruksarealer, store veisystem, boligområder og et felt med varehus, kjent som "Tunejordet". Det eldre jordbrukslandskapet har gradvis blitt nedbygget siden industrialiseringen på slutten av 1800-tallet. Området kan derfor verken karakteriseres som by eller land, men noe midt i mellom, et typisk randsone-landskap. Det innehar ulike landskapselement og kulturspor og er utsatt for arealpress.

Analysen av delområdet Alvim

I våre analyser har vi jobbet med et større område, men i denne artikkelen trekker vi fram et delområde, Alvim, som viser forskjellene mellom metodene på en god måte.

Beskrivelse ved hjelp av Landskapsanalyse, framgangsmåte for vurdering av landskapskarakter og landskapsverdi

I *Landskapsanalyse* blir kulturminneinteressene vurdert sammen med andre landskapsverdier. Den dominerende landskapskarakteren blir utslagsgivende for inndeling av landskapet. Analysen er tenkt som grunnlag for et trinn 2: veiledere rettet spesielt mot kommuneplaner og storskala plantiltak som for eksempel vindkraft. Ved å følge veiledningen endte vi opp med to delområder og to ulike landskapskarakterer på Alvim: Alvimåsen og Alvim- og Tunedalen. Under har vi presentert vår kartvisning og beskrivelse av de to delområdene:

Figur 1. Kartutsnitt for Alvimområdet av delområder definert ved bruk av Landskapsanalyse. På Alvim er det to ulike landskapskarakterer, delt på områdene Alvimåsen og Alvim- og Tunedalen. Kilde: NIKU, kartgrunnlag Statens kartverk.

Alvimåsen

Alvimåsen er et randområde mellom jordbruksmark og bysentrum. Åsen er preget av det siste århundrets bolig- og næringsutvikling. Utviklingen viser seg som industribygg i sør, boliger fra ulike perioder over det hele, og Tunejordet med de siste tiårenes handelsutbygging i nordvest. På åsen står enkelte bygg igjen som spor etter gårdsdrift lengre tilbake i tid, men de er lite framtreddende. Store handels- og industribygg trekker til seg oppmerksomheten, og er sammen med boligfeltene det som karakteriserer den lave åsryggen.

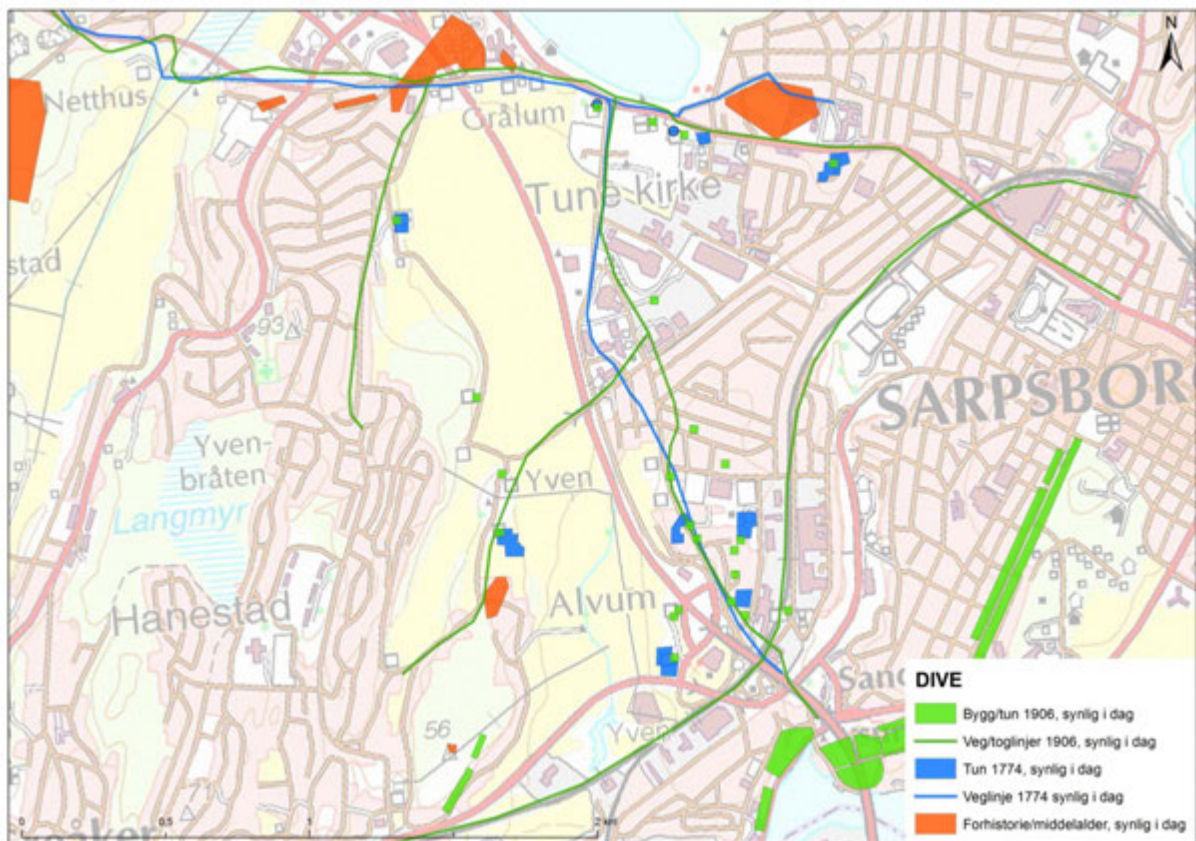
Alvim- og Tunedalen

Alvim- og Tunedalen er et flatt daldrag som strekker seg fra raet og Tune ned mot Glomma. Utgangspunktet for landskapsavgrensningen er de fulldyrkede innmarkarealene med flere gårdstun opp mot åsene i jordekanten. Gårdsnavnene og funn på gårdene viser at dette er et gammelt jordbruksområde. Det er en funksjonell historisk kontinuitet i jordbruksdriften, men den tidligere utmarka er erstattet med bebyggelse, og eldre jordbruksformer er lite synlige i dagens landskap. Daldraget er generelt sterkt preget av nyere tids rasjonaliserte jordbruk, men inneholder deler av et eldre bekkeløp. Gjennom og langsmed jordene går både E6 og andre vegstrekninger, og er sammen med de enhetlige åkrene det som særpreger landskapet. I vårt studieområde representerer denne landskapsdelen det mest åpne, enhetlige området.

Figur 2. Tabell med beskrivelse av landskapskarakter i de to delområdene som berører Alvim, i tråd med veiledning i Landskapsanalyse.

Beskrivelse ved hjelp av Kulturhistorisk stedsanalyse-DIVE

Stedsanalyse – DIVE gir fokus på hva som har påvirket utviklingen av stedet. Metoden krever ganske omfattende befaringer og kildesøk. Basert på kildene satte vi opp en tema/tid/rom-matrise hvor vi peker på viktige strukturer og perioder, og synlige spor etter disse. På Alvim er Kongevegen og de eldre Alvimgårdene viktige eldre element som fortsatt kan spores i landskapet. Under har vi presentert vår kartvisning og matrise for Alvimområdet:

Figur 3. Kartutsnitt for Alvimområdet som viser viktige strukturer definert ved hjelp av stedsanalyse- DIVE. Kongevegen og de gamle Alvimgårdene er framhevet som sentrale kulturhistoriske element på Alvim. Kilde: NIKU, kartgrunnlag Statens kartverk.

Resultater

Ved en sammenligning av de to metodene fant vi at de har mange likhetstrekk.

Begge

- har fokus på kulturhistorisk verdifulle spor som er synlige i landskapet
- tar utgangspunkt i områdets naturgitte og samfunnsmessige forutsetninger
- beskriver en trinnvis prosess som skiller mellom kildesøk, beskrivelse, tolkning og vurdering
- fokuserer på viktigheten av ulike analysenivå/"flyhøyder"

Likevel ble våre beskrivelser av et og samme geografiske område overraskende ulike.

TID	ROM		
	Kommunikasjon/veier	Gårder	Industri/næring
Jernalder/ Middelalder	Fra Alvim går det trolig veier til Tune krk, og Sandesund (Kongeveien), Tune prestegård/Valaskjold og til Yven.	Historiske gårder er Alvim med underbruk, Brevik.	Ikke kjent.
17/1800-tall	Fra Alvim går det veier til Tune krk, og Sandesund (Kongeveien), Tune prestegård/Valaskjold og til Yven.	Gårder merket på historiske kart er Alvim med underbruk og Brevik. 	Ikke kjent ved Alvim.
1850- 1950	Jernbanen bygges 1878. De historiske veiene videreføres. 	Nye underbruk/plasser (Hundskinn), boliger, byutvikling. Brevik og Alvim skiftes ut til boligområder på begynnelsen av 1900-tallet.	Småindustri/verksteder etableres (sag, brenneri, møbelfabrikk).
1950-nåtid	E6 bygges på 1970-tallet, utvides etter 2000. Historiske veier blir brutt. Kongeveien heter Tuneveien, Hundskinnveien og Albert Moeskaus vei.	Nedlegging av gårder og nedbygging av innmark. Brevik og Hundskinn forsvinner. De fleste Alvim-tunene består. Alvim består som stedsnavn.	Byutvidelse og arealpress. Varehusbygging på ”Tunejordet”.

Figur 4. Tema/tid/rom-matrise for Alvim i tråd med veiledning til stedsanalyse-DIVE. Foto: NIKU. Kart: Statens kartverk.

Vi opplevde at det i *Landskapsanalyse* ligger et sterkt ønske om å følge opp Den europeiske landskapskonvensjonen (Council of Europe 2000). Den europeiske landskapskonvensjonen kan forstås som et ønske om å gi rom for alle mulige typer erfaringer av et landskap – noe som er umulig å fange i én beskrivelse. *Landskapsanalyse* kan sees som et forslag til løsning, ved å skape en form for “minste felles multiplum” med sin fokus på det mest bestandige og målbare, eksempelvis geologiske og andre naturgitte forhold. Fellesløsningen for de kulturhistoriske og romlig-visuelle forholdene har vært å vurdere dem etter hvor tydelige og viktige de er i dagens øyeblikksbilde. Beskrivelsene er heldekkende, alt landskap i studieområdet blir vurdert og inndelt etter den vurderte karakteren. Sjekklistene i veiledningen leder oss fra de grunnleggende geologiske formene, videre til dagens vegetasjon, arealbruk, opplevelse av rom og kulturelle spor og referanser– som i ulik grad påvirker

karakteren. I vår beskrivelse tok vi derfor utgangspunkt i dalen og åsdraget slik det fremstår i dag, preget av henholdsvis jordbruk og bebyggelse. Landskapsformen og dagens arealbruk ble styrende for karakteren. Metoden gjør at en fokuserer på hvordan geologiske og biologiske forutsetninger har påvirket den kulturelle utviklingen. De kulturhistoriske sporene blir viktige bare der de har stor betydning for den samlede landskapskarakteren. I “Alvim- og Tunedalen” er gårdstunene i kant av jordbruksmarka med på å definere delområdet karakter, og blir dratt fram. I tettbebyggelsen på “Alvimåsen” dominerer ny boligbebyggelse, handel og eldre industribygg. De enkeltliggende bygningene som er bevart fra eldre Alvimgårder ligger midt i ny bebyggelse, er lite synlige og har liten betydning for landskapskarakteren. Metoden gir fokus på de synlige og mest karakteristiske trekkene innenfor et større sammenhengende areal.

Stedsanalyse-DIVE gir oppmerksomhet til både tid og rom-dimensjonene. Metoden legger vekt på å velge ut historiske hendelser eller prosesser som har vært betydningsfulle, og til å lete opp synlige spor etter dem. Den gamle vegstrekningen mellom Glomma og Raet, som i en periode har vært del av Kongevegen, blir derfor fremhevet som en eldre struktur som har vært viktig for stedet gjennom flere perioder. Gården(e) på Alvim, som har vært i kontinuerlig drift tilbake til middelalder og trolig jernalder, er et annet element som har dominert området i lang tid. Fra industriveksten og byveksten fra 1850-1950-tallet er både driftsbygg og arbeiderboliger synlige spor. Tid-rom-matrisen som er den anbefalte framstillingsmåten i *stedsanalyse-DIVE* får fram ulike tidslag innenfor samme areal på en god måte. Den gir fokus på hva som har formet området til det det er i dag, til dels uavhengig av hvor synlige de fysiske sporene er. Kommunikasjonsåren, landbruksdriften og spor etter industrialiseringen blir dermed framhevet som viktige med denne metoden. Til tross for at Kongevegen i dag har flere ulike navn og er delvis gangveg og blindveg, kan den spores og brukes i fortellingen om stedets utvikling. Sammenhengen mellom de ulike Alvimgårdene på åsryggen ble viktig, selv om mange av tunene i dag bare er bevart i form av enkeltstående bygg. Metoden gir fokus på historiske strukturer som har vært formende for stedets utvikling.

Ulike utgangspunkt gir ulike resultater

Der by og land møtes oppstår gjerne en sone hvor elementer fra begge finnes om hverandre. I en slik sammensatt byrandsone er det ikke alltid gitt hvilken metode som bør velges, eller hvilke element som bør vektlegges. I *Landskapsanalyse* er det tradisjonelle jordbruket implisitt en form for ideal, det etterspørres bevarte sammenhenger mellom innmark-utmark, eldre slåttemark, bruk av naturen på tvers av terrengsoner som fjord til fjell osv. (DN og RA 2010). *Stedsanalyse-DIVE* (RA 2009) har en uttrykt fokus på by. Sett i lys av dette var våre resultater fra Alvimområdet overraskende. Vi endte opp med at *stedsanalyse-DIVE* framhever Alvim som et nedbygd jordbruksareal, mens det samme området med *Landskapsanalyse* framstod som et voksende byareal. Begge metoder er opptatt av synlige kulturspor i dag. Med *Landskapsanalyse* oppleves det som at man hovedsakelig går fra dagens synlige landskap og leter etter eventuelle spor bakover, mens *stedsanalyse-DIVE* i større grad starter med “de viktige øyeblikk i historien”, og deretter søker framover i tid etter spor som eventuelt er bevart. Uansett tilnærming kan man aldri fange inn alt. Vi har vist at i sammensatte byrandlandskap kan ulike metoder gi ganske ulike fokus allerede på det tilsynelatende nøytrale analysetrinnet “beskrivelse”. En beskrivelse er alltid normativ, og kan ikke klart skilles fra tolkning og vurdering. Det er derfor viktig å være bevisst på metodenes teoretiske rammer og formål, før analysearbeidet starter.

Resultater fra prosjektet

Gro Jerpåsen og Anneli Nesbakken 2011: Å analysere et landskap – hvilket landskap ser du? Nicolay 113, 27-36. Oslo.

Nesbakken, A. og Jerpåsen G.: Kulturminner – hvor, hva og for hvem? En diskusjon av tre norske veiledere for kulturhistoriske analyser. Kart og Plan [in press].

Litteratur

Andersen, Sidsel, Einar Berg, Inge Lindblom og Harald Stokkeland 2006: Landskapskonvensjonen (ELK) Implementeringer og utfordringer. Notat fra Arealplangruppen, NIKU.

Council of Europe 2000: European Landscape Convention and explanatory report, Strasbourg.

Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren 2010: Landskapsanalyse: framgangsmåte for vurdering av landskapskarakter og landskapsverdi. Oslo, Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning.

Fairclough, G. 2002: Historic Landscape Characterisation, Template Project Design. Characterisation team, English Heritage.

Larsen, Kari, Wera Grahn, Thomas Risan, Christina Groth Blumentrath 2011: Landskap, kulturminner og lokal medvirkning. Evaluering og utprøving av metoder for landskapskarakterisering med vekt på landskapets historiske dimensjon. NIKU Rapport 47. Oslo.

Lov om planlegging og byggesaksbehandling. LOV 2008-06-27 nr 71. Miljøverndepartementet og Kommunal- og regionaldepartementet

Per André Hansen landskapsarkitekter as og Stenseth Grimsrud arkitekter as 2003: Stedsanalyse Tingvoll-Alvim.

Riksantikvaren (RA) 2009: Kulturhistorisk stedsanalyse av byer og tettsteder. En veileder i bruk av DIVE.

Rippon, S. 2004: Historic landscape analysis: Deciphering the countryside. York, Council for British Archaeology.

Sarpsborg kommune 2007: Kulturhistorisk hjemmevern. Verneverdivurdering i Sarpsborgs byområder utenom sentrum. Temautredning til kommuneplan.

Statens vegvesen 2006: Håndbok 140, konsekvensanalyser, veiledning.

Statens vegvesen region øst 2003: E6 Svingenskogen-Råde grense. Konsekvensutredning.

Tennøy, Aud og Inger-Lise Saglie 2000: Stedsanalyser i planlegging. NIBR prosjektrapport 2000:19

Vagstein, A.M. og Horgen T., 1994: Stadanalyse: eksempel Sykkylven. Oslo, Miljøverndepartementet

Muntlig kilde: Sarpsborg historielag v Karl-Einar Kure

Prosjekttittel	Metodikk for kulturminner i byrandsoner
Prosjektleder	Anneli Nesbakken
Prosjektdeltagere	Gro B. Jerpåsen
SIP	BY
Varighet	2010
Ressurser	Kr. 240 000

Forvaltning av kulturminner i landskapsvernområder

Anne Sætren

Landskapsvernområder er kjennetegnet ved tverrfaglige begrunnelser for vern, og omfatter ofte jordbruksområder. Områdene er vernet i medhold av naturmangfoldsloven¹ og bevaring av kulturminner er ofte en viktig del av formålet med vern av landskapsvernområder. Denne artikkelen presenterer eksisterende kunnskap om kulturminner fra perioden etter 1536, samt hvordan eksisterende registreringer som SEFRAK kan bidra til mer målrettet kunnskapsinnhenting for framtidens forvaltning.

Figur 1. Setrene i Grimsdalen ligger samlet i grender organisert langs det gamle veifaret, såkalte "gatesetre". Den nye veien (t.h.) forbi Verkjesætre går utenom grenda og langs elva Grimsa. Foto: Anne Sætren, NIKU 2010.

16 % av Norges areal er vernet som nasjonalparker eller andre typer verneområder. Ved Riksrevisjonens undersøkelse i 2006 av hvordan naturvernområder ble ivaretatt, ble det bemerket at det var behov for et bedre kunnskapsgrunnlag, oppdaterte forvaltnings- og skjøtselsplaner, samt større innsats for å hindre prosesser som forringer verneverdiene.²

¹ Lov om naturmangfold avløste den tidligere lov om naturvern 1.7.2009. Områdevern i form av landskapsvernområder videreføres i nytt lovverk.

² Riksrevisjonens undersøkelse av myndighetenes arbeid med kartlegging og overvåking av biologisk mangfold og forvaltning av verneområder. Dokument nr. 3:12 (2005–2006).

Kulturminnevernet fikk en ikke ulik kritikk i Riksrevisjonens rapport om forvaltning av nyere tids kulturminner i 2009.³ I rapporten går det fram at kulturminneforvaltningen ikke har en tilfredsstillende oversikt over verneverdige bygninger, det vil si bygninger som ikke er fredet i medhold av kulturminneloven, men likevel har blitt tilskrevet kulturhistorisk verdi. De fleste kulturminner er hverken fredet eller bør bli det, men likevel inngår de som viktige historiefortellende elementer i våre omgivelser. En del av disse verneverdige kulturminnene befinner seg innenfor landskapsvernområder, og deres verneverdi er ofte uavklart.

Denne artikkelen presenterer noen resultater knyttet til situasjonen for ikke-fredete kulturminner innenfor landskapsvernområdet Grimsdalen i Dovre kommune, Oppland. Arbeidet har inngått som en del av det tverrfaglige forskningsprosjektet DYLAN⁴, og er et bidrag til videre metodeutvikling for miljøovervåking av landskapsvernområder med kulturhistoriske verdier fra perioden etter 1536.

Dagens kunnskapsgrunnlag

Grimsdalen ligger i Dovre kommune i Oppland, i fjellområdet mellom Dovrefjell og Rondane. Fra skriftlige kilder vet vi at cirka 12 gårder i Dovre hadde etablerte setre i dalen på 1660-tallet, og nye arkeologiske undersøkelser viser at setringen nå med stor sannsynlighet kan føres tilbake til seinmiddelalderen (Risbøl, Stene og Sætren 2011:107-109).

Grimsdalen ble registrert som et nasjonalt verdifullt kulturlandskap på 1990-tallet og vedtatt vernet som landskapsvernområde i 2003. Det første punktet som nevnes i formålet for vernet er: *"...å ta vare på et særpreget og vakkert natur- og kulturlandskap, der seterlandskap med seterbebyggelse og setervoller, vegetasjon og kulturminner utgjør en vesentlig del av landskapets egenart"*.⁵ Videre nevnes spesielt vern av villreinstammen, et rikt dyre- og planteliv, geologiske forekomster og landskapsformer, samt allmennhetens tilgang til naturoplevelser.

Det stilles krav om at det skal utarbeides både forvaltnings- og skjøtselsplaner for verneområder. Andre verdier enn de naturfaglige skal både beskrives og ivaretas, og det omfatter blant annet kulturminner, kulturlandskap og brukerinteresser. I 2009 ble forvaltningsplanen for de store verneområdene i Rondane vedtatt, og Grimsdalen landskapsvernområde inngår her sammen med de tre andre landskapsvernområdene Frydalen, Dørålen og Vesle Hjerkin, samt nasjonalparkene for Dovre og Rondane.

I forvaltningsplanens beskrivelse av kulturminne- og kulturlandskapsverdier i verneområdene vektlegges de automatisk fredete kulturminnene. Disse er systematisert, digitalisert og lagt inn i Askeladden, den nasjonale databasen for kulturminner. I kartet over kulturminner og kulturvernområder vises kun automatisk fredete kulturminner fra perioden før 1536.⁶ Dagens kulturminnelov setter et skarpt skille ved årstallet 1536. Alle menneskelige spor eldre enn dette årstallet er

³ Riksrevisjonens undersøkning av korleis Miljøverndepartementet ivaretek sitt nasjonale ansvar for freda og verneverdige bygningar - Dokument nr. 3:9 (2008-2009).

⁴ DYLAN: Towards a new framework for the management of both cultural and natural heritage in upland Landscape Conservation Areas in Norway. Prosjektet løper ut 2011. DYLANs hovedproblemstillinger knytter seg til forvaltning av landskapsvernområder med fokus på oppdatering av kunnskap på relevante fagområder og utfordringer knyttet til medvirkning.

⁵ Forskrift om verneplan for Rondane. Vern av Grimsdalen landskapsvernområde i Dovre kommune i Oppland fylke og Follidal kommune i Hedmark fylke. Fastsatt ved kgl. res av 24.10.2003 med hjemmel i lov om naturvern av 19. juni 1970 nr 63, §§ 5, 6, jfr § 14 og §§ 21, 22 og 23.

⁶ Fylkesmannen i Oppland og Fylkesmannen i Hedmark 2009. Vedlegg 16.

automatisk fredet. Det er arkeologene ved fylkeskommunene og landsdelsmuseene som har det faglige ansvaret for oppdatering, mens driften av basen ivaretas av Riksantikvaren.

Nyere tids kulturminner er de menneskeskapte spor og immaterielle minner som er yngre enn året 1536. Når det gjelder disse etterreformatoriske kulturminnene finnes det ikke et enhetlig system, og ikke én enhetlig database. Bygninger som er fredet ved enkeltvedtak er lagt inn i Askeladden, men antallet er så lavt at det i svært få tilfeller omfatter de relevante kulturhistoriske verdiene i et område. Innenfor dette prosjektets studieområde, Grimsdalen landskapsvernområde, er det ingen fredete kulturminner fra tidsrommet etter 1536. Det innebærer at kulturminnene etterreformatorisk tid må ivaretas gjennom annet lovverk enn kulturminneloven.

Til tross for at det ikke finnes noen form for formelt vern av bygningene i Grimsdalen, tilskrives bygningsmiljøet høy verdi i forvaltningsplanen, hvor det heter følgende: *“Setermiljøet i Grimsdalen er en av de aller mest verdifulle seterdalene i landet”*. I forvaltningsplanen for verneområdene går det fram at det ikke er gjennomført noen kvantitativ eller kvalitativ gjennomgang av bygningsmiljøene innenfor områdene, men Grimsdalen trekkes fram som det området hvor man har best oversikt. I en kulturhistorisk rapport fra Oppland fylkeskommune i 2004 om kulturminner i nasjonalt verdifulle kulturlandskap, går det fram at den oversikten som eksisterer er SEFRAK-registreringene. I forslag til tiltak i forvaltningsplanen foreslås et systematisk registreringsarbeid av bygningsmassen, men registreringer i nasjonalparkene gis høyest prioritet.

SEFRAK som metodisk verktøy

Seterbebyggelsen i Grimsdalen er særlig framhevet som begrunnelse for vern, og inngår som svært viktige kulturminner i de helhetlige setermiljøene i fjelldalen. Kunnskap om sammensetning og tilstand for bygningsmassen bør være en del av forvaltningens grunnlag, og vesentlig for blant annet målrettet virkemiddelbruk. På bakgrunn av dette ble det formulert følgende problemstillinger: Hva er dagens tilstand for seterbebyggelsen? Hvilke endringer har skjedd med bygningsmassen i løpet av de siste 30 årene basert på opplysninger i SEFRAK-registeret? Hvordan er kvaliteten på SEFRAK-registreringene med hensyn til datatilgjengelighet, dekningsgrad, kategorisering og kartfesting?

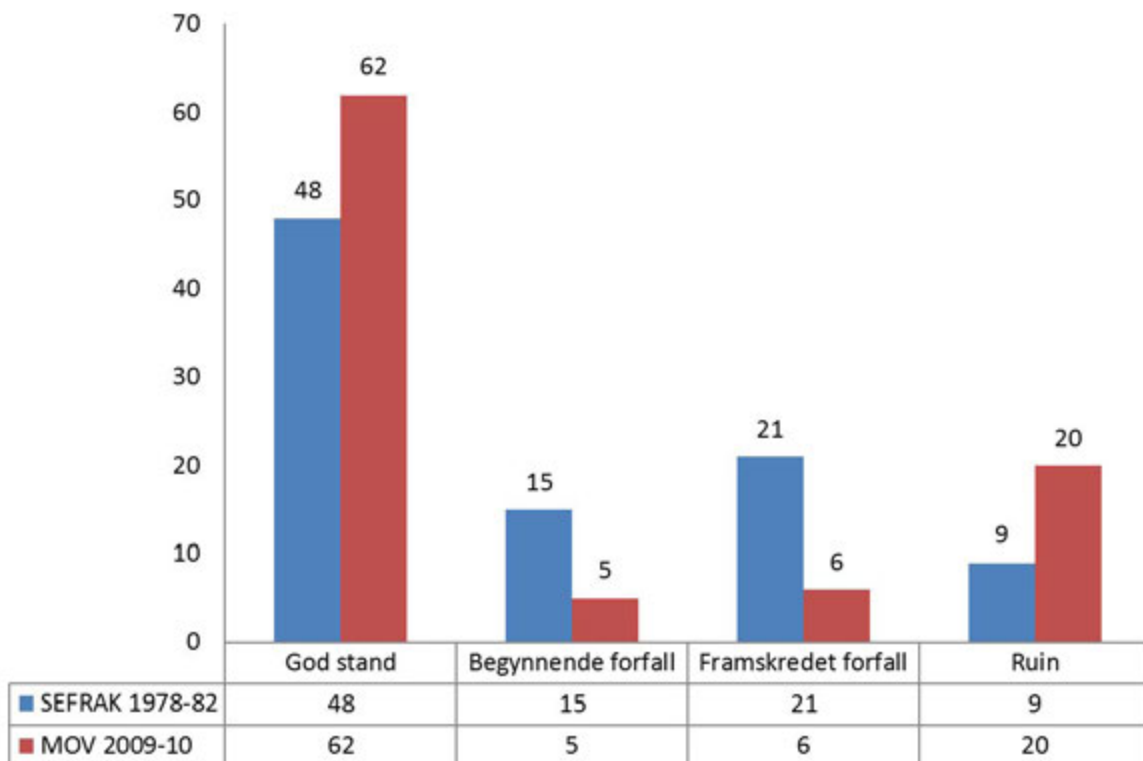
Denne undersøkelsen tar utgangspunkt i SEFRAK-registreringene fordi dette er den eneste landsdekkende oversikten over ikke-fredete kulturminner som eksisterer per dags dato. SEFRAK er et landsomfattende register over i all hovedsak bygninger oppført før 1900. Registreringene pågikk i perioden 1976-1995, og omfatter i dag cirka 350 000 objekter og 10 % av landets bygningsmasse.⁷ Registreringsmetodikken ble i sin tid kritisert for å være for objektfokusert og omfattende, samt ha svært variabel kvalitet.⁸ Intensjonen bak SEFRAK var at det skulle gjennomføres en verne vurdering i etterkant av registreringene, men i mange kommuner ble dette ikke gjennomført. SEFRAK er derfor i dag i all hovedsak et historisk råmateriale. Dokumentasjonsmetoden besto opprinnelig av fotografier, kartfesting og skjemaer med ulike opplysninger om objektene. Kun en begrenset del av tekstinformasjonen og kartfestingspunktet er i dag tilgjengelig via Statens Kartverks eiendomsdatabase, Matrikkelen. Gjennom økt generell bruk av digitale verktøy og nettilgang til kartinformasjon, øker

⁷ Opplysningene angående antallet objekter er hentet fra Riksantikvarens nettsider: www.riksantikvaren.no/Norsk/Fagemner/Miljoovervaking/Overvakingsprosjekter/?module=Articles;action=Article.publicShow;ID=2959

⁸ Se Sætren, Anne 2011, samt bl.a. Bråthen, Rolv Atle og Tove M. Thøgersen 2000 og Kollandsrud, G. 1985.

tilgjengeligheten og bruken av denne informasjonen om kulturminner, noe som gjør undersøkelser knyttet til muligheter og begrensinger særlig relevant.

SEFRAK-registreringene i Grimsdalen og Haverdalen ble gjennomført i perioden 1978–82. Totalt omfatter undersøkelsen 99 SEFRAK-ID-nummer. Vurderingen av teknisk tilstand ble gjort ut fra samme metode som i de opprinnelige SEFRAK-registreringene (vedlikeholdssituasjonen - rubrikk 32) med fire kategorier for tilstand. Tilstandsvurdering er basert på etablerte standarder og omfatter kun en visuell vurdering av bygningenes eksteriør, jf. NS 3423: *Tilstandsanalyse for fredete og verneverdige bygninger*⁹, samt tilsvarende for Statens kulturhistoriske eiendommer (SKE-basen).¹⁰ Ved prosjektets oppstart i 2009, besto Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram basert på SEFRAK av kun tre kategorier, og var dermed ikke kompatibelt med øvrige tilstandsvurderingsstandarder. Begrepsbruken innenfor SEFRAK og de nasjonale standardene er i tillegg langt mer objektivt beskrivende enn innenfor Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram, noe som også ble vektlagt ved valg av metode.

Figur 2. Figuren viser endringer i teknisk tilstand for SEFRAK-registrerte bygninger i løpet av de siste 30 årene i Grimsdalen og Haverdalen landskapsvernområder. Illustrasjon: Anne Sætren, NIKU.

Resultatene fra tilstandsvurderingen viste at i perioden 1982 til 2010 var det samlede tapet av SEFRAK-registrerte bygninger i Grimsdalen og Haverdalen på 12 %. Det er tatt aktive valg med hensyn

⁹ Standarden bygger direkte på NS 3424 "Tilstandsanalyse for byggverk" og er utarbeidet spesielt for fredete og verneverdige bygninger som tilstandsregistreres på nivå 1 i henhold til NS 3424.

¹⁰ Se nærmere beskrivelse i Risbøl, Stene og Sætren 2011:168-170.

til istandsettelse når det gjaldt en god del bygninger, og i dag er 67 % av bygningene i god stand. Selv om flere bygninger i dag er i god stand enn i 1978-82, er også flere bygninger tapt. Det er viktig å merke seg at 12 % av de gjenværende bygningene er i ulik grad av forfall og vil gå tapt hvis ikke skader blir utbedret innen rimelig tid. For en del bygningers vedkommende er tilstanden av forfall akutt når det gjelder behovet for istandsettelse. Hovedtyngden av skadene knytter seg til manglende vedlikehold over lengre tid.

De enkelte setrene besto opprinnelig av seterstue/sel, fjøs og løe, og løa ligger som oftest nederst på kveet og inngår som en viktig del av setergrendas kulturmiljø. I et funksjonelt og økonomisk perspektiv utgjør disse bygningene samlet sett den før-industrielle setra. Når dataene deles opp på de tre ulike bygningstypene, går det klart fram at det har vært et større tap av løer enn seterstuer.

Den kvalitative gjennomgangen av SEFRAK-materialet med hensyn til datatilgjengelighet, dekningsgrad, kategorisering og kartfesting viste at det er behov for en kvalitetssikring av dataene. Dette gjelder både kartfesting og koding, men også hva angår utvalg av objekter. Det ble funnet alvorlige feil i den digitaliserte kartfestingen av SEFRAK-bygg, noe som hadde resultert i at en hel setergrend var falt ut av det digitale materialet. Undersøkelsen viste videre at registreringene ikke ga tilfredsstillende dekning i forhold til aldersgrensen ved år 1900, som var premisset for de opprinnelige SEFRAK-registreringene. Bebyggelse fra den siste fasen av seterdriften har i dag også kulturhistorisk betydning. Tidsgrensen på 1900 er ingen kulturhistorisk meningsbærende grense innenfor landskapsvernområdet, slik at en oppdatert registrering bør vurdere å inkludere all bebyggelse innenfor setergrendene.

Framtidig forvaltning av kulturminner

Framtidas forvaltning av naturvernområder er i dag under utredning, ut fra politiske føringer om økt lokal forvaltning. Gjennom den såkalt *Fjellteksten* fra 2003, ba Stortinget Regjeringen om å vektlegge muligheten for utvikling av særlig turistnæringer i verneområdene.¹¹ Verneverdige bygninger kan være særlig aktuelle i sammenheng med tilrettelegging for økt turisme. En god forvaltning av kulturminnene vil være å etablere et nytt og oppdatert, faglig kunnskapsgrunnlag som utgangspunkt for en framtidig forvaltningsplattform som bør utformes i dialog med lokale aktører og forvaltningsmyndigheten.

I Grimsdalen er kunnskapsgrunnlaget for forvaltning av "*nyere tids kulturminner*" langt dårligere enn for perioden før 1536, til tross for at det i stor grad er kulturminner fra denne perioden som er viktige bruksressurser, og sentrale funksjonelle og visuelle elementer i dagens landskap. Dette er særlig viktig fordi ikke-fredete kulturminner må forvaltes via annet lovverk enn kulturminneloven.

Forfall er den største trusselen mot seterbebyggelsen i Grimsdalen fordi bygninger som går ut av bruk ikke lenger vedlikeholdes. I motsetning til automatisk fredete kulturminner som fangstgroper og fangstgraver, er verneverdige bygninger avhengige av et aktivt vedlikehold for å bestå. Det innebærer at forvaltningsmyndigheten har en viktig rolle når det gjelder å ivareta formålet med vernet.

Forvaltningsplanen for de store verneområdene i Rondane foreslår en systematisk registrering av bygningsmassen. Dette bør skje gjennom en faglig fundamentert og enhetlig metode som gjør dataene tilgjengelig og oppdaterbare. En kontrollregistrering av SEFRAK-bygninger kan bidra til å gi

¹¹ Fjellområdene - bruk, vern og verdiskaping ("*Fjellteksten*")I: St.prp. nr. 65 (2002-2003).

ønsket ny kunnskap om utviklingstendenser i verneområder, og SEFRAK kan utgjøre en del av et kunnskapsgrunnlag som må kvalitetssikres og kompletterende for deretter å kunne brukes i en helhetlig kulturhistorisk beskrivelse og verne vurdering. På samme måte som Askeladden utgjør et sentralt register, bør også verneverdige kulturminner fra nyere tid inngå i oppdaterbare databaser.

Alle tap av eksisterende bebyggelse innenfor setermiljøene vil få konsekvenser for opplevelsen av det kulturhistoriske landskapet. Et tap på 0,4 % SEFRAK-bygg per år innebærer drøye tre bygg per tiår, et tap som neppe er ønskelig ut fra formålet med landskapsvernområdet. Ut fra det lavere antallet bevarte løer innenfor landskapsvern-området som helhet, er det denne bygningstypen som i dag er mest truet av forfall, og flere bygninger vil gå tapt i nær framtid hvis det ikke settes inn tiltak. Hvis tendensen i utviklingen de siste 30 årene forsetter, vil bygninger som løer og fjøs, som forteller om den økonomiske delen av seterdrifta i fjellet i før-industriell tid, desimeres vesentlig i mange setergrender. Størsteparten av seterstuene vil sannsynligvis være bevart fordi disse er i bruk, enten til fritidsbruk eller i kombinasjon med dagens drift. Det vil derfor være viktig å avklare hvilke føringer for endring av bygninger som følge av endret bruk som er akseptable innenfor landskapsvern-området, og om enkelte setergrender eventuelt skal ha noen form for særlige vernebestemmelser.

Seterområdene er kulturmiljøer som forteller om jordbrukets historie og utvikling, og utnyttelsen av ressursene i fjellområdene er fremdeles viktig for mange bruk. God forvaltning av disse områdene krever samarbeid på tvers av ulike sektorer, og landbruket har et sentralt ansvar. Bevilgningene til istandsetting av freda og verneverdige bygninger i jordbruket, er en av de viktigste tilskudds-ordningene for ikke-fredete bygninger, og midlene forvaltes av landbruksmyndighetene. En undersøkelse av bruken av SMIL-midler, viste at det var en langt bedre målstyring av virkemiddelbruken der kommunene hadde utarbeidet kulturminneplaner eller andre målrettede dokumenter når det gjaldt forvaltning av kulturminner (Sætren 2009). Et godt kunnskaps- og forvaltningsgrunnlag innenfor landskapsvernområder, ville bidra til bedre målstyring av disse virkemidlene som har som siktemål nettopp å ta vare på verneverdige bygningsmiljøer.

Resultater fra prosjektet

- Risbøl, Ole, Kathrine Stene og Anne Sætren (red.) 2011: Kultur og natur i Grimsdalen landskapsvernområde. Sluttrapport fra DYLAN-prosjektet. *NIKU Tema 38*. NIKU, Kulturhistorisk museum og Naturhistorisk museum, Universitet i Oslo.
- Sætren, Anne 2011: SEFRAK - Død eller levende? Målsetting og status etter 40 år. Fortidsminneforeningens årbok (165) s. 89-103, Oslo.
- Sætren, Anne 2011: *An outline of methods for establishing a knowledge base for cultural heritage within landscape conservation areas*. Paperpresentasjon på konferansen: People and nature in mountains - Changing land use and landscape dynamics, 21st to 23rd September 2011, Trondheim, Norway.
- Risbøl, Ole 2011: *Mapping and monitoring values in protected areas with remote sensing*. Innlegg på Workshop i Bergen, mars 2011.
- Sætren, Anne 2011: *Cultural history from 1536 and up to today and monitoring cultural heritage*. Innlegg på Workshop i Bergen, mars 2011.
- Risbøl, Ole 2010: *Airborne laser scanning (LiDAR). A remote sensing method for mapping and monitoring landscapes, cultural remains, buildings and vegetation*. Innlegg på Workshop i Oslo, mars 2010.

Sætren, Anne 2010: *Historical landscape analysis and monitoring cultural heritage within landscape conservation areas – an outline of methods*. Innlegg på Workshop i Oslo, mars 2010.

Litteratur

Fylkesmannen i Oppland og Fylkesmannen i Hedmark 2009: Forvaltningsplan for de store verneområdene i Rondane. Rapport 11/09.

Fagerheim, William, Terje Brattli og Gunnar Austrheim 2011: Landskapvernområder 2030. Strategisk dialogprosess med aktive brukere fra fire landskapvernområder i fjellet. Oktober 2011. NTNU. Mind the gap. [Foreløpig versjon]

Oppland fylkeskommune, kulturvern 2004: Kulturminner i nasjonalt verdifulle kulturlandskap: Grimsdal, Dovre kommune i Oppland. Kulturhistorisk rapport nr. 2, 2004.

Riksrevisjonen 2006: Riksrevisjonens undersøkelse av myndighetenes arbeid med kartlegging og overvåking av biologisk mangfold og forvaltning av verneområder. Dokument nr. 3:12 (2005–2006).

Riksrevisjonen 2009: Riksrevisjonens undersøkelse av korleis Miljøverndepartementet ivaretek sitt nasjonale ansvar for freda og verneverdige bygningar - Dokument nr. 3:9 (2008-2009).

Oppland fylkeskommune, 2006. Finstad, E. og Engesveen, A. Fagenhet for kulturvern. Rapport om kulturminner, verdier, sårbarhet og forvaltning av kulturminner i Rondane og Dovreområdet – Innspill til forvaltningsplanen.

Raddum, T.S. 2007. Seterbygningene – verdier og utfordringer, et hovedfokus på fjellområdene med eksempler fra Grimsdalen i Dovre kommune. Fylkesmannen i Oppland, landbruksavdelingen.

Sandström, Camilla, Sissel Hovik og Eva Iren Falleth (red.) 2008: Omstridd natur. Trender & utmaningar i nordisk naturförvaltning.

Skjeggedal, Terje 2008: Lokal forvaltning av verneområdene i Forollhogna. I *Utmark*, nr. 1, 2008.

St.prp. nr. 65 (2002-2003). Tilleggsbevilgninger og omprioriteringer i statsbudsjettet medregnet folketrygden 2003. Fjellområdene - bruk, vern og verdiskaping ("Fjellteksten").

Ståvi, Jan Martin 2008: Lokal verneområdeforvaltning på Dovrefjell. I *Utmark*, nr. 1, 2008.

Sætren, Anne 2009: Evaluering av "Spesielle miljøtiltak i jordbruket" (SMIL): freda og verneverdige bygninger og andre kulturminner og -miljøer. NIKU Rapport nr. 31. NIKU.

Prosjekttitler	Forvaltning av nyere tids kulturminner – verktøy og praksis – med vekt på bruk av SEFRAK i landskapsvernområder (PRECARE) Jordbrukets kulturmiljø i en brytningstid (CONCENSUS)
Prosjektledere	Anne Sætren og Birgitte Skar
Prosjektdeltakere	Ole Risbøl og Anneli Nesbakken
Eksterne samarbeidspartnere	Tilknyttet forskningsprosjektet DYLAN, ledet av NTNU og finansiert gjennom Norges forskningsråds forskningsprogram Miljø2015
SIP	PRECARE og CONCENSUS
Varighet	2006-2010
Ressurser	Kr. 640 000

Landskap, kulturminner og lokal medvirkning – det muliges kunst?

Kari Ch. Larsen, Thomas Risan, Wera Grahn

Norge ratifiserte i 2000 den Europeiske landskapskonvensjonen, som ett av de første landene i Europa. Konvensjonen er banebrytende på mange måter, ikke minst i vektleggingen av hvilke verdier landskapet representerer og hvordan disse skal forvaltes. Betydningen av lokal deltakelse er sentral og gjennomgående i konvensjonen. Vi har derfor sett nærmere på hvilke muligheter og utfordringer metoder basert på lokal medvirkning har, i relasjon til den Europeiske landskapskonvensjonens oppfordring om økt dialog og innflytelse for lokale aktører.

Lokal mobilisering og deltakelse i verdisetting og forvaltning av landskapet har vist seg å være en av de mest utfordrende og krevende elementene i oppfølgingen av konvensjonen – ikke bare i Norge, men i Europa generelt. Mange av dagens metoder for å ivareta landskapsinteressene i arealplanlegging er ekspertbaserte, og fanger i liten grad opp ulike lokale verdier knyttet til landskapet. Dette gjelder kanskje i særlig grad mange av de verktøyene som forvaltningen og forskningen bruker for å verdivurdere og karakterisere landskap, vurderinger som senere kan danne grunnlag for både arealplanlegging og bruk (både etter plan- og bygningsloven og ulike sektorlover), og konkrete tiltak (skjøtsel- og tilretteleggingstiltak).

En viktig målsetting i dette prosjektet har derfor vært å se nærmere på hvordan lokal medvirkning og lokale verdier kan fasiliteres og integreres i en historisk landskapskarakterisering. Hva er viktige kulturminneverdier i landskapet? Hva, hvordan og av hvem verdsettes disse verdiene, og hvordan legge til rette for integrering av disse verdiene i plan- og forvaltningsprosesser? Vi har undersøkt hvordan landskapskarakterisering kan være et verktøy og en metode både for å legge til rette for integrering av kulturmiljøer i lokal og regional planlegging, og for lokal forankring og mobilisering omkring landskaps- og kulturmiljøverdier.

Internasjonale metoder – et utgangspunkt?

I løpet av de siste 20 årene er det utviklet flere metoder for landskapsanalyse og landskapskarakterisering både her hjemme og internasjonalt. Omfattende landskapskarakteriserings-systemer er utviklet og gjennomført for Danmark, Sverige, England, Skottland og Nederland (se f.eks. Fairclough 2002). Det finnes allerede en rekke metoder for landskapsanalyse også i Norge, og Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning lanserte i 2010 en ny nasjonal veileder for landskapsanalyse¹. Som et grunnlag for våre analyser har vi derfor kartlagt og undersøkt ulike metoder for historisk landskapskarakterisering i Europa og Norge, med vekt på teoretisk overbygning og demokratisk praksis. Vi samlet inn data fra i alt 11 Europeiske land, og til sammen 21 landskapskarakteriseringsmetoder danner utgangspunkt for den komparative evalueringen.

Felles for de ulike metodene er målsettingen om å utvikle dette som operative verktøy for bedre å ivareta, hevde og fremme landskapsinteresser i arealplanlegging. I plansammenheng er målet å gi myndigheter og beslutningstakere bredest mulig grunnlag for valg og avgjørelser.

¹ Riksantikvaren og Direktoratet for Naturforvaltning. 2010. *Landskapsanalyse. Framgangsmåte for vurdering av landskapskarakter og landskapsverdi. Februar 2010.*

Metodene spenner over et vidt spekter både med hensyn til bruken av dem (hensikt/formål), hvilket landskapssyn som ligger til grunn og ikke minst prosessuell framgangsmåte. Noen av metodene har også et særlig fokus på integrering av kulturminneverdier i analysene (se for eksempel Clark, J., Darlington, J. & Fairclough, G.2004; Fairclough 2002; Caspersen m.fl. 2005; Caspersen 2009). Vår gjennomgang har vist at de historiske analysene krever ulik grad av detaljkunnskap når det gjelder historiske strukturer og elementer. Mens noen metoder bygger på en detaljert studie, for eksempel av den visuelle komposisjonen av et landskap og/eller en analyse av ulike historiske kilder (som kart, postkort, lokale arkiver eller lokal litteratur), bygger andre på en enklere sammenligning mellom historiske og nåtidige kart for å identifisere viktige strukturer og elementer i landskapet.

Flere av de nasjonale landskapskarakteriseringsmetodene, som *Kulturlandschaftsgliederung Österreichs*, *the Landscape Typology of Belgium*, og metodene for Sveits og Tyskland tar utgangspunkt i naturfaktorer og dagens bruk, blant annet på grunn av manglende, standardiserte data for større regioner eller stater. Analysene er ofte automatiserte og uten bred, offentlig deltakelse. Metodene har blant annet som målsetting å analysere landskapsendringer i større skala, eller å definere områder av stor nasjonal betydning. Konkrete planvedtak eller forslag til konkrete tiltak er nokså sjeldent. I utgangspunktet er metodene knyttet til lokal eller regional planlegging (som engelske *Landscape Character Assessment*, den norske *Landskapsanalyse* eller *Landschaftsentwicklungskonzepte i Sveits*) de mest detaljerte. De tar i bruk en rekke attributter og bygger på bred lokal deltakelse, i hvert fall når målsettingen er å komme med forslag til fremtidig utvikling av et område.

Hvis vi sammenligner metodene med hensyn til sosio-økonomiske faktorer som arbeidsløshet, demografi og bosettingsmønster, så er dette de sjeldnest vurderte faktorene, til tross for at slike data normalt sett er lett tilgjengelige og av stor betydning for utviklingen av et landskap for eksempel når det gjelder fraflytting. Visuelle attributter og informasjon om et landskaps "identitet" er også relativt sjeldent en del av vurderingene. En grunn til dette kan være at dette kan være en tidkrevende aktivitet i datainnsamlingsperioden, enten det skjer i form av feltarbeid eller gjennom ulike prosesser for lokal deltakelse

Offentlig og bred, lokal deltakelse er ikke vanlig i landskapskarakteriseringsmetoder. Mange av metodene er ekspertbaserte, gjerne med utgangspunkt i landsdekkende, nasjonale verdivurderinger, og legger i varierende grad til rette for å integrere verdier som verdsettes lokalt – både der slike verdier er sammenfallende eller divergerende fra ekspertenes. Det er også verdt å merke seg at ennå bygger ingen av retningslinjene eller metodene for landskapskarakterisering innenfor historiske disipliner på bred, lokal deltakelse. Likevel involveres lokalbefolkningen i enkelte av de nyeste metodene for lokal eller regional planlegging, og metoder for bred, lokal deltakelse diskuteres i de fleste av de landene som inngår i vår undersøkelse, som for eksempel i Danmark. Den metoden som er kommet lengst når det gjelder deltakelse fra allmenheten, er den engelske *Historic Landscape Characterisation*.

Lokal deltakelse – noen erfaringer

Hvordan kan vi best tilrettelegge for lokal deltakelse i forvaltning av kulturminner, natur og landskap? Hvilke prosesser fungerer, og hvilke hindringer er det viktig å ha fokus på? Mange forskere og forvaltningsmiljøer har jobbet med disse problemstillingene i lang tid. Likevel er det et behov for å se

problemstillingene i tilknytning til norske forhold og tematikken omkring landskapets historiske dimensjon.

For å få mer kunnskap om dette gjennomførte vi et lokalt dialogseminar for å se muligheter og utfordringer knyttet til å få fram kunnskap om lokalbefolkningens oppfatninger og verdisetting av Listalandskapet i Farsund kommune, Vest-Agder. Metoden er en trinn-for-trinn prosess basert på en blanding av gruppearbeider og plenumspresentasjoner. Metodens grunnleggende komponent er et to-dages lokalt medvirkningsmøte der deltakerne inviteres til å identifisere viktige verdier i landskapet. Deltakerne skal videre identifisere hvilke drivkrefter eller trusselfaktorer som kan påvirke disse verdiene og på hvilken måte de kan virke inn, gjerne i form av å etablere scenarier for landskapet 10-20 år frem i tid². Våre egne erfaringer, samt tilbakemeldinger fra lokale deltagere danner derfor et viktig datagrunnlag for vurdering av medvirkningsmetodens styrker og svakheter. Videre er lokalbefolkningens verdisetting av landskapet et datagrunnlag som er benyttet for å analysere forskjeller mellom lokale brukeres og eksperters syn på verdier i landskapet.

En av de store fordelene med metoden som vi tok i bruk på Lista, er at den har et betydelig potensial til å fremme lokal medvirkning, samt å øke forståelsen og dialogen mellom ulike grupper. Selve prosessen blir en ny møteplass hvor en gjensidig, samfunnsmessig forståelse kan begynne å vokse frem. Den blir med andre ord et første steg til en dialog som forhåpentligvis kan fortsette i andre former etter at seminaret er avsluttet. Selve prosessen fører til økt bevisstgjøring ovenfor problemstillinger og veivalg knyttet til landskapsverdier. På seminaret ble deltakerne i grupper bedt om å tegne på kart, som et grunnlag for å diskutere arealers landskapskarakter. Dette er et nyttig supplement til ekspertenes definering av det samme landskapet. Det ble åpenbart under gruppearbeidet at lokalbefolkningen definerte landskapsverdier og verdsatte landskap som ikke var definert som verdifulle av sentral forvaltning, det vil si at de i liten grad er omfattet av vernebestemmelser.

En annen fordel med denne metoden, er at deltakerne i stor utstrekning er delaktige i flere steg i prosessen. Ideelt sett er de delaktige i hele prosessen: fra første fase med valg av viktige elementer og verdier i landskapet, i analysen av hva som er viktig og verdifullt og frem til sluttformuleringene.

I teorien har alle en relativt likeverdig mulighet til å bli hørt, selv om det i praksis kan være vanskelig realiserbart. På den ene siden kan enkeltstemmer ha vansker med å nå frem, for eksempel hvis gamle, fastgrodde, hierarkiske roller blant deltakerne fremtrer – gjerne når tidligere uartikulerte eller sjeldne diskuterte tema problematiseres og drøftes. De som allerede har en sterk eller tydelig stemme i samfunnet tenderer til å dominere i gruppene. Gamle feider og makthierarkier kan også gjøre at enkelte stemmer forties eller ignoreres. Dette gjør at visse aspekter ikke kommer fram, selv om de kanskje kan være viktige for mange. Slike eksisterende, uformelle makthierarkier er ofte ukjente for prosesslederne i forkant, og kan derfor være vanskelige å håndtere.

På den andre siden virker det som om tema eller problemstillinger som det allerede finnes en offentlig artikulert uenighet om, har lett for å tre frem i en slik setting som seminaret gir. Her skapes en arena med mulighet for at ulike syns- og standpunkter kan diskuteres og ventileres på en

² For mer om metoden, se Thomassen, J.; K. C. Larsen; W. Grahn og T. Risan. 2010. Verdier i Listalandskapet. Utprøving av metode for medvirkning i landskapskarakterisering. Rapport fra dialogseminar på Lista 7. og 8. okt. 2009. NIKU rapport 39.

overveiet og moden måte, der alle parter gis anledning og rom til å fremme egne argumenter og lytte til andres.

En viktig utfordring med denne metoden er å få en representativ sammensetning av gruppene som på en rettferdig måte kan representere lokalsamfunnet med hensyn til ulike yrker, klasser, kjønn, etnisk bakgrunn og interessegrupper. Dersom man ikke er tilstrekkelig oppmerksom på dette ved utvalg av deltakere, kan det oppstå en betydelig skjevhet i resultatene. I denne sammenheng er det også viktig at representanter for den offentlige forvaltningen inviteres. Metoden byr på en god mulighet for forvaltningen til å utvikle dialog og kommunikasjon med lokalsamfunnet, prosesser det både er viktig å tilrettelegge for og å ivareta. En faktor som også kan føre til skjevheter i representasjonen fra lokalbefolkning og lokal forvaltning, er prosessens tidkrevende natur. Flere av deltakere bemerket at mange hadde en arbeidssituasjon som gjorde det vanskelig å sette av to hele dager til deltagelse.

Figur 1. En av gruppene på deltakerseminaret på Lista beskriver og kartfester viktige verdier på kart. Fra venstre Almar Friestad (Farsund Næringssselskap AS), Beate Johnsen (aksjonskomiteen mot vindmøller på Lista), Thomas Risan (NIKU) og Inge Eikeland (Vest-Agdermuseet, avd. Lista). Foto: NIKU.

Tidsbruken er en av de vanskelige faktorene ved denne metoden – både ved at den er relativt tidkrevende for deltakerne, samtidig som det er knapphet på tid i forhold til metodens mange, prosessuelle steg. Knapphet på tid medfører at prosesslederne iblant tvinges til å ta ufordelaktige

avgjørelser som kan lede til at vesentlige elementer eller poenger utelates/faller bort. I dette tilfellet gjaldt det for eksempel hvilke verdier og samfunnsmessige drivkrefter som skulle vektlegges i gruppenes analyser. Det er ikke selvsagt at det som lå deltakerne nærmest på hjertet alltid kom fram i denne sammenheng. Knapphet på tid kan imidlertid også lede til avkortning av medvirkning i analyseprosessen. Med andre ord kan tidsnød og budsjetter bidra til å avgrense muligheten til lokal medvirkning. Det er derfor viktig å forankre slike prosesser i for eksempel plan- og bygningsloven og landskapskonvensjonen, slik at det blir satt av tilstrekkelig med ressurser til lokal medvirkning og dialog.

Metodens begrensninger og målkonflikt

Et kritisk aspekt ved selve metoden er at klare kategoriseringer tenderer mot å styrke gyldigheten av klart iakttakbare, materielt forankrede elementer, mens mer opplevelsesmessige aspekter kan falle utenfor. Dette synes for eksempel å være tilfelle når det gjelder gruppenes årsaks- og virkningskart. For mange faktorer gjør også at disse kartene blir vanskelig å lese, hvilket minsker muligheten for at nyanser kan komme tydelig fram. Det siste momentet får også konsekvenser for produksjonen av scenarioene. Her kommer ytterlighetene tydelig frem, mens nyansene går tapt. Dette kan i og for seg være en god metode for å tydeliggjøre konsekvenser av visse beslutninger, men man kan også lett miste de løsningsmulighetene som ligger mellom ytterpunktene.

En av de større utfordringene ved deltagende prosesser, er det uavklarte spørsmålet om hvem det er som har den sluttelige definisjonsmakten. Hvordan løser man tilfeller der verdi- og landskapsyn hos lokalbefolkning og eksperter er uforenlige? En deltagende prosess hvor lokalbefolkningen får frem sitt syn, men hvor ekspertene er uenige – og ser bort fra innspill, blir fort oppfattet som ”spill for galleriet”. Nasjonale verne- og fredningsbestemmelser sett opp mot lokal verdisetting av samme landskapsressurs, gir grunn for konflikter av denne typen. Metoder og prosesser vedrørende lokal medvirkning har behov for avklaring om hvordan slike konflikter løses.

Resultater fra prosjektet

Larsen, Kari; Grahn, Wera; Risan, Thomas & Blumenrath, Christina Groth. 2011. Landskap, kulturminner og lokal medvirkning. Evaluering og utprøving av metoder for landskapskarakterisering med vekt på landskapets historiske dimensjon. NIKU Rapport 47.

Thomassen, J.; K. C. Larsen; W. Grahn og T. Risan. 2010. Verdier i Listalandskapet. Utprøving av metode for medvirkning i landskapskarakterisering. Rapport fra dialogseminar på Lista 7. og 8. oktober 2009. NIKU Rapport 39.

Litteratur

Caspersen, O. H. 2009: Public participation in strengthening cultural heritage: The role of landscape character assessment in Denmark. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography* 109(1): 33-45.

Caspersen, Ole Hjorth; Nellemann, Vibeke Wainø. 2005. Landskapskaraktermetoden - et kompendium. 136 s. (Arbejdsrapport / Skov & Landskab; 20). Hørsholm : Skov & Landskab, 2005.

Clark, J., Darlington, J. & Fairclough, G. 2004: Using Historic Landscape Characterisation. English Heritage & Lancashire County Council (Publ.).

CoE (Council of Europe) 2000: European Landscape Convention. Florence.

CoE (Council of Europe) 2010: European Landcape Convention. <http://conventions.coe.int/>

Fairclough, G. & Rippon, S. 2002: Europe's Cultural Landscapes: archaeologists and the management of change. English Heritage. Exeter.

Riksantikvaren og Direktoratet for Naturforvaltning. 2010. Landskapsanalyse. Framgangsmåte for vurdering av landskapskarakter og landskapsverdi. Oslo.

Prosjekttittel	Developing GIS based methodologies for cultural heritage environments and historical landscape characterization.
Prosjektleder	Kari Ch. Larsen
Prosjektdeltagere	Thomas Risan og Wera Grahn
Eksterne samarbeidspartnere	Jørn Thomassen, NINA
SIP	CONCENSUS
Varighet	2009-2010
Ressurser	Kr. 900 000

Industriminne og minner om industri

Sveinung Krokann Berg og Kari Charlotte Larsen

Revitalisering av industriarealer har de siste 20 årene bidratt til å utvikle vernepraksis i retning av tilpasset gjenbruk med fokus på hvordan historiske kvaliteter kan stimulere til kreativitet og nyskaping. NIKU har i dette prosjektet sett på hvordan en slik utvikling konkretiseres i ulike strategier for vern og utvikling.

Gjenbruk av gamle industriområder gir mange byer muligheten til å ekspandere innenfor eksisterende grenser og åpne for en sosialt, økologisk og økonomisk bærekraftig byutvikling. Industrivirksomhet har gjerne lagt beslag på store arealer sentralt i byene, og dette er arealer som nå frigjøres til byutvikling. I denne transformasjon brynes kulturarven mot moderne byutvikling og nye behov knyttet til bomiljø og næringsutvikling. Samtidig som mulighetene er mange for gjenbruk og transformasjon, omfatter industrihistorien mange elementer som vanskelig lar seg gjenbruke og ivareta. Omfanget av bygninger og arealer som avvikles er i tillegg så stort at behov for gjenbruk er begrenset. Industrien har satt sitt preg på norske byer i det som er den sentrale perioden for framvekst av byene, og et sentralt mål for undersøkelsene i SIP-perioden har vært å identifisere hvilke og hvordan industrihistoriske kvaliteter kan brukes og videreutvikles når industrien flytter ut.

Industrihistorien står sentralt i moderne norsk by- og tettstedsutvikling. Industrisamfunnets byvekst utgjør et sentralt historiefortellende element i form av tydelige plangrep knyttet til lokalisering av arbeidsplasser/bolig, organisering av arbeid og fritid og teknologisk nyvinning i tillegg til virksomhetenes produksjonslinjer og materielle gods. Formidling av industribyens kompleksitet og mangfold krever metoder og perspektiver som synliggjør flere av disse aspektene, og fokus på industriarven kan bidra til å åpne for nye strategier i dagens byutvikling. Hvilke av industrihistoriens ulike aspekter kan stimulere til kreativitet og nyskaping og utnyttes i den post-industrielle byen gjennom ny bruk og gjenbruk? Hvordan konkretiseres dette i ulike strategier for vern og utvikling?

Figur 1. Gjenbruk og nye funksjoner i tidligere industriområder, venstre: fyrhus, silo og verksted ved Akerselva i Oslo, Cuba/Vulkan. Foto: NIKU, Mekanisk verksted ombygget til kontor i Hammerdalen, Larvik (Treschow-Fritzøe) og silotårn ved Papirbredden/Union i Drammen. Foto: NIKU.

NIKUs undersøkelser i Larvik, Drammen og Oslo, samt i Fredrikstad og Narvik i samarbeid med NIBR og UMB, har gitt grunnlag for å belyse disse spørsmålene på et bredt empirisk og teoretisk grunnlag. I tillegg til SIP-rammen har NIKU gjort undersøkelser av transformasjonen langs Akerselva med støtte fra Riksantikvarens FoU-midler. Samlet bidrar disse undersøkelsene til å nyansere forholdet mellom

nyskaping og gjenbruk og vise muligheter i balansen mellom gammelt og nytt, stygt og pent, rust og tuja, orden og kaos, vern og bruk, kontinuitet og endring i byutviklingsprosjekter med industrihistorien som ramme.

Den post-industrielle byen

Synet på hva som er kulturarv har endret seg de siste 20 årene. Fra å være fokusert på kulturminnenes kildeverdi, og verdier som autentisitet, representativitet og kulturhistorisk betydning stiller samfunnet i dag andre spørsmål om fortiden, hvilket også innebærer ulike tilnærminger til, og annen bruk, av kulturarven. Dette er av den nederlandske professor Jan Kolen omtalt som overgangen fra et bevarings- til et transformasjonsparadigme (Kolen 2006) eller det de danske professorene Maria Fabricius Hansen og Ellen Braae kaller gjenbruksparadigmet (Braae 2007). Kulturarven er i større grad blitt en ressurs for formgivning og "branding" av bydeler, byer og regioner, opplevelsesturisme, sosiale og kulturelle endringsprosesser og regionalt og lokalt entreprenørskap. I tråd med dette har også kulturarven endret karakter – den er ikke lenger statisk og med krav på legal beskyttelse og bevaring, men fungerer som en formbar ressurs. Hvordan har denne dreiningen påvirket mulighetene for å utnytte industrihistorien i den pågående transformasjonen av den post-industrielle byen?

Figur 2. Nytt og gammelt i skjønn forening? Lilleborg fabrikker i Oslo omgjort til boliger. Foto: fra salgsbrosjyre.

Norsk byutvikling etter 1840 er nær knyttet til industrialiseringen, og fortellingen om industribyen er mer enn å ta vare på fabrikken og produksjonslokalet. Produkter, produksjonslinjer, virksomhets-historie, arbeidsrutiner og organisering av bolig/arbeid er alle sentrale elementer i det som utgjør

industrihistorien som også er nedfelt i dagens byer. Ulike tilnærminger og metoder kan tas i bruk for å utnytte dette i en transformasjon eller gjenbruk av industriområder. Fysiske strukturer utgjør imidlertid en viktig og synlig del av industriarven, og i industrialiseringens materielle fotavtrykk i infrastruktur, boligbygging og byplan ligger det et potensial som kan utnyttes for å oppnå kvaliteter som egenart, diversitet og identitet gjerne uttrykt som målsettinger for nye byutviklingsområder.

Konstruksjon av kulturminneverdier

Kulturminneverdi kan ses på som en sosialt og kulturelt konstruert størrelse der tilskrivelse av verdi blir gjort i lys av valgt vernestrategi, gjeldende kriterier for verdivurdering, rådende kulturminnepolitikk og hvilke aktører som definerer verdien. Revitalisering av industriarealer har bidratt til å utvikle vernepraksis i retning av tilpasset gjenbruk (*adaptive reuse*, Shaw 2001) der det å bygge videre på eksisterende strukturer bygger opp under prinsipper for bærekraft samtidig som karakter og diversitet anerkjennes som sentrale kvaliteter. Denne tilnærmingen kan også avdekke potensialet for nyskaping som forløses gjennom gjenbruk ved at kvaliteter som vanskelig lar seg gjenskape ved riving og nybygging aktiveres og utnyttes som ressurs. En slik tilnærming finnes også i As Found-prinsippet der bruk av det hverdagslige og det som allerede finnes på stedet vurderes som et positivt utgangspunkt for ny design (Smithson & Smithson 1990).

I dagens byutvikling er kulturminnesektoren en sterk normativ aktør ansvarlig for en historisk og estetisk redigering av våre hverdagslandskaper gjennom å velge hvilke elementer som skal være verdibærere. På tross av mål om at utvalget kulturminner som tillegges verneverdi skal være representativt og belyse et tverrsnitt av historien vil utvelgelse alltid skje på bakgrunn av eksisterende kriterier og forvaltningspraksis som gjerne bygger opp under en rådende verneideologi. Gjenbruk og transformasjon av industriarealer belyser hvordan flere av kriteriene for verdivurdering og vern kan utvikles. Formidling av industribyens historie handler i et bredt perspektiv om å ivareta spor etter industriarbeideren og industrigründeren, men også å identifisere strukturelle endringer som følge av industrialiseringen og belyse hvordan disse kan gi rom for nyskaping og selv fungere som ressurs i tilpasningen til ny bruk.

Industriarvens møte med attraktive byrom

I Drammen, Larvik og Oslo har industrielle fotavtrykk på ulike måter fått sette sitt preg på dagens byliv i det som tidligere var sentrale industriområder. Dette skyldes delvis valg av vernestrategi, men også industriområdenes plassering i bybildet, etterspørsel etter arealer og møtet med hvilken ny bruk som ønskes i området.

I Larvik er det valgt en kombinasjon av museal og narrativ strategi for omdanning av Hammerdalen. Det industrielle preget/industrielle karakteren ønskes opprettholdt samtidig som fortellingsfremmende elementer gjerne ses tilført. Integrering av Hammerdalen i bykjernen fordrer at det som i lange perioder har vært et lukket industriområde åpnes og at krav til infrastruktur og tilgjengelighet endres.

I Drammen har det å gi elvebredden tilbake til "resten" av byen vært et prioritert grep. Lite av industribebyggelsen langs sentrale deler av elva er bevart, og kulturhistorisk kan transformasjonen i Drammen sies å være forankret i 1800-tallsbyen, mens industrihistorien i større grad er ivaretatt som fragmenter og anekdoter som forteller at industrien har vært her. Drammens industrihistorie har vært mindre førende for byens struktur enn hva som er tilfelle i Larvik noe som kan forklare hvorfor industriområdene angripes ulikt og har ulik legitimitet som landskapselement. Fokus på byutvikling

langs elv- og sjøfront får i tillegg ulik konsekvens for industriarealene i Drammen og Larvik ved at industribebyggelsen har vært betraktet som en barriere for utvikling av Drammens elvefront, mens Hammerdalen strekker seg bakover fra fjorden som er Larviks viktigste kontakt med vannet.

Langs Akerselva i Oslo er opparbeidelse av park og tilføring av ny aktivitet hovedfokus. Dette har sammen med en kulturbasert utviklingsstrategi vært førende for hvordan historiske elementer er integrert i transformasjonen og bevart gjennom tilpasning til ny bruk. Det at det i dag er flere arbeidsplasser langs elva enn under industrialismens høykonjunktur er tidvis brukt som argument for transformasjonen ved at dette er en synliggjøring av endrede økonomiske forutsetninger og dermed representerer byutviklingsdrivkreftene på samme måte som industrialiseringen var det tidligere.

Figur 3. Fredrikstad mekaniske verksted med Fredrikstad stadion. Foto: NIKU.

I Fredrikstad har særlig de store produksjonshallene vært i fokus for gjenbruk, men også her er enkeltelementer ivarettatt som anekdotiske historiefortellere i tilnærmingen som av en informant ble betegnet som harmonisk kontrastering. På området kalt Trekanten i Narvik har både gjenbruk og utvikling vært gjenstand for liten diskusjon ventelig knyttet til at arealbehovet i byen har vært begrenset.

Industrihistorien fortalt

En entydig beskrivelse av hva som konstituerer en historisk struktur eller fungerer som meningsbærere kan vanskelig produseres, men identifiseringen av industrialiseringens karaktertrekk bidrar både til forståelse av norsk byutvikling og synliggjøring av hvordan vernepraksis kanskje er under endring.

Vern oppfattes ikke i seg selv et mål, men dersom historiske kvaliteter kan utnyttes som merkevare eller designelement er dette et pluss for prosjektet. På lignende vis oppfattes kulturhistoriske elementer i liten grad som ressurser i seg selv dersom de ikke også inngår i en overordnet strategi for byutvikling og passer inn i det bildet byene ønsker å tegne av seg selv. Ved å undersøke elementer knyttet til industrihistorien, og spesielt sentralt beliggende industriarealer i byene, har denne endringen blitt tydeliggjort både på bakgrunn av at dette er etterspurte arealer for byutvikling, at det delvis er krevende strukturer å gjenbruke samt at omfanget er såpass stort at vern av "alt" anses uaktuelt.

Resultater tilknyttet undersøkelsene

- Berg, Sveinung Krokann og Larsen, Kari Ch., 2010, The making of a cultural heritage site – a study of the Aker River, Norway, paper til As Found/World in Denmark 2010, København 17-18.06 2010.
- Berg, Sveinung Krokann og Larsen, Kari Ch., 2009, Industrial heritage in the post-industrial city, paper til TICCIH-konferanse i Freiberg, Tyskland 30.08-04.09 2009.
- Berg, Sveinung K, Larsen, Kari C og Hvinden-Haug, Lars Jacob, 2009, Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen – Larvik, NIKU Rapport 28.
- Grahn, Wera, Berg, Sveinung Krokann og Larsen Kari Ch., 2010, Fragmentert eller representativt? Konstruksjonen av kulturminneverdier langs Akerselva i Oslo, NIKU Tema 33.
- Larsen, Kari Charlotte og Berg, Sveinung Krokann, 2008, Industriminne og minner om industri – En undersøkelse av kulturminners plass i det moderne bybildet (Forstudie), Rapport Landskapsavdelingen NIKU.
- Larsen, Kari Charlotte og Berg, Sveinung Krokann, 2009, Byutvikling med spor av industri, PLAN nr 5/2009.
- Larsen, Kari Ch og Berg Sveinung Krokann, 2011, The Making of a Cultural Heritage Site: The Aker River, Oslo. Nordic Journal of Architecture (1) s. 40-47.

Litteratur

- Braae, Ellen, 2007, Genbrug: Et nyt urbanistisk paradigme? i Fortiden for tiden: Genbrugskultur og kulturgenbruk i dag, red Ellen Braae og Maria Fabricius Hansen, Arkitekt skolens Forlag, Århus
- Kolen, Jan, 2006, Rejuvenation of the heritage. `SCAPE, Vol. 2, 2006 pp. 50-53.
- Shaw, Barry, 2001, In Waterfronts in Post-industrial Cities, ed Richard Marshall, Spon Press, London/New York.
- Smithson, A. & Smithson, P., 1990, The “As Found” and the “Found”. In Robbins, D. (ed.) The Independent group: postwar Britain and the aesthetics of plenty. Cambridge, MA: MIT Press.

Prosjekttittel	Industriminne og modernitetens paradoks – en undersøkelse av kulturminners plass i det moderne bybildet
Prosjektleder	Sveinung Krokann Berg
Prosjektdeltagere	Kari Ch. Larsen
SIP	BY
Varighet	2008-2009
Ressurser	Kr. 500 000

Policy og praksis: Kulturminneverdier i by mellom bevaring og byutvikling

Sveinung Krokann Berg

Forvaltningen av kulturminner i by må sees i forhold til de endringer og behov for endringer som oppstår. Det er gjerne i møtet med disse endringsbehovene at behovet for strategier for forvaltning av kulturminneverdier i by melder seg. En tilsynelatende enighet om hvordan byen oppfattes som kulturminne, og hva som er en bys "karakter", medfører ikke nødvendigvis et samlet syn på utviklingsstrategi og endringsbehov. Divergerende oppfatninger mellom ulike aktører kan også komme til uttrykk gjennom om hva som regnes som vellykkede eller mindre vellykkede prosesser knyttet til å inkludere kulturminneverdier i byutviklingssammenheng.

Gjennom å vurdere byen som et samlet kulturminne er det flere sider ved byen som gjør at kulturminnenes rolle skiller seg fra andre kulturminner og kulturmiljøer. Eksempler er:

- Trussel grunnet stort utbyggingspress
- Tetthet i arealbruk
- Endringsdynamikk som også er del av byens kontinuerlige utvikling og karakter
- Sosialt mangfold som vises i byens sosio-materielle strukturer
- Økonomisk og politisk maktsentrum

Byens bygninger, infrastruktur og tekniske anlegg kan vurderes som enkeltobjekter og som del av en større struktur eller et større miljø. Byen som et større kulturmiljø er likevel det som gjør det interessant å vurdere kulturminner i by som et særskilt kulturminnefaglig tema. Dette samsvarer delvis med den utviklingen som har skjedd etter 1970 i forhold til å vurdere byområder og ikke enkeltbygninger i vernesammenheng (Tiesdell, et al. 1996), og en dreining fra faglig fokus på arkitektur og kunsthistorie i retning av planlegging og økonomisk utvikling (Ashworth og Tunbridge 2000). Byen som levende og samlet kulturminne består som regel av flere utviklingsfaser og er sammensatt av flere områder som med egne karaktertrekk til sammen utgjør hva som kan betegnes som byens karakter. Disse områdene kan være homogene bygningsmiljøer fra én tidsperiode, men kan også være heterogene og kjennetegnes av bygninger fra ulike tidsperioder, oppført med et variert formspråk og med ulike funksjoner. Byene har også en framtrædende rolle i "moderne" historie gjennom hendelser knyttet til bygninger, plasser og byplangrep. Som politisk og økonomisk maktsentrum materialiseres gjerne omveltninger og endringer i byene, og åsteder for viktige historiske hendelser har stor symbolverdi og bidrar til å konstruere hva som oppfattes som byers identitet eller særpreg.

Verne- og byutviklingsideologier kan ses på som to til dels kontrasterende ideologier som møtes når byen endres gjennom enten en "stille endring" eller transformasjon. *Verneideologi* kan vurderes som ulike måter å restaurere, vedlikeholde eller å gjenskape på separat fra andre byutviklingssyn. *Ideologier for byutvikling* har både teoretiske, politiske og økonomiske forankringspunkter og er i praksis et forsøk på å sammenfatte ulike drivkrefter og interesser for å trekke opp mål og retningslinjer for byutviklingen. Vernehensyn fremstår da kun som ett av flere interessefelt. Verneideologi kan i handle om *hvordan* bevare men også om *hvorfor* og *om* bevare. Utover den

restaureringsideologiske tilnærmingen til bevaring kan flere typer vern eller verneideologier knyttes til hvordan bevaring gjennomføres. Eksempler på dette er:

- Strukturelt vern – gjennom eksempelvis vern av kvartals- eller gatestruktur
- Morfologisk vern – bevaring av form eller volum
- Punktvis vern – bevaring av landemerker/enkeltojekter
- Visuelt vern – bevaring av fasader eller siktlinjer
- Anekdotisk vern – framheving av de historiefortellende aspektene/fragmentene

Tilnærminger til vern

Som utgangspunkt for historisk byanalyse har Aldo Rossis tilnærming til byen vært sentral. Rossi oppfatter byen som et historisk resultat og som en sum av ulike artefakter som hver uttrykker sin historie og logikk. Byens arkitektur er tegnene på byens historie og uttrykker samlet byens kollektive minne. Tilnærmingen er utviklet med utgangspunkt i boken *The architecture of the city* (Rossi 1982). Rossi ser forholdet mellom byutvikling og bevaring som et spørsmål om hvordan en innovativ prosjektutvikling basert på historiske strukturer kan sikre og synliggjøre fortiden i dagens bybilde. Som vernetilnærming kan dette forstås som en holdning overfor kulturarv og historiske spor der disse først og fremst må tydeliggjøres og tolkes gjennom prosjektutvikling og der vernehensynet er ett av flere verdigrunnlag som skal prioriteres. Verdivurderingen av et kulturminne eller et historisk spor vil i en slik tilnærming være kontekstuell og ikke en absolutt kvalitet knyttet til et objekts arkitektoniske eller kunstneriske kvaliteter. En kontekstuell tilnærming som dette stiller forvaltningsmessige krav til legitimering og tydeliggjøring av mål. Prosjektavhengig verdivurdering vil fra kulturminnefaglig hold være en utfordring både i forhold til det begrepsapparatet kulturminneforvaltningen anvender og i forhold til rollen som både vernemyndighet og strategisk byutviklingsaktør.

En annen tilnærming kan leses i Berlins såkalte *kritiske rekonstruksjon* som utgangspunkt for utviklingsplanen for indre by etter gjenforeningen av Berlin etter murens fall. Her ble det utviklet angrepsmåter for bevaring og byutvikling:

- Rehabilitering og kritisk rekonstruksjon
- Byfornyelse
- Gjenskapingsområder

Et hovedpunkt i Berlins kritiske rekonstruksjon er knyttet til ideen om å gjenskape byens urbane ramme gjennom en rekonstruksjon av byens urbane tradisjoner som europeisk storby. Et slik syn vil være uforenlig med modernismens oppfatning om at utviklingen er lineær og at samtiden skapes kontinuerlig. I valget av hva som skal gjenskapes oppstår også dilemmaet knyttet til hvilken tidsepoke eller hvilken urban ramme som oppfattes å være den som har fungert. Når Berlin etter fjerning av muren framstår som en usammenhengende by er det både på grunn av at store arealer frigjøres og at to ulike byplaner skal møtes. Som ideologi kan Berlins kritiske rekonstruksjon framstå mer som et ønske om å skape historie, og å selektivt bevare de fysiske strukturene som underbygger denne historien, enn å formidle og ivareta "hele" byens historie.

En tredje tilnærming er det danske SAVE-systemet (*Survey of Architectural Values in the Environment*) som ble utviklet av det danske Miljøministeriet i 1989–91 for å skaffe et landsdekkende

overblikk over bevaringsverdier i den allmenne bygningskulturen. Gjennom bruk av lokalt sammensatte registreringsgrupper med beboere, fagfolk og en kommunal representant var hensikten å etablere en samarbeidsform som forente brukerperspektiv, forvaltning og fag på et tidlig stadium, og dermed raskt kunne komme fram til et anvendelig verktøy for verdivurdering.

I Oslo er målet for utvikling av indre by formulert i *Kommundelplan for byutvikling og bevaring* og knyttet til byens urbanitet og karakter og ønsket om at Oslos særpreg som en sammensatt by med stor tidsdybde skal kunne kobles til en dynamisk byutvikling. Planens formål som overordnet strategi begrunner en vektlegging av enkelte gate- og byromsstrukturer framfor enkeltbyggenes arkitektoniske stilarter og idealer.

Den prosjektbaserte vurdering av kulturverdiene som Rossi har lagt til grunn i sin argumentasjon, skiller seg fra hvordan Berlin, Oslo og den danske tilnærmingen redegjør for kulturminneverdiene som en mer statisk og absolutt ressurs delvis atskilt fra hva som er byenes utviklingspotensial. I forsøket på å forene byutvikling og bevaring ender for mange planer i et forsøk på å skille mellom hvilke områder som skal bevares og hvilke områder som kan utvikles. For byen vurdert som helhet er dette en måte å gi verneinteressene en plass i bybildet på, men også en måte å frigjøre andre områder på for de føringene verneinteressene kan gi. Dette belyser noen prinsipielle verdivalg i forhold til en ønsket byutvikling og til mulighetene for at kulturarven oppfattes som en utviklingsressurs.

Policy

Rammer for forvaltning av kulturminner styres blant annet av internasjonale chartre som omhandler bevaring av kulturminneverdier i by. Dokumentene er utarbeidet av internasjonale organisasjoner som Europarådet, ICOMOS og UNESCO. I tillegg har ulike nasjonalkomiteer for ICOMOs utarbeidet egne retningslinjer for bevaring av byer. Organisasjonene bidrar gjennom disse dokumentene til å sette standarder for bevaringsinteresser i forbindelse med byutvikling og rehabilitering av historiske bymiljøer. Andre sammenslutninger som har utarbeidet chartre vedrørende planlegging i by er *The European Council of Town Planners (ECTP)* gjennom sitt *Athen charter* (1998, revidert i 2003). Her fremstilles visjonen om at europeiske byer i det 21. århundre skal være "connected cities", hvor også forbindelse til kulturarv fremheves som sentralt i byenes utvikling. Utvalget av dokumenter som er studert kjennetegnes ved at de omhandler byområder som en helhet og ikke bevaring av kulturminner generelt (slik som Venezia-charteret av 1964 eller Nara-dokumentet om autentisitet av 1994) og fremme bevaringsinteressene selv om det påpekes at levende byer like fullt skal sikres

Arbeidet med å bevare kulturminneverdier i Norge viser et økende fokus på å ta hensyn til kulturminneverdier i by, som kan inkludere enkelte kulturminner, bymiljøer, men også bystrukturer og funksjoner. Etter andre verdenskrig fremstod bevaring og byutvikling som to motstridende ideologier som forfektet enten stortilt sanering av hele byområder eller en bevaring av større byområder hvor større utviklingstiltak ikke er ønskelig. Fra slutten av 1990-tallet forsøkes det i større grad å sammenkoble de to ideologiene bevaring og byutvikling.

Arkitektoniske veivalg

Ved å studere gjennomførte utbyggingsprosjekter er det mulig å få kunnskap om hvordan kulturminner er blitt brukt i byutviklingen, samt hvordan prosjektene er blitt påvirket av kulturmiljøet de inngår i. Dette viser mulige veivalg og tilnærminger til forholdet mellom utbygging og kulturminneverdier. Nøkkelspørsmål i dette arbeidet er:

- Hvilke kulturminneverdier er vektlagt
- Hvordan er disse verdiene ivaretatt?
- På hvilken måte bidrar kulturminner og kulturmiljø til byutviklingen?

Som utgangspunkt for analysen er tre innfallsvinkler diskutert og forsøkt syntetisert.

A) Miljøverndepartementet ga i 2000 ut rapporten *Sentrumsutvikling* der fire "innfallsvinkler til bevaring" beskrives i prioritert rekkefølge fra et kulturhistorisk synspunkt:

- 1) Bevaring av autentisk form og bruk
- 2) Bevaring med ny bruk
- 3) Bevaring med ombygging, eventuelt flytting
- 4) Bevaring gjennom dokumentasjon og eventuelt illustrasjon eller gjenskaping

B) Det dansk analyse- og rådgivningsfirmaet Hausenberg opererer med følgende syv bevaringsstrategier:

1) **Bevaring som historisk kulturmiljø**

Denne kategorien innebærer bevaring av "*stedet som en helhet*", og skal gi "*et nuanceret og spændende dokument over et steds historie*".

2) **Bevaring som levende kulturmiljø**

Denne strategien innebærer å bevare, ikke "*ved at frede det fysiske miljø men ved at sikre aktivitetens eksistensbetingelser*". Dette innebærer bevaring av bruken, men ikke nødvendigvis av formen.

3) **Bevaring gjennom bygningsfredning**

Dette beskrives som "*især relevant i de tilfælde, hvor en bygnings originale/ autentiske fysiske udtryk ønskes bevaret*". Vi tolker Hausenberg slik at denne strategien beskriver fredning av enkeltbygninger eller grupper av enkeltbygninger, i motsetning til strategi 1.

4) **Fragmentarisk bevaring**

Denne strategien innebærer bevaring av elementer fra det opprinnelige miljøet, som suppleres med nye elementer som ledd i en utvikling. Det kan her være nødvendig med formidlingstiltak for at besøkende skal kunne forstå den historiske sammenhengen.

5) **Bevaring på kommersielle vilkår**

Denne løsningen innebærer at de kommersielle hensyn er styrende for utviklingen. Den kommersielle verdien i kulturmiljøet brukes for hva det er verdt, noe som kan innebære en mer eller mindre sterk transformasjon.

6) **Lowbudget-bevaring**

Denne strategien går ut på å bruke funksjonstømte eldre bygninger til nye funksjoner uten at større ombygginger er nødvendig. Dette eksemplifiseres ved eldre industribygninger, som kan være attraktive som café, kontor- eller festlokaler, bl.a. fordi de har noe spennende og "*farlig*" ved seg.

7) **Bevaring av historiske symboler**

Dette omfatter bevaring av bygninger eller anlegg som er symboler for en historie eller et område. Implisitt i dette er at store deler av miljøet rives eller endres, men at symbolene består.

C) Norges byggforskningsinstitutt utarbeidet i 1997 byggeskikkssirkelen, som er ment som et hjelpemiddel ved vurdering av byggeskikk og for å vurdere nye prosjekter i forhold til eksisterende omgivelser.

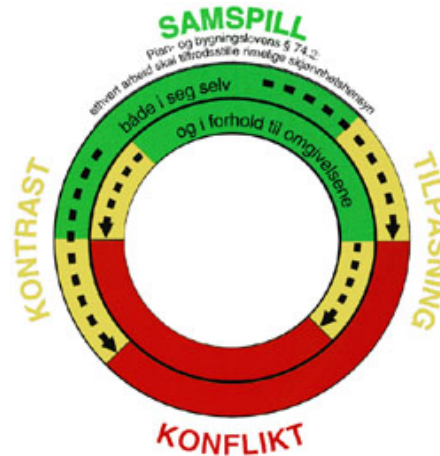
SAMSPILL

SAMSPILL OG KONTRAST

DJERV KONTRAST

EGENRÅDIG KONTRAST

KONFLIKTFYLT KONTRAST

SAMSPILL OG TILPASNING

TRADISJON OG TILPASNING

MANGELFULL TILPASNING

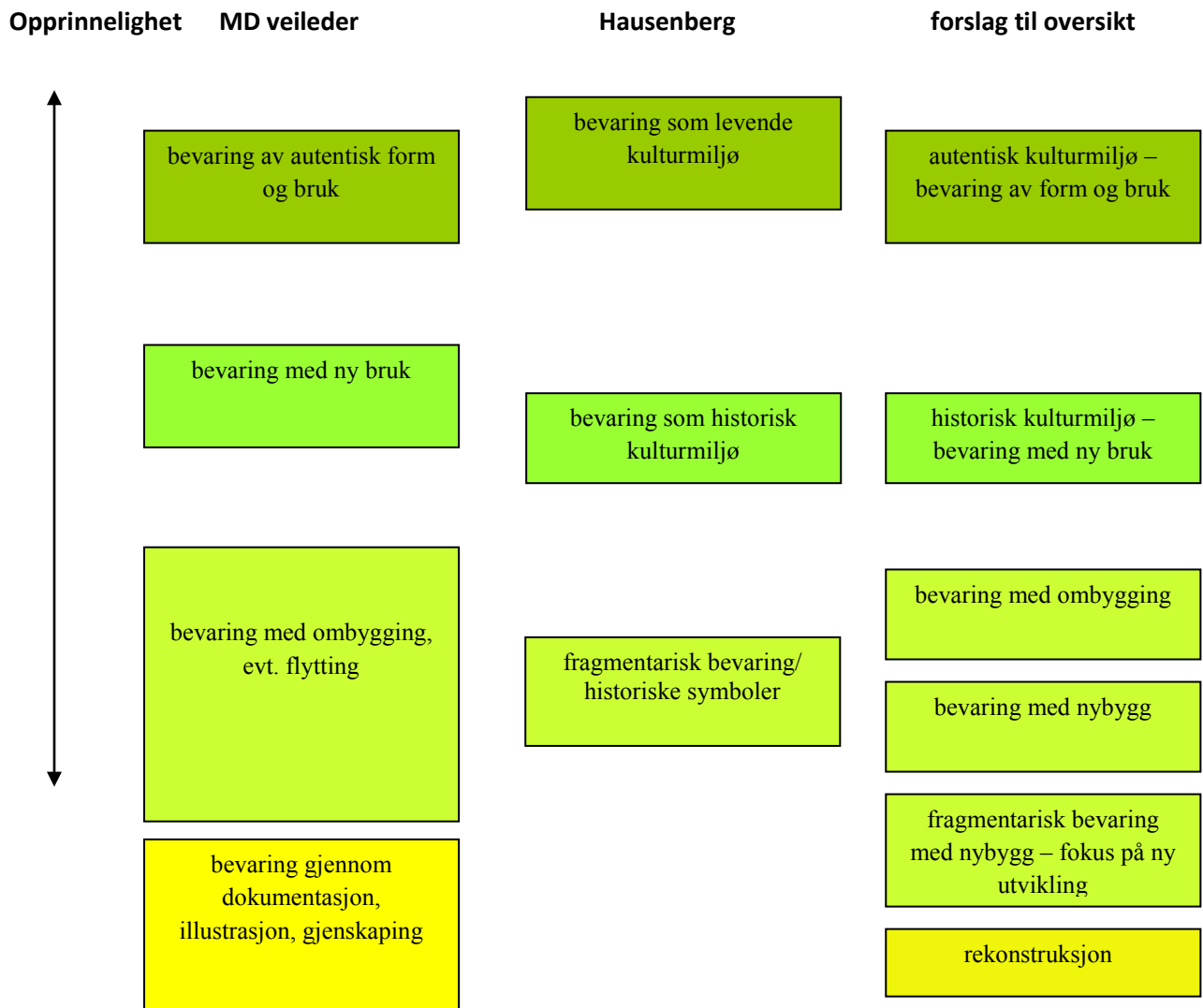
KONFLIKTFYLT TILPASNING

KONFLIKT

Hver på sin måte kan disse innfallsvinklene sine noe om hvordan kulturminneverdiene er ivaretatt ved endringer og nybygg. Slik kan de bidra til å gi innspill til diskusjonen om hvordan kulturminner og kulturmiljø inkluderes i byutviklingen. De tre innfallsvinklene har ulike utgangspunkt som kan oppsummeres i følgende spørsmål og syntetiseres i modellen under:

- Miljøverndepartementet: Hvordan bevare kulturminner og kulturmiljø?
- Hausenberg: Hvordan bevare og utvikle kulturmiljø?
- Byggeskikkssirkelen: Hvordan innpasse nybygg i kulturmiljø?

Både Miljøverndepartementet og deler av Hausenbergs oppsett kan plasseres inn på en skala etter grad av transformasjon av kulturminnet eller kulturmiljøet. Man kan da angi *opprinnelighet* og *transformasjon* som ytterpunkter. I den siste kolonnen er det hentet inn elementer fra begge disse tilnærmingene, som et utkast til et noe mer finmasket oppsett med seks ulike grader av transformasjon av et kulturmiljø.

transformasjon

Resultater fra prosjektet

Berg, Sveinung Krokann og Atle Omland 2007: Drømmen om Drammen – kulturminners attraktivitet i en pen elveby? *Fortidsminneforeningens Årbok* 161: 37-45.

Prosjekttittel	Kulturminner i by: policy og praksis
Prosjektleder	Atle Omland
Prosjektdeltagere	Sveinung Krokann Berg, Anette Mehren, Jens Christian Eldal
SIP	BY
Varighet	2006-2007
Ressurser	Kr. 800 000

Verdensarven Røros som kapital

Torgrim Sneve Guttormsen og Knut Fageraas

Dagens kulturminneforvaltning har vært opptatt av at bevaring av kulturminner gir merverdier for samfunnet. Disse merverdiene kan dreie seg om økonomiske verdier ved blant annet økt turisme og sysselsetting eller kulturelle og symbolske verdier slik som styrket lokal identitet og omdømme. Et annet ord på slike merverdier er "verdiskaping", som utgjør et betydelig satsningsområde i dagens kulturminneforvaltning. Fremdeles gjenstår en rekke forskningsutfordringer relatert til verdiskaping, som i korthet handler om hva og hvordan verdiskaping på kulturminnefeltet kan måles eller verdsettes.

I 2005 startet ECON i samarbeid med NIKU opp et 3-årig forskningsprosjekt om "Kulturarv og verdiskaping". Prosjektets hovedmål var å beregne de økonomiske effektene i form av økonomisk verdiskaping og sysselsetting i lokalsamfunnet på Røros som kan tilskrives kulturminneverdiene i kommunen. Målet var i tillegg å belyse konflikter mellom bevaring og næringsutvikling i lokalsamfunnet, samt hvordan alternative måter å forvalte kulturminnene på vil påvirke mulighetene for økonomisk verdiskaping. Prosjektet ønsket også å utforske muligheter og begrensninger i strategien "bevaring gjennom bruk", for å fremme kommunikasjon mellom ulike interessenter i lokalsamfunnet og for å stimulere til en felles forståelse for hva som er handlingsrommet for bruk og forvaltning av kulturminnene. I prosjektet var NIKUs hovedoppgave å kartlegge forvaltningshistorien og konfliktdimensjonen ved kulturarven på Røros.¹

På bakgrunn av dette utførte NIKU en analyse av hvordan verdensarven på Røros har generert ulike former for kulturell kapital, hvilket innebar en sosiologisk tilnærming som kunne belyse hvilke kulturelle effekter kulturminner genererer, og konfliktdimensjoner ved dette. De kulturelle effektene av kulturminnesatsinger (kunnskap, identitet, gode boforhold osv), som utfra et økonomisk perspektiv er vanskeligere å "måle", har til sammenligning i mindre grad vært i fokus i diskusjonene om verdiskaping. Analysen konkluderer med at en utfordring i så måte er å utvikle integrerte metodeverktøy som åpner for å undersøke relasjoner mellom økonomisk, kulturell og symbolsk verdiskaping, kortsiktige så vel som langsiktige virkninger av ulike satsninger der kulturminner tas i bruk som samtidsressurs.

Verdensarven Røros i prosesser mellom økonomi og kultur

Et vesentlig trekk ved *verdensarven Røros* er at det er et innfløkt forhold mellom økonomiske eller kommersielle og kulturelle sider ved kulturarvsproduksjonen. Det gjelder både hvordan verdensarvstedet har blitt formet som historisk prosess og hvordan stedet i dag genererer ulike "merverdier" i dagens samfunn som strekker seg utover kulturminnenes egenverdi (verdi utfra konsensus om det bevaringsverdige). Under filminnspillingen på Røros av *The Doll's House* (*Et dukkehjem* av Henrik Ibsen) i 1973 som var regissert av Joseph Losey, ble det for eksempel gjort flere tiltak for å forsterke den sceniske effekten av det historiske gatemiljøet. Oppføringen av gelendere og gatelykter som ga en ekstra nostalgisk aura fikk tilslutning av både bevaringsaktører og lokalbefolkningen. Dette illustrerer at kommersielle interesser også har vært en pådriver for hvordan

¹ Det ble publisert i alt 10 rapporter fra prosjektets syv delprosjekter, hvorav to NIKU-rapporter ble produsert som følge av de to delprosjektene som NIKU hadde hovedansvaret for.

det historiske bildet av Røros har blitt formet i moderne tid. Et annet eksempel på samvirket mellom økonomi og kultur er ringvirkningene av Uthusprosjektet på Røros som har ledet til organisert utdanning og økt tilflytting av håndverkere, og derved økt sysselsetting og økonomisk omsetning samt oppbygning av en unik kompetanse som har bidratt med å forme Røros som anerkjent læringsarena og som gjennom denne anerkjennelsen har medført "eksport" av kunnskap og varer tilknyttet tradisjonsbasert håndverk til inn- og utland. I lys av dette framstår motsetningen mellom bevaring/antikvariske interesser på den ene siden og utvikling/kommersielle interesser på den andre siden, som en lite fruktbar analytisk tilnærming til verdiskapingstematikken. Et sosiologisk analysekonsept får oss derimot til å innse at slike motsetningsfulle termer (dualiteter) er en inngrodd mentalitet dypt forankret i moderne tenkning, som unndrar oss muligheten for å forstå kompleksiteten i vår befatning med kulturminner. Med dette som bakgrunn ligger utfordringen i å danne tverrfaglige fora for utvikling av teorier og metoder som kan anvendes i verdiskapingsøymed.

Verdiskapingens kompleksitet

Beholdningen av verditilskrivinger, kunnskap og erfaringer knyttet til kulturminner er et viktig aspekt ved verdiskaping. Innenfor kulturminneforvaltningen er det en klar erkjennelse om at denne kulturelle kapitalen må formidles, utvikles og realiseres som samfunnsressurs, ikke minst i konkrete verdiskapingsprosjekter. Analysen av den kulturelle kapitalen på Røros viser at kunnskapen om kulturarven er allsidig og variert, og at det finnes en omfangsrik og initiativfull meningsdannelse om kulturarven som i Røros' tilfelle er unik sammenlignet med andre steder. Fra et kulturarvsanalytisk ståsted vil en undersøkelse av kulturell kapital knyttet til et sted, en kommune eller en region innebære en kartlegging av ulike typer premissgivende kunnskap om kulturminnene som får betydning for de valg som gjøres med henhold til bruken av disse verdiene. I undersøkelsen på Røros ble det fokusert på fire kulturarvsanalytiske temaer relatert til verdiskaping og stedsutvikling, og som ga innsikt i de kunnskapsressurser som i samspill med den økonomiske verdiskapingen bidrar til samfunnsutvikling.

Kulturarven Røros inngår i ulike interessesfærer eller sosiale praksiser som produserer bestemte former for kulturell kapital. Røros oppfattes i dag som et sted for danning, utdanning og læring for turister og fagekspertter så vel som for andre kunnskapsbedrifter som velger å legge sine møter og konferanser på Røros. I dette sosiale feltet er det stedets evne til å stimulere kreativ tenkning og sosiale kontakter som er viktig, og et premiss for denne stemningen er opplevelsen av det historiske "suset" på Røros. Røros oppfattes også utfra en sosial modus som handler om dagliglivets funksjoner for både besøkende og de som lever og virker på stedet, med andre ord stedsplanleggenes sosiale felt. Her er fremkommelighet og visuell utforming av det historiske miljøet viktige stikkord. Sist men ikke minst definerer de kommersielle interessene på Røros en sosial modus som er opptatt av det historiske miljø som iscenesatt arena for festivaler, skuespill, filmer, reklame og turistenes "shoppingkultur". I denne sammenheng er det Røros som kommersielt produkt og evne til å selge opplevelser som er viktig. Bevaringsaktørene deltar på ulike måter i alle disse sosiale feltene med å produsere en kulturell kapital som er mangfoldig.

De ulike interessesfærenes innflytelse og samhandlende rolle får betydning for hvordan verdiskaping forstås som muligheter og begrensninger. På Røros omfatter dette hvordan kulturarven Røros inngår i former av "symbolske maktkamper" om bestemte bilder på hva stedet er eller bør være, og dermed om hva som er viktig å bevare og markedsføre som det mest salg fremmede bildet av Røros (også kalt omdømmebygging). Røros kirke utgjør her det mest dominerende motivet i markedsføring av

Røros som merkevareprodukt. Det er et stereotypet bilde som ekskluderer historiens og kulturminnebeholdningens kompleksitet på Røros så vel som andre kommersielt baserte verdiskapingsmål (f.eks. markedsføringen av Røros som "nissested", jfr. juleserien Blåfjell). Den symbolske bildebruken av Røros utgjør en symbolsk kapital som inngår i en symbolsk økonomi knyttet til verdensarvsteder der konkurransen om å være attraktive på det globale markedet er stort. Med tanke på det mangfoldet av historie, kultur og natur Røros besitter ligger det med andre ord et ufullbyrdet potensial av symbolsk kapital som blir viktig å ta hensyn til i vurderinger av hva som gir verdiskaping (se figuren på neste side).

Figur 1A-B. Bildet til venstre er fra en turistbrosjyre med det typiske "Røros-motivet", dvs. med Røros kirke i bakgrunnen. Bildet til høyre er fra en turistbrosjyre (Länsstyrelsen Dalarna, ©Lars Dahlström) av den historiske gruvebyen i Falun som ble verdensarvsted i 2001, hvor også gatemiljøet med kirken i fokus utgjør sentralperspektivet.

En annen faktor av betydning for hvordan verdiskaping forstås og anvendes har å gjøre med hvordan utformingen av Røros som historisk sted inngår i politiske beslutnings- og alliansesystemer som målbærer ulike kortsiktige og langsiktige visjoner om hva Røros skal være. En kulturminneforvaltning som for eksempel skaper et stort og uforutsigbart handlingsrom får vilkårlige utslag på forskjellige aktører, og følgene av dette vil være uklarhet i felles målsetninger og prioriteringer når det gjelder bruken av kulturminneverdiene i verdiskapingsøyemed. En bedre forståelse av hva ulike visjoner i praksis vil medføre av endringer på Røros vil bidra til en mer helhetlig tilnærming til å forstå kulturminnene som drivkraft for lokal stedsutvikling.

Konklusjon

En kartlegging av hvordan *kulturarven Røros* genererer økonomisk, kulturell og symbolsk kapital, og derav hvordan kulturminnene utgjør et middel for kommunikasjon og samhandling mellom forskjellige aktører, legger grunnlaget for mulige fellesforståelser om kulturminner som bruksressurs, om ulike måter å forvalte kulturminnene på som vil påvirke mulighetene for verdiskaping, samt gi større bevissthet om verdiskapingstiltakenes ringvirkninger på miljø og samfunn.

Resultater fra prosjektet

Guttormsen, T. S. & Fageraas, K., 2011, The social production of 'attractive authenticity' at the World Heritage Site of Røros, Norway. *International Journal of Heritage Studies (IJHS)* Vol. 17.(5) s. 442-462.

Litteratur

Bowitz, E. og Ibenholt, K. 2009. Economic impacts of cultural heritage. Reseach and perspectives. *Journal of Cultural Heritage* vol.10, no.1: s.1-8.

Brønne, J. 2006. Kulturminneforvaltningen på Røros etter 1970. *Fjell-Folk. Årbok for Røros Museums- og Historielag* nr.31: s.10-17.

Guttormsen, T. S. & Fageraas, K. 2007. *Kulturarv som kapital. En analyse av kulturarvskapitalens diversitet på Røros som et grunnlag for tenkning om verdiskaping*. Delprosjekt 5 i forskerprosjektet "Verdiskaping Røros". NIKU Rapport 15, Oslo.

Guttormsen, T. S. & Fageraas, K. 2007. Kulturminner og verdiskaping. Er de kulturelle effektene en forsømt tematikk? *Fortidsvern* 3/2007: s.20-23.

Ibenholt, K. og Bowitz, E. 2006: Overdrevne forventninger. Kulturminner og økonomisk verdiskaping. *Fortidsvern* 4/2006: s. 22-23.

Omland, A., B. Skar og K. Fageraas (red.) 2007: Kulturminner og verdiskaping i Norden – Nordisk workshop, Oslo 2.–3. mai 2007. TemaNord 2007/609. Nordisk Ministerråd, København. Rapport <http://www.norden.org/da/publikationer/publikationer/2007-609/>

Øverås, O.H. 1977. Bergstaden Røros. I: *Framtid for fortiden*: s.57-104, red. O. H. Øverås, E. Heden, G. Kollandsrud og S. Tschudi-Madsen. Oslo: Dreyer forlag.

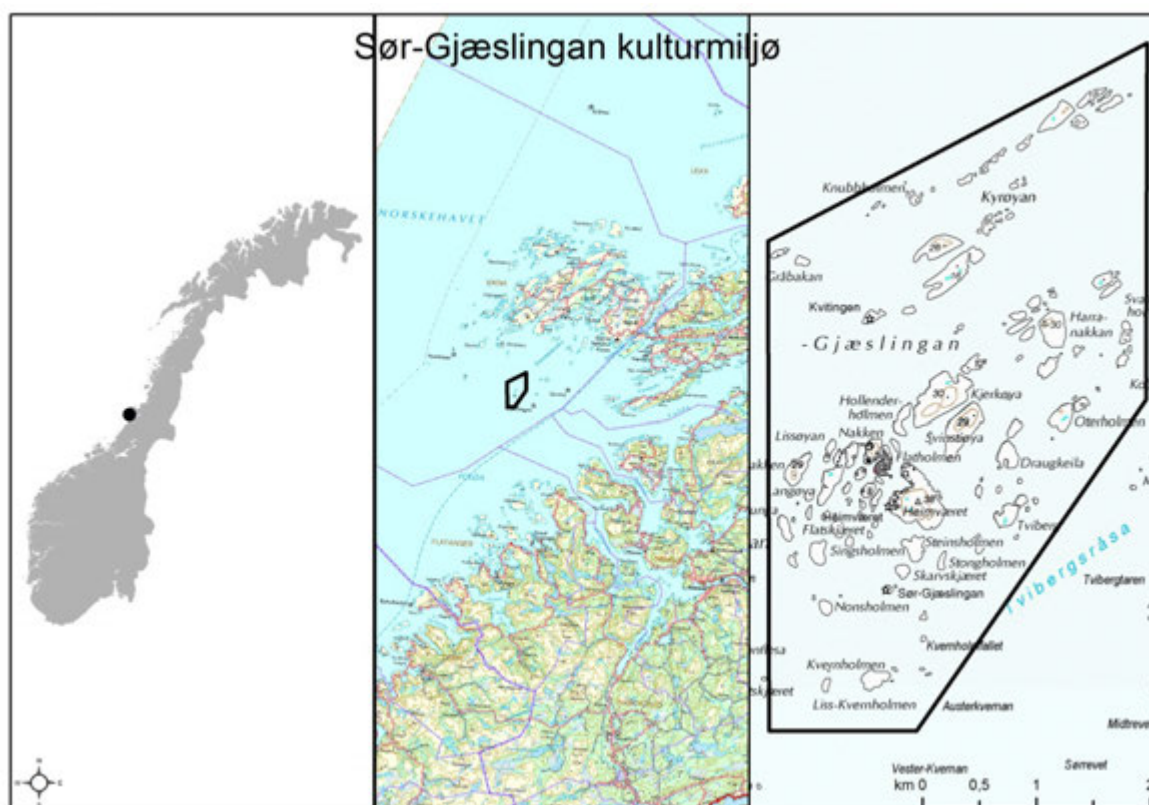
Prosjekttittel	Verdiskaping og kulturminner
Prosjektleder	Torgrim Sneve Guttormsen
Prosjektdeltagere	Knut Fageraas
SIP	BY og CONCENCUS
Varighet	2006-2010
Ressurser	Kr 295 000

Kulturmiljøer i diskurs og praktik: Sør-Gjæslingen som eksempel

Wera Grahn

Sør-Gjæslingen är en ögrupp som ligger som en samling glänsande pärlor längst ut i havsbandet i Vikna kommun, Nord-Trøndelag. Ögruppen var på sin tid ett av de största fiskelägena söder om Lofoten, med storhetstid i början på 1900-talet. Under perioden 1993-1995 utarbetade fylkeskommunen en bevarandeplan för området, där det föreslogs att Sør-Gjæslingen skulle fredas som kulturmiljö. Först 14 år senare – den 1 oktober 2010 – blev Sør-Gjæslingen fredad. Däremellan har en rad olika diskussioner och meningskiljaktigheter mellan olika aktörer stoppat upp fredningsprocessen. Olika diskurser om vad en kulturmiljö är och vad den bör innehålla förefaller att ha kolliderat. Det här innebär att fredningen av Sør-Gjæslingen är mycket intressant att följa för att öka kunskapen om vad som sker i kulturmiljöfredningsprocesser.

I det här projektet har arbetet och diskussionerna kring kulturmiljöfredningen följts sedan senhövren 2009, för att undersöka hur en kulturmiljö konstrueras. Det empiriska materialet kommer huvudsakligen från två fältarbeten på Sør-Gjæslingen med intervjuer och observationer som utfördes under 2009. Förutom detta har material från undersökningarna av plandokument, fredningsdokument, olika historiska källor och lokalhistorisk litteratur, reklamaterial och internetsidor m m också inkluderat (Grahn, W, Myrvoll, M., Skogheim, R. & Harvold, K. 2011).

Figur 1. Kart over Sør-Gjæslingen. Kart: Anneli Nesbakken, NIKU, 2011.

Kulturmiljöbegreppet

Vad en kulturmiljö är kan vid en första anblick förefalla självklart. Det finns definierat i kulturminneslagen från 1992: "Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng". Men innehållet i begreppet har genom åren emellertid förhandlats och förändrats genom tillägg till lagen och kom i Norge att så sent som 2009 även att inrymma så föränderliga inslag som parker, och zoologiska och geologiska delar med kulturhistoriskt viktiga kopplingar (jfr Thornberg Knutsson 2007). Tidigare forskning har visat att kulturmiljöbegreppet varit svårt att entydigt definiera, och har ofta getts en så bred definition att allt utom "orörd" natur innefattas (Olsson 2003). Det här gör det intressant att undersöka hur denna process gått till i Sør-Gjæslingan-fallet.

Figur 2. Flatholmen. Fiskarheimen i forgrunnen til venstre. Foto: Marit Myrvoll, NIKU 2009.

Det här projektet tar utgångspunkt i forståelsen av kulturarv i bred bemærkelse, inklusive kulturmiljøer, som produkter producerade genom samspelet mellan olika aktörer (Ashworth & Tunbridge 1996; Olsson 2003, Smith 2006). Det innebär att en kulturmiljø inte oppfattas som något som är statiskt och fast. Det kan inte heller reduceras till ett antal materiella lämningar som på ett eller annat sätt hänger samman. En kulturmiljø forstås i detta sammanhang istället som en social process, där förhandlingar om betydelse sker mellom ulike aktører, där visse betydelse over tid stabiliseres og blir rådande. Det förflutna ger mening åt nutiden i de processer som skapar kulturmiljøer og er ett möjligt verktøy for å skape og øke en følelse av tilhørighet og identitet eller alternativt følelsen av utanførskap. En kulturmiljø kan skape mening i ulike diskurser, som skildra individer, grupper, samhälle, nation og en rad ulike institusjoner i net kan anvende for å definere og styrke sine identiteter og for å forstå sin omgivelser eller for å stenge ute andre (Smith 2006: 87).

Fokuset på de språkliga betydelseerna gör att diskursanalys varit ett centralt analytiskt verktyg i det här projektet. En diskurs kan enkelt beskrivas som ett särskilt sätt att tala om, förstå och tolka världen (Winther Jørgensen och Phillips 2000:7). Det är med andra ord diskurserna, förhandlingarna om betydelse av och talet om Sør-Gjæslingen som primärt varit det centrala i den här studien.

Förhandlingar om betydelsen av Sør-Gjæslingen som kulturmiljö

Den utdragna fredningsprocessen på Sør-Gjæslingen kan på ett plan förstås som ett resultat av kulturmiljöbegreppets ovan nämnda ambivalens, där olika aktörer inkluderat olika delar i förståelsen, vilket skapat skilda diskurser. Bland aktörerna har representanter återfunnits från allt från Riksantikvaren, fylkesantikvaren, kommunen, Kystmuseet, till de privata ägarna. Exempel på diskurser där skilda tolkningar av gränserna för kulturmiljön har gjort sig gällande – mellan framför allt representanter för kommunen å ena sidan och fylket/Riksantikvaren å den andra – är om havet bör inkluderas i fredningen eller inte, och i så fall hur stora delar som bör ingå. Ett annat exempel är uppfattningen om vem som bör ha ett reellt inflytande på utvecklingen av Sør-Gjæslingen som kulturmiljö eller inte, eller annorlunda uttryckt vems diskurser som getts utrymme eller inte i beslutsprocesserna och på vilka villkor, där lokalbefolkningen tycks ha uppfattats som ett besvärande inslag av vissa kommunrepresentanter i speciella sammanhang och museets representanter uppfattats som ett hinder av lokalbefolkningen i andra kontexter. Här verkar museets övertagande av den siste ägarens byggnader ha spelat en stor roll. I och med övertagandet av de materiella byggnaderna förefaller museet inte bara kommit i besittning av en mängd byggnader, utan också ha fått ära rollen som den forne ägaren hade, d v s som auktoritär person med oinskränkt makt att styra och bestämma över öfolket. Denna roll verkar också ha stärkts genom att kommunen överlätit vissa infrastrukturella uppdrag på museet, som egentligen inte ligger inom deras ansvarsområde, som t ex el-, vattenförsörjningen och sophantering. De här exemplen kan vara en orsak till att det varit svårt att uppnå konsensus om betydelsen av Sør-Gjæslingen som kulturmiljö och skapat grus i maskineriet, som medfört att de skilda diskurserna tidvis har stoppat upp en fortsatt förhandling om betydelse mellan de olika aktörerna.

Trots att fredningsprocessen pågått så länge och kommit att involverat så många olika aktörer, kan den ändå generellt karaktäriseras som en top-down process. Denna styrningsprocess är inte bara ett imaginärt arv från den forne fiskelägesägaren, utan processen har framför allt initierats av de officiella myndigheterna och det är dessa som varit drivande i processens olika skeden och haft tolkningsföreträde. Lokalbefolkningen har inte haft tillträde på lika villkor till den förhandlingsarena där frågan om kulturmiljöfredningen tagits upp till diskussion. Det här framkommer i såväl intervjuer med lokalbefolkningen, politiker som tjänstemän. Att denna ordning varit rådande är också tydligt artikulerat i skriftliga dokument, som t ex den Förvaltnings- och skötselplan som producerats. Här framgår det att Nord-Trøndelag fylkeskommun varit huvudansvarig och samarbetat med ett antal parter som samtliga kan ses som experter inom kulturminnesförvaltningen eller som företrädare med professionella kopplingar till detta fält. Här namnges och radas närmare ett 20-tal experter på detta område upp, personer som kommit att spela en viktig roll i utformandet av Sør-Gjæslingen som kulturmiljö. Endast en representant för de lokalt baserade fiskarna på Sør-Gjæslingen och en representant och en suppleant för de privata husägarna omnämns. Dessa har beretts möjlighet att ge inspel till "Forskriftsgrupp". Det är alltså externt placerade experter som haft sista ordet när det gäller att definiera gränser och innehåll i vad som ska inrymmas i kulturmiljön på Sør-Gjæslingen, medan lokala representanter fått en mer nedtonad ställning. Det är alltså inte de sistnämndas sätt

att avgränsa och förstå Sør-Gjæslingen som varit vägledande, utan framför allt har detta varit en fråga för professionella auktoriteter.

Länge stod lokalbefolkningen på Sør-Gjæslingen förhållandevis splittrade i relation till myndigheterna. Information som gick ut till öborna var länge mycket ojämnt fördelad. Vissa fick veta vad som diskuterades och var på gång, medan andra inte hade tillgång till information. Ovana att läsa kanslispråk är en faktor som sannolikt kan ha spelat in.

”Några har fått tag i god information och andra har inte det! Det har varit väldigt oklart vad en fredning skulle innebära! Och då är det vissa som är bra på att läsa sig till ting och de som inte kunnat det har fått sitt sätt att se världen på”, säger en representant för lokalbefolkningen.

Men för ca fem år sedan bildade de privata husägarna en gemensam förening, Havbåra velforening, som kommit att betyda mycket för den lokala sammanhållningen, och medfört att informationsflödet blivit jämnare fördelat och att denna grupp kommit att få en starkare röst gentemot myndigheterna.

För ca fyra år sedan bildades på initiativ av fylkeskommunen ett officiellt samarbetsforum för att diskutera framtida utmaningar och uppnå en samsyn och förståelse kring frågor om Sør-Gjæslingen och här har de privata husägarna fått en något större plats med två representanter. Havbåra velforening har varit en av dessa representanter. Men även om de lokala privata ägarna finns representerade i denna församling, så har ändå myndighetsexperterna en tydlig övervikt. Av tio representanter företräder huvuddelen officiella myndigheter, med auktoriserad expertkunskap. I ett sådant sammanhang är det lätt att de lokala rösterna marginaliseras och deras diskurser blir mindre tungt vägande. Forumet verkar ha blivit ännu en kugge som stärkt top-down styrningen. Enligt utsagor från såväl kommunrepresentanter, museet som lokalbefolkningen har dock detta forum inte fungerat särskilt väl och aktiviteten har periodvis legat nere.

Det här sättet att arbeta där en grupp experter avgör vad som betraktas som kulturarv eller inte, är inte bara typiskt för Nord-Trøndelag och Norge. Det kan ses som ett exempel på en typisk västerländsk kulturarvsförvaltningsprocess där de officiellt förvaltande myndigheterna i hög utsträckning har en auktoriserad och monopoliserad ställning när det gäller tolkningarna och det är med andra ord dessa diskurser som blir gällande. Dessa diskurser har i den internationella forskningen kommit att benämnas ”Authorized Heritage Discourse” (AHD). En sådan diskurs har funnits med ända sedan fältet började ta form i slutet på 1800-talet och lever fortfarande kvar idag (Smith 2006, Smith & Waterton 2009). I det här fallet på Sør-Gjæslingen har detta medfört att lokalbefolkningen har känt sig förbisedda och inte lyssnade till, vilket periodvis skapat djup misstro och konflikter. De har inte känt ägarskap till Sør-Gjæslingen som kulturmiljö och verkar inte känna att den officiella versionen är deras historia.

Som vi kan se har alltså en förhandling om betydelsen av Sør-Gjæslingen som kulturmiljö skett på flera plan, som naturligtvis i realiteten har många fler turer än de ovan redovisade. Men oavsett detta så är det väsentliga här att det är myndigheternas officiella diskurser som dominerat och fått tolkningsföreträde. Många gånger har förhandlingarna skett enbart mellan olika officiella parter – som tolkningsstriden mellan t ex kommunen och fylkeskommunen/Riksantikvaren om gränsen i havet för fredningen skulle inkludera en plats där en fiskeodling etablerats eller inte, en kamp som kommunen och fiskerinäringen vann. Det är alltså de officiella aktörerna som definierat innehållet

och gränserna för fredningen av kulturmiljön. Därför blir det väsentligt att undersöka hur dessa konstruerat kulturmiljön på Sør-Gjæslingen.

Skilda kulturmiljödiskurser om Sør-Gjæslingen

De officiella myndigheterna har framför allt lyft fram det materiella kulturarvet, som framhävs och verkar stå starkast på Sør-Gjæslingen. Det är det kulturarv som är synligt, som boningshus och andra byggnader, som står i centrum. Där är framför allt här bevarandeinsatser gjorts för underhåll och upprustning. Men här har en registrering och dokumentation också ägt rum. Alltså en kartläggning och inordning i vissa system. Kurser i byggnadsteknik hålls vidare på ögruppen och den vision som en ledande representant för Kystmuseet har för Sør-Gjæslingen kan sägas stärka det materiellas ställning ytterligare:

”Nu hoppas vi ju att Sør-Gjæslingen med det fantastiska omfattande arbete som Riksantikvaren gör där ute och vi gör där, kan bli en eksempelsamling på hur man ska sätta istånd och underhålla byggnader i extremt kustnära förhållanden.”

De försök att skapa en levande historia eller ett värn genom bruk har på flera punkter misslyckats, enligt museirepresentanten, som t ex ett försök att få i gång en fungerande anläggning för att ta emot fisk som gått i stöpet på grund av EU-regler. Detsamma gäller den produktion av torr fisk som museet har föreslagit fiskarna, som inte heller har slagit så väl ut som det skulle ha kunnat.

När det gäller det immateriella kulturarvet i form av historier och narrativ som kan knytas till platsen, så är det framför allt museet som officiellt står för förmedlingen av dessa. Dels berörs detta i ett par utställningar på museet i Rørvik och dels i guidningen som hålls på Sør-Gjæslingen. Både berättelserna som förmedlas på museet och under guidningen fokuserar på tiden runt sekelskiftet 1800 till 1900, som så att säga frystes fast. Narrativen kretsar kring uppräknings av skilda slag, som antal båtar, sjöbodas, fiskare o s v som fanns på Sør-Gjæslingen vid denna tid då platsen var som störst och mest. Inte minst är det en exklusivt maskulint kodad historia som konstrueras.

Detta kan kontrasteras mot mötet under vårt fältarbete med en ung man som var uppväxt på ön. Denne man förmedlade en helt annan historia som visserligen innehöll flera av de officiellt förmedlade momenten, men där berättelserna på ett helt annat sätt än de officiella var fast förankrad i hans egen uppväxt på ön med minnet av släktingar och händelser som fullkomligt dansade ur hans minne och fick liv. Historien blev levandegjord. Men detta är en diskurs som ännu inte fått en given plats i kulturmiljökonstruktionen av Sør-Gjæslingen. Här blir det tydligt att det är de auktoriserade kulturarvsdiskurserna som har getts företräde i den officiella diskursen.

Expertkunskap och expertvärderingar skapar ett epistemologiskt ramverk som anger ramarna för hur kulturarv och kulturmiljöer ska förstås. Detta är en välkänd mekanism som aktiveras när den auktoriserade kulturarvsdiskursen ges hegemonisk ställning. Alla de delar som i exemplen ovan sätts rörelse vid kulturmiljöproduktionen, som registreringen, systematiseringen, fokuseringen på det materiella och konstruktionen av en exklusivt maskulint kodad historieskrivning, är alla välkända ingredienser i en västerländsk diskurs med rötter i det moderna projektet (jfr Smith 2006).

Det mest påtagliga när det gäller museets historieskrivning kanske ändå är det som framkommer på deras hemsida. Det mest utmärkande är att här förmedlar museet nästan inget eget material om historien på Sør-Gjæslingen alls. Den egenproducerade texten inskränker sig till en hänvisning till en

extern hemsida. På denna externa sida finns material som producerats av två eldsjälur som brinner för öns historia, som på eget initiativ producerat ett stort material om det immateriella och materiella kulturarvet på ögruppen (se <http://www.sor-gjaeslingen.no/>). Men denna typ av berättelser är alltså inget som museet valt att själva vidareutveckla eller att explicit erkänna som del av den officiella diskursen.

Ett annat exempel där immateriella kulturarvsprodukter som är producerade av andra, men som förmedlas av museet, är en nygjord film av livet på Sør-Gjæslingen under 50 och 60-talet, där lokalbefolkningen berättar och agerar som skådespelare. Men den är alltså inte heller museets egen produkt, även om filmen säljs i museets butik. Utveckling och levandegörandet av det immateriella kulturarvet verkar alltså inte särskilt ha privilegierats med egna insatser av museet och inte heller av några andra offentliga aktörer.

Det museet däremot lyfter fram och skapat egen text till på hemsidan, är uthyrningsverksamheten riktad till turister, av de byggnader de äger. Här finns priser, bilder förslag på aktiviteter m m. Detta förefaller alltså vara den enda egenproducerade diskurs som särskilt valts ut för att synliggöras på de officiella myndigheternas hemsidor. Vad som sker här är att Sør-Gjæslingen i museets offentliga diskurs framför allt skapas till en handelsvara i en marknadsanpassad ekonomi. Detta brukar inom forskningen betecknas som en kommodifiering av ting och är ett fenomen som diskuterats inom den internationella forskningen länge (Appadurai 1986). Kommodifieringsprocessen gäller även den ovan nämnda filmen. Den historien kan i själva verket inte ses av besökarna på museet, annat än i form av utsidan till ett DVD-fodral, utan filmen måste köpas för att kunna ses. Här har alltså det immateriella kulturarvet kommodifierats och blivit en vara bland många andra.

Konsekvenser av en auktoriserad kultur miljödiskurs

Vilka konsekvenser får den starka offentliga styrningen av vad som räknas som viktigt i kulturmiljön på Sør-Gjæslingen? Som ovan nämnts har kulturarv och däribland kulturmiljöer såväl som kulturminnen en identitetsskapande funktionen. Det har den också på Sør-Gjæslingen. De identiteter som stärks är i första hand de professionella kulturminnesexperternas. Det är deras värden, synpunkter, åsikter, förvärvade kunskaper som kommer i första rummet. De blir helt enkelt ännu mer professionella i sin profession.

Den lokala befolkningen har däremot inte beretts samma möjlighet att knyta an till och stärka sina identiteter genom de processer som försiggått när Sør-Gjæslingen skapats som kulturmiljö. Deras historieförståelse har hamnat utanför, i bakvattnet och verkar inte i någon högre utsträckning ingå i konstruktionen av Sør-Gjæslingen som kulturmiljö. Det här medför att möjligheten att känna ägarskap till kulturmiljöfredningen reduceras för denna grupp. Deras möjligheter att känna tillhörighet, bekräftelse och förstärkt identitet, förminskas genom de rådande diskurserna i kulturmiljöfredningsprocessen. Detta är oroande eftersom det framför allt verkar vara den grupp som på ett påtagligt sätt har potential att levandegöra historien och göra den meningsfull och förståelig i nutiden. Om lokalbefolkningen inte känner ägarskap till den kulturmiljöfredning som skapats på Sør-Gjæslingen, riskerar platsen att inte bli något annat än ett dött kulturarv av kulisser med ett artificiellt och temporärt inslag av liv i form av tillfälliga turister och turistvärdar. För att kulturmiljöfredningen av Sør-Gjæslingen inte ska gå dithän torde det vara av största vikt att lyssna till, inkludera, och lyfta fram de lokala diskurserna om Sør-Gjæslingen som kulturmiljö.

Resultat från projektet

Föredrag/undervisning

- Grahn, W. 2009. *Vad är en kulturmiljö? Epistemologi och ontologi*. Innlegg på internseminar i NIKU, 12.3.2009.
- Grahn, W. 2009. *Cultural minorities and cultural heritage management*. Department of Conservation, University of Gothenburg. Lecturer Master Programme. 4. nov.
- Grahn, W. 2009. *Local participation: Sør-Gjæslingen and Vega as examples*. Lectures at Rural Center Timisoara, Rumania. Training of Trainers (ToT): "Cultural heritage and tourism". EEA funded project. 16–19 November 2009.
- Harvold, K. 2009. *Planlegging og medvirkning*. Innlegg på internseminar i NIKU, 12.3.2009.
- Myrvoll, M. 2009. *Kulturmiljøer i samisk forvaltning*. Innlegg på internseminar i NIKU, 12.3.2009.
- Myrvoll, M. 2009. *HER - som sted, kultur og identitet*. Foredrag på Petter Dass-seminaret "Gudstjenesten og stedet". Arr: Den Norske Kirke. Sted: Alstahaug Tid: 16. - 17. sept. 2009.
- Myrvoll, M. 2010. *Sør-Gjæslingen - hva med den immaterielle kulturarven*. Innlegg på slutt-konferensen for SIP-programmet. 01.12.2010.
- Skogheim; R. 2009. *Diskursanalyse: hva, hvordan og hvorfor?* Innlegg på internseminar i NIKU, 12.3.2009.
- Skogheim; R. 2009. *Fra industristeder til kultursteder: Kulturbasert stedsutvikling*. Foredrag i regi av Østfold fylkeskommune, Askim 3.3.2009.
- Stabbetorp, O. 2009. *Naturaspektet i kulturmiljø*. Innlegg på internseminar i NIKU, 12.3.2009.

Artiklar

- Skogheim; R. 2009. *Vekst og vern, som fot i hanske? Et blick på Riksantikvarens roller*. Plan nr.5/2009.

Rapport

- Grahn, W, Myrvoll, M., Skogheim, R. & Harvold, K. 2011. *Kulturmiljø i diskurs og praksis: Sør-Gjæslingen som eksempel*. NIKU Rapport 53.

Litteratur

- Appadurai, A. 1986. *The social life of things: Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grahn, W, Myrvoll, M., Skogheim, R. & Harvold, K. 2011. *Kulturmiljø i diskurs og praksis: Sør-Gjæslingen som eksempel*. NIKU Rapport 53.
- Olsson, K., 2003. *Från bevarande till skapande av värde : kulturmiljövården i kunskapssamhället*. Stockholm: Kungl. tekniska högskolan . Institutionen för infrastruktur.
- Smith, L. 2006. *Uses of heritage*. New York: Routledge.
- Smith, L. & Waterton, E. 2009. *Heritage, communities and archaeology*. London: Duckworth.
- Thornberg Knutsson, A. 2007. *Byggnadsminnen - principer och praktik: den offentliga kulturmiljövårdens byggnadsmminnesverksamhet: beskrivning och utvärdering / Agneta Thornborg Knutsson* . Diss. Göteborg : Göteborgs universitet, 2007.
- Tunbridge, J. E., and G. J. Ashworth. 1996. *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*. Chichester: Wiley.
- Winther Jørgensen, M. & Phillips, L., 2000, *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.

Web-ressurser

Sør-Gjæslingen: <http://www.sor-gjaeslingen.no/>

Prosjekttittel	Kulturmiljøer i diskurs och praktik: Sør-Gjæslingen som eksempel
Prosjektleder	Wera Grahn
Prosjektdeltagere	Marit Myrvoll
Eksterne samarbeidspartnere	Ragnhild Skogheim & Kjell Harvold NIBR, Odd Stabbetorp NINA
SIP	CONCENSUS
Varighet	2009-2010
Ressurser	Kr. 900 000

Vega – verdensarv og verdiskapning, visjon og virkelighet?

Birgitte Skar

NIKU deltar sammen med flere andre forskningsinstitutter i to tverrvitenskapelige forskningsprosjekter som analyserer transformasjonsprosessene på Vega etter at “Vegaøyen verdensarvområde” ble listeført av UNESCO i 2004.¹ Det lille øysamfunnet har vært gjenstand for kulturarvsbaserte verdiskapningsinitiativer, og møter samtidig utfordringer knyttet til opprettholdelse av bosetning og næring som aktualiserer det å etablere fremtidsscenarioer. Denne artikkel oppsummerer deler av forskningen så langt, og fokuserer spesielt på Vegas forvaltningshistorie og effektene av transformasjonen fra kystsamfunn til verdensarvlokaltet.

Vegaøyen er med sine 6500 øyer og skjær den største av alle norske skjærgårder, og ligger på Helgelandskysten utenfor Brønnøysund. Verdensarvområdet omfatter fjellkjeden som ligger på selve hovedøya med sporene av 10000 års bosetning og geologiske formasjoner av internasjonal interesse, og de mange øygruppene spredt i det maritime landskap som hver især representerer små samfunn som var bebodd fram til 1960-80-tallet. Størstedelen av de øyene som i dag er bosatt - hovedøya Vega og naboøya Ylvingen, representerer buffersonen til verdensarven.

Figur 1. Videreutvikling av Nes som "porten til verdensarven" utfordrer lokaldemokratiet. Hvilke verdier skal styre utviklingen på denne plassen som for mange turister som ikke kommer ut i øyene, vil bli stedet der verdensarven presenteres. Foto: Wera Grahn, NIKU.

Verdensarvens hovedtematikk omhandler den levende dunværstradisjonen som i internasjonal sammenheng vurderes å representere en unik symbiotisk relasjon mellom menneske og ærfugl. Opprinnelig var denne praksis en del av en multifunksjonell livsform som også besto av fiske og småskala husdyrhold. Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge (1951) som var utviklet av landets ledende sosialøkonomer og teknokrater førte til en strukturrasjonalisering som medførte at selve grunnpilaren for øyenes økonomi og bosetning, fiskeriene fra mindre båter, falt bort (Brox 1966:35; Slettedal 2009:26). Fra 1980-tallet drev fiskerne fra Vega-øyene i hovedsak med heimsjøfiske og deltagelsen i Lofotfisket var sterkt nedadgående. Dette gikk bra så lenge det var store muligheter for

¹ “Vega 2045” og “Cultural heritage and economical added value”. De eksterne samarbeidspartnerne og annen informasjon står oppført i bokstreksten til slutt i artikkelen.

rusefiske, men med en økologisk krise knyttet til invasjon av kråkeboller og tareskogsdød minket torsken og grunnlaget for rusefiske forsvant. Dette skjedde i et politisk klima hvor det ble gitt stimuleringsmidler til fraflytting, det ble satset lokalt på landbruket og det ble gitt muligheter i industrien på fastlandet. Bankene var i henhold til informanter samtidig tilbakeholdende med å gi lån til enmannsbåter, med mindre en flyttet bostedsadresse til hovedøya (informant 10). Dette samsvarer med generelle beskrivelser av situasjonen for fiskerne på denne tid (Brox 1966:40). Fraflyttingen fra øyene tiltok og bare noen få familier med tilknytning til værene opprettholdt dunproduksjonen fram til i dag.

Menneskenes bidrag i den symbiotiske relasjonen mellom menneske og ærfugl, er å tilrettelegge for fuglen gjennom å lage reir av tang, og små skjul for fuglene (e-hus og e-baner) for å beskytte dem fra predatorer. Fuglenes bidrag er å gi fra seg egg og å etterlate den verdifulle ærduna som ligger igjen i reirene når de stikker til sjøs midt på sommeren. Dunværspraksisen har tradisjonelt blitt utført av kvinner og eldre menn, og baserer seg på kunnskap om naturforhold og fugl som er overført fra generasjon til generasjon i mer enn tusen år. Med denne livsformen står vi overfor en praksis hvor naturkunnskap og kulturarv ikke lar seg skille.²

Forvaltningshistorien

Forvaltningshistorien om egg- og dunvær på Helgelandskysten er lang. Skriftlige kilder om høvdingers beskatning av egg- og dunværene på Helgelandskysten går tilbake til 800-tallet i engelske beretninger om Ottar. Kildene viser at egg og dun var viktige handelsvarer i vikingtiden og også et viktig tema for skattlegging. I Snorres saga om Olav den hellige fra 1200-tallet, forteller Snorre Sturlasson om Hårek på Tjøtta som mistet livet på grunn av en krangel om et utvær på Helgeland som både var egg- og fiskevær (Næss 2002: 38-39).

På 1600- og 1700-tallet økte omsetningen av dun i Europa, og Kronen tok værene i besittelse på grunn av de rike fiskeriene og dunproduksjonen. Så tidlig som 1842 kom loven om "Fredning af æg- og dunvær samt Edderfugl" som hadde til hensikt å beskytte væreierens interesser. Vega har i dag 17 egg- og dunvær, 14 av disse har vært fredlyst etter den gamle lovgivningen (Næss 1998: 5).

På 1980-tallet moderniserte man vernebestemmelser gjennom naturvernloven. Da man ble oppmerksom på at økosystemet rundt Vega var i ubalanse og fisken forsvant, ble en kystverneplan initiert. Dette forsøket på å implementere sterke virkemidler og restriksjoner i større områder rundt Vega skapte svært sterke reaksjoner spesielt hos fiskere og øyboere. Kystverneplanen ble derfor ikke gjennomført i henhold til den opprinnelige intensjon (Enge 2000), men resulterte etter en lang prosess i etablering av mer begrensede landskapsvernområder og fuglefredningsområder knyttet til utvalgte vær (forskrift 6. desember 2002 nr. 1401 om Kystverneplan Nordland). Vegværingene var imidlertid i mellomtiden blitt oppmerksomme på mulighetene som hadde åpnet seg via en rapport fra Nordisk ministerråd (1996) hvor Vega var nevnt som en mulig ny verdensarvlokaltet.

Selv om det innledningsvis var lokal skepsis i forhold til verdensarven og hva den kunne representere av begrensninger, var det en lokal gruppering av sterke aktører som så et potensial ved en slik nominasjon. Disse klarte gjennom folkemøter, studiesirkler og prosesser med bred deltakelse å snu opinionen, og å skape en positiv bevegelse som etter hvert omfattet nesten alle i det lille samfunnet.

² For en utdyping av dette teamet, se Knut Fageraas' artikkel i samme publikasjon.

Det var ikke første gang en slik folkebevegelse var skapt på Vega, for også under den politiske debatten om norsk deltakelse i EU på 1970-tallet ble en lignende kampanje startet for nei-siden (Floa 1994). Man hadde med andre ord en lokal tradisjon for å kjempe for det lille samfunnets overlevelse.

Nominasjonsdokumentet ble skrevet i 2003, godt assistert av Direktoratet for naturforvaltning og IUCN rådgivere³. På UNESCOs møte i Kina i 2004 ble beslutningen om tildeling av verdensarvstatus til Vega endelig tatt. 20 vegværingene var til stede i Kina for å overvære nominasjonsbehandlingen. Den nye statusen som verdensarv ble feiret som en for lokalbefolkningen nesten ubegripelig anerkjennelse av de universelle verdier som var representert på Vega, men også som en seier for lokalt demokrati og entreprenørskap.

Lokal versus nasjonal vernepraksis

Det kan betegnes som typisk for vegværingene at de mener at det var på Vega at begrepet “vern gjennom bruk” ble etablert. Den tidligere ordføreren Osvald Floa mener at det var ham som introduserte dette begrepet for daværende miljøvernminister Sissel Rønbeck alt på 80-tallet under en befaring til Bremstein. Verdensarvstatusen ble sett på som en videreføring av denne typen tankegang og dermed som en lokal triumf over et sterkt lovvern.

Vega hadde et ønske om å kapitalisere på verdensarvstatusen. Det gis i intervjuer uttrykk for at verdensarvstatusen er en overlevelsesstrategi for det hardt pressede lokalsamfunnet, som til da hadde vært utsatt for store endringer i næringsgrunnlaget og betydelig avfolkning. I prosessen frem mot nominasjon og oppføring på verdensarvlisten ble eldre sjøboder på norddelen av Vega ombygget for overnatting og det konkursrammede hotellet ble istandsatt på dugnad.

En analyse av intervjumaterialet viser at Vegas lokale planleggingspraksis faller innenfor den type *governance* som den engelske planleggingsteoretikeren Patsy Healey kaller *Collaborative Governance* (Healey 1997). Denne typen *governance* innebærer stor grad av delegering i beslutningsprosesser og en viktig del av det offisielle, institusjonelle arbeidet vektlegger relasjonsbygging gjennom konsensus og felles læring. Den regionale og nasjonale forvaltningen følger imidlertid ikke disse prinsippene.

Den økte, nasjonale oppmerksomheten rettet mot Vega medførte raskt at det oppsto spørsmål om hvor grensen går for funksjonsendring og arealinngrep. Det nasjonale hovedansvaret for forvaltningen av Vegaøyens verdensarv ligger hos Direktoratet for naturforvaltning. Mistroen spesielt knyttet til vernet av Kjellerhaugvannet og Holandsåsen naturreservater i 1990-årene, har vært vanskelige å snu, men gjennom lokale initiativer og brede, lokale prosesser har man etterhvert lyktes med å få til beiting og skjøtsel for å sikre kulturlandskapet og det biologiske mangfoldet innenfor naturvernområdene på nordre del av Vega.

Kulturminnevernet har ikke vist seg like prosessorientert som naturvernforvaltningen etter opprettelsen av verdensarvlokalteten. Riksantikvaren hadde alt i 1994 fredet bebyggelse og anlegg på Skjærvær, et fiskevær ytterst i skjærgården. Bestemmelsene knyttet til fredningen tar imidlertid ikke høyde for at skiftende generasjoner blant de private eierne kan ha ulike holdninger til ivaretagelse av kulturarven eller formidlingen av denne sentrale delen av fortellingen om Vegaøyen.

³ IUCN, International Union for Conservation of Nature.

For eksempel er det ikke etablert en drift-, forvaltnings- og vedlikeholdsplan som sikrer vedlikehold og ivaretagelse knyttet til generasjonsskifter blant eierne, eller for den saks skyld adkomsten til øya av formidlingshensyn.

Gjennomgang av Kulturminnefondets saker på Vega viser at det har vært vanskelig for lokalbefolkningen å følge råd og pålegg om restaurering av bygg. Rådgiverne har vært for langt unna, og har ikke kunnet bidra til å etablere gode prosesser hvor gjensidig kunnskapsoverføring har kunnet skje i skjæringspunktet mellom den lokale tradisjonskunnskapen og den autoriserte forståelsen av "autentisitet" og god restaureringspraksis. Lokalt har man følt seg overlatt til seg selv, og har funnet det vanskelig å manøvrere og tilfredsstillende vernemyndighetene. Lokalt gir man uttrykk for at vernemyndigheter og organisasjoner har fulgt dårlig opp, og man har følt at myndighetene har falt en i ryggen i en god del av de sakene som har med kulturminnevern å gjøre.

De ulike tilnæringsmåtene mellom natur- og kulturminnevernet når det gjelder planlegging og forankring av beslutninger innenfor verdensarvområdet, viser at det selv innenfor miljøforvaltningen hersker forskjellige forståelser av hvilke forvaltningsprinsipper og -prosesser som tjener verdensarvformålet best.

Transformasjon i lokale forståelser av verdier

Verdensarvstatusen kom til et samfunn som historisk hadde hatt et markant, sosialt skille mellom bønder på hovedøya og fisker-bønder fra øyene. Strukturrasjonaliseringen i etterkrigstiden medførte en gradvis struping av mulighetene for å overleve i værene. Øyværingene har alltid vært nødt til å reise bort for å gå på skole, enten på internatskole på Skogsholmen eller på hovedøya, og mange har merket den lave statusen de hadde i lokalsamfunnet. Da familiene i løpet av siste halvdel av 1900-tallet flyttet til hovedøya, følte en del fremdeles nær tilknytning til øyværene og videreførte tradisjonen med dunproduksjon i vår- og sommermånedene.

Vegabøndene fra hovedøya driver i dag godt med melkeproduksjon og husdyrhold som hovedinntekt. Det er karakteristisk at det er bondefamiliene fra hovedøya som har skrevet den lokale historien i blant annet bygdebøkene. Denne fortellingen omfatter i svært liten grad livet i øyene. Mange bønder hadde ikke vært ute i øyene, og da Vega ble verdensarv, kjente de fleste ikke til det livet som nå satte Vega på verdenskartet. Innenfor det lille samfunnet som består av knapt 1300 mennesker, representerer verdensarven et hegemonisk skifte med betydning for selvforståelse, syn på verdier og muligheter. De sosiale relasjonene og verdiene ble på denne måte kastet om på gjennom den nye verdensarvstatusen.

For å forstå det hegemoniske skiftet på Vega, kan sosiologen Erving Goffmans begreper *back-stage/front-stage* brukes (1959). Goffman brukte teateret som en metafor for å analysere hverdagslivet. I tråd med denne tenkning var øybefolkningen tidligere plassert "bak scenen" og Vegabefolkningen var "på selve scenen". Dette ble endret med statusen som verdensarv. Øybefolkningens hverdagsliv ble plutselig verdsatt, og det kommer til uttrykk i intervjuer at bondebefolkningen mener at de henvises til et liv "bak scenen". Siden de gamle Vegafamiliene stadig innehar viktige posisjoner i lokalsamfunnet, fremkommer dette i intervjuene som en spenning mellom de ulike grupperingene. Dette skjer til tross for gjennomføringen av forskjellige tiltak som for eksempel "begravelse av bygdedyret", og en iherdig innsats fra verdensarvstiftelsens og kommunens side for å gjøre verdensarven til en institusjon alle - og ikke minst den oppvoksende generasjon - skal føle tilknytning til.

Figur 2A-C. Vegasamfunnet er ambivalent til kommersialisering av kulturarven, men det er muligens det som må til for også i fremtiden å kunne presentere en levende kulturarv. Foto: Wenche Dramstad, Skog og Landskap.

Ønsket om verdiskaping er forskjellig i ulike grupperinger, noe som fører til voksende spenning og nye konfliktlinjer. En slik konfliktlinje går mellom noen av de fastboende som ønsker å supplere sin næringsveg med turisme, og fraflyttede vegværingene med feriebolig på øya. Den første gruppering har bygget nytt eller kraftig modernisert bebyggelsen for utleie til turister, mens representanter for den andre grupperingen kjemper for en "autentisk" bygningsmasse og arealbruk. Denne konflikten har spesielt kommet til uttrykk i den lille bygda Nes, som med sin beliggenhet på den nordlige delen av Vega betegnes som "porten til verdensarven". I fjor ble det nostalgiske sjøbodmiljøet av informanter karakterisert som "Gaza-stripen" og sosiale medier ble tatt i bruk i konflikten omkring forståelsen av vern versus nyetablering av bebyggelse.

Det er også en økende spenning mellom øyværingene som på den ene siden ønsker en kommersialisering og produktutvikling knyttet til ærfugldriften for å gjøre dette til et levebrød, og på

den andre siden de øyboerne som ser seg selv som tradisjonsbærere på et mer idealistisk grunnlag. Den siste gruppen ønsker i større grad restriksjoner og kontroll rundt turismesatsingen. Ett eksempel på denne konflikt manifesterer seg i diskursen omkring satsingen A/S Lånan, som har utviklet en del produkter med henblikk på kommersialisering og det ressurssterke turismesegmentet. Noen av de produktene som kan kjøpes, er en ukes opphold med privat innkvartering og deltagelse i dunhøstingsaktiviteter og hverdagsliv, guidete turer eller produktet "lei et ærfuglreir", hvor man kan følge sin egen ærfugl med web-kamera som er installert i e-huset. A/S Lånan var også den første virksomheten som hevet prisene på ærdunskydder og dermed utelukket seg fra den regionale kooperasjonen Nordland Ærfuglag. Satsingen på Lånan kontrasteres av de som ser seg selv først og fremst som kunnskaps- og tradisjonsbærere på en mer "autentisk" måte. Denne gruppen brukere driver ikke- eller lav-kommersiell virksomhet i småskalaformat, hvor dunproduksjonen kan forstås som en "enclaved commodity" (Appadurai 1986:24). For denne gruppering ses ikke dunproduktene som ordinære omsetningsvarer i økonomisk forstand, men de skjermes for å beskytte varens symbolverdi. Denne lokale diskursen omhandler også forskjellige ideologiske syn på hvilke verdier som bør formidles både i forhold til allmenheten og kommende generasjoner som skal ivareta kunnskap og kompetanse.

Utfordringer for Vegaøyen som verdensarv

På bakgrunn av analysene som er foretatt av verneprosessene på Vega, kan en rekke utfordringer på forskjellige, strukturelle nivå trekkes frem: Forvaltningshistorien og erfaringene etter etableringen av verdensarvstedet tilsier at det er behov for en bred kompetansebygging på Vega. Vegaøyen verdensarv er med sitt mangfold av naturlige og kulturelle verdier svært krevende å forvalte som UNESCO-lokalitet. Det handler blant annet om ivaretagelse av natur- og kulturarvsressurser i øyene som er avhengig av private eiere og aktive tradisjonsbærere, som for at prosjektet skal lykkes, må finne en ny rolle i rampelyset på scenen. Det er behov for at den brede involveringsprosessen som førte frem til listeføringen fortsetter, og at rådgiverne i form av nasjonale og regionale myndigheter er tilgjengelige for dialog. Det er behov for at det etableres arenaer for gjensidig kunnskapsutveksling og integrert forvaltning mellom forvaltningsnivåene, som også ivaretar lokale tradisjoner og forståelser. Bare på denne måten kan en sikre eierskap og forankring av beslutninger, som er svært viktig for bibeholdelse av en levende, tradisjonsbasert kulturarv. Ivaretagelse av verdensarven på Vega vil være kostnadskrevede. Det er vesentlig at det skapes forutsigbarhet med hensyn til bruk av offentlige insentiver, og at det etableres avtaleverk som bidrar til å balansere offentlig virkemiddelbruk i forhold til de muligheter som gis private eieres egne initiativ. Et motto for regionale og nasjonale myndighetsnivåer som går på *åpenhet, tydelighet og samhandling*, ville være et godt utgangspunkt for en utsteking av den videre kursen for Vega.

Hensikten med forskningen i prosjektet har vært å gi innspill til fremtidig forvaltning for i tide å imøtegå potensielle konflikter. Vegaøyen verdensarv omfattes i dag av et svært positivt lokalt narrativ. Hovedfortellingen omhandler optimisme, lokalt samarbeid, dugnadsånd og stolthet – dette representerer i seg selv en vesentlig, kulturell verdiskaping, og det er nå en integrert forvaltning bør manifestere seg i form av en ny praksis for samhandling mellom forvaltningsnivåene.

Resultater fra prosjektet

Foredrag

- Birgitte Skar, Thomas Risan og Knut Fageraas 2008: Kyst-innlandsprosjektet, SIP Teori- og Metodeworkshop med eksterne deltakere, NIKU.
- Birgitte Skar 2009: Vega – kulturminner som ressurs i lokalsamfunnet, Tønsberg Rotary.
- Birgitte Skar 2009: World, Culture and Heritage, KULtrans forskerseminar, UiO.
- Birgitte Skar 2009: Bruk og vern i Verdensarvområder, Norges Forskningsråds konferanse om Bruk og vern.
- Birgitte Skar 2009: Economic added value in heritage management – a solution for the future? European Archaeologists Association Conference, Riva di Garda, Italien. Karoline Daugstad 2009 Balancing national ideals and local practices in the field of cultural heritage. Lunteren, Nederland.
- Birgitte Skar 2009: Authorized heritage, land-use change and the material remains of settlement – the mapping effort. Internasjonal Workshop Vega.
- Knut Fageraas 2010: The Rural and the Beast. Nordic Rural Futures, konferanse Stockholm.
- Birgitte Skar 2010: Vega som verdensarvsted - mellom lokal og autorisert forståelse av kulturarv. Norsk verdensarvforum.
- Birgitte Skar & Wera Grahn 2010: Vega as a World Heritage Site - between local and authorized understandings of heritage. The Significance of World Heritage: Origins, Management, Consequences, WHILD konferansen, Högskolan i Dalarna, Falun 9-10 desember 2010.
- Birgitte Skar & Wera Grahn 2011: Vega som verdensarv – mellom lokale og autoriserte forståelser av verdensarven. Verdifull natur - Miljø2015-konferansen III, Oslo 15-16 februar 2011.

Publikasjoner

- Omland, A., B. Skar og K. Fageraas (red.) 2007: Kulturminner og verdiskaping i Norden – Nordisk workshop, Oslo 2.–3. mai 2007. TemaNord 2007/609. Nordisk Ministerråd, København. Rapport <http://www.norden.org/da/publikationer/publikationer/2007-609/>

Litteratur

- Appadurai, A 1986: Introduction: Commodities and the Politics of Value, in *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Ed. Appadurai, A. Cambridge University press, s. 3–63.
- Brox, O. 1966: *Hva skjer i Nord-Norge? - En studie i Norsk Utkantpolitikk*. Bergen. 204 s.
- Enge, J. 2000: *Konflikten om Kystverneplanen i Vega: Brysom lokalbefolkning, eller myndighetens problem?* SUM Dissertations & Theses no. 07/2000.133s.
- Floa, O. 1994: Sentrum – periferi eller makt – avmakt. I Vega og EU eds. N. Aarsæther og Skjefstad, M. Vega og EU. *Rapport fra et stykke Norge*. Vega kommune. s 6–8.
- Goffman, E. 1959: *The Presentation of Self in Everyday Life*. Anchor Books. 251 s.
- Healey, P. 1997: *Collaborative Planning – Shaping places in fragmented societies*. Houndmill and London: MacMillan. s 1–338.
- Næss, I. 1998: *Med ea som husdyr*. Vega: Sentraltrykkeriet AS 1998.
- Næss, I. 2002: *I fugleværet*. Stamsund: Orkana forlag 2002.
- Slettedal, S. 2009: *Steinalderøya i endring. – En historisk studie av Vegaøyenes utvikling etter 1950*. Mastergradsoppgave i historie våren 2009, Institutt for historiske og klassiske fag, Det historisk filosofiske fakultet, NTNU, Trondheim. 92 s.

Prosjekttittel	4V- Vega som verdensarv – visjon og virkelighet.
Prosjektleder	Birgitte Skar
Prosjektdeltagere	Wera Grahn, Knut Fageraas, Thomas Risan
Eksterne samarbeidspartnere	Norsk senter for Bygdeforskning (Karoline Daugstad, Per Egil Flø), Norsk institutt for skog og landskap (Wenche Dramstad), NINA (Hanne Svarstad, Olve Krange, Olav Skarpaas, Arne Follestad), NIVA (Hartvig Christie, Trine Bekkby, Hege Gundersen) Jane Downes, Orkney College; Christoph Kirchengast, Universitet i Innsbruck, Østerrike.
SIP	CONCENSUS
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 1 780 000
Andre opplysninger	Dette prosjektet er tilknyttet prosjektene Vega2045: <i>World heritage and local knowledge – integrated modelling and scenario building for nature and cultural heritage management</i> som er et samarbeid mellom NINA, NIVA, NIBR og NIKU og <i>Cultural heritage as an asset for economic added value; selection processes from a coast – inland perspective</i> (Kyst-innland) som er et samarbeid mellom Bygdeforsk, Skog og Landskap og NIKU. Prosjektene er finansiert av Norges forskningsråd under programmet Miljø2015 og de løper til høsten 2012.

Offentlig arkeologi belyst ved fortidens veier som empiri

Torgrim Sneve Guttormsen

Arkeologi handler ikke bare om utgravninger og katalogisering av gjenstander på museer, men også om et fags evne til å kommunisere med allmennheten og involvere seg i samtidens kultur- og samfunnsspørsmål. Veihistorie og samferdselsspørsmål utgjør et slikt saksfelt i den offentlige debatten som også arkeologi er en del av. Det gjaldt ikke minst i mellomkrigstiden, hvor følelsen av å leve i en "maskinalder" og i den moderne samferdselens epoke kom til uttrykk i både historieskrivingen og i minnetenkningen.

Hvilke relasjoner er det mellom profesjon, politikk og popularisering av fortiden? Hvilken betydning har arkeologien i samfunnet? I min avhandling om fortidens veier som historie- og minnekunnskap belyses disse spørsmålene utfra et nærstudium av arkeologiens rolle i det offentlige rom fra 1870-årene og frem til i dag.¹ Veihistoriske studier og de minnene som forbindes med landvertsferdselens historie (hulveier, bruer, kjøreveier, vertshus/bygninger, rasteplasser/stoppesteder, milesteiner, kjøretøy/vogner, reiseutstyr o.l.) er en tematikk som har opptatt både fagfolk og en rekke historieinteresserte entusiaster. Samtidig har veienes historie og minner involvert ulike institusjonelle aktører i academia og i forvaltningen. Tematikken "fortidens veier" utgjør med andre ord en type fortidsproduksjon og et bestemt historiserende saksfelt som arkeologer ikke er alene om å utdype. Ved å sammenstille forskjellige måter å fortelle om og memorere fortidens veier rettes et søkelys på forskjellige historiserende praksiser som arkeologer og den arkeologiske kunnskapen er en del av. Det innebærer å undersøke hvordan arkeologien forstås og anvendes i samfunnets offentlige rom: i skjønnlitteratur og sakprosa, billedkunst, kulturliv og politikk. Men også omvendt: hvordan ideer, mentaliteter, dannelsesidealer, trender, vitenskapskulturer og institusjoner i samfunnet påvirker arkeologien. Det er det studier i *offentlig arkeologi* handler om.

Mellomkrigstidens historieskriving

For å konkretisere hva jeg legger i begrepet *offentlig arkeologi* skal jeg konsentrere meg om å belyse noen sider av mellomkrigstidens kunnskapsproduksjon om fortidens veier. En norsk akademisk tradisjon i mellomkrigstiden er først og fremst synlig i kulturhistoriske tekster om ferdsel skrevet av arkeologer som Haakon Shetelig (1877-1955) og Sigurd Jebsen Grieg (1894-1973) samt historikere som Sverre Steen (1898-1983). Forfatterne var opptatt av å belyse et tradisjonelt veilandskap basert på folkloristiske og arkeologiske funn av kjøretøy (vogner og hjul) og betydningen av rideveier beskrevet i historiske tekster fra middelalderen (f.eks. landskapslovene). På grunn av manglende funn av kjøreveier over lengre distanser som vitnet om langtransport i forhistorien og middelalderen ble funn av kjøretøy både tolket som veier brukt i det tradisjonelle gårdslivet og som seremonielle prosesjonsveier brukt i rituelle praksiser (gravleggelse, årlige fester osv.). Selve klenodiet i denne diskusjonen om gamle kjøretøy var Osebergvognen som i 1904 ble funnet i forbindelse med utgravningene av Osebergskipet i den store gravhaugen på gården Oseberg ved Tønsberg.

Gamle kjøretøy var også en tematikk som samtidens ingeniører og andre historieentusiaster med teknisk fagbakgrunn var opptatt av å belyse utfra et teknologihistorisk perspektiv. Ingeniører som

¹ Avhandlingsarbeidet er finansiert gjennom NIKUs strategiske instituttprogrammer (SIP) og grunnbevilgning, til sammen tre årsverk fordelt over perioden 2007-2010.

Georg Brochmann (1894-1952) og Edgar Bonsak Schieldrup (1891-1965) var opptatt av tingenes tekniske og formmessige utvikling. Osebergvognen ble slik sett et utgangspunkt for å utbrodere en utviklingshistorie om teknologiske samfunn, fra arkeologiske sivilisasjoner (bl.a. persiske, egyptiske, romerske veier) til samtidens store industrinasjoner (mellomkrigstidens moderne motorveier). Fra et norsk historieperspektiv var hovedfokuset den historiske bakgrunnen for og innføringen av kjøreveier på 1600-tallet; de "danske" kongeveiene. Dette var en tematikk som også mellomkrigstidens veiingeniører bidro med å utdype, for eksempel veidirektør Johan Kristian Skougaard (1847-1925), utfra målet om å beskrive hvilken rolle Statens vegvesen hadde i utviklingen av moderne veier. Kort fortalt utbroderte ingeniørperspektivet en veifortelling om gradvis forbedring av kjøretøy og veier, sosial utvikling og stadig mer avanserte kulturformer skapt ut av samferdsel, ofte uttalt i evolusjonære fraser som "fra sledeferdsel til bilkultur" eller "fra stier til motorveier".

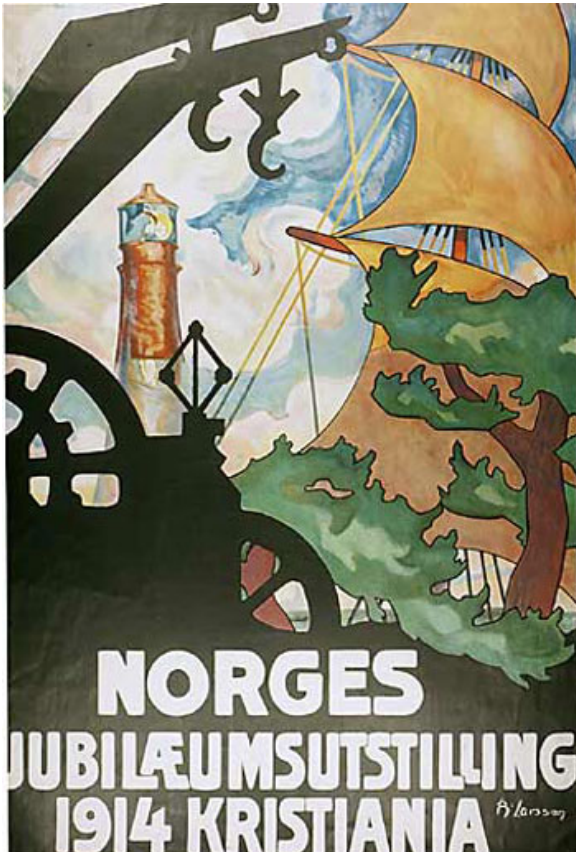
Historieskriving og samtid

Selv om akademikerne (arkeologer og historikere) og historieentusiastene (ingeniører og veidirektører) inntok forskjellige perspektiver på veihistorie var de innordnet et felles historiserende saksfelt i mellomkrigstiden. I løpet av mellomkrigstiden ble teknologisk og industriell kulturarv en sentral tematikk i norsk kulturarvstenkning. Mangfoldet av museer som Oldsaksamlingen i Oslo (initiert allerede i 1810), Bergens Museum (etablert i 1825), Norsk Folkemuseum (etablert i 1894) og Norsk Teknisk Museum (stiftet i 1914) samt Riksantikvaren (etablert i 1912) var alle opptatt av hvordan deres moderne og raskt foranderlige samfunn i "maskinenes tidsalder" hadde et ansvar med henhold til å bevare fortidens teknologiske kulturer. Dette engasjementet i mellomkrigstiden resulterte i at formuleringen "Serskilt merkelege ferdselsvegar, bruer, vegmerke og andre tekniske kulturminne" ble implementert i den nye Fornminneloven av 1951 (§ 3). Lovendringene gjenspeilte tanker om teknologi i samtiden som forente arkeologer såvel som ingeniører i synet på fortiden.

Vi finner også disse tankene om teknologi igjen som en felles tematikk i mellomkrigstidens skjønnlitteratur og sakprosa der rasjonelt tenkende ingeniører og realister utgjør handlingens hovedkarakterer, slik det fremgår av den ovennevnte ingeniøren Georg Brochmanns vitenskaplige fremtidsroman ("science fiction") *Dødståken* fra 1931. Brochmann oversatte også Aldous Huxleys *Brave New World* i 1948. Teknologi dannet også kjernekunnskapen i den arkeologiske fortellingen om forhistorien utfra ideen om jernalderen som tidsperiode og metafor på et mer teknologisk avansert samfunn enn tidligere. Metaforbruken om "jernaldertid" inngikk i mellomkrigstidens hyllest til samtidens teknologikultur som en kraftalder, slik det kom til uttrykk i datidens fasinasjon for arkitektoniske og ingeniørmessige ferdigheter i ingeniørkonstruksjoner som bruer, jernbanehaller og lignende. Metaforbruken omkring "jernaldertid" hadde forøvrig et rikt uttrykk i mellomkrigstidens kulturliv. Riksantikvaren Harry Fett benyttet likefrem "jernaldersamfunnet" som en billedlig betegnelse på de udemokratiske og avhumaniserende tendensene han så med fremveksten av naziideologien i mellomkrigstiden. Men "jernaldersamfunnet" promoterte også norsk nasjonalfølelse, for eksempel utfra hvordan vikingskipsteknologi inngikk i tanker om kolonisering og nasjonal suverenitet.

I et bredere samfunnspektiv ble veihistorie og minnene knyttet til denne historien, slik som Osebergvognen, innordnet tanker om at teknologi fremmet velstand, samkvem og fred mellom land og folkeslag. Dette var en tematikk om dagliglivets kultur og praktiske kunnskap som ble formidlet på lands- og verdensutstillingene i mellomkrigstiden utfra et sammenblandet syn på teknologi, vitenskap og kunsthåndverk. Osebergvognen inngikk utfra denne tematikken i en historiementalitet

forbundet med mellomkrigstidens *populærkultur* der tekniske ferdigheter, håndverk, moderne vitenskap og fellesmenneskelige verdier ble en viktig erkjennelsesramme for hvordan fortiden verdsettes. Det var i tråd med denne av samtidens bredt folkelige mentalitet at arkeologen Anthon Wilhelm Brøgger (1884-1951) foreslo at et Norsk Teknisk Museum burde få sine lokaler i Vikingskipsmuseet på Bygdøy i Oslo. I 1932 ble dette tverrfaglige miljøet mellom arkeologer og ingeniører realisert.

Figur 1. Plakaten til jubileumsutstillingen på Frogner i 1914 hvor "maskinenes tidsalder" er illustrert ved hjulnav (teknologi), heisekraner (industri), skog (naturressurser) samt fyrtårn og seilskip (skipsnasjonen Norge).

Konklusjon

Mellomkrigstidens syn på fortidens veier som historie- og minnekunnskap var innvevd i de samfunnsproblemstillingene som opptok datidens litterære og kulturpolitiske offentlighet. I studiet av mellomkrigstidens offentlige arkeologi utfra et fokus på fortidens veier som empiri kan kulturminneforvaltningens og de museumspolitiske miljøenes voksende engasjement for bevaring av en teknologisk kulturarv ses på bakgrunn av generelle trender i samfunnet. De historiedidaktiske verdiene – de dannelses- og utdannelsesaspekter – som lå i kunnskapen om fortidens veier hadde en særdeles viktig funksjon i mellomkrigstidens samfunn. Det hang sammen med at formidling av ferdsl og teknologi imøtekom samtidens fasinasjon eller begeistring for teknologi blant det brede publikum, men også utfra hvordan teknologi reflekterte rådende mentaliteter om nasjonalisme og verdenshumanitet. Tematikken om fortidens veier problematiserer av den grunn bruken av kulturarven i det offentlige rom som ideologi, dannelseskultur og politikk. Det handler om hvordan mellomkrigstidens arkeologer innveves i samtidens kulturelle klima der sammenblandingen av

realvitenskap, teknologi og humanistiske idealer om hva det vil si å være et moderne menneske utgjorde en sentral erkjennelsesform i allmenndannelsen. I løpet av etterkrigstiden endret forøvrig dette "kulturbildet" seg, men det er en annen historie.

Resultater fra prosjektet

Foredrag

- Guttormsen, T.S. 2007. Prosjektforeleggelse av et dr.gradsprosjekt: Veier og landskap. Historiefortelling, kulturarvsforståelse og verdiskaping. Innlegg på forskerseminar ved IAKH (kursleder professor i arkeologi Lotte Hedeager), Universitetet i Oslo.
- Guttormsen, T.S. 2007. Mobilitet og materiell kultur. Noen perspektiver på ferdsel som arkeologisk kunnskap i dagens landskap. Innlegg på sesjonen "Menneskenes og tingenes reise.", IX Nordic TAG konferansen (Nordic Theoretical Archaeology Group): "Globalization, Identity, Material Culture ... and Archaeology". Aarhus, Danmark, 10.-12. mai 2007.
- Guttormsen, T.S. 2007. Et dr.gradsprosjekt: Veier som diskursteoretisk kunnskap i lys av lesning av Michel Foucault. Innlegg på forskerseminaret "Ting, tekst, tolkning. Utvalgte hermen-øtiske og fenomen-ølogiske emner." (kursleder filosof Mikkel Bjørset Tin), ved IAKH, Universitetet i Oslo.
- Guttormsen, T.S. 2007. Prosjektforeleggelse av et dr.gradsprosjekt: Veier som byhistorisk problematikk. Prosjekt-foreleggelse på NIKUs BY-SIP-seminar 31.mai 2007.
- Guttormsen, T.S. 2008. Narrations of the material cultural heritage of roads. Innlegg på Ph.D.-seminaret "Culture and Heritage. The practices of owning the past." (kursleder professor i arkeologi Håkan Karlsson), Dialogues with the Past, Nordic Graduate School in Archaeology, i Alexandria, Egypt, 9-15 mars 2008.
- Guttormsen, T.S. 2009. Roadscapes and Pastscapes. Innlegg på Ph.D.-seminaret "Approaches to landscape." (kursleder professor i arkeologi Christopher Prescott). Dialogues with the Past, Nordic Graduate School in Archaeology, i Athen, Hellas, 30.mars - 3.april 2009.
- Guttormsen, T.S. 2009. Narrations of road historical landscapes. Innlegg på sesjonen "Narrating landscape and environment: real and unreal stories". Royal Geographical Society Annual Conference in Manchester, UK, 26-28.august 2009.
- Guttormsen, T.S. 2009. Landskapsforståelse, historiebruk og bevaring: Hvordan er forvaltningsarkeologiens ideologi en "bevaringsfenomenologi"? Innlegg og rundborddiskusjon på seminaret "Forvaltnings-ørkeologi mot 2020. Hvorfor bevarer vi, hva og hvordan?" Riksantikvaren 9.-10. juni 2009.
- Guttormsen, T.S. 2009. Den brysomme ørkeologien. Perspektiver på ørkeologibruk i det offentlige rom belyst ut fra senmoderne fortellinger om fortidens veier. Foredrag på fredagsseminarrekke ved IAKH, Universitetet i Oslo. 9.oktober 2009.
- Guttormsen, T.S. 2009. Archaeology in Dialogue. A historiographical approach to roads. Innlegg på Ph.D.-seminaret "Archaeological theory. The philosophical legacy and current challenges." The Danish PhD School in Archaeology (kursleder professor i ørkeologi Bjørnar Olsen), Sandbjerg Gods i Sønderborg, Danmark. 21-24. oktober 2009.
- Guttormsen, T.S. 2010. Er kulturminneforvaltning et dannelsesprosjekt? Om veiminne som dannelsesmedium. Innlegg på sluttseminar for NIKUs strategiske instituttprogrammer for perioden 2006-2010, Riksantikvaren 30. november og 1. desember 2010.

Publikasjoner

Guttormsen, T.S. 2007. Transregional historical roads in local landscapes: Via Egnatia in Macedonian Greece. DIE ERDE Volume 138 Nr.1:97-116.

Guttormsen, T.S. inprepp. Arkeologi i all offentlighet. Arkeologihistorie i Norge belyst ved fortidens veier som historie- og minnekunnskap. Avhandlingsmanus.

Litteratur

Brochmann, G. Per aspera ad astra. Et skrift om Norsk teknisk museum gjennom 25 år og et gløtt inn i framtida. Oslo: Norsk Teknisk Museum, 1939.

Per aspera ad astra. Et skrift om Norsk teknisk museum gjennom 25 år og et gløtt inn i framtida. Oslo: Norsk Teknisk Museum, 1939.

Grieg, S. "Kunsthåndverk." I: Osebergfundet. Bind II, red. A. W. Brøgger og H. Shetelig. Oslo: A. W. Brøggers Boktrykkeri, 1928.

Schildrop, E. B. Teknikkens vidundere. I fartens tidsalder. Første bind. Oslo: Gyldendal, 1934.

Shetelig, H. Gammelt kjøre- og ridetøi: Bergens Museums Aarbok nr. 6, 1910.

Skougaard, J. Det Norske veivæsens historie. Oversigt over Statens Veivæsens virksomhed i tidsrummet 1820-1896. Bind I. Kristiania, 1899.

Det Norske veivæsens historie. Oversigt over Statens Veivæsens virksomhet i tidsrummet 1820-1914. Bind II. Kristiania, 1914.

Steen, S. Ferd og fest. Reiseliv i norsk sagatid og middelalder. Oslo: Aschehoug, 1929.

Prosjekttittel	Archaeology in the Public Domain. Norwegian Archaeology based on the history and memory work of ancient roads
Prosjektleder	Torgrim Sneve Guttormsen
Eksterne samarbeidspartnere	Institutt for arkeologi, konservering og historie (IAKH), Universitetet i Oslo
SIP	BY og CONCENSUS
Varighet	2006-2010
Ressurser	Kr. 2 597 000
Andre opplysninger	Inngår i Ph.D.-prosjekt ved Universitetet i Oslo, jfr. http://www.hf.uio.no/forskning/utdanning-og-karriere/doktorgrader/kultur/torgrim-sneve-guttormsen/

KULTURARV, IDENTITET OG LOKAL VERDI

Vegaøyen verdensarv: mellom global anerkjennelse og lokal aksept

Knut Fageraas

Vega ble innskrevet på verdensarvlisten i 2004 som et kulturlandskap på bakgrunn av områdets vitnesbyrd om fiskebondens marginale, men bærekraftige livsform, og hvor den tradisjonelle ærfugldriften er spesielt nevnt. Også områdets biologiske, geologiske, arkeologiske og historiske verdier er framhevet, blant annet Vegas lokalitet for sjøfugl med 228 ulike arter, og som gjør fugler til et spesielt tilstedeværende naturelement. Verdensarvstatusen har blitt viktig for et lokalsamfunn som i etterkrigstiden har opplevd fraflytting og ressurskrise. En ny optimisme har vokst fram og en ny symbolsk økonomi er etablert rettet mot kulturarvsverdier og turisme. Denne prosessen har hatt stor lokal forankring, men frambringelsen av Vegas om kulturarvssted har skjedd gjennom forhandlinger mellom mange ulike aktører om historie og verdier som innebærer både motstand og aksept.¹

Fra Nordnorsk skjærgård til Vegaøyen verdensarv

Proessen som førte fram til nominasjon og oppføring av Vegaøyen på verdensarvlisten startet med et fellesnordisk prosjekt under Nordisk Ministerråd i 1996, som gikk ut på å finne fram til nye potensielle verdensarvsteder i Norden. Det ble lansert 15 nye verdensarvsteder i de nordiske landene, og alle unntatt ett var enten kulturlandskap eller naturarv, og viser den vekten som prosjektgruppa la på naturaspektet i sin forståelse av landskap og kultur i Norden (Nord 1996:30). Dette var også i tråd med nye retningslinjer fra UNESCO, som ville rette opp en ubalanse som hadde oppstått mellom natur- og kulturarv på listen (for øvrig bare én av flere problemer med hensyn til listens manglende representativitet). Arbeidet kan også ses i lys av verdensarvkomiteens lansering av en ny *Global Strategy* i 1995, som blant annet ga adgang til å identifisere nye typer kulturarv, deriblant kulturlandskap og kulturarv som ledd i levende kultur (Omland 1998:22). Prosjektgruppa mente at det var skjærgårdslandskapet som i særlig grad var representativt for Norden, og menneskenes livsformer der sjø møter land. Et av forslagene til verdensarv gjaldt natur- og kulturarvsverdier i det som ble kalt Nordnorsk skjærgårdspark, bestående av fem kommuner på Helgeland og de fem ytterste kommunene i Lofoten. I beskrivelsen av dette områdets verdier var ærfugl og duntradisjon lite framtreddende. I dag framstår ærfuglen som et ledemotiv for verdensarven på Vega. Et spørsmål jeg stiller er hvordan dette symbolske bildet av Vega har vunnet global anerkjennelse og lokal aksept? En forklaring er det lokale initiativet som tok tak i den nordiske rapporten fra 1996 og lanserte Vega som et selvstendig verdensarvområde på begynnelsen av 2000-årene. En annen forklaring som jeg vil legge vekt på her er betydningen av den globale miljødiskursen som i stadig sterkere grad har framhevet behovet for et bærekraftig perspektiv for menneskers liv og handlinger, og som vegværingene tolker inn i den kulturelle verdsettingen av Vega som verdensarv og kulturlandskap skapt av folks tilpasning til natur og ressurser gjennom århundrer.

¹ SIP-prosjektet er del av en doktorgrad tilknyttet Institutt for kulturstudier ved Universitetet i Oslo og som samfinansieres med forskningsprosjektene *Vega2045* og *Kyst-innland* gjennom Norges forskningsråds Miljø2015-program for årene 2008-12. Resultatene har dermed framkommet dels ved egenstudier og dels i samarbeid og diskusjon med de andre forskerne.

Figur 1. Bildet viser på en illustrerende måte hva som er hovedfokus i verdensarven på Vega, nemlig det karakteristiske kulturlandskapet i øyværene med beite og e-hus. Bildet er tatt på Hysværet med Vegafjellene på hovedøya i bakgrunnen. Foto: Fageraas, NIKU 2009.

Kulturarv som produkt og som aspekt ved politisk makt

Den svenske etnologen Owe Ronström beskriver hvordan kulturarv i verdensarvstedet Visby på Gotland er et produkt av aktører og kollektiver og hvordan kulturarv blir brukt politisk for å oppnå bestemte mål (Ronström 2008). Ronström argumenterer for at Visby er langt mer enn den snevre definisjonen av en middelalderby, og at det gjennom en prosess han kaller kulturarvsproduksjon skjer en rendyrking både fysisk og symbolsk av stedets "middelalderske" karakter. *Kulturarvspolitikk* blir det når det legges makt bak strategiene (ibid.). Det handler om hva som løftes fram av kulturarvsverdier og hva som trenges tilbake, både gjennom fysiske forandringer i byrommet og hvordan stedet frambringes symbolsk. I lys av et slikt perspektiv framstår aksentueringen av ærfugl og duntradisjon på Vega som en konstruert kulturarv og et produkt av noen aktørers ivren for en bestemt del av Vegas historie og landskap. Samtidig oppviser Vega en mer demokratisk og lokalt forankret prosess enn Visby når det gjelder selve prosessen mot nominasjon som verdensarvsted. Denne prosessen kan man velge å se gjennom de kollektiver som får betydning, eller en mer individuell tilnærming med fokus på enkeltaktørers handlinger. Her vil jeg først og fremst følge noen sentrale aktører og forstå dem som del av en institusjonell praksis for verdensarvutnevnelser. Det empiriske kildematerialet er basert på intervjuer og observasjoner under feltarbeid på Vega og

analyse av policydokumenter og historisk litteratur. Et sentralt perspektiv i denne analysen er hvordan historiske narrativer konstrueres innenfor en større diskursiv orden.²

Vega i ærfuglens rike

Vega er Norges største arkipel som har skapt et havland med en hovedøy og en rekke øyvær bestående av mindre øyer, holmer og skjær. Ærfuglen er spesiell tallrik i dette området, slik som også annen vann- og sjøfugl er det. Bosetningen på øyværene har basert seg på utnyttelsen av fisk, litt husdyrhold og attåtnæringer, ikke minst produksjonen av dun fra ærfugl og høsting av fugleegg. Ederdun var en ikke ubetydelig inntektskilde, selv om fisket har vært den viktigste ressursen for livsopphold. Etter andre verdenskrig ble det satset sterkt på et intensivt landbruk på hovedøya, samtidig som fiskeriene gikk nedover, og mange mennesker flyttet til de nye industristedene på fastlandet. Økt produktivitet i alle samfunnets sektorer var et mål for nasjonale myndigheter etter krigen, og gjorde kombinasjonsdrift og utnyttelsen av marginale ressurser uønsket og umoderne. Øyværene ble oppfattet som utposter og førte til fullstendig fraflytting i løpet av 1960-, 70- og 80-årene. Dermed ble tradisjonen med å produsere ederdun nærmest glemt, og ærfuglene som hadde søkt til menneskene for beskyttelse fant andre reirplasser.³ Bare noen få grunneiere fortsatte i kortere eller lengre perioder om somrene å oppholde seg på øyværene. Utviklingen førte til at landbruksområdene på sør- og østsiden av hovedøya ble det sosiale tyngdepunktet på Vega, til fordel for fiskehavnene og dunværene mot storhavet. Med verdensarvstatusen har dette blitt snudd totalt på hodet, til tross for at Vega fortsatt er en betydelig landbrukskommune. Skiftet har ført til at Vega i løpet av 2000-årene har endret identitet fra et landskap dominert av moderne landbruk til et kulturarvsted. Øyværene har fått høy status, og duntradisjonen har blitt revitalisert. Omfattende og sentralt støttete prosjekter har blitt satt i gang for å få til verdiskaping med denne kulturarven.⁴ En ny symbolsk økonomi har vokst fram basert på ærfuglen som ledemotiv og produksjon av ederdun både som turistattraksjon og kommersielt produkt. I dag omtales Vega, og for så vidt hele regionen, som ærfuglens rike i turistbrosjyrer og reiselivsmateriell.

Konstruksjonen av Vegas verdensarv

Duntradisjonen var ikke så sentral da det første initiativet ble tatt for å lansere Vega som verdensarvsted, heller ikke i de tidligste fasene av nominasjonsprosessen. En av de lokale aktørene som har vært involvert gjennom hele prosessen har forklart at det var UNESCO-eksperten, som kom for å rådgive den nasjonale søknaden for å få Vega på verdensarvlisten, og som ble veldig fascinert av det han kalte *livet på yttergrensen*⁵, som fikk denne og andre aktører til å innse betydningen av ærfugldriften og øyværene. Men heller ikke UNESCO-eksperten forsto dette aspektet som så viktig som det senere har blitt. En av de nasjonale ekspertene har fortalt at det sterkere fokuset som ble rettet mot ærfugldriften var en politisk-taktisk strategi som ble valgt for at Vega i det hele tatt skulle

² I en publisert artikkel fra Vega2045-prosjektet har sosiolog Hanne Svarstad (NINA) definert *narrativitet* som et fenomen der folk organiserer kunnskap og betraktninger i en fortellerform, mens *diskursivitet* har å gjøre med den sosiale organiseringen av kunnskap, der meningsproduksjon om et tema gjerne er preget av én eller noen få diskurser, dvs. betrakningsmåter (Svarstad 2009). Slik kan fenomenene også forstås i bruk her.

³ Ærfugltradisjonen er et usedvanlig eksempel på et nært forhold mellom ville dyr og mennesker, hvor fuglene mot å avgi egg og dun, fikk beskyttelse tilbake. Ærfuglene har det fortrinnet framfor sine predatorer at de er mindre redde for mennesker, noen blir så tamme under sommerhalvåret at de kan løftes av reirene.

⁴ Vega er en av 11 pilotprosjekter innenfor Riksantikvarens verdiskapingsprogram.

⁵ Min oversettelse av formuleringen 'the life on the edge' fra *Report of advisory visit 2002*.

ha noen sjanse til å få verdensarvkomiteens tilslutning som verdensarvsted.⁶ Lokalt var det liten bevissthet og lite kunnskap om ærfugldriften og duntradisjonen før verdensarvstatusen var en realitet. Unntakene var de lokale aktørene som sto sentralt i nominasjonsprosessen, som forut for sitt initiativ allerede hadde jobbet med å dokumentere, formidle og bevare restene av denne spesielle livsformen og tradisjonen. Ærfugldriften og duntradisjonen er så å si ikke nevnt overhodet i den til dels betydelige lokalhistoriske litteraturen fra før år 2000, som fokuserer nesten utelukkende på landbruks- og fiskerihistorien. I så måte har det blitt produsert helt nye historiske narrativer om Vega, og en ny kulturarv har blitt konstruert. Det er dette som gjør det betimelig å spørre om hvordan et slikt fokus både har vunnet global anerkjennelse og lokal aksept, for det er ingen tvil om at verdensarven generelt sett har en sterk lokal forankring på Vega, samtidig som den deler renommé med for eksempel gotiske katedraler i Frankrike, pyramidene i Egypt og Den kinesiske mur.

Lokal aksept

Det er mange grunner til at lokalbefolkningen støtter opp om Vegaøyan verdensarv. Én faktor er at prosessen fram mot nomineringen var sterkt lokalt drevet og forankret, med folkemøter, diskusjonsfora og seminarer. En annen faktor var forventningene til positive ringvirkninger som Vega kunne få gjennom en slik global anerkjennelse, noe som ikke var ubetydelig for et samfunn som trues av marginalisering, og som dermed kunne bidra til å gjenopprette både en økonomisk og en form for kulturell orden. Noe som var spesielt viktig for vegværingene, var at verdensarvstatusen i seg selv ikke automatisk innebar noe formelt natur- eller kulturminnevern. Dette var viktig for en lokalbefolkning med dyp mistro til sentrale myndigheter, spesielt når det gjelder vernepolitikk. Det har lenge vært konflikt rundt flere naturreservater og stridigheter rundt bygningsvern på Vega, i tillegg har det blant annet vært planer både for et RAMSAR-område på grunn av Vegas lokalitet som et av landets viktigste hekke-, myte og trekkområde for sjøfugl, en restriktiv kystverneplan og sist nasjonalpark, som har skapt frykt i befolkningen for at deres muligheter for utvikling og næringsdrift skulle bli begrenset. En enklere forklaring ligger i at selve den sjarmerende historien om de ville fuglene og menneskene som passer på dem vekker fascinasjon blant folk. Men forklaringen til aksepten for og forankringen av verdensarven på Vega ligger på et dypere kulturelt plan som dreier seg om lokal identifisering. Og både identifiseringsprosessen – og i bredere forstand, verdensarvens lokale aksept, har skjedd til tross for at fokuset på ærfugldriften og duntradisjonen har møtt motstand og undring i lokalsamfunnet. Essensielt i denne identifiseringsprosessen er den fundamentale og globale diskursen omkring bærekraft, som allerede i utgangspunktet synes å ha vært et underliggende tema som har styrt og motivert utvelgelsen av Vega som et verdensarvsted. Verdensarvkomiteen skrev i innskrivningsteksten (2004): *Vegaøyan verdensarv reflekterer måten generasjoner av fiskebønder har opprettholdt en bærekraftig livsform i et ugjestmildt klima nær Arktis*.⁷ Og UNESCO-eksperten som ga råd forut for nomineringen uttrykte at Vega er et *sjeldent eksempel på et symbiotisk og bærekraftig forhold mellom mennesker og vilt liv* (Report of advisory visit 2002:4)⁸.

Det er spesielt to forhold som forankrer verdensarven i lokale forestillinger om Vega. Det ene er anerkjennelsen av at vegværingene har forvaltet naturen på en bærekraftig måte gjennom århundrer, noe som har styrket lokalbefolkningens oppfatning av rasjonaliteten i lokal kunnskap, lokale tradisjoner og lokale praksiser, i motsetning til sentrale myndigheters politikk og forvaltningspolicy,

⁶ Informasjon gitt til forskerne i *Kyst-innlandsprosjektet* under møte (15.11.2010).

⁷ Forfatterens oversettelse.

⁸ Forfatterens oversettelse ("wild life" er her oversatt til "vilt liv").

som de mener ikke baserer seg på innsikt i lokale behov og den lokale situasjonen. Det andre er måten verdensarven tematiserer natur i sin alminnelighet, som på flere måter samsvarer med vegværingers natursyn og stedsidentifikasjon. Vegværingene vektlegger i særlig grad naturen som den viktigste kvaliteten ved livet og det å bo på Vega. Dette er en typisk og generell oppfatning, eller representasjon av det rurale liv – ved siden av nærværet av dyr – slik bygdeliv og utkantstrøk ofte framstilles både av allmennhet og i forskeres stedsanalyser (Benediktsson 2010; Champion & Hugo 2004; Cloke & Little 1997; Cloke 2003). I dette perspektivet er fugler, og spesielt ærfuglene, på Vega det mest åpenbare naturelementet i vegværingers rurale idyll. Disse kjerneverdiene gjør verdensarven til noe inderlig og personlig for vegværingene. Ærfugldriften og duntradisjonen har blitt et symbol på menneskers relasjon til naturen – og en måte å oppleve eller erfare denne relasjonen. Men samtidig har dette også skapt et ambivalent forhold til turisme, som både er kjærkomment som næringsbringende fenomen, men også en trussel mot det rekreative aspektet og den nære naturerfaringen som ærfugldriften betyr.

Konklusjon

Lik andre verdensarvsteder skjer utvalget av natur- og kulturarvsverdier på Vega mer eller mindre som et resultat av det institusjonelle systemet innenfor UNESCO og hos nasjonale myndigheter, til tross for lokalt initiativ og deltakelse. Men på Vega adopteres disse verdiene gjennom en forhandlingsprosess som involverer en refortolkning som gjør verdensarven meningsfull lokalt, og som også betyr at den privatiseres gjennom identifikasjon. For eksempel dreier den brede lokale aksepten for Vegaøyan verdensarv seg ikke om at ærfugldriften og duntradisjon er en dominerende del av Vegas historie – som er sterkt omstridt lokalt, men fordi den korresponderer, eller omfavner folks forestillinger om Vega som sted og natur. Vegaøyan verdensarv er et godt eksempel på at natur- og kulturarv er noe som er historisk foranderlig, prosessuelt, sammensatt, komplekst og omstridt, noe som er skapt og produsert globalt og lokalt, og noe som bidrar til å endre stedets historie, og som faktisk også kan bidra til å transformere et sted.⁹ Verdensarven på Vega skapes i en prosess mellom politikk og lokal identifikasjon. Den er i kontinuerlig endring, på Vega, blant annet i dag gjennom bestrebelse på å frambringe fiskerienes underkommuniserte historie som del av kulturarv og verdensarven.

Resultater fra prosjektet¹⁰

Fageraas, Knut 2009: "Life-modes and Cultural Heritage". Paper internasjonal workshop arrangert av forskningsprosjektet *Kyst-innland*, Vega 8. okt. 2009.

Fageraas, Knut 2010: "The Eider Duck as Symbol of human/nature-relations". Paper på konferansen *Nordic Rural Futures, session WG 1:5: The Rural and the Beast*. Tammsvik, Sverige, 4. mai 2010.

Fageraas, Knut 2010: "Mellom global anerkjennelse og lokal aksept". Foredrag på NIKUs SIP-seminar, Oslo 1. des. 2010.

Fageraas, Knut 2010: "The Eider Duck as Symbol of Vega's World Heritage". Paper på konferansen *The Significance of World Heritage: Origins, Management, Consequences*, arrangert av forskernetverket *Wärldsarvets Världar (WILD)*, Högskolan i Dalarna, Sverige 9. des. 2010.

⁹ Ordbruken her er hentet fra, og således samsvarer med sentrale perspektiver i, Universitetet i Oslos tverrfakultære forskningsfelt KULTRANS ("Kulturelle transformasjoner i globaliseringens tidsalder") som PhD-prosjektet er en del av.

¹⁰ Som del av en doktorgrad vil endelige resultater fra prosjektet foreligge i 2014.

Fageraas, Knut 2011: The Reinvention of Vega. From an outpost in Northern Norway to a global place of outstanding universal value. Conceptualizing the World, Oslo/UiO; 2011-09-13 - 2011-09-16.

Litteratur

Benediktsson, Karl 2010: "Wild, tame or feral futures? Animals in Nordic rural spaces". Paper på konferansen: *The Nordic Rural Futures, WG: The Rural and the Beast*. Tammsvik, Sverige. (Upublisert – del av forskningsprosjekt).

Champion, Tony & Graeme Hugo 2004: *New Forms of Urbanization. Beyond the Urban-Rural Dichotomy*. Ashgate, Aldershot.

Cloke, Paul & Jo Little (red.) 1997: *Contested Countryside Cultures*. Routledge, London & New York.

Cloke, Paul (red.) 2003: *Country Visions*. Pearson, UK.

Nord 1996:30: *Verdensarv i Norden. Forslag til nye områder på Verdensarvlisten – UNESCOs World Heritage List*. Utgitt av Nordisk Ministerråd.

Omland, Atle 1998: *UNESCOs verdensarvkonvensjon og forståelsen av en felles verdensarv*. Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi, institutt for arkeologi, kunsthistorie og numismatikk, Universitetet i Oslo.

Report of advisory visit 2002. Av Peter Ogden (IUCN), June 2002: "World Heritage Site nomination: The Vega Archipelago". Rapport.

Ronström, Owe 2007: *Kulturarvspolitik. Visby. Från sliten småstad till medeltidsikon*. Carlssons bokförlag, Stockholm.

Svarstad, Hanne 2009: "Narrativitetens sosiologi". I tidsskriftet *Sosiologi i dag*, årg. 39, nr 4, 2009, s. 29-56.

The World Heritage Committee 2004: *Decision Text. 28COM 14B.45 – Nomination of Cultural Properties to the World Heritage List (Vegaøyen – The Vega Archipelago)*". UNESCOs verdensarvkomité på Internett: <http://whc.unesco.org/en/decisions/128> [17.12.2010].

Prosjekttittel	Livsform og kulturarv
Prosjektleder	Knut Fageraas
Eksterne samarbeidspartnere	NINA, NIVA, NIBR, Bygdeforsk og Skog og Landskap.
SIP	PRECARE og CONCENSUS
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 900 000
Andre opplysninger	Forskningsprosjektet Vega2045: <i>World heritage and local knowledge – integrated modelling and scenario building for nature and cultural heritage management</i> er et samarbeid mellom NINA, NIVA, NIBR og NIKU, og prosjektet <i>Cultural heritage as an asset for economic added value; selection processes from a coast – inland perspective</i> (Kyst-innland) er et samarbeid mellom Bygdeforsk, Skog og Landskap og NIKU.

Skolehuset i lokalsamfunnet – skolehusenes verdi og betydning i et lokalt perspektiv

Leidulf Mydland

Etter fastskolereformen i 1860 ble det bygget over 5200 skolehus. Fortsatt er mange av disse bevart, noen brukt som hytter og hus, andre som grendehus, men en del står også tomme og til forfalls. Ingen av skolehusene er så langt fredet, men over 100 er i bruk som skolemuseer. I mange lokalsamfunn har innbyggerne selv tatt vare på skolehuset, og med dugnad og basarer holdt bygningen vedlike. Mange føler en sterk tilknytning og eierskap til skolehusene som i mange bygder er blitt et symbol på fellesskap og lokal tilhørighet. Det er i stor grad den sosiale aktiviteten knyttet til istandsettingsprosjektet, eller aktiviteten i selve skolehuset som er motivasjonen for å ta vare på skolen. I mindre grad synes tradisjonelle vernekriterier å være motiverende faktorer for det lokale vernearbeidet, og begrepet “kulturminne” er sjelden i bruk for å beskrive betydningen av skolehuset.

Figur 1. Hesthammer skule, i Tysvær kommune, Rogaland, bygget i 1863 og plassert ved den gamle bygdeveien. På grunn av betydelig, lokal innsats ble skolehuset bevart på sin opprinnelige plass, og ikke flyttet til det lokale bygdemuseet. Foto: L. Mydland, NIKU.

Hva er lokal verdi?

Hvilken rolle og hvilken betydning har kulturminner i lokalsamfunnet? Dette er hovedspørsmålet som er søkt besvart gjennom prosjektet: Fellesskapets bygg – lokale verdier. Fellesskapets bygg er offentlige bygninger som har eller har hatt en funksjon i et sosialt fellesskap, og hvor sosiale, religiøse

og kulturelle aktiviteter har funnet sted. Begrepet "lokal verdi" er valgt fordi det i all praksis og allmenn forståelse er et skille mellom de kulturminner som er definert som værende av nasjonal verdi og de "øvrige". De som er av nasjonal verdi kan omfattes av kulturminnelovens bestemmelser, mens de øvrige må sikres gjennom lokale prosesser, herunder plan- og bygningsloven. Det går ingen klar grense mellom det som er av "nasjonal verdi" og det som er av "lokal verdi" og i dette arbeidet er ikke målsettingen å forsøke å definere denne grensen, men primært å se på hvordan en gruppe kulturminner som har en sterk lokal forankring, forstås, oppleves og brukes i en lokal kontekst.

Skolehuset som undersøkelsesobjekt

I undersøkelsen er det valgt en kulturminnegruppe som finnes i de aller fleste bygder og tettsteder over hele landet, - skolehusene eller grendeskolene som de også blir kalt.¹ Skolehusene ble valgt fordi ansvaret for både bygging, drift og vedlikehold av disse ble lagt til lokalsamfunnet, og i de fleste bygder ble skolehuset det første felleskapsbygg som ble oppført. Selv etter at skolehusene gikk ut av bruk er de fortsatt ofte eid av bygdesamfunnet, lag eller foreninger, og fortsatt har mange en tilhørighet til bygningen ved at de selv, deres foreldre eller besteforeldre har gått på skolen. Sist, men ikke minst, har det vært viktig å velge en kulturminnetype som ikke allerede var kanonisert, det vil si en type kulturminner som i liten grad har vært gjenstand for kulturminneforvaltningens oppmerksomhet, ved at ingen per dags dato er fredet etter kulturminnelovens bestemmelser. Samtidig var det i prosjektet viktig at skolehusene ved deres alder og historisk betydning har potensial for å bli oppfattet som verdifulle kulturminner. Selv om det finnes skolehus over det meste av landet, har hovedfokus i undersøkelsen vært på Sør- og Sørvestlandet. I deler av undersøkelsen er det imidlertid ikke foretatt noen geografisk avgrensning av materialet, dette gjelder analysen av søknader til Norsk Kulturminnefond om midler til istandsetting av skolehus og gjennomgang av lokalhistorisk litteratur om skolehus og skolehistorie.

Fastskoleloven av 1860

En av de viktigste lovene som har styrt norsk skolevesen og undervisningshistorie, er fastskoleloven som ble vedtatt i 1860. Allerede i 1827 kom det en lov som bestemte at det ved hver kirke og på større industristeder skulle være faste skoler, men loven ble i liten grad fulgt og de fleste barn ble gående i omgangsskolen. Det var også sterke, konservative krefter som kjempet mot fastskolen og ønsket å bevare omgangsskolen, fordi denne etter deres mening ivaretok hjemmets rolle i oppdragelse og undervisning. Siste halvdel av 1800-tallet representerte en brytningstid i samfunnet, med både økonomisk, sosial og kulturell utvikling og etablering av demokratiske institusjoner. Alle disse forutsatte både kunnskap i bredere lag av befolkningen, og felles arenaer for formidling av informasjon og kunnskap. Et bedre skolevesen og bygging av skolehus ble et sentralt virkemiddel i dette moderniseringsprosjektet. Fastskoleloven som kom i 1860, var en viktig faktor i dette arbeidet. Betydningen av denne reformen kan illustreres ved at idéhistorikeren Rune Slagstad har uttalt at årstallet 1860 er like viktig for norsk utdanningshistorie, som 1884 er for det norske politiske systemet.² Skolehistorikerne Alfred O. Telhaug og Odd A. Mediås har i boken om grunnskolen som nasjonsbygger, tilføyd at 1860 er å betrakte som utdanningshistoriens 1814³.

¹ Mydland, Leidulf. Fastskoleloven og bygging av skolehus. Årbok for norsk utdanningshistorie 2006.

² Slagstad, Rune. De nasjonale strateger. Pax 2001:110.

³ Telhaug, Alfred Oftedal og Mediås, Odd Asbjørn, Grunnskolen som nasjonsbygger. Abstrakt forlag 2003:55.

Med fastskoleloven 1860 kom kravet om at det skulle være faste skoler de steder hvor minst 30 barn daglig kunne søke til skolen. Kravet var ikke absolutt, og det kunne søkes om dispensasjon fra bestemmelsen. I tidsrommet 1860-1920 ble det oppført over 5200 nye skolehus i landkommunene. I undersøkelsen er det fremkommet at det er meget stor forskjell på når de enkelte kommunene bygde skolehus⁴. Ved århundreskiftet hadde ca. 70 % av alle skolekretsene (6011) i hele landet egne skolehus. I Grimstad hadde alle kretsene egne skolehus på dette tidspunktet, 63 % av kretsene i Suldal i Ryfylke, mens i Flekkefjord hadde kun 17 % egne skolehus. Undersøkelsen har vist at det ikke alene var befolkningstetthet og økonomi som avgjorde om man bygde skoler eller ikke. I de kommunene hvor det ikke ble bygget skoler før omkring århundreskiftet, var det en uttalt motvilje mot å bruke tid og penger på utdanning.

Skolehusarkitekturen

Stortinget lot arkitekt Binneballe utarbeide typetegninger for åtte ulike skolehus. Mange av disse typetegningene viste også skolehus med lærerbolig. Binneballes tegninger viser meget forseggjorte bygninger, sterkt preget av den nye sveitserstilens materialbruk, form og dekor. En gjennomgang av de mange skolehusene som ble bygget,⁵ har imidlertid vist at Binneballes tegninger i liten grad fikk betydning for utforming av skolehusene, trolig fordi den nye sveitserstilen i de fleste bygder ble sett på som for moderne og dels for påkostet. En enklere skisse til skolehus med rom for læreren, publisert av A.M. Feragen i tidsskriftet *Den Norske Folkeskole 1861*⁶, synes imidlertid å ha hatt større betydning for utformingen av skolehusene i bygdene. Helt frem til slutten av 1880-tallet er det i de fleste bygder liten forskjell mellom skolehus og bolighus, og først etter at departementet i 1886 sendte ut et rundskriv som omhandlet, vindusstørrelse, vindusplassering, lys og luft, utviklet det seg en egen, lett gjenkjennbar skolehusarkitektur.

Skolehuset som kulturminne

Nesten 100 år etter fastskolereformen, i 1959, ble en ny skolelov vedtatt. Denne stilte krav til nye fag, spesialundervisning og krav til lærekreftene. Dette var føringer som vanskelig kunne gjennomføres innenfor rammene av de små skolehusene. I årene som fulgte ble det også gjennomført en radikal kommunesammenslåing. En konsekvens av disse hendelsene var at det i de aller fleste kommuner ble bygget nye, store sentralskoler, og de fleste grendeskolene ble nedlagt. Noen av de gamle skolene ble solgt til private, noen ble flyttet til museer, noen ble stående tomme og til forfalls, men mange ble gitt til lag og foreninger til bruk som grendehus. I de tre undersøkte kommunene Suldal, Flekkefjord og Grimstad hvor det til sammen var bygget 75 skolehus er ca. 64 % av skolehusene bevart, 16 % er revet og 16 % er flyttet til en annen tomt og brukt til et helt annet formål. Det er imidlertid store variasjoner mellom de tre ulike kommunene når det gjelder forholdet mellom tap og bevaring. I Suldal er nærmere 50 % av skolehusene gått tapt, mens kun 10 % er tapt i Grimstad og Flekkefjord. I de tre undersøkte kommunene er 25 skolehus i bruk som grendehus, to er i bruk som

⁴ Mydland, Leidulf. Fastskoleloven og bygging av skolehus. Årbok for norsk utdanningshistorie 2006.

⁵ Parallelt med dette forskningsprosjektet har det vært gjennomført innsamling av data om skolehus i en landsdekkende database www.skolehuset.net, og gjennom dette arbeidet er det samlet inn betydelig kunnskap om skolehusenes utforming og historie.

⁶ Tidsskriftet; Den Norske Folkeskole 1861.

Figur 2. Vågsholt skole, Grimstad, fra 1863. I sin form og materialvalg skiller dette skolehuset seg lite fra andre bolighus som ble bygget i Grimstadorrådet på 1860-tallet. Foto: L. Mydland, NIKU.

Figur 3. Slåta skole, Flekkefjord, fra 1910. Rundskrivet fra 1886 stilte krav om at vinduene i klasseværelset skulle plasseres maksimum 90 cm fra hverandre, gå helt opp til taket og utgjøre 1/6 av gulvarealet. Denne bestemmelsen var hovedgrunnen til at skolehusene etter hvert fikk sitt karakteristiske utseende. Foto: L. Mydland, NIKU.

bedehus og 21 er i bruk som bolig eller fritidsbolig. De øvrige bygningene er revet, eller står tomme og til nedfalls⁷.

Ingen skolehus bygget etter fastskolereformen er fredet, dette på tross av fastskolereformens betydning og at dette var skolen for over 80 % av befolkningen i siste halvdel av 1800-tallet. Derimot er 15 andre skoler fredet av Riksantikvaren, de fleste tegnet av arkitekter med tilskrevne arkitektoniske kvaliteter, monumentale plassering og kunstnerisk utsmykning. Skolehusene er ikke kjennetegnet ved en avansert arkitektur eller utsmykning. Denne mangelen på dekor og elaborert ytre, ble også påpekt i samtiden. I 1899 kunne man i *Norsk skoletidend* lese at *"...som oftest vil man finne, at skolerne – især de paa landet – verken hva bygning eller innretning og utstyr angaar, nar noget tiltrækkende ved sig, noget som tiltaler skjønnetssansen og virker forædlende og oppdragende. Selv i de mer velstaaende bygder har man saa altfor ofte givet skolene et uskjønt ytre, stygg form og stygg farge"*⁸ Selv om denne karakteristikken nok i dag synes noe overdrevet, så skal vi ikke se bort fra at de ordene som er brukt for å beskrive skolene representerer en holdning som har vært medvirkende til hvordan vi i dag ser på skolehuset som kulturminne, og at ingen så langt er fredet.

Figur 4. Skolehuset på Kleppa, i Flekkefjord kommune i SIP-Perioden 2006-2010. Foto: L. Mydland, NIKU.

Lokal motivasjon for vern

I prosjektperioden har vi vært i kontakt med mange eiere og brukere av nedlagte skolehus. Det er ikke mulig å gi en felles karakteristikkk av disse, men noen hovedtrekk går igjen. I første rekke synes det å herske en dualisme i forhold til at skolehuset blir gjort til gjenstand for oppmerksomhet. Dette gir seg på den ene siden utslag i en skepsis til at noen utenforstående viser interesse for skolehuset. Denne skepsisen kommer til uttrykk både ved at man er engstelige for at staten skal gripe inn i deres råderett over skolehuset, og engstelse for at Riksantikvaren skal frede skolehuset slik at de ikke får gjøre det de selv vil. En eldre dame i Ryfylke som hadde ansvaret for et skolehus som ble brukt til grendehus, uttrykte seg omtrent slik: *"Nå har vi selv i en generasjon klart å ta vare på skolehuset, brukt egne penger, holdt basarer og dugnader for å holde skolehuset ved like, vi vil ikke ha noen innblanding fra staten og du får ikke registrere skolen - for da mister vi det"*. Uttalelsen er ikke unik, og må både forstås som et uttrykk for en sterk følelse av tilknytning, ansvar og eierskap til skolehuset, men også som et uttrykk for mistro til det offentlige generelt og kulturminneforvaltningen spesielt.

Er skolehuset et kulturminne?

I samtalene med de som eier og bruker de gamle skolehusene, ble så og si aldri kulturminnebegrepet brukt, og dersom jeg som intervjuer tok begrepet i bruk, skapte det umiddelbart en distanse og

⁷ Mydland, Leidulf. Nye oppgaver for gamle skolehus. Fortidsminneforeningens årbok 2007.

⁸ Norsk Skoletidend nr. 14, 1899.

fremmedgjøring. Å få skolehuset omtalt som kulturminne representerte at noen andre definerte bygningen, og dermed fikk de eierskap og kontroll over skolehuset. På den annen side er det typisk at mange også gav uttrykk for stolthet når noen fra "hovedstaden" eller et forskningsinstitutt viet det lokale skolehuset interesse. For de aller fleste var dette første gang at noen fra en kulturminneinstitusjon besøkte stedet og var opptatt av det lille og beskjedne bygget.

I prosjektet er det også foretatt en gjennomgang av litteratur om skolehus og skolehistorie.⁹ Totalt er det valgt ut 50 titler fordelt på alle fylker i landet, og fortrinnsvis litteratur fra de siste 30 årene. Av de 50 titlene er 17 skrevet på 1980-tallet og 15 er skrevet på 1990-tallet eller senere, noe som viser at å skrive skolehistorie også gjøres i dag. En beskrivelse av skolehusene inngår i nesten alle publikasjonene, og det er ofte vektlagt når skolehusene ble oppført og når de gikk ut av bruk. Det som i denne sammenhengen er verd å nevne, er at kun i 8 av 50 publikasjoner omtales skolehuset som et kulturminne, og i ingen av de gjennomgåtte publikasjonene er kulturminneperspektivet på noen måte vurdert eller vektlagt. I de få tilfeller hvor forfatterne bruker begrepet kulturminne, er dette i form av sitater fra personer med autoritet eller offisiell myndighet. Det å bruke begrepet kulturminne og selv tilskrive skolen kulturminneverdi, er ikke noe forfatterne selv har våget å gjøre. Dette viser at man på lokalt nivå i liten grad opplever at man har definisjonsmakt til å omtale noe som et kulturminne, og at kulturminnebegrepet forvaltes av noen utenfor lokalsamfunnet. Det er også et gjennomgående trekk at man i mye av den lokalhistoriske litteraturen ikke har et sentimentalt forhold til skolehuset som kulturminne. Når gamle skolehus rives, oppleves ikke dette nødvendigvis som et tap, men som en konsekvens av at man har fått en ny og bedre skole. Skolen og skolehuset inngår slik sett fremdeles i et moderniseringsprosjekt som fortsatt er preget av framskrittstro.

I prosjektet er det også foretatt en gjennomgang av 18 søknader til Norsk kulturminnefond om midler til istandsetting av skolehus. Et karakteristisk trekk ved disse søknadene, er at majoriteten av søkerne ikke vektlegger skolehuset som historisk bygning, den lokale skolehistorien eller bygningens verdi som tradisjonelt kulturminneobjekt. I en representativ søknad fra Hordaland var det søkt om midler til å holde dugnad, og dugnaden skulle gjennomføres for å samle folket i bygda. Det arbeidet som skulle utføres, var å sette i stand det gamle skolehuset som skulle brukes til grendehus. I denne og mange andre søknader, er det å ta vare på bygningen ikke det primære målet, men et virkemiddel for å opprettholde eller etablere sosiale relasjoner. Skolehuset som kulturminne, slik det offentlige kulturminnevernet definerer begrepet, var ikke vektlagt i søknadene. Det viktigste var arbeidet med å sette i stand bygningen på dugnad, og å etablere skolehuset som et møtested for sosialt samvær.

Skolehus på museum

I samme tidsperiode som skolehusene ble lagt ned og nye sentralskoler bygget, satte Noregs lærarlags Skolehistorienemd i gang et arbeide med å samle inn stoff om skolehusene. I 1956 ble konservator Håvard Skirbekk bedt om å dokumentere skolehusene i Hedmark som et forsøksfylke. I artikkelen som ble skrevet etter registreringen, ble det konkludert med at det ikke var mange skolehus som hadde historisk interesse, og fremtidig vern burde ivaretas ved at alle museer sikret seg et skolehus fra distriktet. Hans anbefaling synes å ha blitt fulgt. Per dags dato er ingen skolehus fredet, men over 100 skolehus er flyttet til lokale eller regionale bygdetun og museer, eller brukt som

⁹ Mydland, Leidulf. Fra Skolehus til kulturminne. Årbok for norsk utdanningshistorie 2008.

lokalt skolemuseum.¹⁰ Selv om mange skolehus er flyttet til museer, er aktiviteten svært varierende og på flere større museer er skolehuset avlåst og ikke tilrettelagt for besøkende. En gjennomgang av den formidlingen som skjer i tilknytning til skolehusene, viser også at den historiske hendelsen som var bakgrunnen for oppføringen av skolehusene, fastskolereformen, i liten grad er et tema som blir vektlagt. Formidlingen er i hovedsak rettet mot barn, og fokuserer på annerledeshet, spanskkrør og skammekrok.¹¹ På enkelte lokale skolemuseer, spesielt gjelder dette de museene som enten ikke, eller i mindre grad, er innlemmet i et større regionalt/offentlig museum, er det imidlertid større aktivitet. Dette er likevel avhengig av at noen ildsjeler bruker tid på formidling i skolehuset. I et eksempel var det ønske om å innlemme bygdetunet og skolehuset i fylkesmuseet, men dette ble nedstemt, fordi man var redd for at man da ikke ville få samlet bygdas befolkning til dugnadsarbeid og til å ta omvisning og vaktthold.

Figur 5. Kvenåsen skule, flyttet til Fjotland Bygdemuseum i Kvinesdal kommune. Inventaret er svært typisk for de mange skolehusene som er brukt som lokale skolemuseer. Det er ikke den autentiske fortiden som formidles, men vår forestilling om skolen i gamle dager med bilder av Luther, Jesus og polarskipene, samt fotografiet av Kongen og Kronprinsen ved Kongebjørka i Molde i 1940. Foto: L. Mydland, NIKU.

¹⁰ Mydland, Leidulf. Skolehus på museum. Årbok for norsk utdanningshistorie 2009.

¹¹ Mydland, Leidulf. Skoleformidling til stryk. Museumsnytt nr 2, 2010.

Skolehuset som lokalt kulturminne

Karakteristisk for skolehuset som lokalt kulturminne, er at det har en sterk lokal betydning og forstås som bærer av og symbol på lokal identitet, tilhørighet og er rammen om et lokalt aktivitetsfellesskap. Følelsen av "eierskap" til skolen er derfor meget sterk. Det synes å være to hovedmotiver for lokalt vern. Den mest fremtredende årsaken, er at skolehuset fungerer som en katalysator for lokalt samarbeid, dugnader og sosial aktivitet. Bygningen er et viktig møtested, selv om møtene ofte er sporadiske og sjeldne. For disse er hverken autentisitet, historisk betydning, eller bygningens alder det viktigste. Det skal imidlertid påpekes at det i de fleste miljøer hvor det er vilje til å ta vare på skolehuset også er en forståelse for at skolehuset ikke skal ødelegges, og man tilstreber bruk av opprinnelige materialer – selv om dette kan avvike noe fra den smale, antikvariske sti. Det andre motivet for vern er oftere knyttet til enkeltpersoners ønske om å ta vare på skolen og formidle skolehistorien. Spesielt omkring 1989, da man feiret 250 årsjubileum for allmueskolen, var det mange enkeltpersoner, ofte lærere, som tok initiativ til å etablere et lokalt skolemuseum i det gamle skolehuset. På tross av denne bakgrunnen, er det utdanningshistoriske og radikale ved fastskolereformen fra 1860, i liten eller ingen grad formidlet i de mange skolemuseene.

Den lokale motivasjonen for vern av skolehus synes ikke å være fundert i de tradisjonelle kriteriene innenfor kulturminnevernet, hvor målsettingen er bevaring av et kulturminne ut fra forhold som høy alder, stor grad av autentisitet, arkitektoniske verdi, historisk betydning og miljøverdi. Skolehusets verdi som symbol og identitetsbærer er ikke primært knyttet til objektet, men til sosiale prosesser og aktiviteter i tilknytning til bruk og vern av skolehuset. Fortsatt er begrepet "kulturminne" i stor grad forbundet med statlige autoriteter, inngripen og bortfall av lokal medvirkning. En fredning av et skolehus hvor det fortsatt er lokal aktivitet, vil i noen tilfeller kunne redusere den lokale verdien og den betydningen skolehuset har i lokalsamfunnet – og som kanskje er viktigere enn vern av bygningen i seg selv?

Resultater fra prosjektet

Mydland, Leidulf 2006: «Fastskoleloven 1860 og bygging av skolehus». *Årbok for Norsk Utdanningshistorie*, 2006, s. 117-137.*

Mydland, Leidulf 2007: «Skolehusene». *Fortidsvern* 1/2007, s 61-68.

Mydland, Leidulf 2007: «Nye oppgaver for gamle skolehus». *Fortidsminneforeningens årbok*, 2007, s. 61-68. *

Mydland, Leidulf 2007: «Skolehuset – det lokale kulturminnet». *Lokalhistorisk magasin*, 4/2007. s 20-22.

Mydland, Leidulf 2007: «Skolehuset». *Kulturarven*, nr. 39/2007. s. 54-57.

Mydland, Leidulf 2008: «Skolebygging i Nes og Gyland». *Flekkefjord Historielag Årsskift*, 2008, s.24-32.

Mydland, Leidulf 2008: «Fra skolehus til kulturminne». *Årbok for norsk utdanningshistorie*, 2008, s. 276-298. *

Mydland, Leidulf 2009: «Skolehus på museum». *Årbok for Norsk utdanningshistorie*, 2009, s. 129-161. *

Mydland, Leidulf. 2009: «Silkestrømper i tresko». *Fortidsminneforeningens årbok*, 2009, s. 65-72. *

Mydland, Leidulf 2010: Skoleformidling til stryk. *Museumsnytt*, nr. 2/2010. s. 23-25.

Mydland, Leidulf, Stolpe, Åsne 2011: «Skinnarbøl skole: Kulturminneverdier i lokalsamfunnet». *Kulturarven*. Stiftelsen Norsk kulturarv.

Mydland, Leidulf 2011: «The legacy of one-room schoolhouses: A comparative study of the American Midwest and Norway». *European Journal of American Studies*; Vol. 1. 2011 * <http://ejas.revues.org/9205>

Mydland, Leidulf; Grahn, Wera 2011: «Identifying heritage values in local communities». *International Journal of Heritage Studies (IJHS)*, 2011, s. 1-25. *

Mydland, Leidulf. 2011: «Skolehuset som kulturminne: Lokale verdier og nasjonal kulturminneforvaltning». *Tidsskrift for kulturforskning*. Volum 10, nr. 4, 2011, s. 5–20. *

(*Fagfelleurdert)

Litteratur

Det blir redegjort for anvendt litteratur i prosjektet i hver enkelt av publikasjonene som er oppgitt under resultater fra prosjektet ovenfor.

Prosjekttittel	Skolehuset i lokalsamfunnet – Skolehusenes verdi og betydning i et lokalt perspektiv
Prosjektleder	Leidulf Mydland
SIP	PRECARE
Varighet	2006-2010
Ressurser	Kr. 840 000

Kulturminnen och lokala värden

Wera Grahn

Den här artikeln handlar om den process som sätts igång när en artefakt förvandlas från förbisedd och likgiltig till minnesvärd och betydelsefull. Det är en process av ett kulturminne i vardande. Artefakten i fråga är en kyrka som menigheten år 2006 var fast besluten om att riva, men beslutet stoppades av en grupp ur lokalbefolkningen som nästan aldrig går i kyrkan. Hur kommer det sig att denna grupp människor som nästan inte alls bryr sig om kyrkan i vanliga fall, plötsligt reser sig upp och gör motstånd mot dess rivning och dessutom vinner kampen om den? Vad är det som driver dem, och vad betyder kyrkan för dem?

Figur 1. Ålgård kyrka. Foto: L. Mydland, NIKU.

Striden om Ålgård kyrka

Den existerande kyrkan i samhället var uppförd i början av 1900-talet. Kyrkoförsamlingen såväl som kommunen ville riva den för att lämna plats åt en ny och mer funktionell kyrka, bättre anpassad dagens behov. Beslutet var taget, en arkitekt hade anlåtats av församlingen, som ritat ett förslag på

ny kyrkobyggnad som publicerades i lokaltidningen. Fram till denna tidpunkt hade lokalbefolkningen i gemen inte varit särskilt engagerad i kyrkans öde och diskussionerna kring den hade framför allt förts inom en mindre krets bland kyrkans förtroendevalda representanter och de närmast berörda kommunrepresentanterna. När planerna blev mer allmänt kända genom lokalpressen år 2006, började emellertid kritiska frågor kring rivningen av kyrkan att ställas och ett motstånd att gro. Bland dem som engagerade sig mot rivningen utmärkte sig allra mest en grupp ordsbor som tidigare inte varit särskilt engagerade i kyrkans arbete och som nästan aldrig själva besökte den. Det var en grupp som tog strid om kyrkan och vann den mot både kyrkans män och kommunen.

Studien fokuserar på hur det kommer sig att denna grupp människor som nästan inte alls bryr sig om kyrkan i vanliga fall, plötsligt reser sig upp och gör motstånd mot dess rivning och dessutom vinner kampen om den. Vad är det som driver dem? Vad betyder kyrkan för dem? Om det inte, som i det här fallet, handlar om kristna värderingar eller om konst- eller arkitekturhistoriska aspekter, varför är den här byggnaden ändå så viktig för människorna? Har kyrkan en mening som överskrider den sakrala? Vilken mening kan en kyrkobyggnad i så fall ha i ett sekulariserat samhälle?

De här frågorna väckte tidigt min nyfikenhet och var det sätt som studien tog sin början. Efter att initialt ha tagit del av både rivningsförespråkares och rivningsmotståndares argument, valde jag alltså att fördjupa förståelsen av motståndarsidans agerande genom att intervjua några nyckelpersoner i den gruppen. I intervjuerna har särskilt fokus lagts på de aspekter som överskrider det som traditionellt förknippas med kyrkobyggnader, det vill säga det som inte har med den vanliga förekommande kyrkodiskursen att göra, som den kristna tron eller med t ex konst-, arkitektur- eller kyrkohistoriska aspekter att göra. I intervjugruppen ingår såväl kvinnor som män och unga som gamla, de som är födda på orten och de som flyttat dit i vuxen ålder. I det stora hela förefaller dessa variabler inte i nämnvärd utsträckning ha påverkat hur de uppfattar kyrkan. En relativt samstämmig bild har istället växt fram, där de viktigaste betydelseerna som informanterna samstämmigt tillskriver kyrkan kommer att lyftas fram nedan.

Kyrkan som identitetsskapande

Kyrkan i Ålgård förefaller att sätta igång en rad minnesprocesser med både individuella och kollektiva förtecken. Olika parallella och överlappande rum öppnas upp med minnen som på olika sätt format individerna. De allra flesta av de intervjuade lyfter på ett eller annat sätt fram kyrkan som en viktig identitetsskapande faktor.

Att kulturminnen ofta har en starkt identitetsskapande funktion är väldokumenterat i litteraturen. De materiella lämningarna sägs främja känslan av tillhörighet och kontinuitet (Lowenthal 1985:214). Men det konkreta identitetsarbete som de människor faktiskt gör vid kulturminnesplatser och hur länken mellan identitet och de materiella lämningarna egentligen ser ut är däremot mindre utforskat (Smith 2006: 48). Det är framför allt på detta fält som Ålgårdsstudien bidrar med kunskap.

Några av de identitetsskapande betydelser som intervjupersonerna betonar är kyrkobyggnaden som en central plats för markering av avgörande skeenden i livet. Det handlar om symboliska handlingar som markerar något som påverkar livet avsevärt, som t ex dopet när ett barn kommer till världen, konfirmationen som ses som ett inträde i vuxen världen, giftermål och begravingar. Den här typen av handlingarna brukar benämnas passage- eller övergångsriter (se till exempel Gennep 1981; Turner 1981). Kyrkan i Ålgård blir utifrån detta perspektiv en given plats och ett rum för ritualer där

gemensamma kulturella värderingar iscensätts symboliskt (Singer 1972) och därmed en viktig plats för skapande av en kollektiv identitet.

Riterna symboliserar sådant som ett samhälle eller en grupp vill berätta om sig själva och som de anser vara centralt för både individen och samhället (Eriksen 1999:97–101). Genom riterna går individerna igenom samma steg som majoriteten i lokalsamhället och förstärker med detta sin känsla av delaktighet. Riten blir en individuell bekräftelse och ett godkännande av de regler och föreskrifter som anses vara rådande i ett samhälle. Men den kan samtidigt ses som en dubbel bekräftelse av både den egna och samhällets "normalitet". Det blir en försäkran om att tillhöra samma föreställda gemenskap (Andersen 1991).

Samtidigt som riter kan ses som uttryck för kollektiva föreställningar kan de också uppfattas som handlingar med potential att skapa frihet i förhållande till förväntningar och normer (Turner 1969; Amundsen 2006). Ett exempel på detta är när kyrkan beskrivs som en känslomässig fristad där det är tillåtet att falla i tårar. Att gråta offentligt tillhör inte annars vanligheterna i vårt samhälle. Generellt sett existerar inte särskilt många offentliga emotionella arenor i samhället, men kyrkorummet är en sådan plats. Här finns ett offentligt rum för det affektiva, där det är tillåtet att bryta mot de normer och regler som råder på de flesta andra platser i samhället. I denna tolkning blir alltså kyrkan ett rum där frihet från vissa av samhällets förväntningar råder. Det blir ett liminialt rum där individen blir strukturellt osynlig (Turner 1969:133). Det blir en sorts säkerhetsventil för känslomässig utlevelse i ett annars officiellt emotionellt dränerat samhälle.

Dagens västerländska samhälle karaktäriseras ofta som en plats i ständig förändring på gränsen till kollaps. Gamla sanningar är inte självklart giltiga och tidigare stabila grupper upplösta. Detta kallas ibland det västerländska samhällets "identitetskris". Men identiteten är viktig för den placerar oss i världen och pekar på en länk mellan oss och det samhälle vi lever i (Woodward 1997:1). Att finna platser att fysiskt förankra sin identitet i blir i dagens snabbt föränderliga samhälle en allt viktigare ingrediens (Tilley 2006).

I ljuset av detta kan förståelsen för kyrkobyggnadens betydelse fördjupas. För de intervjuade blir Ålgårds kyrka en viktig komponent i deras kontinuerliga skapande av sin individuella och kollektiva identitet. Det blir en plats att fästa en del av det egna jaget vid och en pusselbit i det kontinuerligt pågående arbetet med att förstå sig själv och sin plats i världen.

Kyrkan som platsskapande

Men kyrkan är inte bara skapare av människornas identitet. Den formar också Ålgårds identitet och ger platsen ett unikt innehåll, menar flera av de intervjuade. Många av de äldre byggnaderna är borta och kyrkan är en av de få kvarvarande äldre byggnadskonstruktionerna. Kyrkan är kanske en av de viktigaste bland dessa eftersom den ligger mitt i byn på en höjd och syns på långt håll nästan oavsett varifrån man kommer. Den särskiljer Ålgård genom att tydligt sticka ut i landskapet och att ha en helt annan karaktär än de senare uppförda byggnaderna. Kyrkan blir med detta ett nutida igenkännbart tecken som skiljer ut platsen från många andra med liknande nyproducerad bebyggelse.

Kyrkan fungerar därutöver också som ett topografiskt riktmärke föra att läsa och förstå landskapet utifrån. I nutiden kan kyrkan fungera som orienteringsmärke för att förklara var andra platser är belägna – bredvid, ovanför eller nedanför kyrkan. Men det är också en byggnad som genom decennierna i stora drag sett likadan ut och är lätt igenkännbar. Det gör att den även fungerar som

historiskt riktmärke som möjliggör en läsning och förståelse av äldre visuella representationer av orten, som t ex gamla fotografier. Sådana igenkännbara hållpunkter kan vara avgörande för att möjliggöra en läsning av bilden, särskilt med tanke på de stora fysiska förändringar som orten genomgått. Kyrkan kan alltså ses som ett dubbelt topografiskt tecken för att orientera sig själv och andra i både nutid och dåtid.

Den lätt igenkännbara konturen gör också att kyrkan upplevs som en kyrka och inte som en anonym byggnad bland många andra, vilket flera av de äldre intervjuade menar att det nya arkitektförslaget ger intryck av. För dem blir den nya kyrkans formspråk främmande och svårt att utläsa en meningsfull innebörd ur. Den kyrkan betyder ingenting och blir till sin utformning ett tecken som tömts på innehåll. Den blir stum och intetsägande och helt enkelt inte läsbar. Den förefaller nästan att skapa en ny lexikalisk och grammatisk ordning som gör att den blir svårläst för vissa. Det återspeglar en främmande synsätt som inte ryms i flera av de intervjuades tankesfär.

Men kyrkan ses också som symbol för samhällets historia. Det är en historia som berättar om ett litet samhälle som byggdes upp kring en ullvarufabrik på 1870-talet. Kyrkan uppfördes 1917 för framför allt fabriken arbetare. Industrin är idag nedlagd, men kyrkan och ett fåtal andra äldre byggnader minner om denna tid. De blir viktiga ingredienser i konstruktionen av ett kollektivt minne, en gemensamhetsskapande historia. Det är detta som gör Ålgård unikt och blir ett kitt som håller ihop grunden för föreställningen om en samfälld plats, idén om en föreställd gemenskap att vistas och framleva sitt liv på (Anderson 1991).

Kyrkan är alltså en viktig ingrediens som formar Ålgård till en alldeles särskild och unik plats både i kraft av sina länkar till dåtiden, men även genom som plats i nutid.

Kyrkan som samhällsskapande kitt

Kyrkan fungerar också som ett kitt som håller samman samhället, både lokalt, men även på ett nationellt plan. I intervjuerna framstår kyrkan som en prisma för historisk förståelse på flera sätt. Kyrkan kopplar samman dagens människor som intervjuats med minnen av andra människor. Det kan gälla anhöriga som inte längre är i livet. Minnen av människor de en gång känt får genom kyrkan ett materiellt tecken att fästas vid. På detta sätt kan kyrkan förstås som ett diakront kitt mellan olika släktled i ett samhälle. På platsen skapas en länk mellan nu och då, mellan det som varit och det som är, vilket bidrar till känslan av samhällelig stabilitet och kontinuitet. Individen kan på detta sätt bli en del av ett längre tidsperspektiv och ett breddat livssammanhang som skapar grunden för uppfattningen om ett samhälles långvariga temporära ordning. Kyrkan blir i detta perspektiv både en kopplingspunkt till människor vi mött som inte längre lever och en prisma för bakåtblickande betraktelse som stärker samhällets gemensamhetskänsla genom tiderna.

Men kyrkan kan också stå som symbol för människor som levt före oss på ett mer allmänt plan – för dem vi aldrig träffat eller känt som levt på platsen, men som vi ändå kan uppleva en imaginär släktskap med. Särskilt de nyinflyttade bland de intervjuade ger uttryck för detta. Idén om hur en lokal gemensam identitet kan skapas mellan människor som inte nödvändigtvis känner varandra personligen har parallella kännetecken med föreställningen om hur en gemensam nationell identitet är uppbyggd. Föreställningen om nationen och nationell gemenskap bygger på att människor känner släktskap med såväl de nu levande, förfäderna, som kommande generationer, fastän de inte är släkt i egentlig mening. Alltså både dem man har känt personligen och dem man aldrig träffat (Eriksen 1999:99; Anderson 1991). Detsamma verkar även gälla föreställningen om en kollektiv lokal

gemenskap i Ålgård och kyrkan förefaller att ha en nyckelfunktion för att igångsätta och vidmakthålla sådana processer.

Kyrkan blir ett genealogiskt (Foucault 1977; 1983) prisma – ett symboliskt titthål in i förfluten tid – genom vilket ursprungsberättelser kan konstrueras. Men precis som när det handlar om individuella minnen är de kollektiva ursprungsberättelserna mångbottnat kontrapunktiska (Said 1994). Bland stämmorna ljunder både dem som formar en ursprungsberättelse där kyrkan blir prisma för historien om ”det goda företaget”. Företaget som Ålgård byggdes upp kring stod också för den största delen av finansieringen av den existerande kyrkan, plus tillhandahöll bostäder, skola, kök, bad med mera för de anställda, det vill säga inkorporerade många av det goda samhällets funktioner. Kyrkan blev därmed också en metafor för drömmen om det lilla, välfungerande, överskådliga samhället. Detta kan ses som uttryck för en nostalgisk längtan tillbaka till en tid när samhället var överblickbart, geografiskt begränsat, småskaligt, omtänksamt och stabilt – en längtan till en modern eller premodern mer förutsägbar tid. En tid som på många sätt står i motsats till dagens sen- eller postmoderna samhälle, där förändringar sker slag i slag (Lyotard 1984; Giddens 1991). En annan stämma formar en ursprungsberättelse med kyrkan som utgångspunkt för arbetarklassens historia. I sin enkelhet kan bygganden ses som ett tecken för en alternativ historia som inte minner om en borgerlig finkultur, utan om arbetarnas villkor och kan därmed bli en del av en större arbetarklassdiskurs.

Kyrkan som skapare av individen, platsen och samhället

Föreställningarna om kyrkan i Ålgård är ett viktigt element i konstruktionen av såväl individernas, platsens och samhällets identitet och människornas starka artikulation kan förstås som en reaktion på den fragmenterade post- eller senmoderna tid fylld av förändringar som vi lever i (se till exempel Lyotard 1984, Giddens 1991). Denna tid karaktäriseras av att identiteter inte längre uppfattas vara stabila, utan stadda i ständig förvandling. Frågor om både den sociala och personliga identiteten blir med detta viktiga, särskilt när dessa på ett eller annat sätt upplevs vara hotade och inte längre kan tas för givna (Tilley 2006, Agedal 2004). Begäret efter en plats att kunna finna sig själv på och förankra sig själv vid i världen blir då en viktig del för individen i sökandet efter svaret på identitetsfrågorna (Hannerz 1992; Tilley 2006). Platsen har på detta sätt stor betydelse för de identitetsskapande processerna. Kyrkan i Ålgård blir i detta perspektiv ett kitt med potential att hålla ihop både det fragmenterade jaget och samhället.

I ljuset av detta resonemang kan tolkningarna av kyrkan förstås och upprördheten och styrkan i reaktionen över hotet mot den fysiska platsen blir begriplig. Hotet skulle kunna ses som riktat inte bara mot byggnaden och platsen i sig, utan även mot samhällets sociala gemenskap och mot individernas egna identiteter. Det kan med andra ord förstås som ett hot riktat mot den fundamentala basen för såväl individerna, platsen, som den sociala samhörighetskänslan i Ålgård.

Resultat från projektet:

Publikationer

Grahn, W 2007. *Lokala röster och lokala värden*. NIKU Rapport 20. Oslo: NIKU.

Grahn, W 2009. Ett kulturminne i vardande. I: *Tidskrift för Kulturforskning*. Vol. 8(2009)nr 1, pp 5-16.

Externa presentationer

Grahn, W 2008 En alternativ förståelse av kulturminnesproduktion: Kirken i Ålgård – exempel på en postpostteoretisk tilnærming. Presentation på SIP-konferensen: Nyere teori og metodebruk i

kulturminneforskningen - forskning for økt forståelse og bedre forvaltning av kulturarven 11 december 2008. Oslo

Grahn W 2009. Materiality, sociality and cultural heritage. Presentation vid: The 31st Nordic Ethnology and Folklore Conference. Helsinki, Finland. Presentation of paper. 18-21 juli 2009. Helsingfors.

Grahn W 2010. Vad är ett kulturminne? Fredningsideologi och praxis. Presentation på SIP slutkonferens Hvorfor og hvordan forvalter vi kulturarven? Forskning for økt forståelse og bedre forvaltning av kulturminner. 30 nov – 1 dec 2010. Oslo

Interna presentationer

Grahn, W 2008 Materialitet och Socialitet. *Presentation på NIKU:s Tvärgående Teoriseminarium* 8 okt 2008

Grahn, Wera 2009. Vad är en kulturmiljö? Epistemologi och ontologi. *Presentation på internseminar i projekt 1563087 Gjæslingen som kulturmiljö NIKU, 12.3.2009.*

Litteratur

Agedal, O 2004. "Når kyrkja brenn". I: Winsnes O. G. (red.) *Tallenes tale 2003*. Trondheim: Tapir, sid. 141–161

Amundsen, A 2006. Kulturhistoriske ritualstudier. I: Amundsen et al (red.) *Ritualer*. Oslo: UiO, s. 7–28.

Anderson, B 1991. *Den föreställda gemenskapen*. Göteborg: Daidalos.

Eriksen, A 1999. *Historie, minne og myte*. Oslo: Pax Forlag AS.

Foucault, M 1977. Nietzsche, Genealogy, History. In: D. F. Bouchard (ed.) *Language, counter-memory: Selected Essays and Interviews*. Ithaca: Cornell University Press, pp. 139–164.

Foucault, M 1983. On the genealogy of ethics: an overview of work in progress. In: H.L. Dreyfus & P. Rabinow (eds.) *Michel Foucault: Beyond structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 340-372.

Gennep, A 1981/1999. *Rites de passage. Overgangsriter*. Oslo: Pax Forlag AS

Giddens, Anthony 1991. *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.

Hannerz, U. 1992. *Cultural Complexity*. New York: Columbia University Press.

Lowenthal, D. 1985. *The past is a foreign country*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lyotard, J-F 1984. *The postmodern condition*. Minneapolis: Univ. of Minnesota Press.

Said, E 1994. *Culture and Imperialism*. London: Vintage.

Singer, M 1972. *When a great tradition modernizes*. New York: Praeger Publ.

Smith, L 2006. *Uses of heritage*. London: Routledge.

Turner, V. 1969. *The ritual process: structure and anti-structure*. New York: Aldine de Gruyter.

Tilley, C. 1994. *A Phenomenology of landscape. Places, Paths, and Monuments*. Oxford: Berg publishers.

Tilley, C. 2006. Introduction. Identity, Place, Landscape and Heritage. I: *Journal of Material Culture*. 11: 7–31.

Woodward, K. 1997. Introduction. I: K. Woodward (ed.) *Identity and Difference*. London: Sage Publications Ltd, pp. 7–63.

Projekttitel	Kyrkor och lokala värden
Projektleder	Wera Grahn
SIP	PRECARE
Varighet	2006-2010
Ressurser	Kr. 870 000

Byrommet som formidler av kulturhistoriske kvaliteter

Sveinung Krokann Berg, Johanne Sognnæs og Grete Swensen

Gjennom en studie av Strømsø i Drammen har vi stilt spørsmål ved hvordan kulturhistoriske kvaliteter identifiseres i sammensatte og komplekse byområder. For å identifisere noe av det som kan oppfattes å være Strømsøs materielle og sosiale kvaliteter for ulike brukergrupper ble det gjennomført intervjuer med lokale næringsaktører, innhentet fotomateriale og nærmiljøbeskrivelse fra 6.klasse ved Brandengen skole samt gjort observasjoner av bruken av utvalgte byrom.

Byfornyelse medfører endring av nåværende tilstand for et urbant område og påvirker den materielle strukturen så vel som den sosiale arenaen. Begge forhold er faktorer som bidrar til å definere et områdes karakter eller 'sense of place'. Byområder preget av bruk og slitasje gir gjerne rom for mennesker og aktiviteter som ønsker eller kun har mulighet til å bo og etablere virksomhet i områder med mindre kommersielt press. Disse områdene representerer gjerne muligheter og kvaliteter både av fysisk og sosial art som vanskelig lar seg videreføre i en fornyelsesprosess. Slike deler av byen kan også tenkes å bidra til nyskaping på en måte som ellers er vanskelig å reproducere. Kulturminneverdien tilknyttet byområder som er formet og forbrukt over tid handler om noe mer enn den tradisjonelle objektorienteringen for å identifisere hva som er verdt å ta vare på og videreføre.

Gjennom en studie av Strømsø i Drammen har vi stilt spørsmål ved hvordan kulturhistoriske kvaliteter identifiseres i sammensatte og komplekse byområder. Kan en praksis som betrakter diversitet som kvalitet (monumentale og beskjedne fotavtrykk, stygt og pent, kaos og orden) etableres og dermed fange opp og tilføre kvaliteter som i dag ikke anerkjennes som verdibærere? Hvilke metoder og tilnærminger kan anvendes for å videreutvikle kriterier for kulturarvsproduksjon som fanger opp dette som kvalitet?

Figur 1. Utsnitt Strømsø. Foto: MapAid/Drammen kommune 2008.

Forståelsesrammer

Ulike angrepsmåter kan legitimere hvordan ulike kvaliteter tillegges verdi i et sammensatt og komplekst byområde som Strømsø. Som rammer for å analysere byområdet og identifisere områdets verdier har vi diskutert forholdet mellom kulturarv definert gjennom tilegnelse/bruk (*appropriation*) og formell utvelgelse (*designation*) (Rautenberg 1998 sitert i Tweed & Sutherland 2007). Strømsøs karaktertrekk og kvalitet er videre forsøkt "oppdaget" gjennom å vurdere området som et *opportunity space* (Pendlebury 2004/2009) og gjennom ulike måter å følge *AsFound-prinsippet* på for hvordan det som allerede finnes på stedet og hvordan det brukes kan gis en styrende rolle for vern og utvikling av urbane områder (Smithson & Smithson 1990, Chemetoff 2009, Lichtenstein & Schregenberger 2001).

Ved å vektlegge bruk og tilegnelse i etableringen av kulturminneverdi utfordres den etablerte forvaltningens praksis og kriterier for fastsettelse av verdi. Dette er gjort for å unngå det som gjerne blir en forutsigbar verdisetting og en underbyggelse av et eksisterende syn på vern. Gjennom i større grad å akseptere verdsetting gjennom bruk åpnes det for at andre kvaliteter vektlegges og synliggjøres enn de som tidligere er identifisert som kulturminner. En større bredde av historiske spor vil dermed kunne fanges opp som kulturhistoriske verdibærere.

Opportunity space er brukt som angrepspunkt for forståelsen av Strømsø med tanke på å fokusere på verdier som kan utvikles snarere enn på verdier som anses som skal vernes/skjermes. Dette beskrives av Pendlebury som et alternativ til hvordan "historisk sted" gjerne antas å ha en iboende eller absolutt verdi, mens *opportunity space* i større grad er ment å beskrive hvordan disse verdiene danner utgangspunkt for videre utvikling (Pendlebury 2004/2009).

Begrepet *As Found* ble brukt av Allison og Peter Smithson for i etterkant å beskrive tilnærmingen til egen arkitektur- og planleggingspraksis på 1950-tallet og framover. *As Found* ble brukt for å beskrive en ny måte å se det ordinære på samt en åpenhet for hvordan prosaiske ting kan revitalisere evnen til nyskaping (Smithson & Smithson 1990). *As Found* er senere utviklet som prinsipp innenfor arkitektur-, urbanisme- og kulturarvsforskning for hvordan "det som allerede finnes" hevdes å være en positiv ting. Målet for planlegging og arkitektur er da ikke å transformere foregående års produksjon i tråd med samtidens smak, men å finne en plass for hver ting i dagens by (Chemetoff 2009).

Framgangsmåter og resultater

For å avdekke og identifisere hva som kan oppfattes å være Strømsøs materielle og sosiale kvaliteter for ulike brukergrupper ble det gjennomført intervjuer med lokale næringsaktører, innhentet fotomateriale og nærmiljøbeskrivelse fra 6.klasse ved Brandengen skole samt gjort observasjoner av bruken av utvalgte byrom. Disse undersøkelsene har blant annet vist at offentlige rom og offentlige tjenester oppfattes som sentrale kvaliteter og at tilgjengelighet gjennomgående vektlegges som en kvalitet.

Observasjonsstudien i utvalgte byrom på Strømsø ble gjort med tanke på å identifisere hvordan disse rommene tas i bruk, hvilke kvaliteter som verdsettes og hvordan både fysiske og oppfattede grenser styrer bruken av rommene. Observatørrollen inkluderer naturlig nok en situerthet som kan påvirke de som observeres. Undersøkelsen indikerer likefullt at enkelte områder framstår som "noens" domene der andre ekskluderes mens andre områder i større grad framstår som felleseie. Graden av offentlighet kan ut fra studien ikke sies å ha en tydelig fysisk eller sosial forankring, og varierer både

med hensyn til fysiske og oppfattede grenser for bruk. Bilbruk og småbutikker drevet av innvandrere er den mest iøynefallende aktiviteten som preger helhetsinntrykket av Strømsø, mens skateparken under E18 ("parken" blant skaterne) og elvepromenaden framstår som eksempler på henholdsvis et rom dominert av én brukergruppe og et rom som oppfattes å tilhøre "alle".

For de næringsdrivende er parkering og tilgjengelighet med bil en sentral lokaliseringsfaktor og for enkelte beskrevet som en forutsetning for å bli værende i området. Særlig knyttes dette mot å være tilgjengelig for kunder. Tilgjengelighet til offentlig transport og offentlige tjenester (jernbane, buss, post) er imidlertid også framhevet, men da med fokus både på å bli nådd og selv å kunne være mobil. Begrenset utbyggingspress i området har både medført lave priser og færre restriksjoner. Dette er noe som delvis oppfattes som positivt, men samtidig uttrykkes ønske om flere boliger og økt aktivitet for å styrke områdets sosiale liv. En preferanse for Strømsøs noe rufsete karakter ble også uttrykt ved at dette skaper en mer attraktiv urban situasjon enn Bragernes som kommersielt sentrum og med en mer homogen bygningsmasse. Synet på Strømsøs innhold varierer imidlertid blant informantene fra å "ha alt" til å være et område der "ingenting finnes" – henholdsvis formidlet av en pensjonert tredje-generasjons næringsdrivende og en restauratør i etableringsfasen.

Skoleelevene ble bedt om å fotografere og beskrive et sted de satte pris på i sitt nærmiljø. Svarene er kategorisert i fire grupper ut fra motivene som er avbildet; institusjoner, offisielle kulturminner, offentlige rom og rekreasjonssteder samt en diversegruppe. Samlet er institusjoner (som omfatter skoler, bibliotek, museum, Drammenshallen) den største gruppen (16 av 38), men et framtrædende trekk i presentasjonene er at samtlige omhandler et offentlig rom eller tjeneste tilgjengelig for offentligheten.

Figur 2. Aktiviteter på Strømsø med ulike byrom som ramme. Foto: NIKU 2008/skoleelev 2010.

Etter å ha identifisert hvilke kvaliteter som verdsettes og framheves i disse undersøkelsene har vi sett hvordan disse er relatert til framtidsperspektivene for utvikling av Strømsø. I hvilken grad kan kvaliteter definert gjennom bruk (appropriation) bidra til å utvide perspektivet på hva som er viktige kulturhistoriske verdier i området? Er disse samsvarende eller er det andre kvaliteter enn de som på forhånd er utpekt som kulturhistoriske verdibærere som viser seg å tre fram?

Mulighetsrom for Strømsø

Strømsøs sammensatte karakter både visuelt og funksjonelt framheves til en viss grad både som potensial og utfordring for videre utvikling. Styrking av områdets komplekse karakter er ønskelig uten at mangfoldet går tapt, og møteplasser og byrom med ulike roller tillegges stor vekt som generatorer

og mulighetsrom for å underbygge en slik utvikling. Undersøkelsene av hvilke kvaliteter som framheves av næringsdrivende og skoleelevene og hvilken bruk som preger byrommene tyder på at offentlighet og tilgjengelighet oppleves som kvaliteter og at rom og funksjoner som ivaretar offentligheten verdsettes. Mulighetsrommet som ligger i offentlighet og tilgjengelighet for "flest mulig" er imidlertid en sårbar posisjon med hensyn til planlegging og fornyelse. En viss dominans og territorialitet oppstår gjerne der plassen gjøres tilgjengelig og brukergrupper som bilbrukere og barn lar seg vanskelig forene i samme byrom. Områder med distinkt karakter viser seg å være enklere og håndtere enn utydelige og mangfoldige byrom. En skalering av både byrom og gater innenfor Strømsø kan imidlertid bidra til å finne plass for begge. Skaleringen kan gjøres ved å dyrke fram ulike typer byrom som tilpasses ulike brukergruppers behov for offentlighet. Dette kan samtidig være en måte å la bruk styre verdsettingen på og en måte mangfold som en sentral urban kvalitet opprettholdes og ivaretas.

Resultater fra prosjektet

Berg, Sveinung Krokann, Sognnæs, Johanne og Swensen, Grete, 2010, *Strømsø – byutvikling med kulturminner som ressurs*, NIKU Rapport 42, 2010.

Swensen, Grete, Berg, Sveinung Krokann og Sognnæs, Johanne, 2011, A Heritage Claim to Public Space: Examples form a mixed neighbourhood in Drammen, Norway, *Research in Urban Sociology*, Vol 11, pp. 195-221.

Litteratur

Chemetoff, A., 2009, *Visits: town and territory – architecture in dialogue*. Basel Boston Berlin: Birkhäuser Verlag AG.

Lichtenstein, C. & Schregenberger, T., 2001, *As Found: the discovery of the ordinary*. Baden: Lars Müller Publishers.

Pendlebury, J., 2009, *Conservation in the age of consensus*. London & New York: Routledge.

Pendlebury, J., Townshend, T., & Gilroy, R., 2004, The conservation of English cultural built heritage: a force for social inclusion? *International Journal of Heritage Studies* 10 (1): 11–31.

Smithson, A. & Smithson, P., 1990, The "As Found" and the "Found". In Robbins, D. (ed.) *The Independent group: postwar Britain and the aesthetics of plenty*. Cambridge, MA: MIT Press.

Tweed, C. & Sutherland, M., 2007, Built cultural heritage and sustainable urban development, *Landscape and Urban Planning* 83: 62–69.

Prosjekttittel	Strømsø – sentrumsutvikling med kulturminner som ressurs i et flerkulturelt og fragmentert bymiljø
Prosjektleder	Sveinung Krokann Berg
Prosjektdeltagere	Johanne Sognnæs og Grete Swensen
SIP	BY
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 1 600 000
Andre opplysninger	Oppfølging av SIP-prosjektet <i>Kulturminner i by: policy og praksis</i> som ble gjennomført i perioden 2006-2007

Grønne byrom – hverdagsbruk av parker

Grete Swensen

Bylivet har mange goder – og parkene er definitivt en av dem. Mange av dagens parker gir rom for å utøve en serie aktiviteter, og de er et sted som gir folk i by en mulighet til å føle seg som en del av et større fellesskap, selv om man like godt kan oppsøke den alene som sammen med andre. Denne artikkelen vil gi et kort øyeblikksbilde av noen av de aktivitetene som foregikk i to parker på Oslo øst i noen varme sommeruker i juli 2006 og er en presentasjon av resultater fra SIP prosjektet "Byparken som flerkulturell møteplass" (2006-2007)¹.

Metoden som har vært tatt i bruk, har i hovedsak bestått av observasjoner, supplert med gjennomgang av utvalgt litteratur. Litteraturen har tatt for seg parkenes spesielle historikk, men inkluderer også litteratur som omfatter mer teoretiske refleksjoner rundt parken som møteplass og offentlig rom. I den første parken tilbrakte jeg noen timer midt på dagen på fem vanlige ukedager, mens den andre ble oppsøkt fire ukedager i den samme perioden i juli. Bruk av observasjoner som kvalitativ metode har sine klare begrensninger. Den er en høyst personlig metodikk der en stor grad av privat skjønn influerer hvilke steder som oppsøkes og hva blikket rettes mot. Muligheten for å vandre omkring, ta i øyesyn og blande seg i mengden gir rom for personlige refleksjoner omkring hva som ser ut til å foregå på stedet (Catell et al. 2008). Når mulighetene for å oppsøke tilleggsinformasjon gjennom for eksempel samtaler og intervjuer med parkens brukere ikke utnyttes i særlig grad, vil sjansene for at du som forsker trekker slutninger på mangelfullt grunnlag klart være til stede. Når disse forbeholdene er tatt, er det imidlertid viktig å få fram at metoden også har sine klare fordeler, bl.a. fordi den ikke forutsetter tilsagn om aksept på linje med intervjuing. De forskningsetiske spørsmålene som kan oppstå blir et forhold du selv må avklare i tråd med egen overbevisning. I min bruk av observasjoner har jeg lagt meg tett opp til det som Neuman (2006/1991) har beskrevet som en innfallsvinkel der forskeren bruker seg selv som instrument. Det innebærer å strebe etter å oppnå den fremmedes blick ("attitude of strangeness") for å bli i stand til å stille spørsmålstegn ved det som jeg i mine egne daglige rutiner gjerne overser. Det kan sette meg i stand til å avdekke aspekter ved en situasjon som deltakerne selv ikke er bevisste om (Neuman 2006/1991: s.390).

Parken som kulturmiljø

Parken er et kulturprodukt, men med en grunnleggende organisk karakter. Vesentlige deler av den, som trær, plener og beplantning forutsetter et vedlikehold som følger årets syklus, og med jevne mellomrom må eldre trær erstattes og veier gruslegges etc. En tilsvarende tendens til jevn utskifting, basert både på slitasje og på endrete behov, har skjedd med hensyn til andre materielle strukturer som musikkpaviljonger, benker, lyktestolper og fontener. På grunn av dette jevne vedlikeholdet og tilpasninger til nye behov er de to parkene ikke dominert av en enhetlig karakter, men likevel underlagt en viss formmessig struktur i kraft av planen de ble anlagt etter.

¹ I prosjektperioden (2006-2007) har det vært nært samarbeid mellom Grete Swensen og Martine Knutsen rundt problemstillinger som har vært felles for de to parkprosjektene, og noe av historikken omkring de to parkene er framskaffet av Martine Knutsen i forbindelse med hennes arbeid i SIP-prosjektet "Byparkidealenes betydning for byplanhistorien".

De immaterielle aspektene ved parken, som dreier seg om aktiviteter, handlinger, normer og regler i parken, er like vesentlige som de materielle. Landskapsarkitekten Helen Wooley skiller mellom to hovedtyper av parkbruk: passiv og aktiv bruk (Wooley 2003: s.9). Slik bruk avspeiler seg i konkrete samhandlingsformer og viser samtidig til de ulike behovene som det å oppholde seg i parken kan fylle hos den enkelte parkbrukeren (Scott 1997, Risbeth 2001). *Passiv bruk* omfatter gjøremål av typen som det å sitte på en benk og iaktta omgivelsene; unger som leker, trær og beplantning, fugler og annet dyreliv, andre folk i bevegelse. Eller det kan dreie seg om å sitte og lese en bok, møte venner og familie for å prate eller lignende. I mange sammenhenger kan parken fungere som "et pauserom"; for soling, lesing, prat, spasertur, tur med bikkja, piknik, arbeidspauser, barnepass, utfartssted for barnehager, tidvis underholdningstilbud (organiserte og spontane konserter, teaterforestillinger). Denne formen for bruk vil gi overveiende positive assosiasjoner av å fungere som et sted som gir pusterom i hverdagen. Men den kan også i visse situasjoner ha negative overtoner, fordi det tidvis foregår forskjellige former for lyssky virksomhet i parken, i form av handel og avtaler som dreier seg om kriminelle aktiviteter. Det er også en glidende overgang mellom hyggelige situasjoner der venner samles over noen øl til situasjoner som utarter seg i slagsmål. *Aktiv bruk* omfatter ulike rekreasjonsformer; jogging, sykling, spill, lek. Parken fyller viktige funksjoner ved å være en gjennomfartsåre for gående og syklende, og ved å være en trygg lekeplass – både for barn og unge.

Både passiv og aktiv bruk av parken kan skje alene eller sammen med andre. Det er noe av den rollen parken som offentlig sted spiller på et personlig plan, som Dag Yttri fanger opp når han beskriver "parken som rom for fellesskap og rom for tilflukt" (Yttri 1999).

Sofienbergparken

Denne parken er forholdsvis ung og ble åpnet så seint som i 1972. Men diskusjonene omkring anleggelse av park i dette området, som tidligere hadde vært en privat løkkeeiendom utenfor bygrensa, startet allerede i 1915. Bakgrunnen er spesiell: I 1858 ble det vedtatt at løkka skulle kjøpes og at det skulle anvendes til å anlegge ny gravlund. Ettersom byen vokste opp rundt Sofienberg kirke (oppført 1877), ble det reist kritikk mot at det lå en kirkegård midt i et tett befolket område. Bystyret gikk i 1918 inn for at vestlige del skulle anlegges til park. I 1931 ble det vedtatt at også østlige del skulle bli park. Nord for kirka ligger kirkegården for Det Mosaiske Trossamfund fortsatt. Den ble anlagt i 1869 og benyttet fram til 1917. Jødisk trosforhold tilsier at en gravplass ikke kan fjernes. Før området i 1972 ble tatt i bruk som park, måtte området ligge brakk i 40 år på grunn av sin fortid som gravplass. Løvtrærne i alleer og grupper i dagens park stammer fra den tida området ble anlagt som gravplass, mens gjerdene er fjernet (Røhne 1967, Noraker 2006).

Sofienbergparken består av tre kulturmiljøer: den østre delen, som ligger øst for Rathkesgate – den midtre delen med kirken og den mosaiske gravlund som grenser opp til kirka – og den vestre delen av parken som grenser mot Toftesgate/ Helgesensgate/ Sofienberggate. Det meste av det sosiale livet som utspiller seg i parken, foregår i den vestlige delen. Østre del har mest preg av å være en gjennomgangsåre for folk som ferdes i området. Den dekker et mindre areal enn den vestlige delen, og det lett skrånende terrenget sammen med store eiketrær bidrar til å gi denne delen av parken et mer lukket preg. Kulturmiljøet rundt kirka og gravplassen grenser opp mot Ratkesgate og fungerer som en form for randzone til hovedparken. Hovedparken har flere forholdsvis klart definerte soner. Den ene sonen består av et stort område anlagt som lekeplass. Midt på plassen er det bygd opp en fast lekeinnredning med sklier, tårn, klatrenett, husker etc. På tre av sidene er det benker i rekker. Her sitter foreldrene og holder øye med barna som leker. En sone midt i parken består av et åpent

asfaltert område. Den er i bruk både av folk som sykler og folk som driver med ulike former for ballspill. Et eget bord er satt opp til ballspill, men brukes også som klatrestativ for gutter. I denne åpne sonen pleier en mobil kiosk plasseres. Det er også i denne sonen det offentlige toalettet står. Den siste sonen består av grøntarealene i parken. Store flate arealer med høye trær og symmetrisk plasserte parkstier gir parken et åpent og ryddig, nærmest funksjonalistisk preg. Det er få faste benker i denne sonen, men mange hagebord med benk, som flyttes aktivt rundt i områdene og er med på å bestemme møteplassene. Det er ingen musikkpaviljong i parken, men området brukes etter sigende flere ganger i løpet av året til musikk- og festarrangementer. Det ligger to barneparker innenfor parkområdet. Ved atkomsten til parken i sør-vestlig retninger er det satt opp en vannskulptur.

Figur 1. Denne dagen var ett av bordene i den midtre sonen av parken i bruk til ballspill – andre dager fungerte det som klatrestativ for ivrige guttunger. Foto: NIKU.

Bjølseparken

Det som i dag er Bjølseparken, var opprinnelig anlagt som hage for herregården Søndre Bjølsen. Hovedbygningen og gårdsbygninger lå i øvre del av området. Det meste av Søndre Bjølsen gård ble innlemmet i byen i forbindelse med byutvidelsen i 1878. Den nye eieren tilbød kommunen området som park i 1899. Hagen var opprinnelig formet som et engelsk parkanlegg. Mange av trærne i Lindealléen stammer fra lenger tilbake enn 1800-tallet. Da anlegget ble åpnet som offentlig park, var det ingen større endringer som ble foretatt. Men mindre tilpasninger kom etter hvert, i form av lekeplass, musikkpaviljong og omlegging av plener. Parken ble dessuten inngjerdet i 1901 og seinere utstyrt med elektrisk belysning. Planene om å anlegge et friluftsbad fra 1921-22 ble aldri realisert. Parken grenser i vest mot Hjemmets kolonihage, som ble grunnlagt 1912. Lindealléen er blitt karakterisert som "et vakkert og monumentalt kulturminne" (Røhne 1967, Røde 2006).

Lindealleen, som avgrensner parken i dens vestre side er fortsatt ett av parkens mest dominerende trekk. Den bidrar til å knytte sammen hovedgatene på sør - og nordsida (Kongsvinger- og Sarpsborgsgate). På kryss og tvers av parkene snor det seg mindre veier omkranset av rekker av trær. Et par steder er det anlagt små runde plasser – eller lunder – med hagebenker plassert vis a vis hverandre. Sammen med det kupert landskapet bidrar det til å gi parken et preg av å videreføre et romantisk parkideal ved å gi rom for fredfylte plasser hvor folk kan slå seg ned i skyggen av høye løvtrær. Eldre foto viser at det var mer prydbusker tidligere. Nå er det åpne, lett tilgjengelige plener og trær som dominerer, ispedd noen blomsterbed som bl.a. er ledd i en kunstnerisk utsmykning som på dette tidspunktet var i ferd med å bli anlagt ved musikkpaviljongen. Det som har eksistert av

parkmøbler har blitt skiftet ut etter hvert, og det er en blanding av benker fra ulike perioder, inkludert et populært hagebord med benk. Musikkpaviljongen er av nyere type og stammer sannsynligvis fra 1980-90-tallet. På østsiden grenser parken opp mot to barneparker og en idrettsplass, og bakenfor dem ligger Bjølsen skole. På nordsiden holder en barnehage til. Barna herfra er rett som det er ute i parken for å leke med de spesielle lekeskulpturene som er plassert nær opptil gjerdet mot barnehagen, hvor de trygt kan leke under oppsyn av barnehagepersonellet.

Parken som offentlig arena for samhandling

Situasjonsbilder juli 2006: Sofienbergparken viste seg å være et populært tilholdssted på denne tiden av året. Mange grupper ferdes her; foreldre og besteforeldre med barn som brukte lekeplassen – barnehager i andre deler av byen på tur – kamerater og venninner som møttes for å hygge seg, enten med prat eller med ballspill – familier på piknik – en stamgruppe av menn som hadde fast tilholdssted ved et av hagebordene – en stamgruppe med pleiere ved aldershjemmet som tok med seg beboerne på tur ut i parken. I tillegg var det en rekke personer som passerte gjennom parken på vei et annet sted. I løpet av et kvarter på en benk i parkens sør-vestlige ende registrerte jeg følgende: 28 personer passerte benken, hvorav fem kom i følge med andre. I tillegg kom åtte trillende med barnevogn, tre gående med hund og fem på sykkel. Det var et markant innslag av folk med ikke-vestlig bakgrunn i parken, både blant foreldre med barn som lekte der; familier med venner på piknik, venner som slo av en prat på en av benkene og folk på gjennomfart. Det kan henge sammen med at bydelen Grünerløkka som Sofienbergparken ligger i, har en forholdsvis stor befolkning med ikke-vestlig bakgrunn. Mens prosentandelen innvandrere for hele Oslo pr. 1. jan. 2010 var 27,3, var den her 30,1 %.

Bjølsenparken ga inntrykk av å fungere som en ren bydelspark, som fortrinnsvis blir benyttet av beboerne i boligområdene rundt parken. Her var det flest folk med norsk bakgrunn som oppholdt seg. Selv på noen fine sommerdager i juli 2006 var det få som på en vanlig ukedag oppholdt seg i parken over lengre tid. De fleste besøkende var folk som krysset gjennom parken i forbindelse med andre gjøremål; syklende på vei til jobb eller skole – mødre med barn på vei hjem fra butikken – hundeiere ute på luftetur med hunden. Et glimt av noen av de aktivitetene som utspant seg: Et eldre ektepar sittende i fluktstol. Med til utstyret hørte en hensiktsmessig kasse på hjul, som sikkert var velegnet for å få med seg det de trenger når de skal tilbringe noen timer i parken. En familie med barn som hadde piknik ved hagebordet. En liten gruppe menn i 20-30-års alder, som møttes for å drikke øl og røyke dop, så ut som de har parken som et felles møtested. En middelaldrende kvinne som satt på en av benkene og leste. Flere yngre kvinner som solte seg. Yngre mødre med barnevogn. Det ble også utført et spesielt utsmykningsarbeid med anlegg av nye bed rundt musikkpaviljongen samt på den østre høyden mens jeg var der. Informasjonsskiltet som ble satt opp, viste at tiltaket var del av et større arbeid kalt "Change the world", der ungdom ble satt i aktivitet. Bydelsforeningen hadde vært medvirkende til tiltaket.

Figur 2. Bjølsenparken er et utpreget grønt område dominert av gress og trær, men utsmykningsarbeidet som pågikk i 2006 har bidratt til å gi Bjølsenparken noen fargerike innslag Foto: NIKU.

Nabolagsbaserte åpne byrom

Byparkene utgjør en vesentlig andel av de åpne offentlige rommene i byen. I sin egendefinerte typologi over byens åpne rom, skiller landskaparkitekten Helen Woolley (2003) mellom tre hovedtyper: private, nabolagsbaserte og kommunale åpne byrom. Parkene plasserer hun inn som en viktig gruppe blant de nabolagsbaserte åpne byrom (Woolley 2003: s.67). Overgangen mellom privat - offentlig kan i en historisk sammenheng ha foregått gradvis, og historikken til Bjølsenparken viser hvordan området startet som en privat storgårdshage som blir kjøpt opp for å bli en kommunal park, og hvordan deler av de trekkene som i dag gir parken et særpreg stammer fra tiden som storgårdshage. For folk som bor i kvartalene som grenser opp mot parken, tilbyr den et uterom nær hjemmet som har mange likhetstrekk med en hage som fungerer som en utvidelse av hjemmet. Det er enkelt å ta med seg det man trenger for å tilbringe noen timer der og ikke lenger unna enn at man kan stikke hjem for å hente det man mangler. Parken har blitt et spesielt populært sted for piknik, og det er stor etterspørsel etter hagebord/benkene som etter hvert er blitt satt opp. I Bjølsenparken var det bare en slik bordbenk, og den ble rett som det var flyttet rundt i forhold til hvor folk ønsket å slå seg ned.

Meningsfulle offentlige rom

Det er mange forhold som kan bidra til å gjøre parken til et meningsfullt offentlig rom. Parken har et stort fortrinn ved at den er et sted som er åpent for alle, med en mulighet for deltakelse uten forpliktelse. Grad av involvering bestemmes av hver enkelt. For folk som bor i nærheten kan parken være et treffpunkt for naboer og fungere som informasjonskanal for lokale nyheter. Å oppholde seg der kan gi en følelse av å være på et sted der det skjer noe, selv om det først og fremst kan være et ønske om å være i fred som bringer en dit. Det er en kvalitet i seg selv at det er et offentlig rom der det også befinner seg andre personer. Fysiske tilstedeværelse av andre, deres kulturelle manifestasjoner og det at man konfronteres med andres oppfatninger av stedet er vesentlige faktorer som er med og former folks vurderinger av stedet og av de andre. Å sanse tilstedeværelsen og bli konfrontert med andre kan fungere som en "motgift" mot stereotypisering og stigmatisering, ifølge de to kulturgeografene Hajer og Reijndorp (2001:12). Et slikt sted kan verdsettes fordi det er et sted som bringer mange impulser og åpner for at folk kan tillegge det ulike betydninger ("multiplicity of meanings") (Hajer & Reijndorp 2001:101).

Når mange personer oppholder seg på et avgrenset territorium samtidig, vil en del regler som styrer atferden være nødvendig. Noen av disse reglene er utformet av Park- og idrettsvesenet og slått opp på lett synlige steder. Andre har mer form av å være implisitte koder for hva som er akseptabel atferd, og her gjør ulike oppfatninger seg gjeldende. Da jeg kom i snakk med den øldrikkende mannfolkjengen i Sofienbergparken, ble det lagt vekt på at de var veldig nøye med å rydde bort flaskene etter seg. Og det ble påpekt at det var det ikke alle som var! En utfordring ligger i å finne fram til en minste felles forståelse som deles av flest mulig av parkbrukerne. Dette er ifølge Hajer og Reijndorp et kjernepunkt i det som karakteriserer offentlige domener; ulike grupper utvikler et forhold til et spesielt sted og på en eller annen måte må de finne fram til et kompromiss: Hvilke koder skal dominere her? Hvor går grensene for akseptabel oppførsel? Hvem er det som har rett til å fortelle folk at de må tilpasse seg? Dette er spørsmål som er med på å gjøre noe til et meningsfullt sted (Hajer & Reijndorp 2001:41).

Parkens mobile soner

Parkens overordnede plan er med på å legge rammer for hvor og hva slags aktiviteter som finner sted, gjennom f.eks. plassering av lekeapparater, gjennomgangsårer osv. Noen av disse sonene er tydelig markert, slik som lekeområdet i Sofienbergparken. Det er planlagt ut fra siktemålet at det skal gi oversiktlige områder der foreldre har visuell kontakt med barna i lekeapparatene. Andre soner har en mindre markert karakter. Både Bjølsenparken og Sofienbergparken har noen territorier som spesielle grupper beslaglegger. I Bjølsenparken var en av lundene beslaglagt av en kameratgjeng som så ut til å ha det som et forholdsvis permanent møtested. De hadde "møblert" lunden ved å flytte på benkene slik at de fungerer som samlingssted. Denne gruppa besto av tre-fire menn i 20-30-års alder som satt og røykte og drakk øl.

I Sofienbergparken var dette enda tydeligere. En av de som tilhørte en av gjengene, fortalte at han bodde i en av gårdene i Helgesengate. Parken fungerte som hans hage, og han tilbragte i følge han selv det meste av sommeren her. Noen grupper forsøker å gjøre stedet til "sitt" i form av appropriasjon av stedet (Hajer & Reijndorp 2001: s.65. Se også Sibley 1995). Måten bestemt steder blir beslaglagt på av ulike grupper har blitt beskrevet som "byens stammer" (de Sola-Morales, ref. hos Hajer & Reijndorp 2001). De er karakterisert ved at de har en felles interesse av å befinne seg på stedet, selv om de i mange andre henseende kan være forskjellige. Parken kan være tilholdssted for mange ulike stammer. Når noen slike grupper blir dominerende, kan de gi en følelse av inkludering – ekskludering (Wooley 2003:2) og innebærer at noen åpne rom bare blir brukt av en eller noen få personer, mens andre inngir en følelse av å være tilgjengelige og tilhøre mange. Tendensen til å definere sin egen sone – territorium gjelder også den enkelte parkbrukeren. Behovet for å markere en flik av området som semi-privat kan for eksempel komme til uttrykk ved at folk strør om seg med private ting, og på den måten markerer en midlertidig form for grense for sitt territorium.

Et lite glimt inn i andres verden

Parkene er steder der mange ulike personers veier krysser hverandre. En styrke parkene har, på linje med andre offentlige rom, er at de åpner muligheter for å gi hva Hajer & Reijndorp (2001) betegner som "glimt inn i andre verdener". I dagens vestlige, urbane samfunn er det en tendens til at folk lever i separate sfærer. Da er offentlige rom ett av de felles områdene hvor folk med ulik bakgrunn og oppfatninger kan møtes på uforpliktende måter. At folk med ulik kulturbakgrunn med ulike tradisjoner for å bruke offentlig rom ferdes her, kan åpne opp for utveksling både av nye kontakt- og handlingsformer. Det forholdet at byparkene i Oslo i de seinere årene er blitt så populære steder å

oppsøke sammen med venner og familie for piknik og grilling kan være uttrykk for kulturpåvirkning. Folk med annen kulturbakgrunn har tradisjon for å samle familien utendørs (Aftenposten 30.6.05; se også Risbeth 2001). Det trengs heller flere enn færre offentlig tilgjengelige parker og plasser, og prinsippet om at slike steder skal være allment tilgjengelig må flagges høyt. I en undersøkelse av Low et al. (2005) fra USA vises det til at det etter hvert har oppstått en ny trussel mot det offentlig tilgjengelige rommet – som ikke består i manglende bruk og vedlikehold, men at det gjennom nye måter for formgivning og forvaltning av slike steder foregår en utelukking av påstøtte, ikke-ønskede mennesker. Kravet om allmenn tilgjengelighet har stått sentralt helt siden de norske parkene ble etablert. Fordi parkene kan fylle så mange ulike behov hos så mange ulike mennesker i byene, er de en ekstra viktig ressurs som må ivaretas på en gjennomtenkt måte etter som byene omformes i fremtiden.

Litteratur

Aftenposten 30.06.2005. "Parken er vårt nye hjem" (Ingvild Gjerstad).

Catell, Vicky, Dines, Nick, Gesler, Wil & Curtis, Sarah, 2008, Mingling, observing, and lingering: Everyday public spaces and their implications for well-being and social relations; in: *Health & Place*, 14 (2008), s.544-561.

Hajer, Maarten & Arnold Reijndorp, 2001, *In Search of New Public Domain. Analysis and Strategy*. Rotterdam: NAI Publishers.

Low, Setha et.al, 2005, *Rethinking Urban Parks. Public Space and Cultural Diversity*. Austin: The University of Texas Press.

Neuman, W. L (2006/1991) *Social Research methods. Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston: Pearson.

Noraker, Anne Marit, 2006,. La de levende få Sofienberg til park! I: *Tobias 2 og 3 – 2006*. Oslo: Oslo byarkiv.

Risbeth, Clare, 2001, Ethnic Minority Groups and the Design of Public Open Space: an inclusive landscape? ; *Landscape Research*, Vol. 26, No. 4, s.351-366.

Røde, Gro, 2006, Herregårdshagen som ble park. I: *Tobias 2 og 3 – 2006*. Oslo: Oslo byarkiv.

Røhne, Marius, 1967, *Oslo kommunale parker og grønnanlegg 1810-1948*. Oslo: Myhres papirindustri as.

Scott, David, 1997, Exploring Time patterns in people`s Use of a metropolitan Park District; i: *Leisure Science*, 19, s. 159-174.

Sibley, David, 1995, *Geographies of Exclusion. Society and Difference in the West*. London/New York: Routledge.

Woolley, Helen, 2003, *Urban Open Spaces*. London: Spon Press.

Yttri, Dag, 1999,. *Parken som rom for fellesskap og tilflukt. Studier i bydelen Grünerløkka – Sofienberg*, Oslo. Dr. scient. Ås.

Prosjekttittel	Byparken som flerkulturell møteplass
Prosjektleder	Grete Swensen
SIP	BY
Varighet	2006-2007
Ressurser	Kr. 160 000

Grønne byrom – kontinuitet og endring i parkidealer

Martine Knudsen og Grete Swensen

Parken fyller en funksjon i mange byborgeres liv, enten fordi de betrakter den som et fristed, et behagelig oppholdssted i store deler av året eller fordi de bruker den som raskeste gjennomfartsåre på vei hjem fra jobb. Byparken som offentlig rom har i Norge aner tilbake til midten av 1800-tallet, men snakker vi egentlig om det samme offentlige rommet når vi i dag refererer til parken som det byborgerne på slutten av 1800-tallet gjorde? I prosjektet "Byparkidealenes betydning for byplanhistorien" har hovedmålet vært å sette fokus på byparken som kulturmiljø og se på de materielle og immaterielle kulturminnene som inngår i en bypark. Endringer i utforming og bruk, samt endring av byparkenes rolle og status har vært et spørsmål som har stått sentralt¹. Eksemplene er i hovedsak hentet fra Oslo.

Parken er et kulturmiljø som kan inneholde flere delmiljøer fra ulike epoker. Det er to likeverdige grupper av kulturminner som inngår i en park, de materielle og immaterielle elementene. Elementer som plan, beplantning, bygninger, inventar, materialbruk og tilgrensende områder kan betraktes som de materielle aspektene. Som immaterielle kulturminner regnes aspekter som historier og fortellinger, funksjoner, aktiviteter, handlinger, normer og regler, idealer og visjoner.

Historisk bakteppe: De første parketableringene

Det var utover på 1800-tallet at parkene begynte å dukke opp her til lands. Det skjedde her til lands i tråd med tendenser i øvrige Europa. I England begynte den første bølgen med etableringer i 1833-45, og de var forventet å støtte opp under rådende viktorianske idealer: Parkene skulle virke til å øke den moralske helse. Omgivelsene (parkene) skulle være en metafor for et ideelt og rasjonelt samfunn, der naturen skulle være organisert og utstilt på en kunstferdig måte (Bucht 1997, Nolin 1999). Riktignok hadde enkelte private hager blitt åpnet for publikum allerede på midten av 1700-tallet i Norge. Men det er først på 1800-tallet at etablering av folkeparker som skulle være tilgjengelige for alle samfunnsklasser fant sted.

Denne etableringen hadde basis i et allment folkeopplysningsformål - at folk skulle lære å omgås hverandre. Mennesker hadde behov for naturinntrykk etter en slitsom arbeidsdag. Parkene skulle bringe "natur- og skjønnhetsverdier inn i byen" (Blichner, Bruun og Jørgensen 1993:69), og det var en tydelig kobling mellom estetikk og moral som lå bak disse etableringene. St. Hanshaugen var den første egentlige byparken, opprettet som folkeparker i 1855 (Hansen 2005). Da er Bygdøy folkeparker, åpnet av Karl Johan i 1837, ikke medregnet ettersom den lå langt ute på landet den gangen. Utover 1870 kom det flere parker til. Byfornyelsen i Paris, slik de nye idealene ble presentert på Verdensutstillingene 1867 og 1878 hadde ringvirkninger utover resten av Europa. De sosialreformatoriske begrunnelsene ble enda tydeligere utover mot slutten av 1800-tallet, og førte blant annet til ervervelse av grøntområder slik som eksempelvis Ekebergåsen. Det skulle være

¹ Prosjektleder har vært Martine Knudsen, som er utdannet landskapsarkitekt og i dag ansatt i Bærum kommune. I prosjektperioden (2005-2007) har det vært nært samarbeid mellom Martine Knudsen og Grete Swensen rundt problemstillinger som har vært felles for de to parkprosjektene. Denne artikkelen er utarbeidet av sistnevnte og godkjent av prosjektleder.

grøntområde for den fattige arbeiderbefolkning og var også ment å skulle forhindre utbygging av innseilingen til Oslo, en utbygging som ville virke estetisk ødeleggende for byen.

På begynnelsen av 1900-tallet var Kristiania og de største norske byene preget av sterk industrivekst. Det ble synlig i parkutformingen, der det foregikk en dreining bort fra estetiseringen av landskapet mot en mer funksjonell utforming tilpasset aktivitetsbehovet til befolkningen. Det peker i retning av funksjonalismen, og resultatet ble at det tidligere hovedfokuset som hadde ligget på "parkens oppdragende funksjon" ble snudd mot funksjonen parken burde ha som arena for "folkets fysiske sunnhet" (Blichner, Bruun og Jørgensen 1993: 75).

En hagearkitekt og bygartner som formet hovedstadens parker

Marius Røhne (1883 – 1966) var Norges første hagearkitekt og ble ansatt som Oslos første bygartner fra 1916, året da Kristiania fikk sitt eget Park- og idrettsvesen. Han hadde på dette tidspunktet allerede vært med i arbeidet med Frognerparken i forbindelse med jubileumsutstillingen i 1914. Men han var sterkt uenig i Vigelands planer for parken. Han stod i spissen for arbeidet med parklegging av Akerselvas bredder som startet i 1917. Et stort antall av de lekeplassene som ble opparbeidet i byens parker stammer fra hans innsats på 1920-tallet. Et annet viktig spor arbeidet hans har satt er det arbeidet han la ned med å sikre og forsterke de grønne forbindelsene fra sentrum til marka i samarbeid med byplansjef Harald Hals. Det skjedde i 1929 i forbindelse med utarbeidelsen av generalplanen for Oslo, der parksystemet ble satt inn i en byplanmessig sammenheng (Bettum 1987). Boka han skrev om Oslo kommunale parker og grønnanlegg 1810-1948 er et viktig bidrag til parkhistorien, både fordi den gir innblikk i idealene som rådde og fordi den bringer den konkrete historikken til hver av de parkene som var blitt anlagt i denne perioden.

Oslo Parkvesen arbeidet under mottoet "Den grønne by". Boligområdene i byen skulle prioriteres med den begrunnelse at parkanleggene hadde en sosial og kulturell betydning. Parkvesenet ønsket å utvikle en "parkkultur" ved at folk skulle ta vare på sine egne anlegg. Denne parkkulturen "er den parkvesenet søker å fremelske og som tilslutt vil gi byen en befolkning som sammen søker skjønnhet og harmoni". De gamle og noe romantiske oppfatninger var at parkene ga sunnhet, hvile, rekreasjon, skjønnhetsglede og trivsel. Etter hvert kom også tanken om at parkene skulle tjene behovet for fritt friluftsliv, idrett, fysisk fostring og lek.

For å unngå hærverk i parkene og for å finne en løsning på vedlikeholdsproblemet skulle man "vise publikum tillit, dernest å vekke naturglede, ansvarsfølelse, respekt og så vidt mulig å unngå forbud og bruk av kunstige stengsler, men gi anleggene en utforming og utstyr som virket tiltrekkende og ga gode muligheter for opphold og hvile i trivelige omgivelser. Kunne anleggene gjennom sin skjønnhet og naturglede tale til de besøkendes følelser og gjøre dem mottagelig for skjønnhet og harmoni, ville trangen til å ødelegge bli nedstemt" (Røhne 1967:64). Det var en alminnelig oppfatning at barn og unge gjorde store ødeleggelser i byens parker. Man fant etter hvert ut at det burde opprettes egne areal hvor barn kunne ferdes fritt uten innblanding fra voksne. I 1917 ble en komité nedsatt for å drøfte spørsmålet "utarbeidelse av planer og forslag til istandbringelse av leke-, øvelses- og idrætspladser". Det ble foreslått å opprette lekeplasser på et samlet areal på 40 mål, ca. 21 lekeplasser fordelt i boligstrøkene. Man mente at lekeplassene skulle "fremme folkehelsen" og "støtte folkeopdragelsen, ved at vænne ungdommen til orden og selvtugt" (Røhne 1967:91).

Figur 1. Et glimt fra Sofienbergparken i 2006 viser at intensjonen om at parken skulle romme mange aktiviteter har blitt oppfylt. Foto: NIKU.

Et annet av Røhnes store parkprosjekter kan beskrives som ”parkifisering av Akerselvas bredder”, som også inkluderer anleggelsen av Torshovparken i 1924 som først og fremst er blitt oppfattet som en park for sportslige aktiviteter. Etter 2.verdenskrig var det etablering av nye boligområder som ble prioritert. Da var i hovedsak etableringsperioden for byparker over – nå var det store grønne plener som ble de nye grøntområdene. Idealene var endret, eller for å si det med Bettum ”Med funksjonalismens gjennombrudd i 30-årene forsvant parkbegrepet” (Bettum 1987:2). Men parkidealet ble aldri glemt – noe som ikke minst vektleggingen av urbanismens gleder de senere årene understreker.

Parkens plass i offentlige strategidokumenter i samtida

Parkene omtales nå sjelden konkret eller for seg selv i offentlige dokumenter, eksempelvis i Stortingsmeldinger fra de siste årene. Da behandles de av og til som en del av en større grøntstruktur eller som del av kulturminner-/miljø i byene. Det er disse større enhetene (grøntstruktur, kulturmiljø og rekreasjons-/helseområder) som omtales som viktige områder i en by, men idealene er ikke uttalt på samme måte som vi for eksempel finner i Røhnes bok om parkvesenet. Det står for eksempel at det er viktig at disse områdene ikke nedbygges eller ødelegges, men hvorfor de er viktige beskrives kun på et generelt plan, f.eks. helseeffekt, biologisk mangfold, miljøhensyn, mulighet for å oppleve kulturminner. Noe av forklaringen kan ligge i at den offentlige parken i dag er en så selvsagt del av bylivet at få funderer over opprinnelse og utforming, slik Nolin (1999) peker på fra Sverige.

Noen utdrag fra relevante stortingsmeldinger kan fungere som illustrasjon²: I Friluftslivsmeldingen snakkes det nokså konsekvent om grøntstruktur, og når parker unntaksvis omtales, er det eksempelvis i definisjonen på hva grøntstruktur er: "Parkar, institusjonar, skulegardar, kyrkjegardar, allear og andre opparbeide område" listes opp. Friluftslivets sterke posisjon i Norge kan være en del av forklaringen på hvorfor parkene vanligvis ikke regnes som en del av og arena for friluftsliv, slik Bettum har pekt på "I det norske friluftslivsidealet finnes ikke begrepet parkliv" (Bettum 1987:1). Bakgrunnen for og idealene bak det norske friluftslivet forklares i meldingen. Den understreker imidlertid at friluftslivet ikke må avgrenses for snevert og at man må være åpen for nye tolkninger og uttrykksformer.

Den samme koblingen mot "naturen" og "grøntområder" er påtakelig i meldingen som tar for seg oppvekst- og levekår for barn og ungdom i Norge. Parker nevnes der i forbifarten som et av flere viktige lekeområder for barn på vei til skole, venner og fritidsaktiviteter. Blant stortingsmeldingene er det "Bedre miljø i byer og tettsteder" som har mest omtale av parker spesielt. Parkene omtales som en del av de offentlige rom hvor byens befolkning kan møtes på en uforpliktende måte. Men også her er det som et element i den større helheten som grøntstruktur består av. Det blir også framhevet at parkene er en del av byer og tettsteders historiske strukturer som må bevares og som skal gi rammer for videre utvikling. Disse historiske strukturene er med på å "formidle byenes og tettstedenes historie fra forskjellige epoker, de er svært betydningsfulle for rekreasjon og opplevelse og skaper møteplasser som bidrar sterkt til byenes mangfold og pulserende liv" (St.meld. nr. 23 (2001-2002)).

I stortingsmeldingene omtales parkene som del av historiske strukturer og kulturminner – der parken kan være en historieforteller. På den måten kan de bidra til å gjøre et område attraktivt for etablering av bedrifter og nye tilflyttere. En annen måte å referere til denne funksjonen er å snakke om parkene som byens møteplasser. Funksjonen de fyller som rekreasjons- og helsefremmende områder er også et argument som ofte brukes for å tillegge dem vekt. Da refereres det gjerne til deres plass i en miljøvennlig by (med referanser til biologisk mangfold, åre for miljøvennlig transport, "luftforbedrer") (St.meld. nr. 39 (2000-2001)).

Kommuneplanen for anlegg og områder for friluftsliv i Oslo, Handlingsprogram 2005-08" har et eget kapittel som omtaler parkene og her har det vært rom til å beskrive parkenes betydning mer i detalj:

Parkene i Sentrum og de store sentrale parkene i Indre by har mange viktige funksjoner. Ikke minst bærer de i seg en kulturhistorie. Parkene har en naturlig plass i byplanen og tilfører luft og åpne rom i den tette byveven. Her kan byens befolkning og besøkende trekke seg tilbake for ro og meditasjon, og visuelle opplevelser i form av blomster, trær, kunst, vannarrangementer og design. Parkene er også viktige sosiale møteplasser, gratis for alle, uten kommersielt press eller krav om aktiv deltakelse. De større parkene er i tillegg viktige arenaer for fysisk aktivitet og "urbant friluftsliv". Parkene representerer ved dette et betydelig positivt bidrag til bybefolkningens mentale og fysiske helse. Gode og vakre omgivelser bidrar også til positiv utvikling for handel og annen publikumsrettet næringsvirksomhet (s.129).

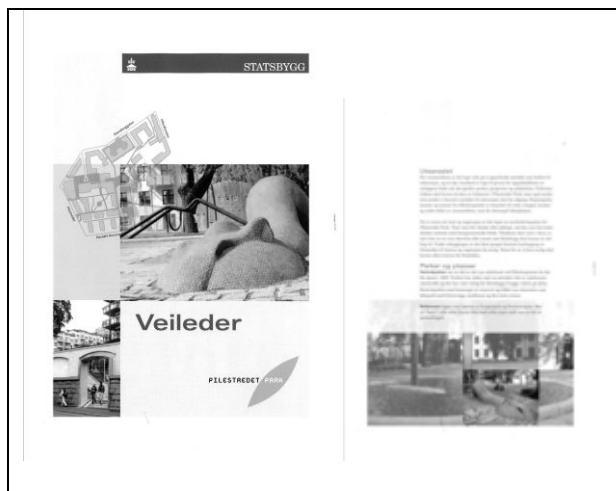
Her er det tydelig at forståelsen for parkers verdi som kulturmiljøer har fått gjennomslag i kommunale planleggeres tilnærming til forvaltning av byparkene.

² Se oversikt over refererte stortingsmeldinger under Litteratur & kilder.

Et nytt marked for private parkdrømmer

I boligannonser i hovedstaden i de par siste årene kan vi rett som det er snuble over tilbud på leiligheter i områder, der referanser til *park* gjør seg gjeldende. Et raskt søk på internett i februar 2007 viste at eiendomsprosjekter som Pilestredet Park, Ringnes Park, Marienlyst Park og Grüner Park har brukt slike referanser for å gjøre seg attraktive på eiendomsmarkedet. Tilsvarende assosiasjon til grønne lunger i et urbant miljø gjør seg gjeldende der entreprenører kobler *hagen* inn, slik prosjekt som Waldemars Hage og Sofies Hage gjør.

Flere av disse prosjektene har det felles at de ikke tilbyr noen fellesarealer for de som flytter inn, men kun spiller på at de er plassert nært inntil eksisterende parker og grøntområder (Grüner Park og Sofies Hage). Prosjekter av denne typen har blitt kritisert av eksempelvis Naturvernforbundet for å bygge ned de eksisterende grøntområdene i byen, områder som de selv markedsfører som attraksjoner. Fortettingen styres av utbyggerne og tar ikke hensyn til grøntstrukturen og andre "bymiljøkvaliteter" (St.meld. nr. 39 (2000-2001)).

Figur 2. Pilestredet Park har høstet mye ros for ulike miljøtiltak. I Veilederen fra Statsbygg presenteres bilder fra uterommene.

Andre utbyggere har betraktet referansene til offentlige rom som mer forpliktene og bygd opp egne grønne arealer i tilknytning til eiendomskompleksene. På Obos' nettsider reklameres det for Pilestredet Park med "Bo i park midt i Oslo sentrum". Da Pilestredet Park mottok Oslo bys arkitekturpris ble det framhevet som begrunnelse at det blant annet "har blitt et trivelig sted å være og viser hensyn til miljø på en utmerket måte", hvilket også inkluderte sikring av "bygningshistoriske referanser" gjennom bevaring av "eksisterende karakteristiske hospitalbygninger". I prosjektet ble det lagt vekt på "maksimal utnyttelse av uteområdene for allmenn ferdsel" og "tilgjengelighet for alle til uteområdene". Uteområdene var delt inn i tre grader av tilgjengelighet: private terrasser og hageflekker er kun for den enkelte beboer – halvoftentlige soner skal primært brukes av beboerne, men området skal ikke sperres for offentligheten – offentlige områder slik som gangveier og parker, som skal være lett tilgjengelige for beboerne og for offentligheten. I en artikkel i Byggekunst i 2005 har Guro Voss Gabrielsen satt et kritisk fokus på ett av disse boligprosjektene, hvor hun peker på hvordan høy pris kan få den negative effekten at en eksklusiv gruppe av mennesker får tilgang til grøntområdene. Slike boligprosjekter gir bare noe til dem som har penger til å bo der og tilbyr ikke noe til offentligheten. Utbyggere synes med andre ord å fremme en form for nedbygging og privatisering av de tilgjengelige grøntområdene i byen (Gabrielsen 2005).

Endring i bruken: nedbygging eller opprustning?

Mange av hovedstadens parker er blitt folkeparker, og en tur i noen av byens parker en godværsdag bekrefter at mange deler oppfatningen at "parken er vårt nye hjem"³. For folk som bor i kvartalene rundt fungerer den nærmest som en form for utvidelse av leiligheten når værgudene tillater det. Det er med andre ord mye som skiller hvordan byens beboere kan innrette seg i dagens park sammenlignet med tidlig 1900-tall, og aktivitetstilbudene er mange⁴. Parken betraktes som en grønn, bruks- og miljøvennlig ressurs som det er viktig å skjøtte godt. Like fullt er det en tankevekker at byens grønne arealer har blitt bygget dramatisk ned i løpet av de seinere årene⁵. At parkene, på linje med grøntområder i nærområdene generelt, har fått en høy status i byfolks bevissthet, bør også gjenspeiles i kulturmiljø- og arealressurs forvaltningen.

Litteratur & kilder

Aftenposten 30.06.2005. "Parken er vårt nye hjem" (Ingvild Gjerstad).

Aftenposten Aften 18.5.2007 "5000 mål bygget ned" (Hilde Lungaard).

Bettum, Ola (red.) 1987: Byparken i Norden, *Byggekunst* nr. 2 1987.

Blichner, Bente, Bruun, Magne og Jørgensen, Karsten 1993: Byparkene – en del av kulturlandskapet, *Norveg* nr.1 1993, Universitetsforlaget, Oslo, s. 65-82.

Bucht, Eivor 1997: *Public parks in Sweden 1860-1960: the planning and design discourse*, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.

Gabrielsen, Guro Voss 2005: Marienlyst Park – ingen over, ingen ved siden i *Byggekunst* 07/05.

Hansen, Lars Emil 2005: St. Hanshaugen. Et eksempel på 1800-tallets offentlige park, *Fremtid for fortiden* nr.3/4 2005, Fortidsminneforeningen, Oslo, s. 8-11.

Jørgensen, Karsten 2004: To hundre års internasjonal innflytelse på norsk landskapsarkitektur, *Byggekunst* nr.5 2004, Norske Arkitekters Landsforbund, Oslo, s. 35-43.

Nolin, Catharina 1999: *Till stadsbornas nytta och förlustande, Den offentliga parken i Sverige under 1800-tallet*, Byggförlaget, Stockholm.

Røhne, Marius 1967: *Oslo kommunale parker og grønnanlegg 1810-1948*. Oslo: Myhres papirindustri as.

Offentlige meldinger:

St.meld. nr. 31 (2002-2003) *Storbymeldingen*

St.meld. nr. 39 (2001-2002) *Oppvekst- og levekår for barn og ungdom i Norge*

St.meld. nr. 23 (2001-2002) *Bedre miljø i byer og tettsteder*

St.meld. nr. 39 (2000-2001) *Friluftsliv. Ein veg til høgare livskvalitet*

St.meld. nr. 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner*

St.meld. nr. 49 (2003-2004) *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse*

St.meld. nr. 16 (2002-2003) *Resept for et sunnere Norge* (folkehelsemeldingen)

Nettsider

<http://www.naturvern.no/cgi-bin/naturvern/imaker?id=86018&visdybde=2&aktiv=86018>, 21.02.07

<http://www.obos.no/?aid=9258413>, 21.02.07

³ Artikkel i Aftenposten 30.6.2005; <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/oslo/article1071296.ece>.

⁴ Noen av funksjonene byparkene fyller i dag blir nærmere beskrevet av i Grete Swensens artikkel seinere.

⁵ Referer til funn som Institutt for landskapsplanlegging ved UMB og professor Kine Halvorsen Thorén har påvist i et samarbeidsprosjekt med Geodatasenteret. De har kartlagt endringer i grøntområder mellom 1994 og 2006, som viser at over 5000 mål har blitt bygget ned i Oslo i denne perioden (referert i Aftenposten Aften 18.mai 2007).

<http://www.obos.no/?did=9284635>, 21.02.07

<http://www.ringnespark.no/?aid=9068747>, 21.02.07

<http://www.statsbygg.no/prosjekter/pilestredetpark/>, 21.02.07

<http://www.statsbygg.no/prosjekter/pilestredetpark/dbafile2421.html>, 21.02.07

<http://www.statsbygg.no/prosjekter/pilestredetpark/Veileder-PP.pdf>, 21.02.07

Prosjekttittel	Byparkidealer i endring? Byparkidealenes betydning i byplanhistorien
Prosjektleder	Martine Knudsen
Prosjektdeltakere	Grete Swensen
SIP	BY
Varighet	2006-2008
Ressurser	Kr. 297 000

Byens randsoner – arenaer for kreativitet

Inge Lindblom

Randsoner er en arealbenevnelse med en mengde synonymer. På norsk brukes ofte begrepene brakkland, mellomrom, overgangssoner, grensearealer, temporære landskap og restarealer. Engelske synonymer er blant annet edge, fringe, peri-urban, exurban, sprawl, wastland og slum. Enten man definerer randsoner som "forlatte" arealer i byene eller som soner i utkanten (av byene), så fremstår slike områder som problematiske eller utfordrende i planlegging og utvikling verden over. Det er i lys av dette vi må betrakte kulturarvens muligheter og begrensninger i de ulike randlandskapene som hele tiden oppstår og forsvinner i byer med alle størrelser og med ulike funksjoner. I utgangspunktet har vi å gjøre med dynamiske områder som spenner fra fraflyttede arealer "på vent" til pressområder med uformell bosetning. Felles er at randsonene er arenaer for stor kreativitet, enten det dreier seg om hvordan forlatte områder kan utnyttes og utvikles materielt og økonomisk, – eller hvordan fattige lever og organiserer seg i slum.

Hvis vi tar utgangspunkt i forholdet mellom randsoner og kulturarv, er det nødvendig å ha åpninger for flere ulike innfallsvinkler til FoU der kulturminner og kulturmiljø skal diskuteres i en randsoneproblematikk. Grunnen er at vi befinner oss i et felt hvor sosiokulturelle og sosio-økonomiske funksjoner må drøftes. Både målene og midlene vil ofte fremstå som diffuse og divergente i forhold til bevaringsregimenes ellers så klare og formelle verdi- og bevaringsstrategier. I denne artikkelen har jeg valgt å fokusere på utvalgte problemstillinger ved kulturarv og slum.

The Urban Blur (en teoretisk inspirasjon!)

Ved å fokusere på begreper som "*in-between spaces*" og "*the urban blur*" i en internasjonal arkitektkonkurranse om byers "tilstand" (*conditions*), ser vi at "groupe e-2" (en gruppe yngre arkitekter) nettopp ønsker å generere flere ukonvensjonelle innfallsvinkler til problemfeltet randsoner (Cadilhac and Santiard 2002). "*in-between spaces*" er for dem steder for *Intervensjon* som de mener springer ut av blant annet tilstander som *ustabilitet*, *kompleksitet* og områder med *udefinert forfatning*. Her benytter "groupe e-2" seg av assosiasjoner som *ekte*, *uforfalsket*, *genuin*, *seriøs*, *oppriktig* og *virkelig*.

Mer konkret beskriver de "*the in-between*" som områder som kan ha ulike skalaer, det vil si alt fra små byrom til store urbane arealer. Felles ved slike områder er imidlertid generalisert til fire temaer:

- *Tid* (time), som betyr at "*in-between spaces*" dukker opp på ulike steder til ulike tider.
- *Konfrontasjon* (confrontation), som kan assosieres med områder hvor infrastruktur for transport er påtagelig. Dette er arenaer hvor forskjellige arealkonflikter oppstår med utgangspunkt i byens forflyttningsbehov.
- *Avtrykk* (imprint) fokuserer på at slike arealer har stor innvirkning på omliggende arealer, særlig visuelt (vakuum og skala).
- *Fantasi* (imagination) som kan knyttes opp mot forlatte og fortapte steder. Dette er arealer som anses som marginale og inneholder ofte plasser for å gjemme seg bort. Slike steder er imidlertid i mange henseende sterkt nostalgifremmende.

Figur 1A-B. Steder for fantasi. Kulturminner i "in-between spaces" (randsoner i by). Etter: Cadillac and Santiard 2002.

Hva kan disse betraktningene brukes til? I sin enkelthet bidrar de kanskje til å øke en overordnet teoretisk forståelse av områder i stadig endring. Slike innfallsvinkler gir oss uomtvistelig en mulighet til å betrakte mellomområder i byer som noe i stadig forandring (og da mer enn de omliggende arealer). Slike anskuelser bekrefter en bruk av ulike akser i kompliserte forståelsesprosesser, noe som er helt nødvendig å forholde seg til i problemsfæren randsoner og kulturarv.

Fattigdom. Slum, randsoner og gamle bysentra (miljø, bistand, økologi, migrasjon).

I et internasjonalt perspektiv er det ikke mulig å komme utenom fattigdomsperspektivet. Når vi vet at nærmere en milliard av verdens befolkning lever i slum og at majoriteten av bybefolkningen i en rekke verdensdeler er slumbeboere (Hildebrand 2005), vil det nødvendigvis være et vist sammenfall mellom slum, randområder og kulturminner. En enorm migrasjon fra rurale områder til byer verden over står ikke i forhold til hva byene er i stand til å absorbere på en bærekraftig måte. Dette gir seg blant annet utslag i et betydelig arealunderskudd med stort press på randsoner og i "the in between spaces" (mellomarealer). Generelt kan vi dessuten hevde at randsoner og mellomarealer absolutt ikke behøver å stå tilbake i forhold til andre arealer når det gjelder mengde og kvalitet på kulturminner og kulturmiljø.

En relasjon som må presiseres er den klare sammenhengen mellom fattigdom, migrasjon og bærekraft, et forhold som har stor innvirkning på i hvilken grad slumbefolkningen identifiserer seg med kulturminner og hvordan presset på kulturminner arter seg i ulike slumområder.

Sammenhengen mellom fattigdom og miljø kompliseres ved et sterkt sektorpreg i miljøprogrammer som har medført et underskudd på integrering av miljø og utvikling i utviklingsland (Norges forskningsråd 2002:20). Derfor er det avgjørende at forholdet mellom global og lokal miljøproblematikk oppfattes som sektorovergripende og omfatter det totale miljøvern inklusiv kulturminnefeltet. Når det er sagt, er det viktig å påpeke at miljøetsatsing i urbane slumområder må ta utgangspunkt i lokale tankesett og initiativ. Utfordringen ligger imidlertid i det faktum at slumbefolkningen ofte ikke har noe som helst forhold til kulturminner i nærmiljøet. Enten det dreier seg om lokale eller mer nasjonale kulturminneverdier, medfører et fravær av områdeidentitet til

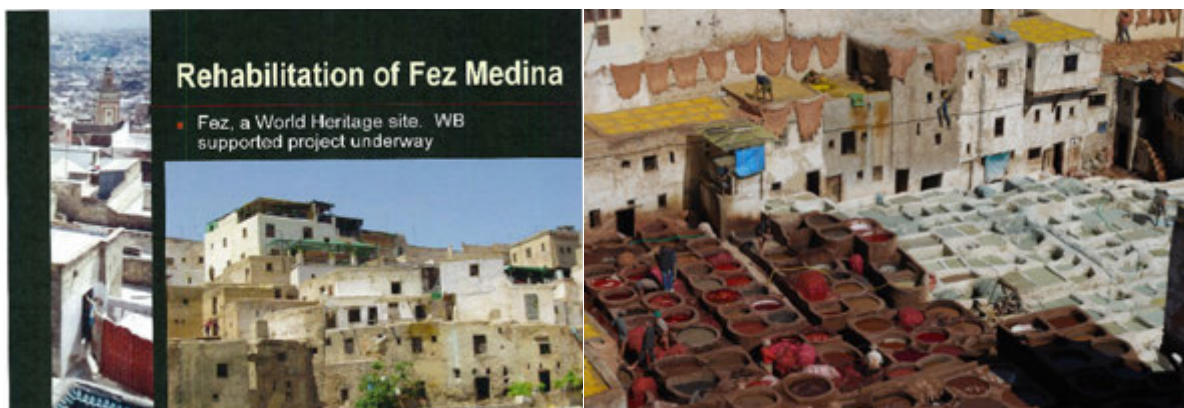
ingen forståelse av eller tilknytning til kulturminner i slummen. Dette er en følge av at urbane slumområder i utviklingsland stort sett befolkes gjennom rask migrasjon.

Gamle bykjerner

En egen problematikk oppstår i byer hvor sentrum endres og eldre (verneverdige) bykjerner forslummes. Her vil identitet og stedstilknytning kunne bli viktige faktorer i slumoppgradering. Dette har da også World Bank tatt følge av og i denne sammenheng er det flere vellykkede prosjekter hvor kulturminner er en vesentlig faktor i god slumoppgradering. Samtidig viser disse prosjektene at et lokalt perspektiv på kulturminnevern i slum har gitt suksess og agenda 21 blir meningsfull i så måte (tenk globalt og handle lokalt). Som eksempel på god praksis har World Bank særlig fokusert på to prosjekter, hvorav det ene (Fez Medina) er finansiert med midler fra verdensbanken (Chavez et al 2002).

Rehabilitation of Havana City Center hadde en finansieringsplan i 2001 pålydende 18,5 million USD. Av disse midlene ble 7,5 million USD rettet inn mot sosiale og kulturelle tiltak. Rehabiliteringen av gamle bygninger og bygningsmiljøer huser en rekke kulturelle og sosiale aktiviteter. Ca 12 000 mennesker drar nytte av "Museums' Senior Program" som også omfatter et "Geriatric Center". Et "pediatric Center" som tar seg spesielt av 40 barn med "neurological problems", samt et "student Center" hvor man også arbeider med barn med Downs Syndrom, holder til i de rehabiliterte historiske bygningene. I mai 2001 var nærmere 7 000 sysselsatt i rehabiliteringsarbeidet. I det store og hele var dette et viktig bidrag til fattigdomsbekjempelsen i Havanna.

Fez Medina i Marokko er oppført på Unescos verdensarv liste. Fez ble grunnlagt i det 9ende århundre og er hjemstedet for verdens eldste universitet. Byen hadde flere strukturelle problemer som kompliserte besitter- og eiendomsforhold, den var for tett befolket og hadde en dårlig og overbelastet infrastruktur. Samtidig hadde Fez større fattigdomsproblemer enn andre urbane områder i Marokko. Målet med prosjektet var å bidra til god konservering og restaurering av historiske bygninger og bymiljø, samtidig som man ønsket å lette/lindre fattigdommen gjennom rehabiliteringsprosessen. De totale prosjektkostnadene var 27.6 millioner dollar, hvorav halvparten er lån fra World Bank. Foruten viktige infrastrukturtiltak (tilførselsveier og søppelhåndtering), dreide prosjektet seg mye om restaurering, gjenbruk og "nød-rehabilitering" av bygninger. Denne typen slumoppgradering medfører dessuten en generell lokal miljøforbedring (vann, luft, sanitær osv). På samme måte som i Havanna førte prosjektet til utstrakt bruk av lokale mikro-entreprenører og fattige arbeidsfolk.

Figur 2A-B. Fez Medina, Marokko. Middelalder bykjerner med ca 150.000 innbyggere. Foto til høyre: Inge Lindblom, NIKU.

Imidlertid har slike byutviklingsprosjekter flere utfordringer som en ikke alltid kjenner rekkevidden av. Der hvor gamle historiske bysentra står for forfall, er dette steder hvor fattige bor og har sitt arbeid. Oppgradering av områder kan forårsake gentrifisering og føre til tap av bolig og arbeid for de mest ressursvake i byene. Dessuten kan både oppgradering og dårlige saneringsplaner føre til tap av "kulturrelatert identitet" (Chavez et al 2002).

Interessen rundt og fokus på den globale by ekspansjonen har i de seneste årene økt betraktelig og fått en sentral plass i verdens miljødebatt. Det norske Utenriksdepartement utga i oktober 2007 et policydokument nært knyttet opp mot FNs tusenårsmål. Heftet, "byer - håp og utfordringer - om byutvikling og internasjonalt samarbeid" (Berg et al 2007), ble dermed lansert det året hvor halvparten av jordens befolkning for første gang i historien bor i byer og tettsteder.

Policydokumentet angir retninger som skal gjøre Norge i stand til å "begynne et mer målrettet arbeid i forhold til problemer og utfordringer som det er tvingende nødvendig å gjøre noe med for å nå FNs tusenårsmål 7" (Berg et al 2007). Det overordnede målet er å "sikre en miljømessig bærekraftig utvikling". Altså en forlengelse og vitalisering av tidligere norsk internasjonal innflytelse gjennom Agenda 21 og Brundtland-kommisjonen.

Delmål 9 i FNs tusenårsmål kan kanskje vise seg å være et viktig punkt med hensyn til kulturminnebevaring ved å "integre bærekraftsprinsippene i lands politikk og programmer og reversere miljøforringelsen". Selv om det ikke står spesifisert i strategi- og policydokumentet til UD, er det helt naturlig at kulturminnebevaring må være et viktig tema under delmål 9.

Fra tidligere å betrakte by ekspansjon som et miljøproblem, ønsker man nå å fokusere mere på byvekst som bidragsyter til globale positive drivkrefter. "Utvikling av bysamfunn økonomisk, sosialt og miljømessig utgjør selve nøkkelen til en framtidig bærekraftig verden" (Berg et al 2007).

Globale utfordringer

I internasjonal sammenheng er det tradisjon for å angripe utfordringene for kulturminnebevaring ulikt; avhengig blant annet av i hvilken verdensdel man befinner seg i. Det er behov for et mangfold av ulike redskaper og metoder for å løse bevarings- og verdiskapnings utfordringer. Ulike tilnærminger kreves ved involvering i mellomstore byer i Afrika og meta byer (> 20 mill) i Sør-Amerika. Professor Nabil Hamdi (Hamdi 2007) ved Oxford Brooks/NTNU går så langt som å si at "best case" ikke finnes og at slumoppgradering i Amerika og byutvikling i sør ikke kan tas til inntekt for mer almene policyer. Tilfellene er såpass sprikende at man må angripe hvert nytt prosjekt på sin måte.

Gamle bykjerner på den arabiske halvøy og i Afrika sør for Sahara er utsatt for felles trussel; fraflytting - forslumming - nedrasing eller sanering. Hvilke drivkrefter og ytre påvirkninger som står bak er komplisert og en rekke forskjellige faktorer spiller inn. På dette feltet er det klare behov for forskning for bedre å bli i stand til drøfte bevaringsstrategier på en bærekraftig måte. Vi vet i dag at alt fra klimaendringer til konservative eiendomsstrukturer medfører at enkelte nasjoner i løpet av forholdsvis kort tid mister sine bevaringsverdige bykjerner. Både Oman og Uganda er stater som snart bare sitter igjen med fotos og dokumentasjon. Et vesentlig spørsmål er om dette "problemet" er et nasjonalt anliggende eller en utfordring for en global bærekraftig utvikling.

Figur 3. Jinja. En mellomstor by sør for Sahara. Byen er planlagt revet både av lokale og Nasjonale myndigheter. Jinja ble etablert på tidlig 1900 tall av indiske jernbanearbeidere. Foto: Inge Lindblom, NIKU.

Fokus på slum som ressurs – “Kulturarv for Slum”

Fattigdommen har mange “ansikter”, de fleste er vanskelige å bære. Livet til mennesker som bor i slummen handler likevel om mer enn bare kontinuerlig stress og sporadiske sjokk. Slumlivet bærer også med seg håp og muligheter – kreativiteten er stor, og aktivitetene er mangfoldige. Derfor må strategier for en bærekraftig byutvikling inneholde mangfold og ta inn over seg både økonomiske, sosiale, politiske og kulturelle faktorer. Betydningen av kultur er relativt lite diskutert i denne sammenhengen. Derfor valgte NIKU, i samarbeid med Habitat Norge og Utenriksdepartementet, å arrangere en internasjonal konferanse i 2009 – for drøfte hvilken betydning kulturarv kan ha for byutvikling og slumoppgradering.

Kulturarv forventes å ha en økende betydning og funksjon i urbaniserte samfunn, og er viktig for stedstilknytning, identitet, politisk mobilisering og sysselsetting. Mennesker som bor i slum har også en historie og en kulturarv. En kirke bygd av bølgeblikk kan være et kulturminneobjekt. Vannposter kan fungere som viktige steder for fortellinger og historier. Moderne kulturuttrykk som “Capoeira” (kampsport/dans) og “Kwaito” (musikk) er viktige aktiviteter som har sterk tilknytning til fattige byområder i henholdsvis Brasil og Sør-Afrika. Kulturarvens betydning i en urbanisert verden strekker seg dermed langt utover de tradisjonelle bevaringsideologiene som preger etablerte organisasjoner som for eksempel Verdensbanken og FNs organisasjon for utdanning. Disse organisasjonene mangler gode redskaper, metoder og modeller for å operasjonalisere de muligheter som ligger i den immaterielle, kreative og mellommenneskelige kulturarvens muligheter. Kultur og kulturarv fremstår som svært viktig ressurser i en internasjonal verden med urbanisering, globalisering og fattigdomsutvikling. Ikke minst handler dette om å bygge broer mellom etniske grupper - og å legge grunnlag for fred.

Resultater fra prosjektet

Habitat Report 2009. Reporting the conference on the World Habitat Day in Oslo October 5th 2009. “Slum Cultures. The Role of Cultural Heritage in Poor Urban Settlements”.

Litteratur

Berg, Erik (UD); Nygaard, Per (KRD); Ruden, Anne (NORAD), Solberg Jon Andreas (UD). *byer - håp og utfordringer - om by-utvikling og internasjonalt samarbeid*. Utenriksdepartementet 2007.
 Cadilhac, J. and Santiard, A. (for group e2) 2002: *Essay. “in between” p 65-73*. Exploring the Urban condition. EU Paris, 2002.

- Chavez, Roberto; Cuenco, Kim; Bigio, Anthony and Fang, Ke. [Cultural Heritage & Slum Upgrading: The World Bank's Experience and Good Practice](#). Presentation given at MIT, June 13, 2002. Presentation also available in [PDF format 2.21 MB](#)
http://www.worldbank.org/urban/upgrading/docs/slum_upgrading_ch.pdf
- Erikstad, L. Lindblom, I, Jerpåsen, G. Hanssen, M, Bekkeby, T. Stabbetorp, O. Bakkestuen, V., 2008, *Environmental value assessment in a multidisciplinary EIA setting*. Environmental Impact Assessment Review 28, pp 131-143. Elsevier.
- Grefsen Stasjonsby - Reguleringsplan - Boliger, Kontor, Forretning, Bevertning, Barnehage Og Fellesareal - Bydel Sagene - Byrådsak 8 Av 17.01.2008* (tilgjengelig på nett 15. juli 2010).
- Hamdi, Nabeel, 2007, *Slum Upgrading - Adopting a Strategic Approach*. Foredrag på "Workshop at NTNU 22nd - 23rd October 2007". *Urbanisation in Low Income Countries – Challenges and Opportunities*. Trondheim 2007.
- Hildebrand, Mark, 2005, *Cities Taking Ownership of the MDGs*. UN-habitat. World Habitat Day, October 3rd 2005, Conference in Oslo on "the Millenium Development Goals and the City, HABITAT Norway.
- "Nasjonal verneplan for kulturminner i jernbanen", 2006, Liste over vernede og verneverdige objekter og miljøer pr. 1. jan. 2006. *3. utgave - ajourført pr 1. mars 2007.
<http://www.jernbaneverket.no/jernbanenettet/Historie/article.jhtml?articleID=1590096>
- Norges forskningsråd, 2002, Fattigdom, utvikling og miljø. Panelets anbefalinger. Nasjonal Konferanse 6.-7. mars 2002. En publikasjon i Forskningsrådets Kunnskapsbase.

Prosjekttittel	Byens randlandskap – kunnskapsoversikt over ulike policyer og ideologier – internasjonalt.
Prosjektleder	Inge Lindblom
Eksterne samarbeidspartnere	Det norske utenriksdepartement og Habitat Norge
SIP	BY
Varighet	2006-2007
Ressurser	Kr. 190 000

Hellemaleriene i Finnmark. En studie av helligsteder i en samisk kontekst

Terje Norsted og Elin Rose Myrvoll

Den forhistoriske bergkunsten i Norge omfatter mer enn tusen lokaliteter ("steder") med helleristninger. Hittil er det registrert bare 48 lokaliteter med malte figurer på berg. En del finnes i ni dype kysthuler i Nord-Trøndelag og Nordland. Resten – hellemaleriene – opptrer på bergflater under åpen himmel eller inne i hellere, dvs. fullt opplyste fordypninger i berget.

I siste tiår har nye funn ført til en økende interesse for hellemaleriene i Finnmark. Den første meldingen om et slikt funn, Transfarelv I i Alta (figur 1), er fra 1966. Deretter gikk det mange år før det dukket opp noe nytt som vakte interesse. Den første som rettet full oppmerksomhet mot Finnmarks hellemalerier, var arkeologen Kjersti Schanche (2004). Dette skjedde etter at hun i 2001 gjorde et oppsiktsvekkende funn i Porsanger. I løpet av de følgende årene er alle registrerte lokaliteter i Alta, Porsanger og Nordkapp – hvorav mange er nye funn – dokumentert av Tromsø Museum Universitetsmuseet og NIKU.

Vi har behandlet Finnmarks hellemalerier for å skape en økt forståelse for denne gruppen kulturminner, og håper at dette bidrar til å styrke grunnlaget for deres videre forvaltning.

Fellestrekk

Finnmarks hellemalerier knyttes til jakt- og fangstsamfunn (Simonsen 1979; Schanche 2004). Dette ser ut til å være tilfellet for samtlige hellemalerier i Fennoskandia.

Lokalitetene har en vekslende topografi. Figurene vender gjerne mot sør eller sørvest. Mange finnes på utoverhellende bergpartier, ofte under et overheng. Enkelte er knyttet til en fordypning som kan gi inntrykk av at berget former en port. Slike tegn på mulige "passasjer" inn til en annen verden, kan være en nøkkel til tolkning (Norsted 2006: 32-33).

I likhet med ristningene, var maleriene knyttet til vann. Lokalitetene lå opprinnelig ved elvebredder eller nær stranden ved fjorder og innsjøer, eventuelt der det bare var visuell kontakt med vann. Det har vært foreslått at strandlinjen ble oppfattet som en symbolsk grense mellom kosmiske nivåer. Dermed kunne strandsonen være viktig som sted for ritualer der bergkunsten spilte en viktig rolle (Helskog 1999). De malte lokalitetene skiller

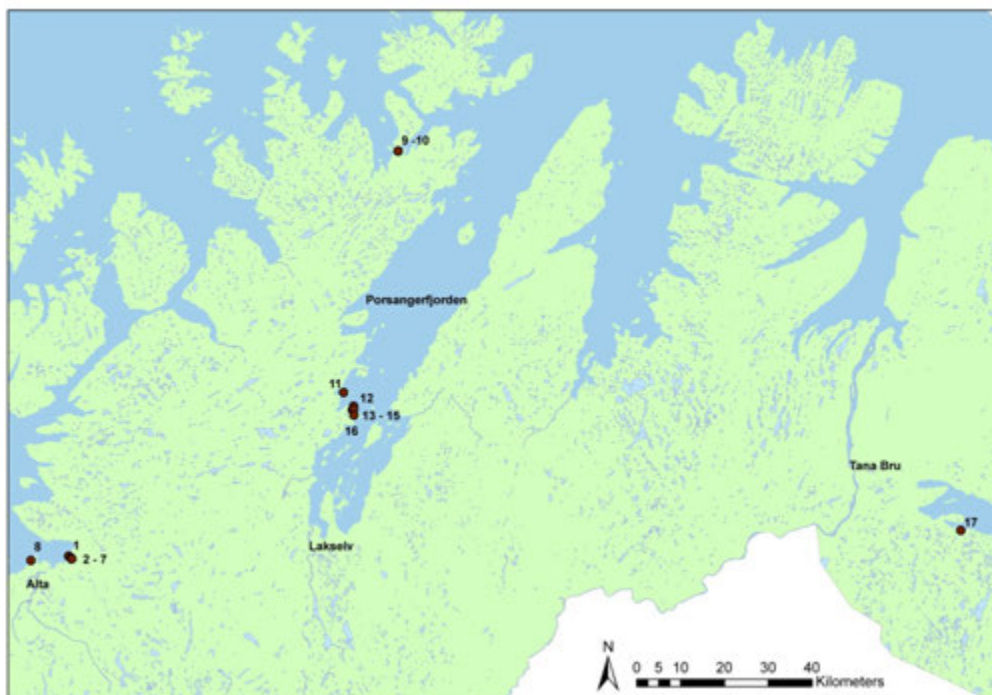
Figur 1. Lokaliteten Transfarelv I, Alta. Under det kraftige overhendet er det 30 malte figurer. Foto: E. R. Myrvoll, NIKU 2010.

seg ut i forhold til landskapet som omgir dem. Slik sett er de beslektet med en rekke samiske helligsteder.

De malte figurene

Alle bergmalerier i Fennoskandia er *røde*. Pigmentet, et jernoksid, kalles ofte "rød oker". Dette finnes naturlig, men ble også laget ved oppvarming av jernhydroksider (gule eller brunlige okre). Dessuten har malingen inneholdt et ukjent bindemiddel i væskeform.

Relativt små figurer, formet av rette linjer, ble vanligvis malt med en fingertupp. Av og til ble to eller flere fingre brukt samtidig for å lage parallelle streker. Slike strekfigurer forekommer ofte i Finnmark. Større og mer komplekse figurer, bestående av bredere linjer med en viss kurvatur, ble trolig malt med en form for pensel.

Figur 2. Kart som viser alle registrerte hellemlerilokaliteter i Finnmark. Kart: E. R. Myrvoll 2010. Kartgrunnlag: Statens kartverk.

Lokalitetene i Finnmark

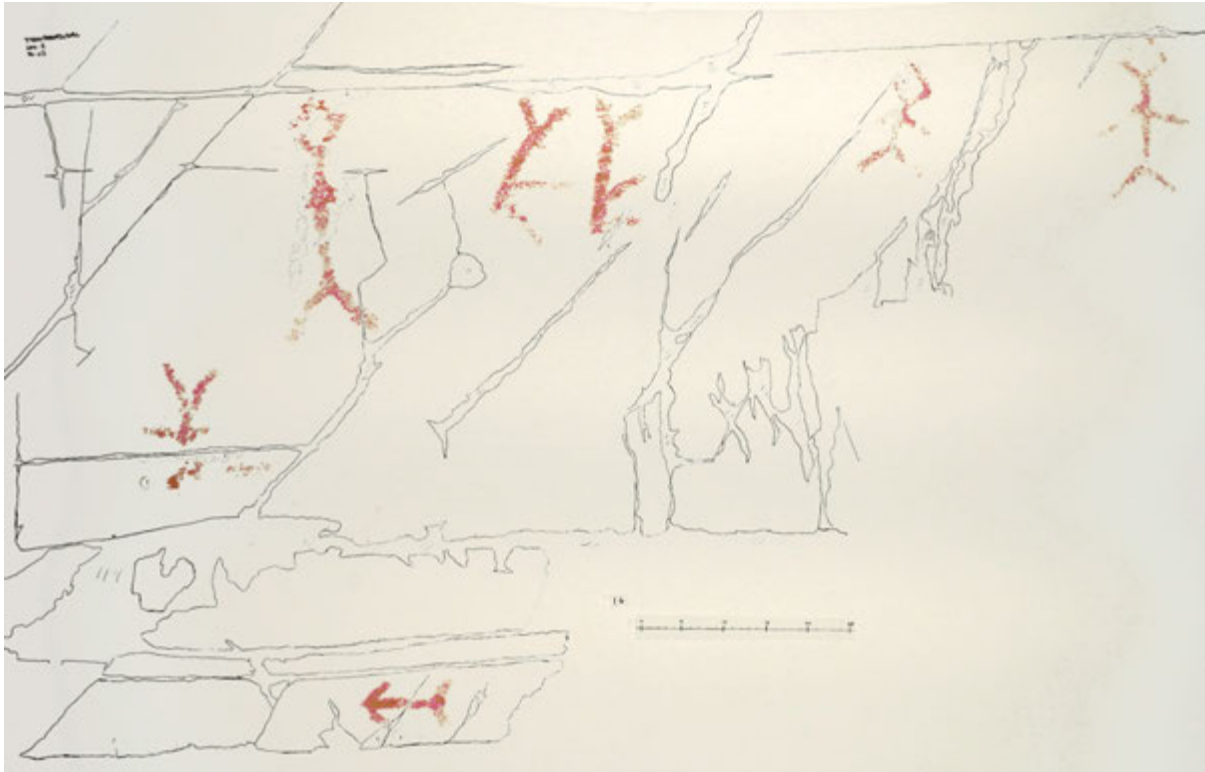
Hellemlerierne i Finnmark har en stor variasjonsbredde med hensyn til figurenes antall, motiver og tilstand. Lokalitetenes form og omgivelser er også vekslende. I 2010 var det registrert i alt 17 slike lokaliteter (figur 2).

Også figurenes alder varierer betydelig. Mange antas å være forhistoriske, mens andre ser ut til være fra historisk tid. Enkelte lokaliteter kan omfatte både forhistoriske og nyere figurer. I det følgende vil vi gi en kort beskrivelse av tre interessante eksempler.

Transfarelv IIA, Alta, ligger åpent i et bratt fjellparti. Lokaliteten er 51 moh. Den vender mot sør, er uten overheng, og omfatter ett felt med sju eroderte, forhistoriske menneskefigurer (figur 3). De er fingermalte og avbildes i ulike stillinger: Én er framstilt opp-ned, tre er rettvendte, mens to er opp-

ned og uten hode. Den sjuende er avbildet liggende og hodeløs. Denne merkelige "komposisjonen" synes å ha et fortellende budskap. Siden feltet gir et unikt inntrykk av helhet, kan figurene være malt samtidig og av samme person.

De to andre eksemplene inngår i Ruksesbákti, Indre Billefjord, Porsanger. Stedet består av tre sørvendte lokaliteter, kalt Ruksesbákti I, II og III. (Disse ble tidligere feilaktig oppfattet som tre "felt".) De flankerer en grunn, øst-vestlig dal som ender nede ved Porsangerfjorden.

Figur 3. Transfarelv IIA i Alta omfatter ett felt med 7 menneskefigurer i ulike stilinger, med og uten hode. Kalkering: T. Norsted, NIKU 2003.

Ruksesbákti I ligger lengst fra fjorden, 39-41 moh. Lokaliteten inkluderer en loddrett forsenkning i berget som er 4,8 m bred (figur 4). Den minner om en lukket port. I samisk etnografi er det flere eksempler på at liknende porter knyttes til den mytiske skikkelsen Stállu. Foran porten er det nedsatt en skiferhelle med dyrekontur. De fem malte figurene på lokaliteten (ikke synlige på figur 4) er plassert på begge sider av porten.

Ruksesbákti II ligger nærmere fjorden enn I. Den er landets største hellemalerilokalitet, målt etter antallet figurer. Det er registrert 97 i alt. Disse er fordelt utover et sammenhengende, kupert bergparti som er 51 m langt. Høyden over havet er 21-25 m. Som på lokalitet I og III, er de fleste figurene fingermalte og ganske eroderte. Men to tydelige grupper av figurer kan skilles ut. Flere av disse figurene er trolig malt med pensel. Den mest kjente har en glorie(?) rundt hodet og en bue(?) i hånden (figur 5). Samiske informanter har pekt på dens likhet med gudinnen Juksáhkka ("Buemoren") på samiske trommer. Begge figurgruppene har en glinsende "ferniss" av silikater. Dette kan indikere en relativt høy alder.

Figur 4. Ruksesbákti I, Porsanger, domineres av en forsenkning i berget som minner om en lukket port. Foto: E. R. Myrvoll, NIKU 2006.

Figur 5. Ruksesbákti II, Porsanger. Menneskeliknende figur som holder en bue(?) og som minner om bilder av gudinnen Juksáhkka på samiske trommer. Til høyre skimtes fingermalte streker. Foto: E. R. Myrvoll, NIKU 2006.

Kontekst

Datering

Hellelmaleriene omfatter mange "geometriske" motiver. Flere kan assosieres med innrisset ornamentikk på beingjenstander som er funnet i de såkalte gressbakkentuftene (Myrvoll 1992). Slike boplassrester finnes langs kysten av Finnmark og Kola. De dateres gjerne til 2200-1800 f.Kr. og knyttes til et jakt- og fangstsamfunn med overveiende bofast livsform (Schanche 1994). Siden mange hellelmalier finnes nær grupper av gressbakkentufter, kan det tenkes at figurmaling på berg var en aktivitet som fant sted ved slike boplasser.

De eldste Finnmarkslokalitetenes antatte datering til yngre steinalder støttes av en utgraving som Tromsø Museum foretok ved Ruksesbákti I og II i 2003 (Helberg 2004). Det ble funnet noen steinalderartefakter og avslag som tyder på produksjon av redskaper. Datering av trekullprøver indikerer at aktivitetene fant sted mellom 2500 f.Kr og 1450 e.Kr.

Figur 6. Transfarelv III, Alta. Eksempel på malt, geometrisk figur fra nyere tid. Foto: E. R. Myrvoll, NIKU 2006.

Hellelmaleriene i samisk tradisjon

Tidsrammen yngre steinalder omfatter ikke alle maleriene. På lokaliteter i Alta og Porsanger finner vi malte tilføyelser som avgjort er fra seinere perioder, også fra nær vår egen tid (figur 6). Tyder dette på at i alle fall deler av den samiske befolkningen videreførte en tradisjon som omfattet figurmaling på berg? Vi vil skyte inn at framveksten av samisk etnisitet knyttes til siste årtusen f.Kr., mens norsk bosetting langs Finnmarkskysten først fikk permanent karakter på 1200-tallet (Hansen og Olsen 2004). Og siden f.eks. lokalitetene i Porsanger finnes i områder som hadde bosetting helt siden de eldste maleriene ble laget, er det nærliggende å svare ja på spørsmålet.

Siden hellelmaleriene har vært langvarige, synlige manifestasjoner i landskapet, kan de ha fungert som "aktører". Dermed har de kunnet påvirke ideer og atferd i flere tusen år. Ved å inkluderes i historier og ritualer i det samiske bosettingsområdet, har de fått betydning for den samiske kulturhistorien.

Dette kom klart til uttrykk da Ruksesbáktis malerier ble oppdaget, eller gjenoppdaget, i 2001. Lokaliteten var kjent av eldre folk lokalt og forbundet med muntlig fortellertradisjon. Hendelsen vakte sterke følelser i den samiske lokalbefolkningen, og mange anså maleriene som en bekreftelse på områdets samiske fortid (Schanche 2004: 103-104, 110).

Hellemaleriene som samiske helligsteder

Hellemaleriene i Finnmark opptrer som elementer i det samiske kulturlandskapet (figur 7). Dette landskapet kan forstås på bakgrunn av religiøse forestillinger. Siden førkristen, samisk tro var animistisk, oppfattet samene virkeligheten i både en synlig, materiell og en usynlig, åndelig dimensjon. Den usynlige var befolket av ånder og guddommelige vesener. Disse var alltid nærværende og påvirket menneskene og deres omgivelser. Forholdet til den åndelige verden ble regulert gjennom kultiske handlinger som bidro til å bevare den kosmiske balansen som menneskene var en del av. Ritualene kunne finne sted på egne kultplasser eller helligsteder. Disse kunne være naturskapte og eksempelvis bestå av iøynefallende bergpartier. Andre var menneskeskapte, som for eksempel steinsatte offerringer.

Figur 7. Kulturlandskap i Lafjord, Nordkapp. Hellemalerier som utgjør det samiske kultstedet Viinebákti, finnes nederst på den utoverhellende klippeveggen. Foto: Arve Kjersheim 2008.

Etter vår oppfatning, ble hellemalerilokalitetene betraktet som helligsteder av samene. Ett viktig tegn på dette er at slike lokaliteter kan inkludere merkvverdige bergformasjoner som for eksempel ansiktsprofiler eller porter som kunne oppfattes som "passasjer" mellom vår verden og den åndelige. Slike porter kunne knyttes til den samiske sjamanismens praksis og tredelte verdensbilde, med dets åndelige over- og underverden.

Flere indikasjoner på at hellemaleriene fungerte som kultsteder, har vi fått i dialoger med nålevende, samiske informanter. Ved for eksempel Ruksesbákti ble det opplyst at maleriene på stedet var tabubelagte inntil vår tid. Slike tabuer som omtales i en rekke etnografiske kilder (bl.a. Leem 1975 [1767]; Qvigstad 1926; Manker 1959), var karakteristiske for samenes helligsteder. De regulerte hvem som hadde adgang og etablerte normer for atferd.

Hellemalerilokalitetene kan ha vært offerplasser svært lenge, også før framveksten av samisk etnisitet. Videre kan samenes ideer om malerienes mening endret seg i den lange perioden som

endte med deres omvendelse til kristendommen. Dette skiftet tidfestes vanligvis til 1700-tallet. Men siden overgangsfasen var langvarig, levde varianter av gamle trosformer videre i visse områder, delvis i det skjulte. Dermed kunne skikker som var knyttet til helligstedene, videreføres etter at kristendommen ble rådende i den samiske befolkningen.

Slektskap med figurer på samiske trommer

Hellemaleriene var synlige i landskapet. Derfor beholdt de trolig sin påvirkningskraft lenge etter at de ble malt. Dette kan være noe av forklaringen på at mange av de menneske- og dyrelignende figurene på berget har klare likhetstrekk med tilsvarende motiver på samiske trommer (Simonsen 1979: 479-482).

Den eldste omtalen av en samisk tromme med malte figurer er fra Finnmark og skriver seg fra 1100-tallet (Helskog 1987: 28). Det er mulig at slike trommer hadde en atskillig lengre historie. I så fall kan de ha vært en del av det kulturelle repertoaret som knyttes til framveksten av samisk identitet. Siden trommefigurene var flyttbare, kan de ha bidratt til å svekke hellemaleriens betydning. Hypotesen bygger på endrede behov som følge av at samenes bosettingsmønster ble preget av økende mobilitet.

Avslutning

Vi knytter Finnmarks eldste hellemalerier til yngre steinalder. Siden framveksten av samisk etnisitet vanligvis blir satt til siste årtusen f.Kr., er det slik sett problematisk å karakterisere hellemaleriene som samiske kulturminner. Men lokalitetene befinner seg innenfor det samiske bosettingsområdet. Derfor kan de oppfattes som en del av det kulturelle bakteppet som bidro til dannelsen av samisk identitet i dette området. Og siden maleriene har vært synlige i landskapet i flere millennier, har de trolig vært gjenstand for flere tolkninger og ulike praksiser innenfor en samisk kontekst. På dette grunnlaget kan Finnmarks hellemalerier defineres som samiske.

Resultater fra prosjektet

- Terje Norsted. 2006. De aller fleste er røde. Forhistoriske hellemalerier i Norge. *Fortidsminneforeningen. Årbok 2006*, 29-36.
- Elin Rose Myrvoll. 2008. Samiske helligsteder. Tradisjon – registrering – forvaltning. NIKU Rapport 24. 50 s.
- Terje Norsted: Rock Paintings of the Norwegian Far North. "The World of Rock Art". McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 5-6. mai 2007.
- Terje Norsted: Hellemalerier – steder med fortellinger. Sjøsamisk Kompetansesenter, Indre Billefjord i Porsanger, 4. oktober 2007.
- Elin Rose Myrvoll: Steder tilknyttet tro og tradisjon. Sjøsamisk Kompetansesenter, Indre Billefjord i Porsanger, 4. oktober 2007.
- Terje Norsted & Elin Rose Myrvoll: Hellemaleriene i Finnmark. SIP-seminaret, NIKU, 11. desember 2008.
- Elin Rose Myrvoll & Terje Norsted: Rock Paintings of the Norwegian Far North. "Global Rock Art. International Congress of Rock Art". National Park Serra da Capivara, Piauí, Brasil, 29. juni-3. juli 2009.
- Terje Norsted & Elin Rose Myrvoll: Rock Paintings of the Norwegian Far North. EAA-konferansen, Oslo, 16. september 2011.

Litteratur og kildemateriale

- Hansen, L. I. & B. Olsen. 2004. Samenes historie fram til 1750. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Helberg, B. 2004. Rapport fra utgravinga i Indre Sandvik/Ruksesbákti, Porsanger kommune, Finnmark. Upublisert arkivrapport. Tromsø Museum Universitetsmuseet.
- Helskog, K. 1987. Selective depictions. A study of 3,500 years of rock carvings from Arctic Norway and their relationship to the Sami drums. I. Hodder (red.). *Archaeology as Long-Term History*. Cambridge: Cambridge University Press, 17-30.
- Helskog, K. 1999. The shore connection. Cognitive landscape and communication with rock carvings in Northernmost Europe. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 32, No. 2, 73-94.
- Leem, K. 1972 [1767]. *Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse*. København: Rosenkilde og Bagger International Boghandel og Forlag.
- Manker, E. 1957. *Lapparnas heliga ställen. Kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska Museets och Landsantikvariernas fältundersökningar*. Acta Lapponica XIII, Stockholm: Nordiska Museet.
- Myrvoll, E. R. 1992. *Stil og samfunn. En analyse av materiell symbolisme og sosiale relasjoner i Varanger 2200 f.Kr.-Kr.f.* Mag.art.avh. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Norsted, T. 2006. De aller fleste er røde. Forhistoriske hellemaalier i Norge. *Fortidsminneforeningen. Årbok 2006*, 29-36.
- Qvigstad, J. 1926. *Lappische Opfersteine und heilige Berge in Norwegen*. Etnografiske Museums Skrifter, Bind 1, hefte 5. Oslo.
- Schanche, K. 1994. *Gressbakkentuftene i Varanger. Bolig og struktur rundt 2000 f.Kr.* Diss. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Schanche, K. 2004. Kan bergmalerier være samiske? Noen refleksjoner på bakgrunn av funn av bergmalerier på Ruksesbákti i Cuoppogieddi/Indre Sandvik, Porsanger. *Varanger Samiske Museums Skrifter 2004*, 102-112.
- Simonsen, P. 1979. *Veidemenn på Nordkalotten. Hefte 3. Yngre steinalder og overgangen til tidlig metalltid*. Stensilsérie B, Institutt for Samfunnsvitenskap nr. 17, Universitetet i Tromsø.

Prosjekttittel	Hellemaalierene i Finnmark. En studie av helligsteder i en samisk kontekst
Prosjektleder	Terje Norsted
Prosjektdeltaker	Elin Rose Myrvoll
Eksterne samarbeidspartnere	Kjersti Schanche, Sametinget Antti Lahelma, Universitetet i Helsinki. Sjøsamisk Kompetansesenter, Indre Billefjord i Porsanger.
SIP	CONCENSUS
Varighet	2006-2010
Ressurser	Kr. 1 100 000

Husmannsplasser på Hedemarken – glemte sorger, glemte minner?

Hilde Rigmor Amundsen

I prosjektet er husmannsvesenets historie på Hedemarken belyst gjennom lokale og regionale formidlingstiltak. I tillegg til å drøfte hvilke verneverdier og andre samfunnsfaktorer som spiller inn i forhold til bevaring av husmannsplassene som kulturminner, er det utført en liten arkeologisk undersøkelse av en stuetuft etter en forlatt husmannsplass med skolebarn som aktive deltakere.

Husmannsvesenet på Hedemarken er i dette prosjektet belyst gjennom initiativ til og deltagelse i lokal og regional formidling. Aktivitetene har hovedsakelig funnet sted i sognet Tangen sør i Stange kommune, og har bestått i kunnskapsinnhenting, kartlegging av forlatte husmannsplasser, planlegging av kultursti og en arkeologisk skolegravning. Resultater og erfaringer fra utgravningen presenteres nærmere i denne artikkelen.

Figur 1. Stuetufta etter Søndre Åsgårdstua undersøkes av Tangen barneskole i september 2010. Foto: Hilde R. Amundsen, NIKU 2010.

Husmannsplasser på Hedemarken

Hedemarken, med kommunene Stange, Hamar, Ringsaker og Løten, er i dag et av Norges rikeste landbruksdistrikt. Storgårdene ved Mjøsa er tradisjonelt blitt formidlet som det fremste, historie bærende elementet i dette kulturlandskapet. Men med gårdene fulgte også husmannsvesenet, en institusjon med kontinuitet fra 1600-tallet til første halvdel av 1900-tallet. Det var mange endringer i husmannsvesenet i løpet av denne tiden, som fulgte den historiske utviklingen og omstillingene i landbruket for øvrig, og som også ekspanderte i takt med befolkningsøkningen. I løpet av 1800-tallet ble det ryddet mange små og marginale plasser, mens en del av de eldste plassene kunne bli egne matrikulerte bruk som selv fikk skilt ut egne husmannsplasser. I dette tidsrommet kunne de største gårdene på Hedemarken ha over 20 husmannsplasser samtidig.

Figur 2. En informasjonstavle er - på lokalt initiativ - spikret på ytterveggen til husmannsstua Fjetre, Ottestad i Stange. Foto: Hilde R. Amundsen, NIKU 2007.

Husmannsplassene ble etablert i nærområdet til gårdstunet, ved Mjøsa eller i skogbrynet. Større husmannsgrender lå ofte mer perifert, i utmark eid av gården. Bolighusene var små, med en stue og et kammers, og kunne også ha tilbygg. Andre stuer igjen var større, ofte med flere familier under samme tak. Uthus som låve og fjøs var vanlig på plassene. Husmennene hadde et leieforhold som innebefattet en omfattende arbeidsplikt på gården. I tillegg kunne de jobbe for bonden på såkalt tilsigelse, arbeid som de fikk betalt for. De hadde ofte en liten åkerlapp til eget bruk, noen mål med

hamning, noen husdyr og en potetåker i tilknytning til husmannsplassen. Ofte flyttet husmennene fra plass til plass, og kunne i løpet av sitt liv ha arbeidet under ulike gårder og under forskjellige kår.

Husmannsvesenet opphørte som institusjon i første del av 1900-tallet. Fra dette tidspunkt og fram til i dag har struktur- og driftsendringer i landbruket medført at kulturlandskapet er vesentlig omformet. Mange husmannsplasser er enten revet eller er ombygd og utvidet til selvstendige bruksenheter. Forlatte husmannsplasser er preget av forfall, og mange steder er kun tuftene igjen. Flere stuer ligger i områder som grunnet etterkrigstidens oppdyrking og maskinelle jordbruk, i dag er redusert til åkerholmer og randsoner. Andre plasser ligger i terreng som er preget av planteskog eller gjengroing. Tidligere var det et åpent landskap med åkre, hamninger, beitemark, veifar og ofte visuell kontakt mellom gårder og husmannsplasser. I kontrast til husmannsplassenes skjebne, ruver fremdeles storgårdene i landskapet.

Figur 3. Husmannsstua Skreddersvea på Tangen, sør i Stange lå under gården Dillerud og har huset mange familier opp gjennom tidene. Navnet antyder at en av beboerne var skredder, i tillegg til husmann. Med unntak av et nytt tak, preges det forlatte huset av tidens tann i et skogsområde med flatehogst og gjengroing. Foto: Hilde R. Amundsen, NIKU 2008.

Husmannsplasser er et prioritert felt i den nye fylkesdelplanen for kulturminner i Hedmark (gjeldende fra 2005). Generelt er kulturminner og -miljøer som representerer lavere sosiale samfunnslag i dag viet en større interesse enn tidligere (fredningshistorikk i Sætren 2010:62-67). Det

er også flere steder et betydelig lokalt engasjement rettet mot nettopp bygdas forlatte husmannsplasser og de historiene dette representerer. Tradisjonelt er husmannsplasser likevel viet lite oppmerksomhet i kulturminneforvaltningen (Amundsen 2010a, Fossum 2010, Sætren 2010), spesielt med tanke på at kulturminnetypen lenge har vært under et sterkt endringspress, som skissert over.

Husmannsplassene innehar en spennende, men også en problematisk og "skjult" sosial- og kulturhistorie. Etter at husmannsvesenet i praksis var opphevet, levde klasseskillene på Hedemarken videre. Alf Prøysen (1914-1970) sitt barndomshjem på Rudshøgda i Ringsaker, Prøysenstua, er den mest kjente av husmannsplassene, og er i dag museum. Prøysen er kanskje den fremste formidleren av de små kårene på husmannsplassene, også langt utover distriktet. Den lille plassen med "steinrøysa nedi bakken" er blitt landskjent gjennom Prøysens sanger, dikt og fortellinger.

Figur 4. Stuebygningen til husmannsplassen "Prøysenstua" i Ringsaker. Alf Prøysens barndomshjem, i dag restaurert og museum. Foto: Hilde R. Amundsen, NIKU 2007.

Arkeologisk utgraving av husmannsplass

En innfallsvinkel i dette prosjektet har vært å inngå i lokale prosesser med det formål å både dele og motta kunnskap om husmannshistorien. Konkret har dette funnet sted på Tangen, en jordbruks- og skogbruksbygd sør i Stange. Her var det tidligere mange husmannsplasser. Sporene er bevart i dagens landskap i form av hustuffer, enkelte stående bygninger, hagerester, gamle veier,

steingjerder og fossil dyrka mark. I utvelgelsen av Tangen er det lagt vekt på at det er aktiv lokal interesse for husmannsplassene i området. Det er igangsatt et arbeid med tilrettelegging for en kultursti innenfor en forlatt husmannsgrend i åsen ovenfor Tangen sentrum (Amundsen 2008, Ringen 2008) og både muntlige historier og skriftlige kilder er systematisert (Enger 2011).

Husmannsvesenet er tradisjonelt studert innenfor fag som historie og etnologi (for eksempel Hovdhaugen 1975, Skappel 1922, Stensrud 1974, Ødegaard 1988). I dette prosjektet er arkeologisk teori og metode tatt i bruk for å foreta et "dypdykk" i en utvalgt husmannsplass. Valget falt på boligtufta etter husmannsplassen Søndre Åsgårdstua, som inngår i overnevnte husmannsgrend, og som i sin tid var en av flere plasser under gården Åsgård. Med på undersøkelsen var barn på Tangen skole, og læring og formidling utgjorde en sentral del av prosjektet. Opplegget involverte også rektor og lærere, og det var innhentet tillatelse fra grunneier.

Hovedmålet med undersøkelsen var, ved bruk av arkeologisk metode, å utlede kunnskapspotensialet utover hva historiske kilder kan fortelle om plassen. Viktige delmål var metodeutvikling knyttet til arkeologisk dokumentasjon av bolig etter en husmannsplass, og som nevnt samarbeid med skole for formidling og integrering av kunnskap i lokalmiljøet. De materielle levningene etter husmannsplassene er en egnet kilde til å belyse sosio-økonomiske forhold og endringsprosesser internt i det gamle bondesamfunnet, samt kommunikasjon, handel og utveksling mellom landsbygda og de fremvoksende byene. Å grave ut en enkelt plass kan gi interessant informasjon om "den lille historien i den store", og gi innblikk i dagligliv og bruksendringer over tid.

I Miljøverndepartementets prioriterte forskningsbehov (2010-2015) understrekes behovet for å studere "nyere tids arkeologi". Dette feltet er lite utforsket i Norge, og i særlig grad gjelder dette rurale kulturminner. Noen undersøkelser er gjort, blant annet er det gjennomført arkeologiske utgravninger av ødegårder, eldre våningshus, hageanlegg etc. i Vestfold (<http://www.kulturarvvestfold.no/>). Det er derimot i liten grad undersøkt husmannsplasser ved bruk av arkeologi (Holm 2005), mens det til sammenligning er gjort flere undersøkelser av torp i Sverige (Welinder 2007).

Resultater

Undersøkelsen av tufta etter Søndre Åsgårdstua ble ledet av arkeolog og prosjektleder på NIKU og med deltagelse av til sammen fire klasser (2. til 5.klasse) på Tangen skole. I løpet av til sammen to uker over to år, henholdsvis i september 2010 og i 2011, ble området rundt peisen eller grua i det ene hjørnet av hovedrommet samt et område som er tolket som et kammers prioritert for utgravning (Amundsen 2011). Det ble avdekket mange ulike gjenstander/-fragmenter som til sammen har utsagnsverdi om bosetning og aktiviteter på plassen. Det er innsamlet potteskår etter husgeråd av både leirgods og finere fajanse, mange dyrebein (matavfall), en liten sigd, en gaffel, gryteoppheng, skosåler, to hele ølflasker og masse glasskår, del av en medisinflaske, spiker, tak- og murstein med mer. Spesielt keramikkmaterialet kan, ved nærmere analyser, si noe om tidsperioder, forbindelser og handel. Deler av keramikken kan være fra lokale pottemakerier på Hedemarken. Det er også mulig Trønderkeramikk, og det kan være noe keramikk fra Danmark/Skåne, Nord-Tyskland og Nederland. Videre studier er nødvendig for å sted- og tidfeste både keramikk og annet materiale mer presist. Trekk ved huskonstruksjon og gjenstandsdeponering kan tyde på at tufta inneholder i alle fall to, kanskje flere bygningsfaser.

En viktig erfaring fra undersøkelsen var at barna lærte lett gjennom det konkrete arbeidet. Det å selv finne dagligdagse og gjenkjennbare gjenstander medførte at de koblet tufta i skogen opp til et hus som det tidligere hadde bodd mennesker i. Det syntes de var spennende (Amundsen 2011). Det var stor lokal interesse, herunder god pressedekning i lokale og regionale aviser, samt på NRK Østnytt (<http://www.nrk.no/nett-tv/indeks/229918/>).

Som en oppfølging av den arkeologiske undersøkelsen har kommunens landbrukssjef gransket skriftlige kilder tilknyttet Søndre Åsgårdstua og funnet ut at det var sammenhengende bosetning her fra senest 1828 til omkring 1905, med navn og skjebner til to familier (Enger 2011). Det gir et utmerket grunnlag for å sammenstille resultatene fra den arkeologiske undersøkelsen med de historiske kildene, spesielt med hensyn til dateringer og endringer over tid.

Kun en mindre del av Søndre Åsgårdstua er utgravd. I tillegg til en nærmere analyse av det materialet som allerede foreligger, er det et ønske om å videreføre undersøkelsen. Det er flere funn og historier å avdekke på plassen, både innenfor tufta og i den fossile åker- og beitemarka som omkranser den. Tangen skole har mottatt diplom i Den kulturelle skolesekkens pris "Gullsekken" i 2011, mellom annet grunnet deres deltagelse i dette prosjektet, og de er interessert i et videre samarbeid.

Resultater fra prosjektet

Amundsen, H.R., 2008, *Befaring husmannsplasser/-tufter Tangen, Stange kommune den 30.04.2008*. Upublisert rapport. Oslo, Norsk institutt for kulturminneforskning.

Amundsen, H.R., 2011, Dette klarer vi sjøl! Innlegg om skolegravning på Åsgårdstua Søndre, Tangen høsten 2010. *Riksantikvarens magasin Alle Tiders nr.1/2011*, 36. Riksantikvaren.

Amundsen, H.R., 2010a, Husmannsplassene – minner fra et klassesdelt jordbrukslandskap. *Gamle Hus & Hager nr. 6 2010*, 42-43.

Foredrag

Amundsen, H.R., 2011, *Ny Kunnskap? Hva slags kunnskap? Den arkeologiske undersøkelsen av Søndre Åsgårdstua*. Husmannsplass-seminar 03.02.2011 v. Breidablikk, Disen Kolonial. Tangen, Stange kommune, Hedmark.

Enger, S., 2011, "Husmand Lars Pedersen født 1795, uægte Børn paa Wiig Eier". *Bak gjenstandene finnes menneskene*. Husmannsplass-seminar 03.02.2011 v. Breidablikk, Disen Kolonial. Tangen, Stange kommune, Hedmark.

Amundsen, H.R., 2010b, *The small crofter's farm on Hedemarken, Norway – cultural and social history and future destiny in a changing rural landscape*. PECSRL - The Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape 24th session. Riga & Liepaja, Latvia 23-27.08.2010.

Amundsen, H.R., 2009, *Små glemte ting – hvorfor grave ut en husmannsplass?* Husmannsplass-seminar 17.09.2009 v. Breidablikk, Disen Kolonial. Tangen, Stange kommune, Hedmark.

Ringen, B.K., 2009, *Nå skal du høre! Om husmannsplassene på Tangen*. Husmannsplass-seminar 17.09.2009 v. Breidablikk, Disen Kolonial. Tangen, Stange kommune, Hedmark.

Litteratur

Fossum, A-G., 2010, Husmannsplassene på Grefsheim - i går, i dag, og i morgen. Masteroppgave 30 stp.. 2010, Institutt for realfag og teknologi. Ås, Universitetet for Miljø og Biovitenskap.

Fylkesdelplan for vern og bruk av kulturminner og kulturmiljøer. Gjeldende fra 2005. Kulturminner for Hedmarks framtid. Hedmark fylkeskommune.

- Holm, I., 2005, Arkeologiske undersøkelser på husmannsplassen Øverstuen – i min tiptippoldefars fotspor. Årbok for Gjøvik. Tverrdalene, 97-104.
- Hovdhaugen, E., 1975, Husmannstida. Det Norske Samlaget.
- Martens, V. Vandrup, 2009, Vassås-prosjektet. Et ødegårdsanlegg på Gran nordre, Hof kommune, Vestfold. I J. Martens, V. V. Martens & K. Stene & (red.) Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale jordbruksbebyggelse. Artikkelsamling. Varia 71, 175-189. Oslo, Universitetets Kulturhistoriske museum.
- Skappel, S., 1922, Om husmandsvæsenet i Norge, dets oprindelse og utvikling. Oslo.
- Stensrud, O., 1974, Økonomiske og sosiale kår innen husmannsklassen i Stange, med særlig vekt på de første tiår av det 19. århundre. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Sætren, A., 2010, Nasjonalt resultatmål 3 for kulturminnevernet. En undersøkelse av status og mulighet for måloppnåelse i 2020. NIKU Rapport 36. Oslo, Norsk institutt for kulturminneforskning.
- Welinder, S. (red.), 2007, Torpens arkeologi. Stockholm, Riksantikvarieämbetets förlag.
- Ødegaard, S-E. (1988) Onde svar istedenfor at komme. Regnskapene for 21 husmannsplasser under Stange prestegard 1754-1762. Stange, utgitt av Stange Historielag.

Upublisert litteratur og andre kilder

- Enger, S., 2001, Husmannsplassen Aasgaardstuen søndre under Aasgaard. Bosetning sammenhengende fra senest 1828 til omkr 1905. Hamar, manus datert 22.09.2001.
- Ringen, B.K., 2008, "Hemm i Ulsaker – Tangen. Husmenn og husmannsplasser". Tangen, Manus datert 01.12.2008.
- Disen Kolonial (<http://www.disenkolonial.no/>).
- Kulturarv Vestfold (<http://www.kulturarvvestfold.no/>).
- Miljøverndepartementets prioriterte forskningsbehov 2010-2015 (utgitt mars 2010).
- NRK Østnytt – reportasje om skolegravning av husmannsplass på Tangen høsten 2010 (<http://www.nrk.no/nett-tv/indeks/229918/>).

Prosjekttittel	Husmannsplasser på Hedemarken – glemte sorger, glemte minner? Materiell kultur og sosial struktur i et klassesdelt jordbrukslandskap.
Prosjektleder	Hilde R. Amundsen
Eksterne samarbeidspartnere	Tangen skole, frivillige i lokalmiljøet på Tangen, Disen Kolonial AS, Stange kommune, Hedmark fylkeskommune, Hedemarken landbrukskontor, Jønsberg videregående skole
SIP	CONCENSUS
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 150 000
Andre opplysninger	Prosjektet er også støttet av Stange kommune, Hedmark fylkeskommune, Hedemarken landbrukskontor (SMIL-midler), Kulturminneåret 2009, Stange Energi

Byteoretisk forum

Sveinung Krokann Berg

NIKU har i SIP-perioden 2006-2010 arbeidet med å etablere og utvikle en kunnskaps-plattform knyttet til hvordan by- og tettstedsutvikling spiller sammen med kulturarv og spesielt med tanke på hvordan kulturarven og historiske spor kan utnyttes som ressurs i arbeidet med byer og tettsteder. NIKUs byteoretiske forum har i SIP-perioden bidratt til å belyse hvilke områder innen byforskning som er aktuelle forankringspunkter for NIKUs egen forskning gjennom presentasjon av utvalgte tekster, pågående forskningsprosjekter og utfordringer knyttet til møtepunktet mellom vern og utvikling.

Forumets første to år bidro til å belyse NIKUs forskjellige fagtradisjoner og spennvidden mellom ulike disiplinære tilnærminger til byen som forskningsobjekt. Temavalg og diskusjoner har gitt innsikt i tenkemåter og arbeidsfelt utover egne faglige ståsteder og vist at byforskning i NIKU har flere mulige forankringspunkter og at ny innsikt kan skapes ut fra kryssdisiplinære tilnæringsmåter. Denne første perioden er oppsummert i en egen rapport.¹

Forumets siste tre år har vært en kombinasjon av foredrag forberedt av forumets deltakere og inviterte foredragsholdere som har lagt fram egne forskningsarbeider/tekster som er vurdert å være aktuelle bidrag med tanke på å plassere NIKUs arbeid i en forskningssammenheng.

Mens første toårsperiode bidro til å sortere noen forskningstradisjoner og tydeliggjøre noen fagdisipliners tilnæringsmåter har andre periode i større grad befattet seg med hvordan byen forstås i dag sett i lys av drivkrefter og strategier for utvikling. Dette er synliggjort gjennom utfordringer knyttet til identitetsskaping, hvordan byene møter fenomener som økende slumutvikling og avindustrialisering og endrede holdninger til kulturminneforvaltning og syn hva som er kulturminner.

Kulturminneforvaltning og vernepraksis er berørt gjennom problematisering av hvilke objekter som bevares og hvilken historieforståelse som prioriteres både når det gjelder studien av Christiania som bevaringsobjekt og bydefinisjoner brukt på 1500-tallets form for urbanisering. I diskusjonen rundt Christiania er spesielt forholdet mellom det som oppfattes som statiske og strukturelle elementer, representert ved den militære bebyggelsen, og den mer mobile og midlertidige selvbyggertradisjonen vurdert.

Det kritiske søkelyset på 1500-tallets bydefinisjoner dreier seg om hvorvidt nyttige forklaringsmodeller for bosetting og bydannelse går tapt både gjennom for snevre definisjoner av urbanisering og gjennom forvaltningspraksis som følge av "grensen" for automatisk fredning ved 1537.

I Tungs undersøkelse av verdensbyer som New York, Moskva, Kairo og Venezia mfl berøres hvordan ulike samfunnsforhold som eiendomsstruktur, fattigdom og politisk ideologi danner forutsetninger for vern i urbane områder og hvilke utslag dette gir i praksis.

Attraktivitet, branding og kulturminners rolle som identitetsskaper er berørt ved flere anledninger og gjenspeiler hvordan byer i dag er opptatt av å manifestere seg selv som kulturbærere. Med fokus på

¹ NIKU Rapport Miljøovervåkning nr 1/2008. NIKU Byteoretisk Forum. Prosjektperiode 2006-2007 (Guttormsen (red.) 2008).

kultur og kunnskap som byutviklingsdrivkrefter synes historiske verdier i økende grad å bli vurdert ut fra hvilken betydning de har og hvordan eventuelt vern kan ha nytteverdi for folk/byene. Nytteverdien kan være økonomisk så vel som sosial knyttet til å dyrke fram egen identitet, skape patriotisme og for å konkurrere med andre byer om å tiltrekke seg beboere, næringsliv og turister.

Temaer/titler 2008-10:
<i>Forankring i forandring – Christiania og bevaring som ressource i byomdannelse</i> Tietjen, Anne, Riesto, Svava og Skov, Pernille (red.), Arkitektskolens Forlag, Århus 2007. (Sveinung Krokann Berg) + <i>Nyhetskvarter: Sveinung - Fourth Dimension</i>
<i>Fun City</i> , red. Gitte Marling og Martin Zerlang, Arkitektens Forlag København 2007 (Martine Knudsen)
<i>Actors and orders - the creation and transformation of urban identities</i> (Carsten Paludan-Müller)
<i>Who's Your City?: How the Creative Economy Is Making Where to Live the Most Important Decision of Your Life (2008)</i> og <i>The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life (2002)</i> Richard Florida (Johanne Sognnæs, Sveinung Krokann Berg)
<i>The Location of Culture: The Urban Culturalist Perspective</i> , Michael Ian Borer (Grete Swensen)
<i>Urban sprawl og forslumming</i> (ref Planet of Slums, Mike Davis og Apocalyptic anti-urbanism, Tom Angotti) (Inge Lindblom)
<i>Space, Time and the Metropolis – London Bridge as a cultural manifestation</i> (Dana Arnold, University of Southampton)
<i>How space syntax can bring knowledge into cultural heritage and archaeology</i> (Akkeli Van Nes, Delft University of Technology)
<i>Branding the post-modern city – Segregation and integration as strategies of transforming the industrial city</i> (Henrik Widmark, Uppsala University)
<i>Preserving the world's great cities</i> , Anthony M Tung 2001 (Carsten Paludan-Müller)
<i>Seal the Dignity – Community led negotiations and diplomacy</i> (Jane Samuels, Removing Unfreedoms)
<i>Byidentitet og identitetsskaping</i> (Petter Molaug)
<i>Shrinking Cities vol I-II</i> , 2005/2006, red.P. Oswalt (Kari Larsen/Sveinung Krokann Berg)
<i>Bevaring under utvikling – byomdannelse på industrielle produksjonsområder</i> (Svava Riesto, Københavns Universitet)
<i>Samtidsruinar</i> (Marit Eikemo)
<i>Kevin Lynch – konseptuelle modeller av byens form</i> (Peter Hemmersham, Arkitekthøyskolen i Oslo)
<i>Den urbane underskogen og hva skjedde med den på 1500-tallet – En forskningsmetodisk tilnærming med sideblikk på bydefinisjoner og kulturminneforvaltning</i> (Knut Paasche/Jan Brendalsmo)
<i>DIVE – kulturhistorisk stedsanalyse</i> (Dag Arne Reinart, Riksantikvaren)

Noen effekter ved urbanisering er belyst gjennom den sterkt økende delen av den urbane befolkningen i utviklingsland som er bosatt i slumområder og gjennom at man i dag ser tendenser til krympende byer hovedsakelig i den industrialiserte del av verden. Årene etter kommunismens fall i 1990 ble hver fjerde by globalt ansett å være krympende hvorav 70 % i den industrialiserte verden. I

tillegg til deindustrialisering er suburbanisering, periferisering og demografisk aldring forklaringsmodeller for hvorfor en slik krymping finner sted.

Den økende andelen slumbeboere har miljømessige og sosiale konsekvenser knyttet til marginalisering og demokrati, men synliggjør også kompleksiteten i forholdet mellom formell/uformell aktivitet og det planlagte/uplanlagte.

De fleste modeller for byutvikling og planlegging baseres på vekst og rasjonelle analyser for hvordan dette håndteres, men både krympingen og slumveksten viser at det kan være behov for nye planverktøy, at nye eller andre aktører dannes og at nye typologier og samfunnsmodeller oppstår som ikke dekkes innenfor en slik rasjonalitet. Hvordan forvaltes for eksempel historien innenfor et scenario med fortsatt urbanisering kontra en framtid der byveksten vil stoppe eller reverseres?

I forståelsen av samtidens byer, enten det er den post-moderne eller den post-industrielle byen, fordres både en anerkjennelse av det fragmenterte og komplekse landskapet som utgjør byen og et syn på historien som noe mer enn fortiden. I vurderingen av både kulturhistorisk registrering og designpraksis som vitensproduksjon kan historien spennes ut som bestående av fortidsforståelser, samtidsfortolkninger og framtid forventninger.

NIKUs byteoretiske forum har bidratt til å synliggjøre at byen som kulturhistorisk forskningsobjekt kan forstås på ulike måter avhengig av fagbakgrunn og forskningsfokus. En kritisk viktig tilnærming til byens kompleksitet fordrer kommunikasjon mellom ulike fagdisipliner og at så mange aspekter som mulig ved et sted fanges opp. Byers karakter bestemmes ikke av hvem som oppførte det bygget, hvilken stilepoke det tilhører, om det er sjeldent, hva en arkeologisk utgraving kan fortelle oss om våre forløpere eller hvordan en designet park reflekterer 1700-tallets smak, men hva stedet/byen som helhet betyr for oss.

“The principal lesson of an historic characterisation is to understand better the complex intertwining roads of past decisions, actions and inactions that have led to the present day historic environment, to our world, whether we like it or not” (English Heritage, Conservation Bulletin, Issue 47, Winter 2004-5).

Prosjekttittel	Byteoretisk forum 2006-2010
Prosjektleder	Sveinung Krokann Berg
Prosjektdeltagere	Forskere og fagansatte i NIKU
SIP	BY
Varighet	2006-2010
Ressurser	Kr. 1 025 000

Tvärgående teoriseminarium

Wera Grahn

För att en forskningsinstitution ska kunna utvecklas krävs en arena för brett kunskapsutbyte och reflektion, där en kontinuerligt återkommande fördjupad diskussion kan föras kring nya perspektiv, metoder och begrepp. Det gäller NIKU i lika hög grad som andra forskningsmiljöer. Det är en viktig förutsättning som lägger grunden för det dagliga arbetet.

I NIKU har sedan fem år tillbaka ett BY-teoretiskt forum hållits, där teoretiska aspekter relaterade till stads(by)-forskning har haft möjlighet att utvecklas. Däremot har en arena saknats där ett brett vetenskapligt samtal om kulturminnen och kulturminnesfältet i sin fulla bredd kunnat föras, vilket är bakgrunden till att ett tvärvetenskapligt teoriseminarium skapades år 2008.

Projektets mål har varit att stärka NIKU som forskningsmiljö, både internt och externt, genom att lägga tillrätta för tvärvetenskapligt återkommande teoretiska diskussionsforum som täcker ett brett kulturminnesfält, för fördjupat kunskapsutbyte mellan olika avdelningar och de enskilda forskarna. Förhandlingar om betydelse över ämnesgränserna har berikat såväl de enskilda seminariedeltagarna som verksamheten i stort och på många plan fört tänkandet vidare inom kulturminnesfältet. Denna arena har fungerat som dörröppnare för kunskapsutbyte, synliggjort skilda utgångspunkter som forskare skolade inom sina specifika ämnesdiscipliner har, och bidragit till ökad insikt och förmåga att problematisera det empiriska ämnesområdet från olika synvinklar, såväl som ökad reflexivitet kring den egna forskarrollen.

Seminarierna har varit öppna för alla anställda på NIKU, men åtta fasta deltagare har getts möjlighet att presentera perspektiv, metoder och/eller begrepp som är särskilt centrala för deras förståelse av skilda delar av kulturminnesfältet. En bärande tanke har varit att de teoretiska teman som behandlats ska vara knutna till specifika empiriska arbeten som deltagarna jobbar med. Det har också beretts utrymme för var och en av de fasta deltagarna att fördjupa sitt tänkande ytterligare genom artikelproduktion. Projektet som helhet avslutas i början av november 2010 med ett tvådagarsbesök av en internationellt välrenommerad forskare inom fältet. Första dagen komr hon att hålla en gästföreläsning i NIKU:s regi som var öppen för alla externa som interna forskare och andra intresserade. Den andra dagen komr hon att delta i ett internt NIKU-seminarium där den nya forskningsstrategiska institutssatsningen – VERDIS ventileras.

Detta projekt har sträckt sig över tre år. Under de första två åren har en seminarieserie med deltagarnas presentationer hållits, medan det under det tredje året har avsatts tid för artikelproduktion och möjlighet skapats till direkt kunskapsfördjupning och kunskapsutbyte med ovan nämnda externt välrenommerad internationell forskare inom kulturarvsområdet. Ämnena som behandlats har varierat och greppat brett över fältet. Ett centralt tema som förts upp till diskussion i flera av presentationerna har rört grundvalarna för kulturminnesförvaltningen, där problematiseringen av området har skett på olika sätt och utifrån skilda perspektiv.

Ett exempel på hur detta behandlats är en diskussion kring hur kulturminnen skapas, förvaltas och hur meningen med dem kan uppfattas utifrån tre skilda metateoretiska perspektiv – ett modernt, ett post-modernt och ett amodernt – och vad respektive synsätt har för konsekvenser för kulturminnesförvaltningen. Inom kulturminnesförvaltningen idag verkar ett modernt synsätt vara rådande, där

Följande aktiviteter utförts inom projektets ramar

2008

Kartläggning av deltagarnas förväntningar på seminariet under våren 2008

Introduktion: Vad är teori? 26 aug 2008. Wera Grahn

Materialitet och Socialitet. 8 okt 2008. Wera Grahn

2009

Det geopolitiska perspektivet. 21 januari 2009. Carsten Paludan-Müller.

Endringsprocesser. 4 februari 2009. Leidulf Mydland.

Stedsteori. 25 februari 2009. Birgitte Skar.

Visuell innvirkning på kulturminner og kulturmiljøer. 30 april 2009. Kari Larsen.

Kulturelle transformasjoner i globaliseringens tidsalder. 19 maj 2009. Anne Sætren.

Visuelle perspektiver. 29 oktober 2009. Knut Fageraas.

Metoder for historisk landskapskarakterisering. 11 oktober 2009. Gro Jerpåsen /Thomas Risan.

Tradisjonell kunnskap og forvaltning av fjordlandskap. 10 december 2009. Einar Eythorsson.

2010

Artikelproduktion av fyra deltagare

Internationell öppen gästföreläsning med Dr Laurajane Smith, på temat "Man's inhumanity to man' and other platitudes of avoidance and misrecognition: dissonant heritage and its role in public debates on controversial issues of recognition." 10 nov 2010. Laurajane Smith är ARC Future Fellow vid Research School of Humanities & the Arts, Australian National University. Laurajane Smith har en bred kunskap och stark förankring inom det internationella forskningsfältet kring kulturarv. Hon har tidigare varit ansvarig för Cultural Heritage Studies and Archaeology, vid University of York, UK och undervisat i Indigenous Studies vid University of South Wales, Sidney. Hon är vidare redaktör för The International Journal of Heritage Studies (IJHS). Hennes arbeten inkluderar bland annat Archaeological theory and the politics of cultural heritage (2004), Uses of heritage (2006), Cultural heritage: critical concepts in media and cultural studies (2007), Intangible heritage (2009), Heritage, communities and archaeology (2009).

Internt NIKU-seminarium där den nya forskningsstrategiska institutssatsningen – VERDIS, inklusive de olika delprojekten, presenteras och ventileras tillsammans med Dr Laurajane Smith. 11 nov 2010.

kulturminnen betraktas som artefakter med inneboende egenskaper och värden, som kan systematiseras enligt bestämda sätt. Med det här perspektivet skulle kulturminnen kunna förstås som ting som ligger där ute och bara väntar på att bli upptäckta av experter med kunskap att avkoda tingen, avgöra vad som räknas som kulturminne eller inte och som har kunskap om hur de ska förvaltas. Eftersom kulturminnen äger inneboende egenskaper och så att säga "talar för sig själva" är meningen med kulturminnen i denna kunskapsregim icke-politiskt och icke-ideologiskt laddad.

Utifrån ett postmodernt synsätt kan vi däremot inte säga något säkert om tingen, objekten och världen utanför oss själva. Det medium vi betraktar och beskriver omvärlden genom är språket, som sätter gränser för vad vi kan förstå och uppfatta. Däremot kan människorna säga något om de föreställningar om världen utanför som de bär med sig i sitt inre. Förhandlingar om betydelser mellan olika subjekts föreställningsvärldar äger rum. Detta innebär att i förhandlingar om betydelser, där vissa uttalanden och handlingar kommer att upprepas, skapas privilegierade mer eller mindre stabila föreställningar om vad som är ett kulturminne. Meningen med kulturminnen enligt detta synsätt är alltid politiskt och ideologiskt laddade, efter som kulturminnen är konstruktioner av människor där

ting tilldelats mening. Till skillnad mot utifrån det moderna perspektivet, förstås kulturminnen utifrån ett postmodernt perspektiv som skapade av människor och resultat av förhandlingar om betydelser. Denna insikt verkar inte ha fått något nämnvärt fäste i kulturminnesförvaltningens vardagspraktiker, men är oerhört viktig och skulle om den gavs plats kunna synliggöra och höja medvetenheten om att tingen är mänskliga konstruktioner och att de val som görs har stor betydelse för konstruktionen av fältet och tingen som ingår däri. Problemet med detta perspektiv är att tingen blir godtyckliga och materialiteten lämnas därhän, vilket kan vara ett sätt att förstå varför perspektivet inte verkar ha fått fäste inom kulturminnesförvaltningen.

Med ett amodernt¹ synsätt skulle emellertid både insikten om språkets betydelse och förståelsen av materialiteten kunna nås. Utifrån detta perspektiv ses tingen och människorna både som diskursiva och materiella. De är aktörer som ömsesidigt påverkar varandra och formar fältet. Det är i specifika möten mellan subjekt och objekt som gränserna för både subjektet och objektet konstrueras. Det här innebär att såväl kulturminnen, kulturminnesexperterna och fältet ger varandra identitet och skapar varandra ömsesidigt i möten. Fältet är en reciprok konstruktion där såväl språk och materia ingår. En språklig tolkningsprocess sätts igång redan vid första mötet mellan ett "kulturminne" – som t ex legat gömt i jordlagren – och en människa som fäster blicken vid det eller känner det med händerna. Det är inte en "ren" materiell entitet som plötsligt blir upptäckt utan den kommer redan vid första anblicken eller beröringen att ingå i en materiell-diskursiv tolkningsprocess. Ingenting kan förstås eller förmedlas utan språk. Samtidigt skulle aldrig dessa processer ha satts igång utan mötet mellan det materiella "kulturminnet" och det materiella subjektet. Båda är materiella och diskursiva redan från början. Beroende på subjektets förkunskaper och vilka eventuella mät- eller andra kategoriseringsverktyg som subjektet har – är det en arkeolog, grävmaskinist eller ett lekande barn – och beroende på vad "kulturminnet gör" eller vilka processer det sätter igång kan det komma att tolkas olika och skapa olika effekter.

Tolkat inom ramen för respektive fenomen påverkar och formar både "subjekt" och "objekt" varandras gränser i mötet. Arkeologen som får upp föremålet skriver kanske en avhandling om det eller en artikel, grävmaskinisten ser däremot inget kulturminne men kanske en sten i maskineriet, som får henne att stoppa upp arbetet och gå ut och avlägsna stenen, medan det lekande barnet kanske hittar en fin sten att kasta för att hoppa hage som hon springer bort med till sina kamrater och en lek sätts igång. Sett inom vart och ett av fenomenen påverkar objektet subjektet på skilda sätt och sätter igång olika händelseförlopp. Utan det materiella föremålet hade troligtvis arkeologen aldrig skrivit just den avhandlingen, grävmaskinisten hade inte gått ur sitt fordon och barnet inte börjat leka med de andra barnen just då. Detsamma gäller också tvärtom. Subjektet skapar gränserna för objektet. Arkeologen tar föremålet till ett museum, grävmaskinisten slänger iväg det och barnet använder det som sten i lek och tar den kanske med hem och lägger under kudden till natten. I vart och ett av fallen kommer tinget att ingå i olika språkliga kontexter och kommer antingen att kategoriseras som kulturminne, skräp eller leksak och tilldelas olika platser. Här kan vi tänka ut ytterligare en lång rad följdverkningar i vart och ett av fallen, för både subjekt och objekt. Det viktiga här är att både ting och människor alltid redan från första stund de möts är både materiella och diskursiva. Med detta synsätt är kulturminnena precis som inom det postmoderna tänkandet redan

¹För mer om begreppet se t ex Latour, Bruno 1993. *We have never been modern*. New York: Harvester Wheatsheaf. och Haraway, Donna 1992. *The promises of monsters: a regenerative politics for inappropriate/d others*. I: Lawrence Grossberg et al (eds) *Cultural studies*. New York: Routledge.

från början alltid ideologiskt och politiskt laddade. De kan inte ryckas loss från den språkliga dimensionen, lika lite som den språkliga dimensionen får mening utan att länkas till det materiella. Detta resonemang har utvecklats i en vetenskaplig artikel.

Knut Fageraas

I ett annat exempel från seminarieserien presenterades ett brett spektrum av visuella perspektiv innanför olika vetenskapsdiscipliner, från Visual Culture fältet, via STS till sinnesforskning (sanseforskning). Visualitetsteorier tar utgångspunkt i att synen är en mental process och därmed bör förstås på bakgrund av sin tids mentalitet/världsbild. Ett sätt att förstå moderniteten på är dess oklularcentrerade karaktär och sättet det moderna framstår som "a society of spectacle" dominerat av visuellt baserade representation. Visuella teknologier har spelat en väsentlig roll i utvecklingen av ett modernt tanke sätt och har varit rund både för den vetenskapliga revolutionen, boktryckarkonsten och kapitalistisk ekonomi (observation/visuella upptäckter som vetenskapliga metoder, skrift som representation av språk, pengar/kvantifiering som representation av natursystem och värden). Det postmoderna förstås i detta sammanhang som en representationskris – dvs. en visuell kris. Speciellt har en anti-visuell diskurs i Frankrike genom franska filosofer, från Sartre via bl.a. Foucault till Derrida varit central. STS-forskningen kan förstås mot denna bakgrund som en forskningsriktning som intresserar sig för vetenskapens och dess teknologiers roll och form för kunskapsproduktion. Sinnesforskningen riktar fokus mot sinnes förnimmelsernas kulturhistoria, bland annat i förhållande till hur människor uppfattar fenomen visuellt, auditivt, taktilt genom lukt och smak i bestämda historiska (vardagslivs-) situationer.

Presentationen tog utgångspunkt i tre visuella (och moderna) ikoner för sin tid, den medeltida, gotiska katedralen, bilen/bilism representerat med Citroën DS ("Padda") och en ipod. Detta kan ses på som en historisk utveckling i sinnesperception – från en visuell kultur till en sammanvävning mellan det visuella, det taktila och det auditiva. Utvecklingen speglar ändrade sinnesparametrar och samtidig ändringar i kulturell värdering. De representerar respektive tidig modernitet, modernitet och post-/senmodernitet, från visuell dominans till det visuella, taktila och auditiva i symbiotisk enhet. Från döda ting till interaktiva objekt, från immobilitet till mobilitet, från det gigantiska till det lilla, från något gudomligt på jorden till sekularitet, från officiell sfär i det offentliga rummet till det privata och personliga rummet i offentlig sfär, från det visuellt distanserade till det omedelbart upplevda. Mångfalden av visuell kultur, och annan sinneskultur, skapar också alternativa kulturer, som skapar motkultur, och därmed utmanar dominans i samhället. Utvecklingen av vetenskaplig- och kunskapsbaserad ansats till representationer – dvs. kritiskt tänkande – gjorde att moderniteten så att säga blev behäftat med egen upplösning och därmed visade vägen mot postmoderniteten – som just kan förstås som mångfald och diversitet där visuell kultur är mycket, men bara något av många möjligheter.

Gro Jerpåsen och Kari Larsen

Ytterligare en presentation har tagit utgångspunkt i det visuella, men med fokus på hur olika metoder kan förbättras för att bedöma den visuella inverkan på kulturminnen vid miljökonsekvensutredningar, vilket har utvecklats till en artikel. Under det senaste årtiondet har den visuella inverkan på kulturminnen och kulturminnesplatser blivit en vanligare men omtvistad fråga i den offentliga och akademiska diskussionen. Trots detta är den visuella inverkan på kulturminnen och kulturminnesplatser sällan debatterad och kritiskt reflekterad. Idag kommer huvudparten av metoder och teorier om visuell inverkan och kulturarv i relation till miljökonsekvensutredningar från discipliner som

landscapsarkitektur, arkitektur och geografi. I artikeln ges förslag hur man kan arbeta med begrepp och definitioner av plaster och omgivningar som metodologiska verktyg för att avgränsa och förtydliga den visuella inverkan på kulturminnesplatser. Artikeln föreslår också sätt där allmänhetens medverkan kan bli ett verktyg för att börja utforska vad den visuella inverkan på kulturarv innebär och hur det påverkar vår förståelse och uppskattning av kulturminnesplatser. Ovanstående resonemang belyses av exempel utifrån en norsk fallstudie.

Einar Eythorsson

En annan presentation som också utvecklats till en artikel tar sin utgångspunkt i Forskningsrådsprojektet *Tradisjonell kunnskap og forvaltning av fjorder som økosystemer og kulturlandskap* (NIKU/Universitetet i Tromsø), problematiseras innehållet i begreppen traditionell kunskap och lokal kunskap, och värdet av sådan kunskap i förvaltningssammanhang. I relation till natur- och resursförvaltningen brukas överlappande begrep som traditionell ekologisk kunskap (TØK), lokal ekologisk kunskap (LØK), urfolkskunskap (indigenous knowledge) och erfarenhetsbaserad kunskap. Ovennevnte Ovannämnda projekt fokuserar på sjösamiska lokalsamhällen i Porsanger, Varanger och Tana i Finnmark.

Gemensamt för dessa begreppsvarianter är att de anspelar på kunskap som har sitt ursprung i lokal praxis och lokal erinring. På det sättet överlappar den lokalhistoria och folkminnessamling, kunskapsfält som traditionellt tillvaratar lokalsamfundets gemensamma hågkommelse och identitet.

Begreppen TØK och LØK har ett smalare och mer instrumentellt fokus på den folkliga kunskapen om natur och ekologi, och försöker att knyta den till förvaltning av naturresurser och landskap. Studier av TØK/LØK kan inte förhålla sig strängt till ämnesgränser, kunskap om ekologiska ändringar i ett fjordlandskap är nära knutet till en kulturell kontext, till det praktiska bruket av landskapet som också är källan till de konkreta erfarenheterna som kunskapen bygger på. Ändringar i samhället, teknologi, marknad och förvaltningsregimer har bäring på bruket och därmed också på vilka erfarenheter folk gör i samklang med natur och landskap. Den folkliga taxonomin över djur och plantor berättar också om den historiska viktigheten av de olika arterna, viktiga arter har en mer nyanserad taxonomi, ett exempel är de olika torskvarianterna i Varangerfjorden; stárrádorski, ássiguolli, áhpeguolli, goddoguolli. Namnen anspelar på årstid, utseende och beteende. Folk förhåller sig till landskapet med hjälp av platsnamn, som också utgör en inskription av historier i landskapet. Det ovannämnda projektet fokuserar på platser och platsnamn på havet, speciellt fiskegrund och medpunkter som ingår i lokala kunskapssystem om landskap under vattnet, orientering och platsuppfattning på sjön och hur fisk och andra marina arter uppför sig vid olika tider på olika platser.

Forskning på TØK/LØK tar ofta utgångspunkt i förvaltningsutmaningar, frågan om denna typ av kunskap kan göras användbar i förvaltning av natur och landskap, om den kan kombineras med annan forskningskunskap och användas som en del av kunskapsunderlaget för planläggning, fiskeriförvaltning och kulturminnesförvaltning. Det är ökande accept för att TØK/LØK måste tas på allvar i sådana processer, det kommer bland annat till uttryck i Konventionen om biologisk mångfald och EU:s Landskapskonvention. Intentionen om att inkludera TØK/LØK bjuder på stora utmaningar när det gäller mångdisciplinär forskning, metod och etik. I presentationen blev det visat några exempel på hur intervjudata om platser och platsnamn på havet kan överföras på digitala kartor som på ett översiktligt sätt förmedlar historiskt bruk av det marina landskapet i Varangerfjorden.

Birgitte Skar

Ytterligare ett exempel på inlägg i det tvärvetenskapliga teoriseminarier behandlade platsteorins forskningshistoria och särskilt bruket av platsteori inom kultur- och samhällsgeografi, sociologi och arkeologi.

Under senare tid är sociokulturella studier av platser och platsutveckling en ansats som i Norge dels tillhör vissa riktningar inom arkitekturämnet (Christian Norberg-Schulz ;Gro Lauvland²) och inom kultur- och samhällsgeografin (Per Gunnar Røe³). Teorier om platsens betydelse för människorna är emellertid ett förhållande som har intresserat filosofer och kan spåras tillbaka i antikens litteratur där t ex Hippokrates (400-tallet f. Kr) argumenterar för att människor är "creatures of the places they inhabit", människor formas av sina omgivningar, inte helt olik tankar arkitekten Norberg-Schulz⁴ har tagit upp i vår samtid genom bruk av begreppet *Genus loci*. Upplysningstidens stora filosof Immanuel Kant beskriver hur platsens geografi åtskiljer sig från naturens system, genom att inte i samma grad kunna klassificeras logiskt.

I samhällsvetenskaplig platsteori uppträder plats som *setting* (lokalisering/lokala); platser som *kognitiv konstruktion* (mentalt karta); plats som "ande" eller *offentlig symbol* (platsidentitet); plats som *subjektiv upplevelse* (sense of place); plats som *myt*("vi" och "dem"); plats som *representationer* (språk och diskurser); plats som *kontroll* (lover, normer, forventningar) och plats som *konflikt* (maktrelationer utmanas) (Per Gunnar Røe op.cit).

Förhållandet mellan de två begreppen "Place" och "Space" är centralt i litteraturen, "The process of place-formation...is one of carving out "permanencies" from the flow of process creating space" ..."The act of marking is often followed by the act of naming, and the act of naming by the act of narration. By the act of place-naming, space is transformed symbolically into place, that is, a space with history"" History is intrinsic to the idea of place", Här framgår kopplingen mellan den fysiska utformningen, meningstillskrivning genom namngivning och berättande. "Places" definieras alltså som "spaces" med en historia (Smith,J.M. ,Light,A. & Roberts,D. 1998).⁵

Trots att arkeologin kan definieras som: "Archaeology... a discipline devoted to silent monuments, inert traces, objects without context, and things left by the past"(Foucault 1972)⁶, så har många arkeologer jobbat med platsanalys och en del utifrån ett platsteoretiskt perspektiv. Det är sannolikt den nära kopplingen mellan arkeologi, materiella lämningar och landskap som är bakgrunden för denna ansats. Hela bredden av samhällsvetenskapliga förståelser av "platser" gör sig också gällande innanför arkeologin. Från New Archaeology's funktionalistiska ansats över fenomenologins A Phenomenology of Landscape (Tilley,C 1994)⁷ og Barbara Benders⁸ samtidsarkeologiska och narrativa ansatser.

² Lauvland, Gro (2009). *An eye for place: Christian Norberg Schulz* ISBN 9788281520325 (8281520329).

³ Røe, Per Gunnar (2003) Kommunikasjon og mobilitet i den elektroniske byen - mot en sosialt nyansert teoretisering. Nordisk samhällsgeografisk tidskrift (36) 2003.

⁴ Norberg- Schulz, Christian (1980) *Genus Loci, Towards a phenomenology of architecture*, Rizzoli New York ISBN 0-8478-0287-6.

⁵ Smith, J. M., Light, A., & Roberts, D. (1998). Introduction: Philosophies and geographies of place. In A. Light & J. M. Smith (Eds.), *Philosophy and geography III: Philosophies of place* (pp. 1–13). Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

⁶ Foucault, M 1972 *L'Archeologie du savoir (1969)* (svensk översättning av C. G. Bjurström: *Vetandets arkeologi, 1972*).

⁷ Tilley, C. (1994) *A Phenomenology of Landscape*. Berg, Oxford.

⁸ Bender, Barbara (1998) *Stone-Henge. Making Space*.

I den konkreta fallstudien i projektet " Vega -verdensarv og verdiskaping – visjon og virkelighet" (4V) jobbas det med en landskapsteoretisk ansats i analysen av de transformationsprosesser dette ö-samhälle har genomgått de senaste femtio åren och hur "makt balansen" mellan livsformer fluktuerar i takt med politiska svängningar, senast genom att föra upp Vega som kulturlandskaps världsarv på UNESCOs världsarvslista. Analysen av den inhämtade empirin faller innanför ett post-strukturalistiskt paradig. Ändringar på Vega kommer till uttryck i olikhet i fysisk bevaring, ändringar i landskapsmässiga representationer och lokala förståelser av vad som är "frontstage och backstage", och det utspelar sig en lokal maktkamp i förhållande till fokus och bruk av ekonomiska verkningssmedel som resultat av den nationella värdeskapningspolicy i efterdyningarna av UNESCO listföringen. Värdeskapningspolicyen och ändringar i samhällsmässiga möjlighetsbetingelser för livsformen knutet till ejderfågeldrift ute på öarna. Neokulturation (Højrup, T 1983)⁹ definieras i detta sammanhang som den respons en livsform gör när den ställs inför nya utmaningar och press från samfundet – det handlar om hur traditionella näringar vidareförs och omformas på bakgrund av den rådande politiken och vilka förklaringar folk har till detta. Själva värdeskapningspolicyen inom natur- och kulturminnesvårnet fungerar i detta sammanhang som en neokulturationsprocess. Befolkningen har förflyttat sig från en livsform där arbetet är målet, till en situation där arbetet är medlet till att nå målet – som nu är att skapa fritid/fritidsupplevelse. Den sociokulturella analysen kretsar runt den makt och motreaktion som konflikter om levnadssätt skapar. Medan den fysiska landskapsanalysen illustrerar verkningarna av policyen i landskapet, och hur detta är i dialektiskt samspel med samhället. Intentionen är att avtäckta det differentiella rummet och de skilda förståelserna och ge inspel till en framtida förvaltning av ö-samhället.

Prosjekttittel	Tvärgående Teoriseminarium
Prosjektleder	Wera Grahn
Prosjektdeltagere	Forskere og fagansatte i NIKU
SIP	PRECARE og CONCENSUS
Varighet	2008-2010
Ressurser	Kr. 917 000

⁹ Højrup, Thomas (1983) Det glemte folk. København.

Norsk institutt for kulturminneforskning er et uavhengig forsknings- og kompetansemiljø med kunnskap om norske og internasjonale kulturminner.

Instituttet driver forskning og oppdragsvirksomhet for offentlig forvaltning og private aktører på felter som by- og landskapsplanlegging, arkeologi, konservering og bygningsvern.

Våre ansatte er konservatorer, arkeologer, arkitekter, ingeniører, geografer, etnologer, samfunnsvitere, kunsthistorikere, forskere og rådgivere med spesiell kompetanse på kulturarv og kulturminner.

www.niku.no

NIKU Tema 39
ISSN 1503-4909
ISBN 978-82-8101-105-2 (trykt)
ISBN 978-82-8101-111-3 (elektronisk)

NIKU hovedkontor
Storgata 2
Postboks 736 Sentrum
0105 OSLO
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tønsberg
Farmannsveien 30
3111 TØNSBERG
Telefon: 934 66 230

NIKU Bergen
Dreggsallmenningen 3
Postboks 4112 Sandviken
5835 BERGEN
Telefon: 922 89 252

NIKU Trondheim
Kjøpmannsgata 25
7013 TRONDHEIM
Telefon: 922 66 779 /
405 50 126

NIKU Tromsø
Framsenteret
Hjalmar Johansens gt. 14
9296 TROMSØ
Telefon: 77 75 04 00